

Vasile Chirica
Valentin-Codrin Chirica
George Bodi

VIAȚĂ ȘI MOARTE

În Paleoliticul superior, Epipaleoliticul
și Mezoliticul Europei
Spiritualitatea înmormântărilor

ACADEMIA ROMÂNĂ – FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE – IAȘI
BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS
XXVI
Editor Vasile CHIRICA

Vasile Chirica

Valentin-Codrin Chirica

George Bodi

VIAȚĂ ȘI MOARTE
ÎN PALEOLITICUL SUPERIOR, EPIPALEOLITICUL
ȘI MEZOLITICUL EUROPEI
SPIRITUALITATEA ÎNMORMÂNTĂRILOR

Ediția a II-a, revăzută

BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS

XXVI

éditeur Vasile CHIRICA

VIE ET MORT DANS LE PALEOLITHIQUE
SUPERIEUR, EPIPALEOLITHIQUE ET
MESOLITHIQUE DE L'EUROPE
LA SPIRITUALITE DES ENSEVELISSEMENTS

Editor Vasile CHIRICA

Coperta: Dan Mărgărit

Tehnoredactare: Cristian ICHIM & Editura Cetatea de Scaun

Ilustrație: autorii

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

CHIRICA, VASILE

Viață și moarte în paleoliticul superior, epipaleoliticul și mezoliticul Europei : spiritualitatea înmormântărilor / Vasile

Chirica, Valentin-Codrin Chirica, George Bodi. - Târgoviște :

Cetatea de Scaun, 2016

Conține bibliografie

ISBN 978-606-537-332-7

I. Chirica, Valentin-Codrin

II. Bodi, George

903(4)

Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016

www.cetateadescaun.ro, editura@cetateadescaun.ro

ISBN 978-606-537-332-7

© INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE – IAȘI & Editura Cetatea de Scaun,

Târgoviște, 2016

Cuprins

INTRODUCERE. Aprecieri generale 7

Tema 1. Cuaternarul. Limite și periodizare..... 19

I. Cadrul geo-cronologic..... 19

II. Omul 27

Tema 2. Comunitățile umane paleolitice și epipaleolitice-mezolitice.

Civilizațiile create și mediul natural 42

I. Considerații 42

II. Paleoliticul inferior 47

III. Paleoliticul mijlociu 48

IV. Paleoliticul superior 52

V. Epipaleolitic - Mezolitic 70

VI. Epipaleolitic – Mezolitic în spațiul carpato-nistrean 83

VII. Descoperiri paleofaunistice..... 87

VIII. Impactul asupra solului (nivelului de locuire)..... 99

IX. Folosirea resurselor 100

Tema 3. Creații artistice ale comunităților umane din Paleoliticul superior și din Epipaleolitic-Mezolitic. Câteva date de cronologie și evoluție culturală. 103

I. Culturi arheologice în Paleoliticul superior european 103

II. Sanctuare ale Paleoliticului superior european..... 111

Tema 4. Viață și moarte în Paleoliticul superior și în Epipaleoliticul-Mezoliticul de pe teritoriul Europei. Comunitățile umane și focul. 133

Tema 5. Reprezentări umane și animaliere în creația artistică a Paleoliticului european și în Epipaleolitic-Mezolitic 146

Tema 6. Viață și moarte în Paleoliticul superior, Epipaleoliticul și Mezoliticul de pe teritoriul Europei. Spiritualitatea depunerii ofrandelor în morminte 162

Tema 7. Viață și moarte în Paleoliticul superior și în Epipaleolitic-Mezolitic. Sacralitatea violenței în viață și după moarte. 204

Aprecieri generale 224

VIE ET MORT DANS LE PALEOLITHIQUE SUPERIEUR, EPIPALEOLITHIQUE ET MESOLITHIQUE DE L'EUROPE. LA SPIRITUALITE DES ENSEVELISSEMENTS.	
RESUME.....	245
LEGENDE DES ILLUSTRATIONS.....	257
Ilustrație	261
BIBLIOGRAFIE.....	331

INTRODUCERE

Aprecieri generale

Exegeții religiilor preistorice consideră că „Sacrul, idee-forță în jurul căreia gravitează toate miturile și toate riturile, stă în centrul oricărui fenomen religios” (Julien Ries, 2000, p. 17), sau că „...sacru este considerat tot ceea ce, pentru grup și membrii săi, califică societatea,, (H. Hubert, M. Mauss, p. 16). Dacă acceptăm legătura indisolubilă dintre sacru și religie, ne oprim la M. Otte (1996, p. 5), care apreciază că „*il n'y a pas de religions sans le sentiment que certains forces dépassent la mesure de l'homme, de son action, de ses connaissances ou de sa pensée*”, dar considerăm că este absolut necesar să apelăm și la afirmația lui A. Leroi-Gourhan (1976, p. 759): „*Est-il indispensable de parler de religion ... și l'on tien compte d'une spiritualité aux racines multiples, profondément insérées dans les différents domaines de la psychophysiologie des Antropiens. L'homme, créateur d'outils, est aussi créateur de symboles d'expression verbale ou des formes symboliques, objets de nature insolite comme les coquilles et plus tard art figuratif. Avoir la certitude d'assister au développement des propriétés symbolisantes du cerveau des anthropiens est un privilège que les générations présentes doivent à la recherche préhistorique; tenter d'ordonner les faits pour que leur contenu corresponde aux valeurs qui résultent d'une maturation millénaire de la pensée occidentale est peut-être simplement poser un faux problème*”. Este necesar să luăm în discuție și fenomenul canibalismului, mai ales al celui considerat de factură ritualică, sens în care A. Leroi-Gourhan (1990, p. 65), precizează că „*Le cannibalisme ritual est indémontrable pour aucune époque du Paéolithique. Les documents suggèrent seulement que beaucoup d'hommes étaient laissez sans sépultures et dévorés, les uns par leurs semblables, les autres par les bêtes*”. Pe unele dintre aceste elemente s-au bazat adepții ideii potrivit căreia nu există nici o relație între starea de sacralitate a populațiilor paleolitice și înmormântări, pentru a demonstra lipsa *faptului* religios, a sacralului, deci a religiilor în Preistoria veche a omenirii (Balbin Berhmann R. de et Gonzales Alcolea Javier J., 2005, p. 193-206). Noi am apreciat că Omul s-a născut cu sentimentul religios (V. Chirica, 2006, p. 10) și am demonstrat această idee prin creațiile artistice cu fundament religios și prin existența fenomenului înmormântărilor intenționate, începând cu Paleoliticul mijlociu de pe teritoriul

Europei. În cadrul găsirii explicațiilor pentru unele caracteristici ale mormintelor (cu întregul cortegiu de fapte funerare) paleolitice, ne interesează în mod deosebit riturile: de naștere, de creștere (cu diferitele etape de *trece*, de *inițiere*). Se precizează că riturile sarcinii și ale nașterii sunt, ca și acelea din alte etape ale vieții, numeroase, diverse, îmbogățite de fiecare comunitate umană cu elemente proprii, uneori cu un adevărat amestec de ceremonii specifice (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2014, p. 27-58).

Avem în vedere și faptul că la Chapelle-aux-Saints a fost cercetată o grotă în care au fost descoperite primele morminte neandertaliene din Franța, unde au fost identificate mai multe elemente de interes arheologic și ritual-religios: amenajări speciale, cu depunerea mortului în poziție pliată, asociat cu ofrande de oase de animale și cu unelte de piatră, întregul ansamblu fiind considerat de către descoperitori ca un fapt deosebit de important: „*L'homme que nous avons trouvé a été intentionnellement enseveli*” (A. Bouyssonie, J. Bouyssonie, L. Bardon, 1909, p. 513-517). Descoperitorii au mai precizat faptul că, în această grotă *l'on serait venu faire de nombreux repas funéraires*, ceea ce demonstrează posibilitatea existenței unor practici mortuare și post-mortuare, dar nu trebuie să uităm faptul că descoperirea și considerațiile au fost făcute la începutul secolului XX, de către preoții-arheologi, care au putut să exagereze sau să interpreteze într-o manieră specifică unele descoperiri cu caracter foarte puțin cunoscut la vremea aceea. Această interpretare am găsit-o și mai târziu, în cadrul unor înmormântări de epocă mezolitică, atunci când oasele găsite pe cenușa sau printre cărbunii din vetrele amenajate peste „capacul” cutiilor de piatră (unde erau depuși morții) au fost apreciate ca reprezentând „ospățul funerar”, pregătit cu ocazia înmormântării. Existența practicilor mortuare este certă la oamenii de tip Neandertal și există elemente care pot fi luate în considerație: existența unui cult al mandibulelor, al unui cult al craniilor descoperite izolat, ceea ce nu presupune obligatoriu și depunerea lor izolată; descoperirea de la Guattari (Italia), a unui craniu, depus cu semnificație rituală, într-o amenajare de pietre, la capătul unei săli, a devenit printre cele mai importante manifestări de acest tip.

În analiza relației dintre sacru și organizarea înmormântărilor, putem lua în considerație descoperirea de la Lagar Velho (în Portugalia), unde corpul unui copil de 5 ani a fost depus într-un mormânt situat lângă peretele grotei, la adâncimea de 0,30 m, dar groapa a fost amenajată special, iar corpul era depus în poziție întinsă pe spate, cu picioarele puțin îndoite; înainte de înhumare, o creangă de *Pinus silvestris* a fost arsă pe fundul gropii (J. Zilhão, E. Trinkaus, 2002, 134-143), fapt interpretat de noi ca reprezentând intenția de purificare a «locului de veci» al copilului, luând în considerație și aprecierea dată de P. Coelho (2011, p. 154): (*Focul este cea mai legitimă formă de purificare*).

Nu putem să separăm noțiunea de *fapt religios* de aceea de sacru, privind înosebi fenomenul funerar, mai ales în Paleoliticul superior, ori de aceea de religie, la aceleași comunități umane din aceeași zonă geografică, căci, cum spune și M. Eliade (1994, p. 5) „< religie > poate fi un termen util cu condiția să nu amintim mereu că el implică necesarmente credința într-un Dumnezeu, în zei sau în spirite, ci se referă la experiența sacrului și prin urmare are legătură cu ideile de ființă, sens și adevăr”. Este ceea ce noi încercăm să argumentăm, și anume, că sacrul a existat dintotdeauna (cf. *chipul* uman de la Makapangsgat, dar și altele mai recente – cf. M. Otte, 1993; A. Leroi-Gourhan, 1964), iar comunitățile umane, încă de la apariția lor au fost în măsură să-și asume experiența sacrului prin „descoperirea” conștiinței de sine, element esențial al caracterului lor social, trăsătură semnificativă și specifică omului, prin care el a fost deosebit de restul întregului *sistem* animal al lumii vii, ridicându-l deasupra acestuia. Fenomenul este generat și determinat de faptul că *sacrul* este un element constitutiv al conștiinței individuale și colective, nu un stadiu, o perioadă, o etapă, cu privire la ceea ce noi am putea numi „istoria conștiinței” umane sau a umanității, cunoscută, recunoscută și asumată ca trăsătură caracteristică a Omului, prin *trecere și transmitere*.

În aseastă lucrare, noi nu avem intenția de a proceda la o investigare detaliată a definițiilor și caracteristicilor sacrului, fie individual, fie colectiv și nu vom proceda nici la o trecere în revistă a tuturor exemplificărilor cu privire la existența sacrului în viața comunităților umane paleolitice; intenția noastră a fost ca să demonstrăm, pe baza descoperirilor arheologice, existența fenomenului sacrului în Preistoria veche a umanității.

Mărturii ale existenței sacrului la comunitățile umane paleolitice de pe teritoriul Europei.

Exegeții domeniului acceptă ideea existenței unor rituri și ritualuri ca forme de manifestare a vieții religioase, care presupuneau chiar și sacrificii cultice, ori existența unor deformații patologice, considerate tot elemente cultice, provenite ca urmare a acestor ritualuri, sau că acestea puteau reprezenta un cod, un „limbaj” mutual, „*un joc al degetelor ce asigură exprimarea sau expresia diferitelor teme*”, după aprecierea lui A. Leroi-Gourhan (***, *Art et civilisation ...* 1984, p. 115, 120). Dacă acceptăm ideea religiozității creației artistice, mai ales a artei preistorice, trebuie să nu oitem caracterul social al manifestărilor. „*Ele s-au născut în și din religie, sunt produsul gândirii religioase*” (E. Durkheim, 1995, p. 22). Este drept că aproape toți teoreticienii ideii cu privire la aspectele religioase ale creației artistice în Preistorie se bazează pe fapte din religiile istorice, așa că, din punctul nostru de vedere este destul de dificil, poate chiar lipsit de istoricitate să acceptăm toate

aserțiunile lor ca având valoare obligatorie atunci când discutăm vasta problematică a artei preistorice și valențele sale religioase; cu toate acestea, în lipsa unor informații acceptabile în sens istoric, poate că ar trebui să luăm în considerație fapte din paleoetnografie și să încercăm să le transpunem în viața comunităților preistorice.

Credem că totul (sau aproape totul) se reduce la accepțiunea proprie fiecărui individ; în acest sens, găsim o posibilă întrepătrundere a valorilor spirituale ale Sfinxului (preistoric???) din Egiptul contemporan cu ale unui vizitator care caută să găsească și să tâlmăcească aceste *valorizări* (P. Brunton, 2014, p. 39), căci la ivirea zorilor, uriașul de piatră a murmurat: *Tu aparții de ceea ce nu moare, și nu doar de imperiul timpului. Tu ești vașnic, și nu doar carne pieritoare. În om, sufletul nu poate fi ucis, nu poate muri. Ascuns, la adăpostul inimii sale, el așteaptă așa cum am așteptat eu (sfinxul – s. ns.) învelit în nisip, în universul tău. Cunoaște-te pe tine însuși, o, muritorule! Căci în tine, la fel ca în toți oamenii, este cineva care vine, dă mărturie și spune că există un Dumnezeu”*.

După ce am scris despre ceea ce am crezut noi că li s-a întâmplat comunităților umane preistorice, am căutat dovezi în lucrări generale, care tratează elemente mai mult sau mai puțin asemănătoare, în culturile vechi din Asia și Nordul Africii. În felul acesta am găsit unele posibile identități cu practicile privind acele ritualuri *de trecere*, pe care noi le-am identificat în cadrul unor descoperiri arheologice din domeniul funerar. Astfel, am constatat că există mărturii ale *inițierii*, la comunitățile umane din Antichitatea egipteană, cu posibile coborâri cronologice la nivelul Preistoriei din această parte a Lumii vechi: existența mai multor nivele, trepte ale *inițierii fundamentale*, practicate în Egiptul antic, pe baza precizărilor găsite în Papirusurile vremii (P. Brunton, 2014, p. 190-202); din păcate, autorul nu oferă sursele bibliografice, dar precizează că astfel de ritualuri au fost practicate și în cadrul altor religii antice asiatice (P. Brunton, 2014, p. 198). În acest sens, am putea aprecia că Misterele Antichității Orientale pot reprezenta continuitatea unor ritualuri preistorice în unele comunități umane. În aceeași ordine de idei, am găsit o altă identitate a *Mamei universale*, în culturile religioase ale Indiei actuale, cu rădăcini în Antichitatea aceluiași spațiu geografic (Al. David-Néel, 2014, p. 131-168), de unde putem ajunge la ideea că religia *Marii Mame* a avut manifestări aproape identice în Preistoria unui imens spațiu geografic, nu numai european, ci și asiatic. Cu toate acestea, revenim la cele de mai sus, în sensul de a nu exagera interpretarea unor descoperiri și prezentări cu arheologic și istoric.

Omul preistoric a fost atins sau pătruns de sacralitate și avea tendința permanentă de a-și duce viața în apropierea, chiar în intimitatea obiectelor sacralizate. Am putea admite că însăși amplasarea campamentelor, determinată de condițiile de mediu (dar și de anumite *entități* ideologice) însemna consacrarea spirituală a locului. În același sens, credem că însăși amenajarea locuinței era

întotdeauna încărcată de sacralitate prin practicarea riturilor, ritualurilor și prin depuneri votive specifice, iar o anumită explicație este de găsit în faptul că în fiecare locuință cucuteniană au fost descoperite statuete feminine, ori alte obiecte sacralizate, sau care demonstrează existența sacrului, căci omul, chiar din Preistorie, era pătruns de necesitatea de a se situa în *perimetrul* timpului și al spațiului sacru, al manifestărilor proprii de sacralitate. În acest fel, prin manifestări ritualice, devenite manifestări cu caracter religios, omul preistoric își putea găsi dimensiunea sacră a vieții pământești, ca element al sacralizării propriei existențe, el însuși considerându-se creație a *necunoscutului divin* al procreației, așa cum interpretăm această manifestare ideologică pe placa de la Laussel. Așadar, sacrul, de orice natură ar fi el, se manifestă prin simboluri și prin semne care semnifică nu numai natura religiozității comunităților umane, ci însăși elementele ideologice ale acestei religiozități.

Noi prezentăm mai multe categorii de descoperiri arheologice de epocă paleolitică, reprezentând creații ale comunităților umane, pe baza diferitelor elemente constitutive: creația artistică paleolitică și semnificațiile sacralității sale; fenomenul funerar cu multiplele valențe de spiritualitate; existența violenței în viață și după moarte, ca element al sacrului colectiv, depunerea ofrandelor și a ochiului roșu în morminte, etc.

Dacă începem prezentarea creației artistice a comunităților umane din Paleoliticul superior, este imperios necesar să precizăm caracterul său sacru, religios, care dovedește existența unor manifestări simbolice complexe, dovadă a creației operelor de artă, cu elemente de spiritualitate individuală și/sau colectivă. În felul acesta putem aprecia că statuetele feminine pot reprezenta un ideal estetic feminin, dar și ridicarea femeii la nivelul de mare divinitate, inclusiv ideea fecundității, a perpetuării speciei, prin însăși *Marea Mamă*. După opinia noastră, multiplicarea imaginilor sexuale feminine este în legătură cu *sacralitatea nașterii*, după cum redarea cuplului sau a dublării divinității feminine, pe o placă de calcar, la Laussel, poate reprezenta un element esențial al *sacralității procreației*, realizarea mediocră a scenei fiind determinată tocmai de *necunoscutul divin* al nașterii. Existența sanctuarelor de la Laussel, Dolni Vestonice, din multe peșteri situate în Franța, Italia, Spania, constituie dovada existenței sacrului colectiv. În cadrul culturilor arheologice ale Paleoliticului superior european (cu tehnocomplexe litice importante, dar și cu sanctuare în grotle cu opere de artă), observăm individualizarea stațiunilor deschise, în imensele întinderi de loess ale Europei de est și centrale, unde multitudinea realizărilor artistice cu fundament religios, ori a inventarelor funerare ne determină să le includem printre manifestările cele mai importante ale sacrului: noi le numim sanctuare în aer liber. Așadar, viața spirituală a întregului Paleolitic superior este extraordinar de bine documentată prin cele peste 170 de grote-sanctuar,

prin sanctuarele în aer liber, dar și prin celelalte creații artistice cu elemente certe de manifestare coerentă a sacralității individuale și colective.

Din punct de vedere al spiritualității comunităților umane paleolitice, noi credem că am reușit să dovedim faptul că întreaga creație artistică avea atribute religioase. În acest sens, exegeții perioadei nu mai pun la îndoială existența fenomenului religios, al sacralului individual și colectiv la respectivele comunități umane. E. Durkheim (1995, p. 48) apreciază că „*lucrul sacru este îndeosebi acela pe care profanul nu trebuie și nu poate să-l atingă fără a fi pedepsit*” și din nou am fost obligați să apelăm la scrieri și fapte biblice, relativ la interdicții. Poate că în această accepțiune a *obligațiilor* sacralului colectiv constă necesitatea respectării sacralului individual, de către artiștii comunităților preistorice, cu referire la *imagea interzisă*. Din acest punct de vedere, se consideră că religia este „*un ensemble d'actes rituels liés à la conception d'un domaine sacré distinct du profane et destinés à metre l'âme humaine en rapport avec Dieu*” (J. Perrot, 2005, p. 66), sau „*ensemble des doctrines et des pratiques qui établissent les rapports d'être humain avec la puissance divine*” (*Dictionnaire actuel de la Langue Française*, 1989, Flammarion, p. 978). M. Otte (2004, p. 5) apreciază că „*il n'y a pas de religion sans le sentiment que certaines forces dépassent la mesure de l'homme, de son action, de ses connaissances ou de sa pensée*”. Noi credem că, începând din Paleoliticul superior, omul se considera puternic, stăpân al spațiului și al tuturor celor care îl înconjurau, acesta fiind și sensul existenței sale, *de a stăpâni peste tot pământul*.

O realitate incontestabilă este aceea că, începând cu Aurignacianul, se poate constata faptul că oamenii au ajuns la o adevărată *revoluție socio-simbolică* prin aceea că în raport cu culturile arheologice anterioare, tot ceea ce produce omul este creație proprie, cu un grad total de noutate, în domeniul tehnicii uneltelor, dar și în producția artistică; tot acum se constată că unele creații artistice pot fi interpretate ca reprezentări ale dorințelor și intențiilor omului de a depăși propriile sale condiții și posibilități, cu vădita tendință de abstractizare și de trecere pe planul uranic al unei dorite existențe. De exemplu, în Grotă Chauvet, considerată ca având cele mai vechi picturi parietale de pe întregul spațiu european, toate aceste creații artistice sunt produse de imaginarul comunităților umane care le-au creat (Jacqueline Eidelman, Daniel Iacobi, Jacqueline Peignoux, 2006, p.155-160).

Așa cum am mai spus, noi apreciem că omul s-a născut cu sentimentul religios și că de atunci omul a început acțiunile sale de substituție și dominare a întregului mediu în care trăia. În acest sens, oamenii au trebuit să facă apel la forțe exterioare propriilor lor posibilități terestre, deoarece se știe că, în mentalul colectiv al oamenilor preistorici, forțele generatoare ale naturii pot lua forme omenești, devenind, în felul acesta, divinități protectoare. Așadar, constatăm că primele imagini, noțiuni și chiar sisteme, pe care omul le-a creat despre lumea

înconjurătoare, dar și despre sine însuși, sunt de origine religioasă (E. Durkheim, 1995, p. 21); acestea sunt rezultatul gândirii religioase a omului ca entitate superioară a lumii, de aceea apreciem că prin sentimentul religios, comunitățile umane au ajuns la creații artistice sau la manifestări cultice, care pot fi tratate ca și *obiective religioase*, deoarece le găsim reluate sub forme diverse, dar aproape identice în aproape întreaga realizare artistică a perioadei. Așadar, încă din Preistorie, reprezentările religioase aparțin sacrului colectiv, destinate să întrețină, iar dacă era nevoie, să refacă anumite stări mentale ale comunității, tocmai ca elemente ale unei realități și mentalități colective, de natură socială. Aceasta este motivația apariției și multiplicării riturilor, cu numeroase variante de manifestare, atât în domeniul celor vii, cât și în ceea ce privește *trecerea spre tărâmul de dincolo*. În cadrul formidabilei sale creații artistice cu tematică foarte vastă și prin multiple forme de reprezentare, noi am identificat diferite *teme religioase*, de o importanță covârșitoare: reprezentările feminine ale *Marii Mame*, substituirea, imaginea interzisă, reprezentarea mâinilor, a specificității feminine, a orantei, a dansurilor (și a reprezentărilor masculine), etc., prin care omul a convins că s-a desprins din restul lumii animale prin inteligență, dar mai ales prin faptul că a desfășurat activități comune, gândite coerent, dovedind caracterul social al întregii sale vieți.

Primele obiecte de artă și podoabă au fost descoperite în nivelele aparținând începuturilor Paleoliticului superior. Ne referim la dinții de vulpe și urs, perforați, de la Bacho Kiro, la pandantivele de la Istállóskő (imitație de dinte perforat, dar din corn de cerb și o lamelă pentagonală din fildeș), la pandativul din calcar, imitând tot un dinte de cerb, la Trou Magrite, Belgia, aparținând unei etape evolute a Aurignacianului, când numărul acestor piese se multiplică și se diversifică, atât ca număr de exemplare, cât și ca stațiuni sau nivele de locuire: Mladec-Moravia, Mamutowa-Polonia etc. La Mladec s-au găsit și resturile umane de la șapte indivizi: două cranii într-o sală laterală și celelalte resturi în sala principală, *neînmormântate*, care par a reprezenta mai degrabă sacrificii rituale, cultice. Probabil tot de natură culturală este și *phallus-ul* sculptat în corn de căprior sau bizon, de la Abri Blanchard des Roches, Dordogne, cea mai veche descoperire de artă mobilă din Franța. Cea mai veche sculptură antropomorfă din Europa credem că este statueta masculină, cu cap de leu, cioplită în ivoriu, de la Hohlenstein-Stadel.

În Grotta Fumane, cea mai importantă creație artistică o reprezintă imaginea *antropomorfului*, probabil bărbat, schematizată (A. Broglio, G. Dalmeri (a cura di), 2005; St. Bertola, A. Broglio, F. Gurioli, de Vecchi, Giampaolo, Al. Facciolo, I. Fiore, A. Tagliacozzo, P. Pallecchi, 2009, p. 167-181; Vasile Chirica, 2006a, p. 193-208); văzută din față, acesta are capul redat cu două coarne slab convexe, neterminate (sau ale căror părți finale au fost distruse); în mâna dreaptă el ține un element de aspect geometric (dar poate fi și o reprezentare zoomorfă, căci se disting

cele patru picioare, fiind suspendat la nivelul capului); mâna stângă o are tot semi-orizantală, cu antebrațul în jos, iar picioarele se termină în arce de cerc, parțial asemănătoare cu motivul în „inel” de pe o altă reprezentare. Noi putem observa caracterul artistic și religios al reprezentării, poate chiar o scenă de dans. Dacă luăm în considerație și fragmentele de coaste de erbivore, decorate cu incizii, ori incisivii de cerb, cu caneluri pe treimea dinspre rădăcină, întregim tabloul acestei stațiuni - loc de ceremonii cu elemente de accentuată spiritualitate. În plus, trebuie să adăugăm faptul că, în Peștera Chauvet, zoomorful (bizonul) are trăsături umane, reprezentate prin mâini (J. Clottes, 2005a, p. 67-75; V. Chirica, 2006b, p. 185-191)

În același sens al creației religioase a artei paleolitice și neo-eneolitice, credem că poate fi plasată asocierea Marii Divinități cu elementul masculin, de regulă de natură celestă. Cea mai veche, dar și cea mai reprezentativă creație artistică religioasă în acest sens o reprezintă scena din Peștera Chauvet, datată la 32.000-31.000 ani BP (J. Clottes (sous la dir. de), 2001, fig. 161-162; J. Clottes, 2005, p. 67-75; V. Chirica, 2006, p. 20): pe un planșeu calcaros (situat în zona cea mai puțin vizibilă a peșterii, la înălțimea de peste 1,5 m a fost redat conturul amplu al unui urs de peșteră, peste care s-a trasat, tot cu culoare neagră, zona sacralizată feminină a procreerii și nașterii: zona genitală și coapsele, întreaga imagine fiind pusă sub protecția regeneratoare a capului de bovidu, cu mâini de om, pictat la partea superioară a planșeului. Așadar, ca și la Fumane, unde vânătorul își etala trofeul ce reprezenta succesul vânătorii, deci al supraviețuirii comunităților umane respective, la Chauvet vedem înfățișată însăși ideea continuității vieții umane, prin redarea esenței perpetuării speciei: principiul feminin, pe planul htonic, și cel masculin, regenerativ, pe planul uranic, celest.

Relativ recent, unii specialiști în ginecologie (J.-P. Duhard, 1995, p. 65-70), au analizat trăsăturile anatomice ale statuțelor paleolitice care exagerează amplitudinea zonei fesiere ori a sânilor și au făcut deosebirea între starea de graviditate a unor creații artistice feminine și starea de obezitate, pe care noi am numit-o ideal de frumusețe al unor comunități umane. În acest sens, al creației, ca și *canon artistic* cu valențe religioase, am considerat că reprezentarea de la Laussel, *Carte à jouer*, constituie, de fapt, esența divinității feminine de a da viață, prin auto-procreere. În ceea ce privește calitatea precară a realizării artistice de aici, noi am interpretat-o ca fiind elementul esențial al obligativității respectării canonului religios, care trebuia realizat prin mijloace artistice adecvate.

Prin modul de redare a elementului antropomorf sau zoomorf, prin decorul care suplimentează realizarea artistică, aceste descoperiri reprezintă simboluri încărcate cu motivația de a transmite o informație sau o explicație (G. Bosinski, 1990, p. 67). Ele oferă percepția unor credințe, a unei stări de religiozitate, pe care o vom mai întâlni (*oranta* sau *divinitatea om/animal*) la alte sanctuare și la alte

comunități umane, până în Eneoliticul carpato-dunărean (V. Chirica, G. Bodi, C. - V. Chirica, 2012, p. 47-73).

Pomind de la cele mai simple elemente de artă, *semnele*, unele cu rol pur decorativ, dar și *semne* cu importanță profundă, spirituală, religioasă, există și sensul câtorva dintre cele mai importante motive decorative din arta Paleoliticului superior: prezența feminină, prezența masculină, fiecare cu mai multe variante de tratare-interpretare, vânătorul cu rol magic și cu substituirea animalului, dar și manifestări coerente, cu valoare simbolică și sacră: înmormântările cu întreaga lor problematică, socială, spirituală, chiar economică.

O altă importantă reprezentare antropologică o constituie redarea mâinilor. Cunoaștem deja interpretările date de unii exegeți: coregrafie religioasă (H. Breuil), limbaj (care încă nu a fost decodificat), mesaj (A. Leroi-Gourhan, G. Bosinski). Noi credem că putem vedea în redarea mâinii și alte elemente religioase: mâna care *crează*, când imaginea ei este alăturată tuturor creațiilor artistice; mâna care *protejează*, când este situată în conexiune cu erbivorele neferoce (cai), la Paglicci, Pech-Merle, etc.; mâna care poate *stăpâni* animalele dăunătoare omului (Chauvet, Arcy-sur-Cure); mâna care se *sacrifică*, poate în cursul vânătorii; mâna-element cu *puteri superioare*, atunci când este redată ca având deformații patologice, degete mutilate sau lipsă (Acy, Gargas). Atât de numeroasele reprezentări, la Chauvet (peste 500 de *semne*), Gargas (peste 250, dar numai 10 întregi), ne transmit cu certitudine un mesaj religios al comunităților umane respective. Mâna care crează poate fi simbolizată și de faptul că mai multe creații artistice au fost realizate cu mâna (cu degetul) în argila moale a pereților, sau pe locul de călcare, aceste realizări cu rol religios fiind protejate, nedistruse în cadrul ceremoniilor cultice.

Omul și-a constituit caracterul social al existenței sale odată cu crearea și stăpânirea focului pe care l-a consacrat a fi cel mai important factor al mediului, apoi prin redarea primelor manifestări coerente ale sacrului, prin înmormântarea celor asemenea lui. Spre sfârșitul Paleoliticului mijlociu, dovezile existenței sacrului, ale spiritualității colective se înmulțesc, iar *Homo sapiens*, omul modern, crează și stabilește reguli, comportamente, *canoane*, de cele mai multe ori obligatorii pentru întreaga comunitate. Necesitatea unui *fapt* religios s-a impus, și noi constatăm că au existat cel puțin două etape (în ceea ce privește pictura animalieră): prima, în care putem vedea o religie consacrată animalelor periculoase omului, la Chauvet și Arcy-sur-Cure, aparținând Aurignacianului, și a doua, consacrată marilor erbivore, în Magdalenian, când animalelor periculoase le sunt rezervate spații obscure, neimportante, din geografia grotei. Între aceste două tipuri de creație artistică, se situează statuetele feminine – divinitatea feminină, cu multiplele sale roluri cultice. În același sens, am identificat sanctuare care conțin toate cele trei importante elemente specifice: creații artistice, vetre (prezența focului ca simbol cultural extrem

de important) și morminte, care reprezintă atenția acordată celor *trecuți*, ca factor de continuitate spirituală, *de trecere și transmitere*.

xxx

Precizăm că am considerat necesară tipărirea unei noi ediții într-o editură consacrată, pentru ca lucrarea noastră să-și găsească posibilități largi de difuzare internă și internațională.

Bibliografie

xxx, 1984. Art et civilisation des chasseurs de la Préhistoire (34.000 – 8.000 ans av. J.-C.), Paris, 1988.

xxx, Dictionnaire actuel de la Langue Française, 1989, Flammarion.

R. de Balbin Behrmann & J. Javier Alcolea Gonzáles, 2005. Espace d'habitation, espace d'enterrement, espace graphique. Les coïncidences et les divergences dans l'Art paléolithique de la corniche cantabrique, in Denis Vialou, Josette Renault-Miskovsky & Marylène Patou-Mathis (sous la dir. de), 2005. Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur. Territoires et milieux, ERAUL 111, Liège, p. 193-206.

St. Bertola, A. Broglio, F. Gurioli, de Vecchi, Giampaolo, Al. Facciolo, I. Fiore, A. Tagliacozzo, P. Pallecchi, 2009. *Le territoire des chasseurs aurignaciens dans les Préalpes de la Venetie: L'exemple de la Grotte de Fumane*, in F. Djindjian, J. Kozłowski, Nino Bicho (eds.), *Le concept de territoires dans le Paléolithique supérieur européen. BAR Internationales Series 1938*, p. 167-181.

G. Bosinski, 1990. Homo sapiens. L'Histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40.000 – 10.000 ans avant J.-C.), Errance, Paris.

A. Bouyssonie, J. Bouyssonie, L. Bardon, 1909. Découverte d'un squelette humain moustérien à la Boufia de la Chapelle-aux-Saints (Corrèze), in *L'Anthropologie* (Paris), t. XIX, p. 513-517.

A. Broglio, G. Dalmeri (a cura di), 2005. Pitture paleolitiche nelle Prealpi Venete. Grotta di Fumane e Riparo Dimeri, *Preistoria Alpina, Nr. Speciale*.

P. Brunton, 2014. *Egiptul secret*, Polirom, Iași.

V. Chirica, 2006. Artă și religii preistorice. Sanctuarele paleoliticului superior european, in *Prelegeri Academice*, vol. V, Nr. 5, 7-34.

V. Chirica, 2006a. Les plus anciennes peintures paléolithiques d'Italie, in *ArhMold.*, XXIX, 2006, p. 193-198.

- V. Chirica, 2006b. Opinions concernant l'art et les religions paléolithiques sur la base d'une grande découverte, in *ArhMold.*, XXIX, 2006, p. 185-191.
- V. Chirica, G. Bodi, C. -V. Chirica, 2012. *Teme iconografice, reprezentate în creația artistică religioasă preistorică*, in *ArhMold.*, XXXV, 2012, p. 47-73.
- Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2014. *Éléments de sacralité de la violence en préhistoire*, in *Transylvanian Review*, Vol. XIX, Supplement No. 2, 2010, *Worlds in Change II. Transforming East-Central Europe*, p. 27-58.
- J. Clottes, J. (sous la dir. de), 2001. *La Grotte Chauvet. L'Art des origines*, SEUIL, Paris.
- J. Clottes, J., 2005. La grotte Chauvet, près de dix ans après sa découverte, in A. Broglio, G. Dalmeri (red.), *Pitture paleolitiche nelle Prealpi venete. Grotta di Fumane i Riparo Dalmeri*, in *Preistoria Alpina*, nr. speciale, Verona, 2005, p. 67-75.
- P. Coelho, 2011. *Aleph*, Humanitas Fiction, București.
- Al. David-Néel, 2014. *India în care am trăit*, Polirom, Iași.
- G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005. *Istorie și viață spirituală în zona montană și submontană a Neamțului*, Ed. PIM, Iași.
- G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2009. *De la religiile preistorice la creștinismul românesc. Zona Neamțului – Athosul românesc*, Ed. PIM, Iași.
- J.-P. Duhard, 1995. *Le réalisme de la figuration féminine paléolithique*, in *La Dame de Brasempouy*, Actes du Coll. De Brasempouy (juillet 1994) (éd. H. Delporte), ERAUL 74, Liège, 1995, p. 65-70.
- E. Durkheim, 1995. *Formele elementare ale vieții religioase*, Ed. Polirom, Iași.
- Jacqueline Eidelman, Daniel Iacobi, Jacqueline Peignoux, 2006. *A Chauvet, il y a tout à imaginer*, in xxx, *La naissance de l'Art, La Recherche. L'actualité des sciences*, Ed. Tallandier, Paris, 2006, p.155-160.
- M. Eliade, 1994. *Nostalgie originilor. Istorie și semnificație în religie*, Humanitas, București.
- H. Hubert, M. Mauss, *L'Analyse des faits religieux*, in *Mélanges d'histoire des religions*, p. XVI (apud Julien Ries, 2000. *Sacral în istoria religioasă a omenirii*, Polirom, Iași, n. 19).
- A. Leroi-Gourhan, 1976. *Les religions de la Préhistoire*, in H. de Lumley, (sous la direction de), 1976, *La Préhistoire Française*, tome I, *Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, Ed. CNRS, Paris, p. 755-759.
- A. Leroi-Gourhan, 1964. *Le geste et la parole*, vol. I-II, Ed. Albin Michel, Paris. V. și în românește, *Gestul și cuvântul*, vol. I-II, Ed. Meridiane, București, 1983.
- A. Leroi-Gourhan, 1990. *Les religions de la Préhistoire. Paléolithique*, Quadrige / PUF, Paris.

M. Otte, 1993. *Préhistoire des religions*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn.

M. Otte, 1996. *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe*, Armand Colin, Paris.

M. Otte, 2004. Introduction, in *La Spiritualité. Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur)*, Liège, 10-12 décembre 2003 (éd. M. Otte), Liège, ERAUL, 106.

J. Perrot, 2005. Religion et Préhistoire: les problèmes de terminologie, in *Religion & Histoire*, 2, mai-juin.

Julien Ries, 2000. Sacrul în istoria religioasă a omenirii, Polirom, Iași.

J. Zilhão, & E. Trinkaus, 2002. Anatomie, contexte archéologique et sépulture de l'enfant gravettien de l'abri Lagar Velho (Lapedo, Leiria, Portugal), in *Praehistoria*, vol. 3, Miskolc, p. 131-145.

Tema 1. Cuaternarul. Limite și periodizare *

I. Cadrul geo-cronologic

Arheologii urmăresc evidențierea fenomenului istoric odată cu apariția omului și cu primele rezultate ale activității sale. După mai mult de două secole de cercetări și săpături sistematice sau de descoperiri fortuite, utilizând metode și tehnici proprii ori ale unor științe și discipline conexe, arheologii au avut posibilitatea să evidențieze existența unor culturi și faciesuri arheologice, perioade și etape istorice ale evoluției omenirii. Preistoria se poate echivala cu ultima mare perioadă geologică din evoluția pământului, Cuaternarul, împărțit în două mari subdiviziuni: Pleistocen și Holocen. Pleistocenul reprezintă o altă *etapă* în evoluția pământului și este evidențiat, în regiunile de altitudine înaltă și medie, prin alteranța perioadelor glaciare și a celor temperate (interglaciare), care au cuprins întregul Continent (A. Saraiman, V. Chirica, coord., 1999). Pentru cea mai mare parte a Europei, studiul Preistoriei înseamnă cercetarea Cuaternarului, adică a elementelor oferite de științele naturii. În felul acesta se poate aprecia că Preistoria reprezintă evoluția cronologică a umanității, iar Cuaternarul, totalitatea fenomenelor geo-pedologice, evoluția climei și a celorlalte elemente pe care le studiază științele naturii.

Congresul INQUA de la Christchurch, din anul 1973, a menținut marea subdiviziune a Cuaternarului, în Pleistocen și Holocen, limita dintre acestea fiind stabilită la 11.500 ani BP (9.800 ani BC). Această limită se referă la etapa de sfârșit a ultimei glaciațiuni, anterioară încălzirii climatice majore (optimum climatic postglaciar). Perioada Pleistocen - Holocen este caracterizată prin două diviziuni: Tardiglaciul (oscilațiile climatice Alleröd-Dryas recent) și Postglaciul (Preboreal-Subatlantic), corespunzătoare Holocenului propriu-zis.

Cunoașterea tuturor elementelor specifice Cuaternarului s-a putut realiza prin studiul stratigrafiei, a depozitelor care conțin vestigii ale locuirilor umane, dar și prin interpretări ale sedimentologiei depunerilor.

La sfârșitul secolului al XVII-lea, danezul Nicolas Stenon a pus bazele geologiei stratigrafice prin explicarea principiului acumulărilor succesive ale depunerilor. La începutul secolului al XX-lea, Albrecht Penk și Eduard Brückner au

---

* Cf. și V. Chirica, D. Boghian, 2003. *Arheologia preistorică a lumii* (I, V. Chirica, *Paleolitic-Mezolitic*; II, D. Boghian, *Neolitic-Eneolitic*), BAI XII, Ed. Helios, Iași.

studiat morenele din Bavaria și, pe această cale, cei doi au stabilit existența glaciațiunilor. Au fost identificate urmele geologice a patru glaciațiuni ale Europei Centrale și Occidentale (calota alpină), care au primit numele unor afluenți ai Dunării: Günz, Mindel, Riss și Würm, stabilite în această ordine cronologică. Perioadele intermediare dintre două glaciațiuni au primit numele generic de interglaciare: Günz-Mindel, Mindel-Riss, Riss-Würm, dar, îndeosebi în ultima glaciațiune au fost evidențiate mai multe etape intermediare, de răcire și de ameliorare a climei, numite stadii (fazele de răcire) și interstadii (oscilațiile de încălzire). În geocronologia germană mai veche se aprecia existența unui număr de trei stadii și două interstadii, iar în cea franceză, 4 stadii și trei interstadii. În prezent se operează îndeosebi cu două noțiuni:

1. Pleniglaciuar, unitatea climatică a celor mai reci perioade ale ultimei glaciațiuni în Europa. Au fost evidențiate două pleniglaciare, caracterizate prin depuneri de loess, soluri puțin evoluat sau de turbă. Pleniglaciarele au fost evidențiate în loess-urile din Austria până în Normandia. Pleniglaciuarul inferior este datat între începutul Würmului și până pe la 22.000/20.000 ani BP; Pleniglaciuarul superior este contemporan cu ultimul stadiu Würmian (aproximativ 20.000-18.000 ani BP).

2. Interpleniglaciuar, termen utilizat îndeosebi în Europa Centrală și în Siberia. Acesta cuprinde ansamblul oscilațiilor climatice temperate, din partea de mijloc a ultimului glaciuar, până pe la 20000 ani BP.

În Europa septentrională (calota scandinavă) au fost identificate trei faze glaciare și două interglaciare, care au primit denumiri ale zonei geografice: Elster, Saale, Vistula (=Weichsel, numele german al Vistulei), separate de interglaciarele Cromer, Holstein și Eem, corelate cu fazele climatice ale cronologiei alpine. În America de Nord (în cadrul calotei canadiene) au fost separate patru glaciațiuni: Nebraska, Kansas, Illinois, Wiskonsin, corelate cu acelea europene.

Unii specialiști vorbesc de încă două glaciațiuni europene, mai vechi, Biber și Donau, contestate de alții, deoarece urmele lor nu au mai fost semnalate cu aceeași coerență (V. Chirica, D. Boghian, 2003, 9-19).

Pe aproape întregul continent african, glaciațiunile Europei au fost echivalate cu perioade pluviale: Kaguerian, Kamasian, Kanjerian, Gamblian, intercalate de faze aride, numite interpluviale (C. Rădulescu, 2001; J. Garanger, 1992; M. Brézillon, 1969).

Tabelul 1. Glaciațiunile din Europa și America; pluvialele din Africa.

HOLOCEN			Postpluvial	10.000BP
Würm	Weichsel	Wisconsin	Gamblian	
Riss-Würm	Eem		Interpluvial	130.000BP
Riss	Saale	Illinois	Kanjerian	
Mindel-Riss	Holstein		Interpluvial	
Mindel	Elster	Kansas	Kamasian	
Günz-Mindel	Cromer		Interpluvial	700.000BP
Günz		Nebraska	Kagerian	1.800.000BP

Așadar, Pleistocenul este caracterizat prin perioadele de răcire intensă a climei, dar și de încălzire accentuată, prin perioade cu ploii intense, intercalate de faze deosebit de aride, care au determinat un întreg lanț de schimbări ale peisajului terestru. Vârsta geologică a tuturor fenomenelor care caracterizează Pleistocenul a putut fi stabilită cu oarecare precizie prin metoda polarității magnetice a straturilor geologice. În felul acesta s-au stabilit mai multe inversiuni ale ploilor magnetici nord și sud ai pământului, determinând polaritatea normală și inversă din momentul constituirii acestora. Pe noi ne interesează următoarele momente: Olduvai, datat între 1,77 și 1,95 MA; Jaramillo (0,99 - 1,07 MA), care caracterizează epoca paleomagnetică Matuyama, de polaritate inversă, fiind urmată de epoca Brunhes, de polaritate normală (0,78 MA) (C. Rădulescu, 2001; J.-L. Monnier, 1992).

Tabelul 2. Schița inversiunilor magnetice (după M. Otte, 1996).

Polarități pozitive	Polarități negative
Brunhes, de la 0 la 710.000 ani	Jamaica, spre 200.000 ani
Jaramillo, de la 900.000 la 950.000 ani	Levantin, spre 300.000 ani
Olduvai, de la 1.600.000 la 1.800.000 ani	Matuyama, de la 710.000 la 1.600.000 ani

Limita inferioară a Pleistocenului constituie baza Cuaternarului și a fost fixată la aproximativ 1,8 MA (milioane ani), cu ocazia Congresului Internațional de Geologie de la Londra, în 1948, pe baza prezenței genurilor *Bos*, *Equus*, *Elephas*, dar această încadrare este foarte discutată în prezent. Ea se bazează pe asociațiile faunistice ale Villafranchianului, formațiune sedimentară continentală (definită

pentru prima dată în Italia, la Villafranca Piemonte, de către L. Pareto, în 1865), prin care se face trecerea dintre Terțiar și Cuaternar.

Pleistocenul este divizat în trei etape:

- inferior, contemporan cu asociațiile faunistice ale Villafranchianului superior, datat între 1,5 - 1,3 milioane ani sau 700.000 ani BP (între începutul Cuaternarului și baza interglaciarului Günz-Mindel (Cromerian));
- mijlociu, contemporan cu Cromerianul, durează până la baza interglaciarului Riss-Würm (700.000 - 130.000 ani BP);
- superior, ce durează până la începutul Holocenului, deci între 130.000 ani BP și aproximativ 10.000 ani BP (H. de Lumley, 1976), dar nu toți specialiștii în domeniu sânt de acord cu această periodizare.

Tabelul 3. Elementele generale ale Preistoriei în conexiune geocronologică, culturală și paleoantropologică (după M. Otte, 1996)

Sub 10.000 ani	Holocen	Mezolitic și Neolitic
Între 10.000-35.000	Würm recent	Paleolitic superior
Între 35.000 - 70.000	Würm vechi	Musterian, locuiri foarte dense,
Între 75.000-130.000	Riss - Wiirm	Neandertalieni
Între 130.000-300.000 ani	Complexul glaciatic Riss	Locuiri dispersate, Levalloisian, Musterian, Acheulean recent, Pre-
Între 300.000 - 700.000 ani	Mindel - Riss, Mindel (Cromerian)	Tradiții tehnice și forme anatomice variate; industrii pe bloc (Acheulean) și pe așchii (Taubachian, Tayacian)
Spre 730.000 ani	Trecerea de la Pleistocenul inferior la cel superior	
Între aproximativ 700.000 și 1.000.000 ani	Pleistocen inferior	Urme de industrii dispartate, de tip "Cultura de prund" (Galets aménagés), puține resturi anatomice cunoscute (Dmanisi în Caucaz)

Prima glaciațiune a Pleistocenului, Günz, de factură alpină, a fost definită în sedimentele afluentului omonim al Dunării, pe baza morenelor și a nivelelor de prundișuri fluvio-glaciare. Este corelată cu glaciațiunile Elster din nordul Europei, și Nebraska, din America de Nord, fiind datată între aproximativ 1.200.000 și 700.000 ani.

Urmează interglaciarul Günz-Mindel, numit Cromer în Europa de nord, Bjelovjesh în Scandinavia și Afton în America de Nord.

Glaciațiunea a doua alpină, Mindel, poartă numele altui afluent al Dunării. Este paralelizată cu glaciațiunile Elster (Europa de nord), Oka (Rusia) și Kansas (America de Nord), fiind datată aproximativ între 650.000-350.000 ani.

Interglaciularul Mindel-Riss este paralelizat cu Holstein (Europa de Nord), Lithvino (Rusia-Scandinavia), Yarmouth (America de Nord) și pare să fi evoluat între 350.000-300.000 ani.

Al treilea glaciular al Pleistocenului, Riss, a fost datat între aproximativ 300.000 și 130.000 ani, fiind mai mult sau mai puțin contemporan cu Saale (împărțită, la rîndul ei, în Warthe, Treene și Drenthe) în Europa de Nord, Nipru în Rusia și Illinois în America de Nord. Poartă, de asemenea, numele unui afluent al Dunării.

Interglaciularul Riss-Würm are o datare destul de largă, între 130-120.000 sau 110-70.000 ani. Fenomenul identic poartă numele de Eem în Europa de Nord, Mikulino în Rusia și Sangamon în America de Nord.

Ultimul glaciular, Würm, datat între aproximativ 110.000 (70.000) și 10.000 ani BP, este numit Weichsel (Vistula) în nordul Europei, Valdai în Rusia și Wiskonsin în America de Nord.

Această a patra glaciațiune a fost divizată în mai multe stadii și interstadii (oscilații de încălzire), datate și numite diferit, în funcție de zona geografică și de rezultatele metodei de cronologie absolută, luate în considerație. O încercare de sistematizare a geocronologiei Würmului ar fi următoarea:

- Odderade (în Germania), interstadiu posterior celui numit Brörup (în Danemarca), 80.000 ani BP.

- Amersfoort (pe valea Eemului, în Olanda), 65.000 ani BP. După alți specialiști, Brörup este datat la 60.000 ani BP.

- Moershoofd, în Olanda, este datat între 51.000 și 46.500 ani BP, fiind paralelizat cu Popperinge.

- Hengelo, în Olanda, este datat la 39.000-37.500 ani BP, dar unii autori îl echivalează cu Podhradem.

- Les Cottès, în Franța, este datat între 36.000 și 34.000 ani BP.

- Denekamp, în Olanda, este datat între 32.200 și 28.860 ani BP.

- Kesselt, în Franța, are o datare mai largă, între 29.000 și 25.000 ani BP; unii specialiști au creat Interstadiul Arcy - Denekamp - Kesselt - Stiefried B, la care noi adăugăm Maisières și Briansk, semnalate în stațiunile eponime din Europa Centrală, Europa Occidentală și Rusia, între 28.000 ani și 25.000 ani BP.

- Tursac, în Franța, dar identificat și în stațiuni din alte țări, este datat pe la 23.000 ani BP.

- Maximum Valdai, plasat de O. Soffer în Câmpia Rusă, a fost datat aproximativ între 21.000 ani BP și 19.000 ani BP.

- Laugerie și Lascaux, având stațiunile eponime în Franța, sînt datate uneori separat (Laugerie, între 19.700 și 18.500 ani BP, Lascaux, între 17.800 și 16.500 ani BP), alți autori, apelând la o singură oscilație climatică, purtând ambele nume.

- Dryas (octopetala) din familia rosaceelor, cu flori albe și cu opt petale, are habitatul actual în zonele nordice sau montane:
- Dryas I, datată între 16.000 - 14.000 ani BP, Dryas II, între 12.300 - 11.800 ani BP și Dryas III, între 10.800 - 10.000 ani BP. Între aceste oscilații climatice au fost plasate: Bölling (în Danemarca), între 13.300-12.300 ani BP și Alleröd (în Danemarca), între 11.800 - 10.800 ani BP. Oscilația climatică Dryas III marchează sfârșitul Pleistocenului, mai exact Tardiglaciuarul și începe Holocenul (Actualul), constituit de următoarele oscilații:
  - Preboreal, perioadă care începe pe la 10.500, 10.200 sau 10.150 ani BP și durează până la 9.000 sau 8.800 ani BP.
  - Boreal, pusă în evidență, ca și celelalte secvențe ale Holocenului, prin analize de polen, a fost încadrată între 8.800 (9.000) și 7.500 (8.750) ani BP.
  - Atlantic, urmează imediat etapei anterioare, între 8.000 (7.500) și 7.450 (5.500) ani BP.
  - Subboreal, perioadă penultimă a Holocenului, datată între 5.500 (5.000) și 4.300 (4.450) ani BP, dar unii specialiști consideră că datorită enormei diversificări a vegetației, această oscilație climatică poate fi observată ca evoluând până pe la 800 ani BC. În cadrul geo-cronologic al acestor ultime perioade au fost încadrate locuirile de tip epipaleolitic – mezolitic.
  - Subatlantic, datată între 4.450 - 2.500 BP sau 800 ani BC, nu și-a încheiat evoluția, manifestându-se și în prezent, sub formă de creșteri ale rigurozității climei în unele zone geografice ale Terrei (M. Brézillon, 1969; J. Garanger, 1992; A. Leroi-Gourhan, 1988; O. Soffer, 1985; A. Gob, 1981; D.-Q. Bowen, 1981).
- O altă propunere de periodizare geocronologică ar fi următoarea (V. Chirica, D. Boghian, 2003, 9-19):
  - Între 125.000 și 70.000 BP (începutul ultimei glaciațiuni) se caracterizează printr-o alternanță climatică a interstadiilor Amersfoort/Brörup și Odderade.
  - Urmează Pleniglaciuarul inferior, cu mai multe episoade temperate, între 70.000 și 60.000 BP.
  - Pe la aproximativ 60.000 BP se produce începutul Interpleniglaciuarului, care ar fi durat până la 45.000 ani BP, după care urmează mai multe faze de încălzire și de răcire a climei:
    - Oscilația Moershoofd, între 45.000 - 40.000 BP - în Belgia, contemporană este oscilația Poperinge, datată la 45.600 BP.
    - Oscilația Hengelo - Les Cottès, recunoscută în mai multe stațiuni din Europa Occidentală, este datată între 38.000 BP și 34.000/33.000 BP.
    - Oscilația Arcy - Denekamp - Stillfried B este datată între 32.200 și 28.300 BP.
    - Oscilația Maisières este datată la 27.965 BP (GrN 5523).

- Episodul Tursac, ultimul din Interpleniglaciuar, este datat între 26.000-24.000 BP.

- La nivelul episodului Tursac, specialiștii ruși au identificat solul fosil de tip Briansk, datat pe la 25.000 BP.

Precizăm că între aceste oscilații climatice au fost înregistrate mici interstadii cu climă rece, numite Hengelo-Arcy, Arcy-Mesières și, respectiv, Mesières-Tursac.

- Urmează Pleniglaciuarul superior, cu mai multe episoade și faze intermediare:

- Episodul Laugerie (vechiul interstadiu W III/IV, numit și Maximum Valdai de către Olga Soffer), situat aproximativ între 20.000-19.000 BP.

- Faza rece, Laugerie-Lascaux, între 19.000 -18.000 BP.

- Episodul Lascaux, între 18.000 și 17.000 BP.

- După Lascaux, clima redevine rece, între aproximativ 17.000 și 13.000 ani BP; este episodul climatic Dryas I.

- Oscilația Bölling, temperată, evoluează între 13.500 și 12.000 BP.

- Episodul Dryas II, de foarte scurtă durată și de mică amplitudine, este constatat pe la 12.000 BP.

- Oscilația climatică Alleröd, temperată, între 12.000 și 10.800 BP, este ultima perioadă de încălzire de dinaintea Holocenului.

- Episodul Dryas III, ultima etapă rece a Tardiglaciuarului, face legătura cu Holocenul, între 10.800-10.000 BP.

Precizăm că nu sânt diferențe majore între punctele de vedere ale specialiștilor în ceea ce privește oscilațiile și episoadele climatice ale Holocenului.

O încercare de corelare a acestor elemente de geocronologie cu culturile arheologice și cu faciesurile culturale (industriale) ar putea crea multe probleme de înțelegere, întrucât dezvoltarea comunităților umane, a elementelor specifice, culturale și tehnice, nu a urmat direcții identice în timp și spațiu (V. Chirica, D. Boghian, 2003). Pentru a exemplifica o astfel de situație, și pentru a crea un cadru general al episoadelor glaciare și culturile arheologice, aducem următoarele precizări:

- Günz: tehnocomplexe cu *Pebble Culture* (Cultura de prund), galetă cioplite și de așchii;

- Günz-Mindel și Mindel: Acheulean, galetă cioplite, Clactonian (așchii), Tayacian ;

- Mindel-Riss și Riss: Acheulean, Tayacian, Levallois, Premusterian, Musterian vechi, Micoquian, industrii de așchii;

- Ris-Würm (Eem): Acheulean, Tayacian, Musterian;

- Würm, cu stadiile, interstadiile și oscilațiile sale climatice cuprinde marile culturi arheologice și faciesuri ale Paleoliticului mijlociu (Musterian), Paleoliticului superior și Epipaloliticului (Aurignacian – Epigravettian).

II. Omul

O altă direcție a cercetărilor arheologice o constituie prezentarea creatorului întregii civilizații și a culturilor arheologice, a sacrului individual și colectiv din Paleoliticul european, tipul fizic și creația sa materială, care are, de cele mai multe ori și o deosebită semnificație spirituală.

Australopitecii, care au apărut în urmă cu aproximativ 4,5 MA, sânt considerați primii oameni cu un comportament specific. Descoperiri s-au făcut în Africa de Sud (craniul de copil de la Taung), apoi au fost scoase la lumină mai multe sute de resturi fosile, în Africa de Est și în cea Meridională. Au fost repartizați în două grupe mari: *Australopithecus* și *Paranthropus*, numit și *Australopithecus robustus*.

În general, aceștia au fost datați între 3,8 MA (*A. anamensis*) și 1,2 MA (*A. africanus*). Oamenii care au viețuit la Laetoli au lăsat cele mai vechi dovezi ale mersului biped în cenușa vulcanică (Y. Deloison, 1992; M. Otte, 1999). Pe baza resturilor fosile, s-a putut constata că bipedia acestora era permanentă, capacitatea lor cerebrală avea un volum de 600 - 800 cmc, înălțimea de 1,30 - 1,50 m, fiind adaptați la un regim alimentar omnivor.

Australopitecii de tip *robustus* erau mai rezistenți, cu o înălțime mai mare, de aproximativ 1,50 - 1,60 m, capacitatea craniană, de aproximativ 500 - 550 cmc; aveau o dentiție adaptată la consumarea tuberculilor și a rădăcinilor. Specialiștii au considerat că cel puțin masculii aveau o dentiție care dezvoltase mușchii temporari, necesari masticăției.

Australopitecii de tip *Homo habilis* și mai ales, *Homo rudolfensis* (descoperit la Koobi Fora - Kenia), și datat la 1,88 MA, erau dintre cei mai robuști oameni ai speciei, cu o capacitate craniană de 775 cmc, cu un prognatism facial și torus supra-orbital mai puțin evidențiate în comparație cu predecesorii lor.

Homo erectus este datat între 2 MA și 1,6 MA. Se consideră că cele mai importante descoperiri aparțin Africii de Est, îndeosebi celor de la Olduvai, Koobi Fora, Turkana Vest, Omo, Melka Kunture. Avea înălțimea de 1,50 - 1,60 m, capacitatea cerebrală, de 800 - 1000 cmc, fruntea joasă, craniul alungit, mandibula fără menton (bărbie), iar orbitele erau marcate de o creastă evidentă. Se consideră că această specie s-a răspândit pe întregul continent african (în Africa de Sud, spre 1,5 MA, iar în Africa de Nord, pe la 1,0 MA. De asemenea, tot acesta pare să fie creatorul unor industrii europene și asiatice, unde se instalează în mod independent, între un continent și altul, între 2 MA și 1,5 MA (M. Toussaint, 1995; F. Sémah, Chr. Falguères, coord. 2001). Deci, pe cale arheologică, s-a constatat că *Homo erectus* a ocupat întregul spațiu al Lumii Vechi, cu excepția celor mai nordice regiuni.

Homo erectus evoluat și *Homo sapiens* arhaic crează specialiștilor multe probleme în interpretarea fenomenului paleoantropologic și arheologic (al creației industriei litice). Între 500.000 - 100.000 ani, continentul african este locuit de un ansamblu de tipuri umane, care prezintă un intens amestec de caractere arhaice și moderne: bolta craniană supraînălțată, capacitate craniană medie de 1.300 cmc, o morfologie evoluată a occipitalului și a temporarului, dar și față voluminoasă cu torus supraorbital masiv. Este interesant și faptul că aceste noi elemente au fost identificate tot în Africa de Est, dar și de Sud (Bodo, Omo, Laetoli, Broken Hill, Florisbad, Border Cave) (M. Toussaint, 1995).

În extinderea lor aproape permanentă, comunitățile respective au ocupat și alte spații geografice ale Lumii Vechi, între aproximativ 2 MA și 1 MA. Astfel, pe la 1,5 MA sânt date unele dintre cele mai vechi industrii litice din Europa; în Caucaz, la Dmanisi, există dovezi certe de locuire, pe la 1,7 MA; în Orientul Apropiat, cele mai vechi urme de locuire se datează pe la 1,4 MA; în China, primele unelte par să depășească 1 MA, iar în insula Java, cele dintâi fosile umane sânt date pe la 1,1 MA. Noi considerăm necesare câteva precizări:

1. Descoperirile de unelte create de om nu sunt asociate cu resturile umane; există industrii fără fosile umane, după cum au fost adesea identificate oseminte umane foarte vechi, fără să fi fost asociere cu uneltele create;

2. Opiniile arheologilor nu ajung întotdeauna în convergență totală cu ale antropologilor, astfel că se pot găsi formulări și datări sensibil deosebite. Așadar, nu trebuie să ne mire neconcordanțele de datare cu acelea consacrate arheologiei epocii paleolitice.

Mandibula de la Dmanisi pare să demonstreze aceleași caractere amestecate, arhaice și moderne, ca și unele descoperiri africane, dar specialiștii nu pot preciza poziția filetică a acestei fosile. În 1999 au fost descoperite alte două fosile umane: un craniu aparținând unei tinere de 15-16 ani, și o calotă robustă, aparținând altei femei, de 20 de ani. Aceste resturi fosile sunt considerate cele mai vechi dovezi ale existenței omului în spațiul euroasiatic (M. Otte, 1999).

Așadar, putem sintetiza următoarea posibilă evoluție a tipului uman:

- Între 4 și 3 MA, se evidențiază *Australopithecus*, din grupa Preantropienilor care au evoluat spre mersul biped;

- Între 3 și 2 MA, alte specii de *Australopithecus* (cum ar fi *Homo habilis*) sunt creatorii primelor unelte cioplite intenționat;

- Între 2 și 1 MA, spre sfârșitul perioadei, dispare *Australopithecus*, dar *Homo ergaster* și *Homo erectus* devin nu numai creatori de cultură arheologică (*Pebble Culture*), dar și ai primelor locuințe-adăpost, iar pe baza descoperirilor din grotă Kozarnika, Bulgaria, stratul 12, datat pe la 1.000.000 ani, se apreciază ca ei au creat decoruri abstracte, dispuse în serii de striții și incizii, care reprezintă un sistem

de simboluri (A. Guadelli & J.-L. Guadelli, 2004, 77-94). La începutul acestei perioade se datează sedimentul din grota de la Makapansgat, în Africa de Sud, unde australopitecii au adus, din mediul amorf, nelocuibil, în mediul campamentelor lor foarte rudimentare, un galet din jasp, care înfățișa o figură umană. Aceasta este, poate, prima manifestare a sacrului colectiv, ceea ce poate contribui la a se demonstra că omul s-a născut cu sentimentul religios. M. Otte (1988) a apreciat că, luate din mediul lor natural, și transportate în mediul locuibil, umanizat și sacralizat, adăugăm noi, prin prezența omului, deci dintr-un univers în altul, aceste obiecte căpătau sensuri simbolice. După opinia noastră, tocmai această transportare a unor obiecte dintr-o lume în alta, din mediul amorf, natural, în cel umanizat, reprezenta imensul pas făcut de Om în cadrul evoluției sale spirituale. Apreciind chiar și faptul că unele dintre aceste obiecte non-utilitare erau aduse în perimetrul locuibil numai datorită caracterului lor estetic, trebuie să acceptăm faptul că Omul era atent și sensibil la valențele frumosului ca element de spiritualitate, cu finalitate pozitivă, benefică.

- Între 1 MA și 500.000 ani se evidențiază alte preocupări ale lui *Homo erectus*, dar și ale Anteneandertalienilor, printre care domesticirea și utilizarea intenționată, permanentă a focului, constituie cea mai mare realizare a omului preistoric. Aceștia sunt creatorii primei culturi arheologice, Acheuleanul, care s-au răspândit peste tot în Lumea Veche. Probabil că din această perioadă datează obiectele non-utilitare, asupra cărora s-a constatat intervenția omului: o lamă de os, de vârstă acheuleană, de la Pech-de-l'Aze, Franța, decorată cu șiruri de striuri oblice, dispuse în zig-zag; o plachetă de la Quneitra, Israel, de aceeași vârstă, avea incizii curbe (G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005, 18-65; G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2009).

- Între 500.000 și 200.000 de ani se poate include faza clasică a Paleoliticului inferior, care ocupă și teritoriul european, dar industria litică din stațiunea de la Isemia-La Pineta (Italia) se datează pe la 800.000-700.000 ani. Se accentuează diversificarea tipurilor de unelte, sunt amenajate noi tipuri de adăposturi, care încep să fie încălzite cu vetre de foc, inclusiv în peșteri (Lazaret, Franța), se poate observa existența unei strategii în folosirea spațiului locuibil și în practicile de vânătoare, cu măsuri coerente de protecție a vânatului, de unde se constată începutul permanenței caracterului social al comunităților umane. La Bilzingsleben, Germania, o tibie de elefant a fost decorată cu serii de 3 incizii dispuse organizat, în „stea” (verticale, pe friză orizontală, și oblice, la extremități) (Fig. 1), datată spre 300.000 ani (J. K. Kozlovski, 1992, fig. 18, p. 33), iar la Cima de los Huesos, Atapuerca, în Spania, un mormânt colectiv a fost amenajat într-o grotă naturală (unde s-au descoperit numeroase alte schelete umane), dar ca ofrandă funerară s-a descoperit o piesă bifacială din cuarțit, de o calitate excepțională (J. Clottes, 2005, 21). Considerăm

necesar să precizăm că bifaciala respectivă a fost depusă doar ca ofrandă, la un singur înhumat, ceea ce poate constitui un element important în ceea ce privește spiritualitatea depunerii de ofrande în morminte, încă din Paleoliticul inferior final (Fig. 2) (V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012, 1-19).

- Între aproximativ 200.000 și 40.000-35.000 BP, dintre Anteneandertalieni se evidențiază Omul de Neandertal, creatorul Musterianului ca principală cultură arheologică a Paleoliticului mijlociu din întreaga Lume Veche, cu o întreagă gamă de realizări tehnice noi (stăpânirea modalității speciale de cioplire a uneltelor) și de perfecționare a realizărilor anterioare (adăposturi, vetre de foc, ateliere de cioplire a uneltelor). Spiritualitatea comunităților umane constituie o certitudine, prin ritualurile funerare, prin existența celor dintâi mituri, legate de vânătoare (a ursului, a mamutului), chiar și prin descoperirea unor complexe de cult cu elemente osteologice aparținând speciilor vâdate cu predilecție (Ripiceni-Izvor, Boroșteni în România, Bächler în Elveția, Zotz, în Germania, Ehrenberg în Austria, Bonifay în Franța).

În legătură cu practicile mortuare, s-a constatat existența unui cult al mandibulelor umane sau a unui alt cult al craniilor: Guattari, Italia (Fig. 3), fără relații cu posibile antropofagii culturale, care ar fi putut să constituie o realitate, așa cum s-a interpretat descoperirea de la Krapina, Croația, asocierea osemintelor umane, în morminte de copii, cu unelte de piatră ale adulților (La Ferrassie, Franța) (M. Otte, 1996). O spectaculoasă creație, cu elemente de certă spirituitate, a Omului de Neandertal o constituie „masca” umană din nivelul musterian al grotii Roche-Cotard, din Franța: o plachetă din silex, aproape ovală, care purta negativele unor desprinderi naturale, semănând cu o față umană, a fost adusă din mediul natural, nelocuibil. Pentru a completa aspectul fizic uman, au fost realizate alte două desprinderi, care să accentueze locul ochilor; cum în placa de silex exista un nodul de calcar, acesta a fost înlăturat și în locul lui s-a introdus o așchie din os, pentru ca „ochii” să capete relief; în partea de jos a „feței” s-a realizat desprinderea unei alte așchii, pentru a marca gura feței umane. J.-C. Marquet, M. Lorblanchet (2000) consideră că această plachetă din silex, transformată de Om pentru a i se accentua caracteristicile antropomorfe, a devenit unul din elementele apariției artei paleolitice, ca proto-figurină antropomorfă. După părerea noastră, această piesă poate constitui o primă tentativă a Omului de umanizare a universului locuibil, prin intervenția asupra plachetei amorfe, căreia i s-au imprimat trăsături după chipul creatorului ei (Fig. 4).

În ceea ce privește aspectele practicilor funerare ca fenomen religios, aducem în discuție mormântul de la Shanidar, Irak, unde defunctul a fost depus pe un pat de flori. Mormântul a fost datat la aproximativ 38.000 ani BP, iar înhumarea s-a făcut, potrivit analizelor de polen (din florile respective) în lunile mai-iulie (M.

Brézillon, 1969, 220; Renaut-Miskovsky, J., Girard, M., Bui Thi Mai, 2005, 207-212). Mormântul are o dublă semnificație: s-a constatat că și astăzi păstorii irakieni caută aceleași specii de plante pentru efectele lor terapeutice; dacă am lua în considerație și ideea depunerii mortului pe un pat de flori, avem în vedere sentimentul estetic, ca element de spiritualitate a Omului de Neandertal.

În Asia au fost descoperite tehnocomplexe litice, dar și resturi fosile umane. Astfel, industria de la Xihondou este datată la 1.200.000 ani; descoperirile paleoantropologice au fost încadrate începând cu 1.000.000 ani (Sangiran, Java), apoi, la 800.000 ani (Lantian și Nanzhao, China), 600.000 ani (Yuanmou, China), 500.000 (Lantian și Zhoukoudian, China), până spre 200.000 ani (Xenian, Dali, China; Narmade, India) (J. Chavaillon, 1992; D. Grimaud-Hervé, F. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001).

În Europa, Anteneandertalienii, sub numele de *Homo erectus*, *Homo antecesor* și *Homo heidelbergensis* sânt datați începând cu aproximativ 1,5 MA. Aceștia aveau înălțimea de 1,60 - 1,70 m și capacitatea craniană de 1100 - 1400 cmc. Nu este exclus ca acești *Homo erectus* să fi pătruns pentru prima dată în Spania, din Africa, prin Gibraltar; ajunse aici, grupele umane respective au avut o dezvoltare singulară, ajungând spre Neandertalienii considerați clasici, europeni. Avem și câteva descoperiri mai importante:

Omul de la Ceprano (Italia) este datat la 800.000 ani. Este vorba de un craniu al unui tânăr cu vârsta între 20 și 30 de ani, cu un volum endocranian de 1185 cmc.

Așezarea de la Gran Dolina (Spania) a oferit peste 80 de resturi fosile umane - resturi craniene, post-craniene și dentare de la 6 indivizi. Capacitatea craniană pare să fi fost de 1100 cmc. Caracterile morfologice sunt arhaice, cu prezența torusului supraorbital. Se consideră că aceste resturi fosile aparțineau unui predecesor al lui *Homo heidelbergensis*, la rândul lui, precedându-l pe cel de tip *Homo neanderthalensis*. Aceste descoperiri au fost datate la aproximativ 780.000 ani.

Mandibula de la Mauer (Germania), datată între 700.000 - 680.000 ani, este robustă, cu o dantură masivă, dar morfologia sa o caracterizează ca fiind de tip modern.

Omul de la Tautavel (Franța) avea capacitatea craniană de 1150 cmc, un puternic torus supraorbital, o calotă craniană joasă și alungită. Datarea sa este de aproximativ 450.000 ani. Acești oameni sânt creatorii focului și ai primelor construcții special amenajate pe teritoriul european (M. Otte, 1999; J.-M. Cordy (sous la dir. de), 1995).

Proto Cro-Magnon-ul din Orientul Apropiat și Africa a creat aceleași numeroase probleme și semne de întrebare specialiștilor din mai multe domenii. Ne referim la forme morfologic moderne, asemănătoare cu *Homo sapiens sapiens*, dar a căror vechime, stabilită cu destulă exactitate, depășește cu mult perioada

considerată ca reprezentând „epoca” acestuia. Există și o situație inversă: se cunoaște faptul că Châtelperronianul este un tehnocomplex al Paleoliticului superior de început, dar creatorul acestuia, găsit în asociere cu industria litică, este un reprezentant al Omului de Neandertal. Pe de altă parte, s-a constatat că în Africa, la Laetoli, Omo și în destul de multe alte stațiuni (în nivelele superioare de locuire), au fost descoperite forme umane de aspect modern, date între 200.000 și 100.000 ani, iar în Orientul Mijlociu, la Amoud, Hayonim, Zuttiyeh, Qafzeh, Skhul, Tabun, Kebara etc., au fost identificate alte tipuri moderne (unele cu reminiscențe arhaice), date între 92.000 și 100.000 ani, deci cu mult timp înaintea apariției lui *Homo sapiens sapiens*. Astfel, în grota Skhul de pe muntele Carmel, o industrie cu vârfuri și așchii Levallois, deci de aspect mustertian, era asociată cu 10 schelete (7 adulți și trei copii) în poziție chircită, fiecare în mormânt propriu. Scheletele prezintă caractere amestecate, moderne și arhaice și au fost atribuite fie Omului de Neandertal, fie celui de tip Proto Cro-Magnon. În grota Qafzeh, la sud-est de Nazaret (Israel), 13 indivizi (șase adulți și șapte copii) au fost înmormântați în gropi separate. Prin caracterele lor morfologice, aceste schelete se disting total de acelea aparținând Neandertalienilor, iar datarea lor este la 92.000 ani (D. Grimaud-Hervé, F. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001). Interpretarea acestui fenomen este diferită. Unii specialiști (M. Toussaint, 1995) consideră că nici un pre-neandertalian nu a fost identificat în spațiul geografic respectiv, deci se emite ideea că la sfârșitul interglaciarului Riss-Würm, diverse grupe de Neandertalieni au părăsit Europa și s-au instalat aici, „coabitând cu oamenii moderni instalați acolo începând cu aproximativ 100.000 ani î.e.n.” (M. Toussaint, 1995, 49). J. Chavaillon (1992, 293) apreciază existența Neandertalienilor în Orientul Apropiat, în Israel și Irak: „În ceea ce privește vechii ocupanți, *Homo sapiens* de pe muntele Carmel (Skhul) și din Galileea (Qafzeh), aceștia sânt indivizi care au multe trăsături comune cu Cro-Magnonii europeni. *Homo sapiens* din zona Mediteranei Orientale sunt cunoscuți în aceste stațiuni date între 90.000 - 100.000 ani, deci ei aparțin unei epoci mult anterioare celei în care a viețuit *Homo sapiens sapiens*, descoperit în Franța, în stațiuni ale Paleoliticului superior”. La rândul său, M. Otte (1999, 127) constată doar faptul că „oameni de tip modern erau deja asociați cu Mustertianul din Orientul Apropiat”.

În ceea ce privește Paleoliticul superior, cu întregul complex de realități arheologice, vom căuta să evidențiem existența comunităților umane și creațiile lor tehnico-tipologice, dar și artistice, ca element esențial al fenomenului spiritualității.

Perioada Paleoliticului superior este cea mai strălucitoare și mai complexă din întreaga Preistorie a omenirii, luând în considerație cronologia faptelor la care ne referim. Înțelegerea fenomenului necesită cunoașterea câtorva date deosebit de importante, căci, din punct de vedere geocronologic, observăm că începuturile

Paleoliticului superior se plasează în cea de a doua parte a ultimei glaciațiuni, mai exact în ultima parte a Pleniglaciului mijlociu, stadiile izotopice 3b-3a, echivalate cu oscilațiile climatice Hengelo-Denekamp, iar din punct de vedere cronologic, între aproximativ 40.000 - 30.000 ani BP.

Omul de Cro-Magnon, ca reprezentant al lui *Homo sapiens sapiens*, este asociat întregului Paleolitic superior european, fiind diferențiat de formele anterioare prin capacitatea craniană, de 1450 - 1650 cmc; înălțimea, de 1,60 - 1,80 m; crearea unor impresionante manifestări artistice; o viață spirituală bogată și foarte variată; apariția elementelor religioase, ca manifestări de grup sau individuale etc. (A. Leroi-Gourhan, 1990; M. Otte, 1993; J.-J. Hublin, 2010, 96-104).

Unii specialiști (B. Vandermeersch, 1988) consideră că deosebirea dintre *Homo erectus* și *Homo sapiens sapiens* este aleatorie, deoarece nu este decât un proces evolutiv continuu, iar separarea dintre cele două specii nu se poate stabili cu certitudine.

În ceea ce privește apariția sa în Europa, opiniile sunt diferite. Unii specialiști sunt de acord cu faptul că nu se poate admite o evoluție liniară a Omului de Neandertal spre Omul modern, cel puțin pe teritoriul european. Adepții originii lor din spațiul oriental acceptă ideea că, pe la 40.000 ani, aceștia au urmat traseul invers al Neandertalienilor, care, părăsind Europa, s-au îndreptat spre zonele est-mediteraneene (J. Chavaillon, 1992; J.-M. Cordy (sous la dir. de), 1995). Adepții ideii originii sale în alte spații geografice precizează faptul că *Homo sapiens* din zona Mediteranei Orientale sânt asemănători cu tipul Combe Capelle, deci diferiți de Cro-Magnon. Așadar, aceștia nu ar putea fi strămoșii săi direcți, dar s-ar putea căuta linii de convergență cu reprezentanții Aterianului din zona Maghrebului (D. Ferembach, *apud* J. Chavaillon, 1992). După opinia noastră, important considerăm a fi doar că întreaga lume a fost „acoperită” de *Homo sapiens sapiens*, atât ca dovezi paleoantropologice, cât și în ceea ce privește urmele campamentelor, cu întregul cortegiu de manifestări ale prezenței sale (cf. M. Otte, sous la dir. de, 2010).

Mobilitatea accentuată ar putea fi un element specific grupelor umane (dar acest aspect nu trebuie nici diminuat, nici exagerat (J.-P. Mohen, 2005, 71-73; M. Otte, 2005, 157-161; M. Otte, 2014, 693-708; P. Noiret, 2010, 181-199); diferența față de toate celelalte mamifere superioare o constituie existența unei strategii cu privire la exploatarea resurselor de hrană, de materii prime, a spațiului geografic sau de locuit, indiferent dacă ne referim la campamentele instalate pe diferite forme de relief (terase, platouri, etc.), în peșteri sau în adăposturi sub stâncă (J.-K. Kozłowski, 2005, 101-106; P. Noiret, 2010, 181-199). Din acest punct de vedere, una dintre dovezile cele mai elocvente ale deplinei capacități de adaptare la condițiile de mediu, dar și de continuă căutare o reprezintă „cucerirea”, pas cu pas a noilor teritorii. Ocuparea Australiei, la abia 40.000 de ani, și a Americii, mai târziu, pe la 20.000 de

ani, se datorează în primul rând condițiilor cadrului geografic, transgresiunilor și regresiunilor Oceanului Planetar, care au permis ori au împiedecat mobilitatea mai accentuată a comunităților umane.

Prima cultură arheologică a Paleoliticului superior, Aurignacianul, se întinde din Orientul Apropiat până la Atlantic. Elementele sale caracteristice sunt, în tehnologia și tipologia litică, debitajul lamelar, cu prezența gratoarelor și burinelor carenate, pe lame sau pe așchii scurte și groase, a lamelor „aurignaciene” cu retușe continue, a scobiturilor retușate pe lame-lame étranglée, a burinelor diedre și busqués, a lamelelor Dufour; în domeniul industriei osoase, se evidențiază vârful de tip Mladec. De regulă, vârfurile de lance, din os și/sau corn ori ivoriu sînt alungite, cu baza despătată, uneori biconice; străpungătoarele sunt abundente, „lustruitoarele” sînt decorate cu incizii; apar „bastroanele perforate”. Obiectele de podoabă se multiplică și se diversifică în ceea ce privește suportul (dinți, os, corn, piatră) și modul de realizare (perforare, incizii etc.); piesele de artă mobilă își fac apariția și se diversifică într-un ritm rapid; apare arta pe blocuri de piatră, ca și elementele figurative sexuale, masculine și feminine (J.-P. Duhard, Brigitte Delluc & Gilles Delluc, 2014), stilizate sau realiste, în timp ce arta animalieră este incipientă; creatorul acestor realizări este sigur *Homo sapiens sapiens*. Originea Aurignacianului nu este încă pe deplin stabilită. Poate fi acceptată evoluția locală, din fondul musterian întârziat, poate și cu elemente intrusive, poate fi un centru de origine, sau un polifiletism. Oricum s-ar pune problema începuturilor, se admite că mediul natural a avut un rol predominant în diversificările locale sau regionale, iar mobilitatea grupelor umane a avut un rol deosebit de important, care nu trebuie nici exagerat, nici neglijat (M. Otte, 2005, 157-161; Otte, M., 2014, 693-708). Peste tot avem campamente în aer liber, în peșteri sau în adăposturi sub stîncă (abri). Aproape peste tot oamenii și-au amenajat locuințe de suprafață, de forme și tipuri diferite, structuri de combustie (vetre de foc) și ateliere de cioplire. Grijă față de morți era deosebită, ca element de spiritualitate. Vîneau cu predilecție tot ce le oferea mediul ecologic: cervidee, bovidee, cai, porci mistreți, mamuți, urși de peșteră, rinocer lănos și alte animale care puteau asigura carne, piei (blănuri), oase etc. (cf. și M. Otte (sous la dir. de, 2010).

Aurignacianul de început (între 40.000 și 35.000 ani BP), este relativ sărac în manifestări și în descoperiri, cu excepția celor de la Abri Pataud, dar și din alte zone geografice. În Italia, în paralel cu Ulluzzianul, Aurignacienii s-au extins în întreaga Peninsulă; în Grecia, ei sunt prezenți în Peloponez, sau în alte zone; sunt descoperiri în Croația și în Câmpia Panoniei. Cam în aceeași perioadă, campamentele aurignaciene sunt întâlnite în Bulgaria și România, apoi le găsim în Ungaria, Austria, până în Germania (Jura Suabă) și Moravia. În Franța, Aurignacianul clasic apare în mai multe stațiuni: La Ferrassie, La Caminade, Laugerie-Haute, Le

Flageolet I, Le Roc-de-Combe etc. Comunitățile umane au instalat campamente în zone ecologice bine precizate, și-au amenajat locuințe stabile, au organizat o viață internă cu elemente sociale, au adoptat și dezvoltat o strategie a vânătorii și a protejării resurselor de hrană și de materii prime, iar din punct de vedere tehnic, au practicat retușa aurignaciană pe lame lungi, obținute printr-un debitaj foarte elaborat. Această fază este datată între 31.500 - 30.000 BP, în timpul oscilației temperate Arcy, caracterizată prin cioplirea gratoarelor carenate și à museau, pe suporturi groase, și a burinelor carenate și busqués, dar procentajele celorlalte tipuri de gratoare și burine se mențin, cu scăderea accentuată a racloarelor, denticulatelor, a pieselor de tip encoche, de factură mai veche, mustertiană. Vârfurile de lance cu baza despictă fac loc celor de formă alungită (losangique), devenite fosile directoare în Europa centrală. Crește numărul așezărilor de suprafață, ca urmare a încălzirii vremii.

A. Palma di Cesnola (1996) a cercetat alte secvențe aurignaciene în grotă Paglicci, cu dominarea lui *Asinus hydruntinus* în cadrul faunei, alături de berbec, cal, țap, cerb, mistreț, dar în cantități mai mici, ceea ce indica un climat uscat, datările obținute fiind de 34.000 + 900 - 800 ani BP (pentru nivelul cel mai de jos) și 29.300 ± 600 ani BP (pentru partea superioară a stratului). Locuirile au fost încadrate în interstadiul Arcy.

Cea mai reprezentativă descoperire aurignaciană în Italia pare să fie niv. I din grotă Fossellone (Latium), cu un utilaj bogat în gratoare carenate (peste 900) și à museau, cu puține burine, dar cu lame aurignaciene tipice, alături de acelea de tip étranglé (cu scobitură retușată dublă, opusă, simetrică), pe fiecare latură a lamei; utilaj tipic aurignacian au oferit și grottele de la Grimaldi, unde s-a descoperit un utilaj litic și osos foarte caracteristic, morminte (îndeosebi de copii), opere de artă mobilă și o gravură ce reprezintă calul (M. Mussi, 1988), dar trebuie subliniată importanța celebrei picturi, încă incertă ca și interpretare (Fig. 5) din grotă Fumane. Varianta Grimaldi a lui *Homo sapiens* își are originea în Grotă Copiilor unde s-a găsit, printre alte morminte de copii, unul dublu, conținând și scheletul unui adult.

Aurignacianul din Balcani (sud-estul Europei) are unele afinități cu cel italian. Descoperirile de factură aurignaciană sunt diferite, căci în Balcani avem gratoare carenate și à museau, lame aurignaciene, lamele Dufour, în timp ce în Italia, există un utilaj microlitizat, de aspect Krems. Din punct de vedere paleoantropologic, aici ar trebui incluse și descoperirile din Peștera cu Oase, România (J.-J. Hublin, 2010, 101-102).

În Spania, Aurignacianul evoluează în toate marile regiuni ale țării. Structurile de locuire se referă la construcții special amenajate, de cele mai multe ori fiind încălzite de una sau mai multe vetre de foc, în perimetrul cărora se aflau și ateliere de cioplire.

Resturi de amenajări aurignaciene s-au păstrat mai bine în grotle din Germania: Vogelherd, Geissenklösterle etc. Descoperirile de la Vogelherd pun și probleme de natură spirituală, prin statuetele animaliere în ivoriu, la care se poate adăuga aceea de la Hohlenstein-Stadel (omul-leu).

Așadar, constatăm că s-a evidențiat capacitatea Omului modern cu privire la expansiunea teritorială, organizarea spațiului, strategiile privind exploatarea vânătorului, a resurselor de materii prime, noile tehnici de debitaj, bazate pe leptolitizare, amenajarea unor construcții speciale pentru locuire, adăugând vetrele de foc pentru încălzit, protecția față de carnasierile prădătoare, dar și pentru prepararea cărnii.

Primele obiecte de artă și podoabă au fost descoperite în nivelele aparținând începuturilor Paleoliticului superior. Ne referim la dinții de vulpe și urs, perforați, de la Bacho Kiro, la pandantivele de la Istállóskő (imitație de dinte perforat, dar din corn de cerb și o lamelă pentagonală din fildeș), la pandativul din calcar, imitând tot un dinte de cerb, la Trou Magrite, Belgia, aparținând unei etape evolute a Aurignacianului, când numărul acestor piese se multiplică, atât ca număr de exemplare, cât și ca stațiuni sau nivele de locuire: Mladec-Moravia, Mamutowa-Polonia etc. La Mladec s-au găsit și resturile umane de la șapte indivizi: două cranii într-o sală laterală și celelalte resturi în sala principală, înmormântate, care par a reprezenta mai degrabă sacrificii rituale, cultice. Probabil tot de natură culturală este și *phallus*-ul sculptat în corn de căprior sau bizon, de la Abri Blanchard des Roches, Dordogne, cea mai veche descoperire de artă mobilă din Franța. Cea mai veche sculptură antropomorfă din Europa credem că este statueta masculină, cu cap de leu, cioplită în ivoriu, de la Hohlenstein-Stadel (Cf. și M. Otte sous la dir. de), 2010.

Arta parietală (de fapt, o artă pe blocuri sau plachete), este bine reprezentată în Franța, la La Ferrassie (peste 20 de blocuri gravate cu reprezentări sexuale), Abri Cellier (reprezentare animalieră gravată pe bloc), Abri Blanchard des Roches, unde cochiliile perforate, dinții perforați, pandantivele din steatită, os, ivoriu, cuarț etc., au fost interpretate ca reprezentând un „calendar lunar”. Un alt „calendar lunar” a fost considerată placheta din os, de la Abri Lartet, decorată pe ambele fețe cu puncte și linii incizate. Este foarte important de precizat că tavanul grotlei La Ferrassie a fost pictat încă la nivelul primei locuiri aurignaciene, dar sunt și alte creații de excepție ale Aurignacienilor (B. et G. Delluc, 2010, 215-235). Mai adăugăm faptul că peștera Chauvet, Franța, a adus un element de noutate până acum absolută, prin descoperirea tavanului pictat cu rinoceri, dar în mișcare mai puțin accentuată decât animalele pictate de solutreni și magdalenieni pe tavanele grotelor din aria franco-cantabrică. Se estimează că tot în vremurile aurignaciene au apărut și miturile, cu explicația fenomenului (J. Clottes, 2010, 237-252).

Adăpostul de la Cro-Magnon a oferit primele resturi umane de la trei bărbați, o femeie și un copil. O cantitate mare de obiecte de podoabă au fost descoperite în

Grotte de la Betche aux Roches, Spy, Belgia, reprezentate de pandantive, adesea acoperite cu ocră roșu și decorate cu incizii. Tot în Belgia, grota Goyet a oferit oase scobite și perle din ivoariu. În grota Cavillon, Italia, un schelet uman era asociat cu 200 cochilii de Nassa, perforate, și 22 dinți de cerb, perforați. Stațiunile de la Sungir și din grupul Kostienki au oferit, de asemenea, bogate și variate obiecte de podoabă, unele cu caracter cultural, dovedit prin depunerea lor în contextul înmormântărilor.

André Leroi-Gourhan (1976, 755-759) apreciază că în Paleoliticul superior există o stereotipie a înmormântărilor prin săparea gropii și depunerea mortului acoperit cu ocră roșu, în asociere cu obiecte de podoabă, a căror importanță nu este estetică, ci simbolică. După M. Otte (1993), datele cu privire la comportamentul religios abundă în Paleoliticul superior european, considerând că fiecare comunitate umană dispunea și de anumite categorii de valori, mituri și credințe, pentru a crea un echilibru spiritual al întregii societăți.

Am evocat, așadar, existența unor credințe și a unor practici comportamentale, cu caracter de continuitate, de obligativitate. Dar, așa cum se știe, în Paleoliticul superior arta are caracter religios, toate creațiile sale, artistice sau ca obiecte de podoabă, sunt de natură religioasă.

O altă trăsătură importantă a Paleoliticului superior o constituie apariția Gravettianului și coabitarea celor două civilizații arheologice și geo-cronologice pe unele spații geografice, cum ar fi contemporaneitatea Gravettianului de la Mitoc-Malu Galben, pe Prut, cu Aurignacianul de pe Valea Bistriței sau de la Ripiceni-Izvor, tot pe Prut. Se observă creșterea atenției acordate vânării păsărilor, prin creșterea cantității de oase.

Spre 28.500 ani BP (oscilația climatică Maisières), întreaga Europă cunoaște schimbări majore de mediu, care vor antrena modificări în toate celelalte domenii ale vieții. Marele Interpleniglaciuar, cu oscilațiile sale climatice, impune schimbări de comportament uman și de reacții imediate pentru adaptarea la noile medii geo-bio-climaterice.

Gravettianul este cultura arheologică cu o destul de largă răspândire spațială și temporară, supraviețuind în unele zone europene până în Tardiglaciuar. Originile Gravettianului pot fi căutate în trei direcții:

1. în Castelperronianul Europei occidentale sau în Szeletianul Europei centrale;
2. în evoluția locală a Aurignacianului din Europa septentrională ca urmare a „defecțiunii” climatice de după oscilația Maisières;
3. în evoluția locală a industriilor mai vechi, cu rețușe abrupte, din Europa de est (grupul stațiunilor de pe Don) (Cf. și M. Otte (sous la dir. de), 2013, cu toate studiile și temele tratate de specialiștii-autori).

Gravettianul se caracterizează prin inovații importante, impuse de schimbările climatice repetate, care au obligat grupele umane să caute și să găsească modalități de supraviețuire. Armele și uneltele sunt mai lejere, mai ușor adaptabile. Construcțiile de locuințe par să devină o ocupație specializată, având în vedere, printre altele, că la construcția unei cabane, la Predmosti, s-au folosit oase (carcase) de la 1.000 de mamuți, iar la Dolni Vestonice, de la peste 100 de mamuți. O creație de excepție a Gravettienilor o constituie ceramica, arsă în cuptoare speciale, în Cehia, dar și în alte stațiuni din Europa (Estelle Bougard, 2013, 301-306).

Morminte aurignaciene și gravettiene au fost descoperite în grotle italiene (Paglicci, Arene Candide, Grimaldi), în Moravia (Predmosti, Dolni Vestonice, Brno), dar și în alte țări (Fr. Djindjian, 1999; G. Giacobini, 1999).

Solutreanul se încadrează în perioada de 21.000 - 18.000 ani BP; se observă diversitatea și caracteristicile industriei litice și a artei, campamentele fiind identificate în grote și adăposturi sub stâncă. Din punct de vedere geografic, Solutreanul ocupă Peninsula Iberică, Aquitania și Languedocul oriental din Franța. Componenta tehnologică este retușa plată, largă, ce acoperă aproape întreaga suprafață a piesei. Fosila directoare este vârful de salcie, retușat pe ambele suprafețe, alături de vârful à cran, care fac serii în toate tehnocomplexele.

Dintre puținele locuințe se remarcă cea de la Fourneau du Diable, Dordogne, un adăpost sub stâncă, „apărat” de două ziduri perpendiculare, care delimitau un spațiu locuibil, împărțit în două prin alte blocuri de piatră. În provincia Santander, Spania, în grotta Chuffin, a fost identificată o structură ovală, având o groapă plină cu resturile unei vetre. Alte vetre au fost descoperite în cele cinci niveluri solutreene de la abri Malpas, Dordogne.

Au fost descoperite foarte puține resturi umane, incomplete, printre care se menționează calote craniene, cranii fragmentare (Tourmal, Lacave, Franța), maxilare și fragmente de mandibule de copii și adulți, cum ar fi scheletele de la Parpallo, Riera și Beneito, Spania, apoi dinți (Fourneau du Diable, Badegoule, Laugerie-Haute). Nu s-a descoperit nici un mormânt intact, pentru a se putea cunoaște în mod direct și cu eventuale detalii riturile și ritualurile funerare.

Arta solutreană a fost apreciată prin apariția sculpturii monumentale, a basoreliefurilor clasice. Sculpturile pe blocuri, adevărate frize, la Roc de Sers, Charente (căpriori afrontați, cal și bizon cu cap de mistreț, posibile reprezentări antropomorfe etc.), ori de la Fourneau du Diable (admirabil bloc sculptat, cu reprezentări de bovidee în profil) demonstrează un înalt nivel de reprezentare mentală, individuală și colectivă. În grotta Capul Leului (Ardèche) a fost descoperit un bovidu pictat cu roșu, asociat cu pete de culoare și semne punctiforme, în grotta Cosquer, picturi reprezentând feline, cai, bizoni, iar în grotta Chabot, o friză lungă de 3 m, cu mamuți gravați.

Magdalenianul aparține finalului timpurilor glaciare, între 18/17.000 și 12/10.000 ani BP, campamentele sale fiind descoperite în Franța și Spania, în Polonia, sud-vestul Germaniei, Belgia, și cu slabe influențe până în zona nord-dunăreană și pruto-nistreană. Cele mai vechi elemente par să fi apărut în Périgord. Au fost identificate mai multe faciesuri: Magdalenianul coastelor mediteraneene spaniole, Magdalenianul din Aquitania, ori Magdalenianul coastei mediteraneene franceze.

Din punct de vedere al exploatării resurselor animale și de materii prime, al folosirii teritoriului de locuit, inclusiv al spațiului locuibil prin construcții speciale, se constată superioritatea vânătorilor magdalenieni, chiar dacă marea majoritate a campamentelor sunt de scurtă durată, ceea ce ar putea demonstra o anumită specializare a grupelor umane chiar în interiorul unei comunități. În perimetrul marilor grote de la Mas d'Azil, la Lespugne ori Isturitz, s-a constatat existența unor locuiri de mai lungă durată, în jurul cărora se aflau haltele sezoniere. Evidențierea marilor sanctuare de la Altamira, Lascaux, Niaux, Trois-Frères, Tuc d'Audoubert, etc. demonstrează, ca și întreaga artă magdaleniană, o viață spirituală intensă.

În stațiunea de la Pincevent au fost semnalate mai multe tipuri de locuințe semi-adâncite, cu vetre în jurul cărora erau amenajate spațiile pentru activitățile cotidiene: cioplirea uneltelor, prelucrarea osului, pregătirea hranei, inclusiv locul unde se mânca, spații pentru dormit, ori de evacuare a deșeurilor, ceea ce poate demonstra existența unor complexe relații sociale (A. Leroi-Gourhan, M. N. Brezillon, 1972; R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994). Dar trebuie să precizăm că astfel de situații au fost constatate și în alte stațiuni gravettiene din Europa, printre care cele din Elveția, de la Monruz și Champréveyres (D. Leesch, 2014, 93-135). Resturi de locuințe, cu pavaje de diferite forme și dimensiuni, sau cu alte elemente certe de construcție și amenajare, cu vetre, uneori și cu ateliere de cioplire, au fost descoperite și în stațiunile magdaleniene din Germania (Gönnersdorf, Petersfels, Kniegrotte), Moravia (Pekarna, Kulna), Boemia (Hostim) (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994). Descoperiri de morminte magdaleniene au fost făcute în mai toate marile stațiuni magdaleniene, cu precizarea că mortul era depus pe o parte, în poziție chircită, foarte rar pe spate. Au fost depuse numeroase ofrande de podoabe: brățări din cochilii, dinți perforați; ocrul roșu era presărat peste tot mormântul, protejat cu ringuri de piatră.

Locuind în perioade reci și uscate, dar și în perioada de încălzire a interstadiului Lascaux (17.500 BP), magdalenienii vânau *Rangifer tarandus*, *Bison priscus*, *Bos primigenius*, *Capra ibex*, *Alopex lagopus*, *Canis lupus*, *Saiga tartarica*, *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, *Capreolus capreolus*; obiecte de podoabă, unelte și arme din materii dure animale (din animalele vâdate) au fost descoperite în toate campamentele magdaleniene.

Viața spirituală este bine documentată prin grotle-sanctuar, ori prin creațiile de artă, cu elemente ale sacralității individuale și colective. Arta și religia au o vocație publică, aparținând întregii comunități și contribuind la existența unei legături importante între grupuri și între membrii grupului. Căutarea unor anumite zone ale peșterii pentru redarea anumitor scene pictate, asocierea omului cu animalele în cadrul unor scene comune, sau în care omul îmbracă trăsăturile esențiale ale animalului, figurația schematizată feminină, ori redarea numai a sexualității feminine, apariția superiorității umane prin redarea animalului rănit (și nu orice animal, ci numai cele mai puternice - cai, bizoni, urși), toate acestea vădesc nivelul extraordinar al culturii religioase la care au ajuns vânătorii magdalenieni. Credem că în marile sanctuare pictate, nimic nu era lăsat la întâmplare, totul trebuia să servească mentalului religios colectiv, în care omul își are rolul său, chiar dacă este încă slab definit ca reprezentare, accentul evident fiind pus pe redarea marilor erbivore într-o mișcare vie și la dimensiuni naturale.

Gravura magdaleniană a fost realizată pe suporturi diverse: pe pereți întregi ai grotelor, pe blocuri desprinse din tavan sau din pereți, pe ivoriu de mamut, dinți sau oase. Temele sunt foarte variate, dar reprezentările se referă la oameni și animale. Au fost reprezentate: animale (cai, căprioare, bovidee, reni etc.), sunt creații feminine și masculine (reprezentări sexuale sau cu imaginea „vrăjitorului” rezervată bărbatului: la Trois-Frères, Gabillou, Tuc d'Audobert etc. Este de precizat că, în afara mării zone franco-cantabrice, până în prezent pictura parietală paleolitică este reprezentată doar în peșterile de la Cuciulat și Coliboaia (România) (J. Clottes, M. Besesek, B. Géli, Călin Ghemiș, M. Kenesz, V.-T. Lascu, M. Meyssonier, M. Philippe, V. Plichon, Fr. Prud'homme, V.-A. Radu, T. Rus, 2010-2011, 513-528) și Kapova (Ural). În restul Europei arta mobilă este foarte bogată și variată, așa cum sunt reprezentate aceste manifestări în Germania, Elveția, Moravia, Cehia, cu unele posibile influențe la Cosăuți, pe Nistru. Toate reprezentările din marile "scene" pictate sau gravate, îndeosebi din grotle Franței și Spaniei, demonstrează existența unei gândiri mitice elaborate, complexe, armonioase, oferind imaginea cu valoare intelectualizată a unei lecturi, ce a fost creată pentru puterea emoțională a mesajului. Sanctuarul paleolitic magdalenian reflectă puterea spiritului uman creator, sacralizat și simbolizant, imaginea unei arte pe care oamenii au transpus-o în grotle cu veleități de catedrale.

Mai precizăm că aceste picturi se datează între 12.890 ± 160 BP (Niaux), 14.710 ± 200 BP (Altamira) și 17.190 ± 140 BP (Lascaux).

Din punct de vedere geocronologic, Paleoliticul superior își încheie evoluția odată cu finalul timpurilor glaciare și trecerea la Holocen, deci pe la 10.000 ani BP.

Prin descoperirile existente, teritoriul României se poate integra în aria geografică a procesului de antropogeneză. Ne referim, mai întâi, la *Australanthropus*

olteniensis, numit și *Paradolichopithecus geticus*, identificat la Bugiulești-Valea lui Grăunceanu, într-o formațiune geologică cu faună villafranchiană. Resturile fosile umane, care ar putea aparține unor hominizi, sânt reprezentate de fragmente de diafiză de tibie și femur (L. Roșu, 1987; C. S. Nicolăescu-Plopșor, 1964). Dintr-un mediu, posibil mustertian, de la Baia de Fier, provin alte câteva resturi fosile: un craniu, un fragment de tibie și un altul, de mandibulă, atribuite lui *Homo sapiens sapiens*, dar cu trăsături neandertaloide. Alte resturi fosile de același tip au fost descoperite în mediu aurignacian, la Cioclovina, încadrate ca atare, de antropologul F. Rainer și geologul I. Simionescu (1942). La Ohaba Ponor, fragmentele de falange au fost atribuite tot lui *Homo sapiens sapiens*. Citându-i pe D. Nicolăescu-Plopșor și E. Terzea, M. Cârciumar (1999, 207) amintește descoperiri paleoantropologice în strate de vârstă mustertiană, la Peștera-Brașov (*Homo sapiens fossilis*) și, respectiv, Livadița, jud. Caraș-Severin (*Homo neanderthalensis*). Un mugure dentar aparținând unui copil a fost descoperit la Giurgiu, în poziție secundară (O. Necrasov, 1971), la care M. Cârciumar (1999) adaugă și un frontal, atribuit unei femei de peste 40 de ani, găsit la mai mult de 20 m adâncime. Trebuie incluse aici și descoperirile recente din Peștera cu Oase, considerate ca reprezentând cele mai vechi resturi paleoantropologice de tip *Homo sapiens* de pe întregul teritoriu european (E. Trinkaus, I. C. Bălțean, S. Constantin, M. Gherase, V. Horoi, Șt. Milota, O. Moldovan, C. Petrea, J. Quiles, R. Rodrigo, H. Rougier, L. Sarcina, A. Soficaru, Joao Zilhao, 2005, 9-27; J.-J. Hublin, 2010, 95-111). În același context trebuie să amintim și descoperirea scheletului unui copil, la Cosăuți, pe Nistru, într-un nivel de locuire gravettiană, datat pe la 17.000-16.000 ani BP (I. Borziac, 1991); precizăm că autorul cercetărilor nu a putut să identifice eventuala groapă a mormântului, așadar nu putem preciza cu suficientă certitudine dacă a fost descoperit un mormânt amenajat cu intenție, sau doar o depunere posibil nerituală.

Tema 2. Comunitățile umane paleolitice și epipaleolitice-mezolitice. Civilizațiile create și mediul natural*

I. Considerații

Vom încerca să evidențiem schimbările culturale și de comportament, ale membrilor comunităților umane, impactul locuirilor asupra mediului natural în care trăiau aceștia, strategia folosirii resurselor ca dovezi ale permanentelor tendințe de subordonare a mediului și de asigurare a supraviețuirii. Ca urmare a cercetărilor arheologice au fost evidențiate urmările aproape permanente ale locuirilor asupra nivelelor arheologice, prin toate amenajările necesitate de însăși caracterul locuirilor, ale amplasării campamentelor: structuri de combustie (vetre de foc, amenajate fie în cadrul adăposturilor, fie în nivelele de locuire, dar în apropierea locuințelor), ateliere de cioplire a pietrei, necesare producției uneltelor din piatră și/sau materii dure animale, existența unei anumite strategii în ceea ce privește vânătoarea și resursele sale, căutând să identificăm și să dezvoltăm elementele de ideologie specifice: producerea obiectelor de artă și de podoabă, inclusiv elementele de spiritualitate ale folosirii acestora în scopuri bine definite. De exemplu, în Grota Fumane (din Italia), cercetările arheologice multidisciplinare au oferit informații cu privire la modificările suferite de întregul mediu ambiental prin prezența comunităților umane, în Aurignacian și Gravettian, între aproximativ 37.000 ani și 32.000 ani BP (Alberto Broglio, Cristina Lemorini, Marco Peresani, Patrizia Rossetti, 2003, 39-56).

Încă de la începuturile organizării sociale, oamenii au avut un rol conștient și permanent asupra mediului, cu toate componentele sale. Domeniile acestor relații duble, om-natură și natură-om, sunt variate, complexe și pot fi urmărite prin amplasarea campamentelor, în funcție de factorul geografic, mai ales local, de condițiile climatice, de rețeaua hidrografică și de peisajul vegetal, prin amplasarea locuirilor pe terasele fluviatile, în peșteri, în zonele de coastă, ori în alte condiții de micro-

---

* Cf. și comunicarea V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012. *Vivre et mourir dans le Paléolithique du monde: les communautés humaines et leur environnement*, la Simpozionul Homines, Funera, Astra. The Archaeology of Death in Ancient Times. Life Beyond Life?, Alba Iulia, 23-27 sept. 2012.

mediu (Thierry, Aubry, 2005, 87-90; O. Aurenche, 1995, 58-63; D. Baffier, 2005, 76-81; St. Bertola, A. Broglio, F. Gurioli, Giampaolo de Vecchi, Al. Facciolo, I. Fiore, A. Tagliacozzo, P. Pallecchi, 2009, 167-180; A. Broglio, G. Dalmeri (a cura di), 2005; V. Chirica, 2007, 167-172; V. Chirica, D. Boghian, 2003; V.-C. Chirica, G. Bodi, 2014; Val.-Codrin Chirica, & V. Chirica, 2014, 139-167). Se cunoaște și faptul că oamenii s-au adaptat la condițiile de mediu, dar acestea au fost modificate aproape permanent și prin cauze non-antropice. De exemplu, se estimează că, prin fenomenele complexe din timpul ultimului stadiu würmian, ca urmare a coborârii nivelului Mării Negre, campamentele umane s-au extins în noile suprafețe exondate din zona platoului continental al Mării, care devenise uscat (N. Panin, 2001, 30). Astfel de situații, referitoare la adaptabilitatea comunităților umane la condițiile de mediu, pot avea și caracter de generalizare, constatate ca elemente de specificitate ale oricărui campament paleolitic (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994; Fr. Djindjian, 2014, 645-672; J. K. Kozłowski, 2014, 323-329; M. Oliva, 2005, 107-120, etc.). Prin cercetările arheologice efectuate în zona de sud a Alpilor meridionali s-a constatat existența unor importante modificări cu privire la comportamentul uman, îndeosebi în ceea ce privește organizarea internă a întregului spațiu al campamentului, tehnologia prelucrării artefactelor din materii prime litice și osoase, economia comunităților umane, bazată pe vânătoare (diversificată în funcție de speciile de animale), fiind evidențiate și elemente de ideologie a comunităților care și-au instalat aici campamentele și au creat obiecte de podoabă și de artă parietală (Alberto Broglio, Cristina Lemorini, Marco Peresani, Patrizia Rossetti, 2003, 39-56; V. Chirica, 2006a, 193-198). Apreciem că nu este vorba numai de unele schimbări datorate caracteristicilor comportamentale ale omului de tip *modern*, deosebite esențial de ale altor locatari ai grotii Fumane, ci de modificările de mediu, de la începuturile Paleoliticului superior din acest „spațiu închis” (Alberto Broglio, Cristina Lemorini, Marco Peresani, Patrizia Rossetti, 2003, 56). În același context s-a constatat o anumită dependență a instalării campamentelor în funcție de substratul ariei de locuit, știindu-se că, de exemplu, în bazinul râului Dronne, pe o suprafață foarte mare, zonele cu substrat geologic și mineralogic specific comportă inconveniențe pentru instalarea campamentelor, deoarece această poziție geografică determină un climat mai aspru și nu permite formarea falezelor, a adăposturilor naturale, ori existența depozitelor de silex; în unele perioade ale Cretacului superior al zonei, existența bancurilor marmoase, de câțiva metri grosime, a permis formarea adăposturilor sub stâncă (*abri*) de mari dimensiuni, folosite și ca spații de protecție contre condițiilor climatice, dar și ca protecție termică, în funcție de orientarea lor; în aceeași manieră, existența teraselor fluviale a oferit condiții favorabile, astfel că s-a constatat prezența numeroaselor campamente și reveniri umane în întreaga zonă a râului (Ch. Duchadeau-Kervazo, 1984, p. 35-48). În numeroase spații geografice continentale,

descoperirile arheologice și unele elemente de statistică au demonstrat existența instalărilor umane în perioade diferite de timp istoric, dacă se repetau condițiile de mediu, propice campamentelor: protecția naturală față de agenții climatici, inclusiv micro-zone care asigurau conservarea și restituirea căldurii soarelui, ori existența elementelor naturale de protecție contra vânturilor; dar la fel de important era accesul spre resursele cu diferitele materii prime, sau pentru controlul posibilităților vânătorii. Revenind la Valea râului Dronne, prin analiza factorilor de mediu, s-a putut constata că, în Paleoliticul superior, campamentele amenajate pe zone abrupte se găsesc în proporție de 54/77, cu tehnocomplexe litice sau componente faunistice caracteristice (Ch. Duchadeau-Kervazo, 1986, 56-63). S-a constatat că pe întregul teritoriu european au fost descoperite situații similare cu privire la instalarea campamentelor umane, iar în spațiul carpato-nistrean putem găsi astfel de identități la Mitoc-Malu Galben, unde locuirile sunt aproape neîntrerupte între 36.000 și 20.000 ani BP, cu multe instalări – nivele de locuire aurignaciană și gravettiană, dar și la Ripiceni-Izvor, tot pe Prut, ori la Molodova V, pe Nistru, cu nivele de locuire din Paleoliticul mijlociu, Paleoliticul superior și Epipaleolitic-Mezolitic; se constată că în ambele perioade ale Paleoliticului superior, Aurignacian și Gravettian, condițiile de mediu s-au repetat cu o anumită consecvență, oferind comunităților umane facilități identice de mediu (V. Chirica, I. Borziac, N. Chetru, 1996; V. Chirica, I. Borziac, 2009; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, 2003, 163-185; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, 2004, 33-54; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, 2007, 31-50; M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (eds.) 2007). Și la Cosăuți, tot pe Nistru, comunitățile umane și-au instalat campamentele în cele 21 nivele stratigrafice de locuire, dar pe o perioadă de numai 7.000-8.000 ani, între aproximativ 20.000 și 13.000 ani BP (V. Chirica, I. Borziac, 2009). Am oferit doar aceste câteva exemple, dar situația poate fi generalizată pe întregul continent. Ne referim la faptul că, în cadrul secvenței regionale a domeniului est-carpatic (Carpații Răsăriteni – Nistru), în Pleistocenul superior au fost recunoscute mai mult de 25 oscilații climatice interstadiale, identificate prin orizonturi humifere ce reprezentau tocmai acele schimbări de climă, începând de la baza Pleniglaciului mediu până în Tardiglaciul (P. Haesaerts, 2007, 36). Aceste oscilații pozitive au fost urmate de altele, cu îngheț profund, intercalate și asociate cu îngheț de tip tundră, ce au avut loc în Plistocenul mediu și superior (P. Haesaerts, 2007, 36-38). Pe aceste considerente, noi putem estima că au existat aceleași condiții de mediu în cursul Pleistocenului superior, pe largi spații europene, Carpații având rolul de asigurare intermediară a mediului (Fig. 6; Fig. 7; Fig. 8; Fig. 9) (P. Haesaerts I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, 2004, 34; M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts

(sous la dir. de), 2007; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, 2007, 31-51).

Beneficiind de condiții de mediu aproape identice nu numai pe Dunărea mijlocie, dar și în sudul Poloniei, ori în marea regiune est-carpatică (Carpați-Nistru-Nipru-Don), comunitățile umane au revenit pe vechile vetre de locuire, în Paleoliticul mijlociu și superior (P. Haesaerts, 2007, 37, fig. 16): Molodova și Cosăuți, pe Nistru, Ripiceni, Mitoc, Crasnaleuca și Cotu Miculinti, pe Prut, etc. În acest context stratigrafic și arheologic, schema interregională, creată de P. Haesaerts (P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, 2004, 42-51, fig. 6-7), pe baza cercetărilor interdisciplinare din stațiunile arheologice menționate, aduce precizări suplimentare cu privire la relațiile dintre complexe culturale, tehnico-tipologice și entitățile climatice, ale modificărilor globale ale mediului, inclusiv cu privire la fazele de sedimentare a loessului. În felul acesta s-a putut explica existența faciesurilor regionale ale Gravettianului, amplasarea campamentelor și tehnocomplexele litice, aproape identice pe Dunărea Mijlocie, la nordul Dunării de Jos, în Crimeea, pe Nistru, în Câmpia Rusă, până în Europa de Vest (M. Otte, P. Noiret 2004, 8-27, fig. 1, 3, 5, 7), la care mai adăugăm imensele stepe loessice ale Europei central-nordice, ca și identitatea unor tipuri de unelte care au definit acele faciesuri (cu vârfuri foliacee, vârfuri de tip *à cran* sau pedunculate, etc.). De exemplu, în Paleoliticul superior din Moravia a fost constatată existența elementelor de climat specific Pleniglaciului, pe la aproximativ 40.000 BP, cu industrii vechi de tip Bohunice, urmate de două oscilații climatice (perioade de încălzire), datate în timpul Interpleniglaciului, una pe la 38.000 BP (când se derulează Bohunicianul și Szeletianul) și a doua între 32.000 și 25.000 BP (cu apariția comunităților de tip aurignacian și pavlovian); după o întrerupere a locuirilor (în timpul maximului Pleniglaciului), comunitățile umane revin, în Tardiglaciul, în timpul celor trei perioade de împăduriri, cu locuiri ale Paleoliticului superior final, Magdalenian și Epimagdalenian (Hélène Svoboda, Jiří Svoboda, 1988, 11-15). De altfel, se consideră că Moravia reprezintă un important centru al apariției și dezvoltării Paleoliticului superior european (Karel Valoch, 1990, 115-122). Așadar, apreciem constatarea că, pe planul mediului (*environnement*), a fost favorizată instalarea campamentelor pe marile cursuri de apă, în medii adăpostite natural, pe terasele râurilor, dar și în alte micro-zone geografice care ofereau condiții favorabile de viață. Pe aceste criterii de mediu se apreciază crearea operelor de artă mobilă, de tip zoomorf, transmise apoi spre aspectele antropomorfe, ca elemente de aculturație între comunitățile umane europene, din Jura Suabă, Moravia, până în Franța (Chauvet) (M. Otte, P. Noiret, 2004, 27, fig. 13).

În același sens al condițiilor de mediu, se poate aprecia că întregul domeniu est-carpatic până la Don, dar și în alte zone europene, chiar și ale Orientului Apropiat

și Mijlociu, caracteristicile de mediu favorabil au atras comunitățile umane, un rol esențial pentru amplasarea campamentelor fiind, alături de climă, rețeaua hidrografică, factorii geografici și geomorfologici, bogatele resurse de materii prime de bună calitate (silexul, alte roci necesare pentru cioplirea uneltelor). Existența vegetației stepice, cu împăduriri, a marcat văile marilor cursuri de apă și a constituit un mediu privilegiat, la care comunitățile umane s-au adaptat destul de ușor. În spațiul est-carpatic și în Câmpia Rusă, inclusiv în stepele loessice central- și nord europene a fost favorizată aproape în permanență existența căilor de migrație a calului și renului, vânat predilect al oamenilor, așa cum se constată prin descoperirile paleofaunistice din toate stațiunile paleolitice cercetate. Astfel, de exemplu, caracteristicile locuirilor castelperroniene și aurignaciene au fost evidențiate prin cercetările arheologice din grote și adăposturi sub stâncă, fiind posibilă stabilirea succesiunii ameliorațiilor climatice ale Würmului recent; de exemplu, pe baza analizelor de polen din locuirile situate în Grotte du Renne, la Grotte des Cottés, în Poitou-Charente, la Trou de Chèvre, Roc de Combe, la Piage, în Aquitania, inclusiv la Cueva Morin (Spania), au fost evidențiate patru oscilații climatice din timpul locuirilor aparținând Paleoliticului superior vechi:

- a. o oscilație temperată și umedă, numită Les Cottés, a ultimului interstadiu würmian, în zona de sud-est a Franței;
- b. perioada de instabilitate climatică, specifică zonei Périgord;
- c. un episod frigos;
- d. o ameliorare climatică, de caracter temperat, numită Arcy (Ch. Leroyer, 1988, 103-105)

Prin alte studii au fost determinate caracteristicile campamentelor umane, elementele importante ale urmărilor locuirilor asupra solului de habitație (pe baza analizelor de polen, a prezenței vetrelor de foc, a atelierelor de cioplire, etc.). Acestea au fost efectuate și în alte stațiuni din Franța: s-a constatat că la Saint-Césaire și Quinçai, locuirile castelperroniene s-au succedat tot în timpul celor patru episoade climatice cunoscute deja, astfel că s-a stabilit, inclusiv prin alte analize pluridisciplinare, contemporaneitatea Castelperronianului cu Aurignacianul în diverse zone geografice ale Europei (Ch. Leroyer, 1989, 89-94).

O prezentare a culturilor și faciesurilor arheologice ale Paleoliticului, Epipaleoliticului și Mezoliticului, cu întreaga creație materială și spirituală a comunităților umane ar putea fi următoarea:

II. Paleoliticul inferior

Cele mai vechi unelte create de om au fost încadrate în Cultura de prund (*Pebble Culture* sau *Galet aménagé*). Această denumire nu este folosită pe tot globul, căci unii arheologi au preferat să folosească alte denumiri: *Oldowaian* (în Africa Orientală), *Chouchoutian* (în China), sau *Anyathian* (în Birmania). Cultura de prund reprezintă o *industrie litică*, cea mai veche pe care a creat-o omul. Indiferent cărei zone geografice îi aparține, Cultura de prund are în componența utilajului litic un număr redus de unelte (pe galete): piese cioplite unifacial (*choppers*), sau bifacial (*chopping-tools*), pluridirecțional (*poliedre*), foarte rar raboturi (*heavy-scrapers*). Lipsesc în totalitate bifacialele. Galetele, ca suporturi pentru piese, puteau fi și așchii, unele denticulate sau cu scobituri retușate. Cultura de prund reprezintă ansamblul tuturor industriilor pre-acheuleene sau fără bifaciale. Este de precizat faptul că, tipologic, astfel de piese apar și în ansambluri litice ulterioare. Pe teritoriul României, astfel de piese au fost descoperite doar în poziție secundară. Potrivit ultimei sinteze în domeniu (M. Otte, 1996), pe teritoriul Europei, aceste descoperiri se datează între aproximativ 1.000.000 și 750.000 ani.

Acheuleanul reprezintă prima cultură arheologică a Paleoliticului inferior din istoria civilizației noastre. Stațiunea eponimă este Saint-Acheul, cartier al orașului Amiens, Franța, pe terasa medie a râului Somme. G. de Mortillet a creat acest termen în 1872, pentru a da o semnificație industriei cu bifaciale, descoperite aici. Acheuleanul este prezent în multe regiuni ale Europei, în aluviuni sau loess de terasă și chiar în depuneri marine (Terra Amata). Se pare că Acheuleanul a apărut în Africa, pe la 1,5 milioane de ani, în Bed II de la Olduvai Gorge, Tanzania. Prezența pieselor bifaciale în cadrul unor utilaje aparținând Paleoliticului mijlociu a permis crearea faciesului numit Musterian de Tradiție Acheuleană, prezent și pe teritoriul României, la Ripiceni-Izvor. Datarea sa, unanim acceptată, este în interglaciularul Mindel-Riss.

Tayacianul este doar o industrie ce aparține glaciațiunii Riss, deși primele sale apariții pot fi chiar mai vechi. A fost definit de H. Breuil, pe baza descoperirilor din adăpostul sub stîncă La Micoque, la Les Eyzies-de-Tayac (stratele 4 și 5), reprezentate de racloare și denticulate, cu debitaj clactonian, având ca fosilă directoare vârful de Tayac. În unele zone ale Franței, materialele de tip tayacian par să le preceadă pe acelea acheuleene. Oricum, se admite că Tayacianul a evoluat doar în spațiul circummediteranean. Stațiunea Isernia La Pineta, în Italia, pare să aparțină Tayacianului, și este datată la 730.000 ani (Carlo Peretto (coord.), 1994).

Evenosianul este un facies industrial regional, contemporan cu Tayacianul, definit de H. de Lumley (în 1976), pe baza descoperirilor de la Sainte-Anne d'Évéos, din zona Provence. Utilajul, în parte bazat pe tehnica Levallois, este alcătuit din puține racloare, dar predomină așchiile cu scobituri retușate clactoniene.

Clactonianul, al cărui sit eponim este Clacton-on-Sea (Anglia), este considerat mai degrabă o tehnică de cioplire în cadrul Paleoliticului inferior, precizându-se chiar că ar corespunde ariei geografice a industriilor acheuleene. A fost localizat în bazinul Tamisei, dar tipologic, astfel de piese pot să apară în toate tehnocomplexele paleolitice, fiind identificate și la Mitoc-Malu Galben (C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Zaharia, 1956 a, b). Specifică este așchia cu bulbul foarte proeminent și larg, planul de lovire lis și oblic, formând un unghi de aproximativ 40-50.

III. Paleoliticul mijlociu

Musterianul este singura cultură a Paleoliticului mijlociu de pe teritoriul Europei, având ca stațiune eponimă grotă Le Moustier, Dordogne. Termenul a fost creat în 1869, de către G. de Mortillet, iar industria se caracterizează prin vârfuri și racloare retușate pe o singură față, bifaciale foarte plate și absența gratoarelor. În 1953, F. Bordes a demonstrat importanța proporției racloarelor în comparație cu alte tipuri de unelte în definirea Musterianului, creindu-se mai multe faciesuri musteriene: de Tradiție Acheuleană, Tipic, cu Denticulate, Musterian Alpin; de tip Ferrassie; de tip La Quina, de debitaj Levallois. Pe criteriile regionale, au fost evidențiate și alte faciesuri musteriene, dintre care unele au fost identificate și pe teritoriul României. Tehnica de cioplire, specifică Musterianului, indiferent de zona geografică, este debitajul Levallois. Acoperind întregul Paleolitic mijlociu, Musterianul se datează între aproximativ 200.000 ani și 35.000 ani BP, în Riss, Riss-Würm și prima parte a ultimei glaciațiuni.

Levalloisianul a comportat, ca și Clactonianul, discuții cu privire la esența sa: cultură (inițial) sau/și tehnică de debitaj. Stațiune eponimă: vechile cariere de la Levallois-Peret, Franța. F. Bordes și M. Bourgon (1951) au precizat că Levalloisianul nu este decât un facies (tehnic, adăugăm noi) al Acheuleanului și Musterianului, și în acest sens este utilizat de marea majoritate a arheologilor. Specificul tehnicii Levallois constă în prepararea specială a nucleului în scopul obținerii unor așchii, vârfuri și chiar lame de formă predeterminată. A. Tuffreau (1988) afirmă că Levalloisianul a evoluat în Pleistocenul mijlociu.

Micoquianul este un facies tehnologic al Musterianului. Stațiunea eponimă: La Micoque, *abri* în Dordogne. Termenul este creat de către O. Hauser, în 1916, dar în 1932, D. Peyrony a propus să se dea acest calificativ utilajului descoperit deasupra stratului ce suprapune niv. 4 și 5, atribuite Tayacianului. Utilajul litic cuprinde numeroase racloare, bifaciale alungite, cu baza groasă și cu laturile ușor concave, calificate drept „micoquiene”. Există și un Micoquian al Europei centrale, cu bifaciale „micoquiene”, alungite, asimetrice, foliacee, tehnica Levallois fiind absentă.

Pontinianul a fost definit de A. C. Blanc, în 1939, pentru a caracteriza industriile musteriene de pe litoralul Pontin, de la sud de Roma și până la Muntele Circeo, apropiat grupului Charentian de tip La Quina. Pontinianul se bazează pe frecvența mare a racloarelor cu retușe de tip La Quina, slaba flosire a tehnicii Levallois, puține vârfuri musteriene, nuclee discoidale, piese de tip *choppers* și *chopping-tools*.

Taubachianul este un alt facies industrial al Europei centrale, având ca stațiune eponimă Taubach, Germania. A fost definit de K. Valoch (1971, 1984), și considerat ca aparținând ultimului Interglaciator și primului stadiu würmian, cu tehnocomplexe în Germania, Moravia, Ungaria. Se caracterizează printr-un utilaj de mici dimensiuni: denticulate, scobituri retușate (*encoches*), vârfuri groase.

Charentianul este un facies industrial al Paleoliticului mijlociu, identificat de F. Bordes în Charente și în special în stațiunea La Quina, de unde și denumirea de Charentian de tip La Quina, deosebit de Charentianul de tip La Ferrassie, prin tipurile de racloare și prin debitajul Levallois, ceea ce dă acestor două faciesuri caracteristica musteriană.

Krumlovianul este un facies industrial al Paleoliticului mijlociu din Moravia de sud, identificat de K. Valoch, în 1971, în regiunea Moravský Krumlov. Pare să dateze din Interglaciatorul Eem. Utilajul este compus din așchii retușate, racloare, *encoches*, denticulate, bifaciale poliedrice.

Altmühlianul este un alt facies industrial al Europei centrale, avându-și numele după afluentul Dunării din Bavaria. Unele: bifaciale (*blattspitzen*), vârfuri și racloare bifaciale, lame cu retușe bifaciale, racloare simple, unele cioplite în tehnică bifacială. Pare să aibă originea în Micoquianul Europei centrale.

Pe teritoriul României au fost identificate mai multe faciesuri industriale ale Musterianului european: Musterianul de Tradiție Acheuleană de debitaj Levallois, Musterianul tipic de debitaj Levallois (Ripiceni-Izvor), Charentianul (în peșterile carpatice), elemente ale Micoquianului (în Dobrogea).

Elemente de spiritualitate

Spiritualitatea Neandertalienilor, așa cum poate fi atestată prin descoperirile arheologice și prin unele elementele de etnologie, constituie cea mai elocventă dovadă cu privire la nivelul ridicat al cunoștințelor la care ajunsese societatea omenească din perioada de mijloc a epocii pietrei cioplite. În acest domeniu al cercetărilor și mai ales al interpretărilor, este absolut necesar apelul la tot ce poate oferi Etnologia (aici, ca știință sau metodă conexasă investigațiilor preistorice). S-a generalizat ideea existenței unor mituri legate de vânatoarea ursului (P. Auguste, 2001). Baza documentării în privința existenței mitului o constituie descoperirea, foarte numeroasă, a resturilor osoase de urs, la care se adaugă evidențierea a numeroase aglomerări

faunistice aparținând ursului de peșteră (îndeosebi a craniilor ce păreau aranjate după anumite criterii) cu o anumită predilecție pe care au manifestat-o comunitățile umane (cum ar fi acelea din peșterile carpatine) pentru vânarea ursului. Sursa credibilă, în domeniul paleoetnografiei, a constituit-o James George Frazer (1923). În partea consacrată uciderii ursului sacru, este vorba de faptul că într-o comunitate care trăia aproape exclusiv din vânarea ursului, un vânător capturează un pui de urs, care este crescut în familie, alăptat de mama copiilor, până când animalul poate deveni periculos. Atunci, el este închis într-o cușcă, dar continuă să fie alimentat ca și un membru al comunității. La vârsta de trei ani, ursul trebuie sacrificat, iar ritualul impune următoarea incantație adresată ursului, de către vânător: „Acum ne-am reunit la o mare serbare în cinstea ta. Nu te teme de nimic. Noi nu vrem să-ți facem nici un rău. Vrem numai să te ucidem și să te trimitem la zeul pădurii, care te iubește (...); nu vei suferi deloc, atât de repede va fi sfârșitul tău. Am făcut destule pentru tine; acum este rândul tău să te sacrifici pentru noi. Tu ai să-l rogi pe zeu să ne trimită la iarnă multe lutrii și mulți jderi și la vară multe foci și pește cu îmbelșugare. Nu uita să predai aceste mesaje, căci noi te iubim mult, iar copiii noștri nu te vor uita niciodată. Adu-ți aminte! Adu-ți aminte! Eu îți readuc aminte toată viața ta și toate serviciile pe care noi ți le-am adus. Este rândul tău acum să-ți îndeplinești datoria. Nu uita ce ți-am cerut. Tu vei spune zeului tău să ne dăruiască bogății; și vei cere ca vânătorii noștri să se întoarcă din pădure acoperiți de blănuri rare, cu pradă bogată de animale comestibile; ca pescarii noștri să găsească pe țărmul mării trupe de foci și în mare atâta pește, încât năvoadele să geamă sub greutatea lor. Toată speranța noastră ești tu. Duhurile rele își bat joc de noi și prea des ne sânt potrivnice și ne aduc nenoroc. Dar ele se vor închina în fața ta. Noi te-am hrănit. Și ai fost voios și sănătos. Acum, te omorâm, ca tu, la rândul tău, să ne trimiți bogății, nouă și copiilor noștri”.

A. Leroi-Gourhan (1964; 1990) a considerat că ideea unei mitologii a animalelor vâdate în Paleoliticul mijlociu nu poate fi dovedită în întregime, dar noi credem că exista un cult al vânatului predilect, și ne bazăm pe descoperirea unei mandibule de elefant tânăr, depusă într-o mică groapă, acoperită cu lespezi de piatră, de către Neandertalienii de la Ripiceni-Izvor.

Pentru a înțelege că Neandertalienii aveau elemente bine precizate de comportament social (strategia materiilor prime, a vânătorii, a stocării produselor) este necesar să se știe că aveau o capacitate cerebrală echivalentă sau chiar superioară mediei oamenilor moderni de astăzi: cu unele detalii referitoare la îngustimea zonelor prefrontale, creierul Omului de Neandertal corespundea omului din zilele noastre, prin numărul de celule, îndeosebi din zonele cortexului mijlociu. Unele descoperiri au frapat lumea științifică a secolului trecut, presupunându-se a fi direct legate de practici religioase: „cazul” Stelmoor, din Germania, unde, în malul unui

vechi lac, mai multe schelete de reni, femele, se aflau depuse intenționat, dar cu cavitatea toracică umplută cu pietre; în Rusia și Ucraina (exemplul de la Molodova este cel mai concludent): locuințele erau amenajate prin „cercuri” de oase, craniile (12) și defensele (14) de mamuți fiind cele mai elocvente elemente de ritual; prezența craniilor de urs, asociate cu pietre (Bächler, Elveția), depuse în nișe (Zotz, Germania, Boroșteni, România), ori cu piese de silex (Ehrenberg, Austria), într-o groapă rituală (Bonifay, Dordogne), sau pe sol (Malez, fosta Iugoslavie) etc. (A. Leroi-Gourhan, 1990).

Existența practicilor mortuare este certă la oamenii de tip Neandertal. Mai multe elemente pot fi luate în considerație: un „cult” al mandibulelor (poate și datorită faptului că oasele mandibulei s-au păstrat mai bine decât alte părți ale scheletului). În acest sens, merită atenție situația statistică, realizată de A. Leroi-Gourhan (1990):

Tabelul 4. Procentajele unor resturi osoase, de animale și om, în Europa

	Lup %	Hienă %	Vulpe %	Lup, hienă, vulpe %	Om%
Dinți	62	82	35	60	60
Mandibule	19	10	15	15	20
Maxilare	10	2	9	7	5,8
Oase lungi	7	4	39	17	13

Pe de altă parte, mai importantă este ideea existenței unui „cult” al craniilor (descoperite izolat, ceea ce nu presupune obligatoriu și depunerea lor izolată). Dar descoperirea de la Guattari (Italia), a unui craniu, depus cu semnificație rituală, într-o amenajare de pietre, la capătul unei săli, a devenit printre cele mai importante (Fig. 3). Asocierea acestuia cu numeroase resturi faunistice, a devenit, de asemenea, posibil legată de o practică mortuară a omului de Neandertal, de când sunt cunoscute și alte descoperiri identice (nu numai ale craniului de om, ci și ale altor oase umane, alături de cele de animale vâdate: Krapina, Bilzingsleben). Descoperirea din peștera Krapina, Croația, a nu mai puțin de 30 de schelete de Neandertalieni, fragmentare, a pus o altă importantă problemă: posibilă antropofagie rituală la acești paleantropi europeni, cu atât mai mult cu cât descoperiri similare (de oase umane izolate, cu urme de intervenție antropică) au fost făcute și în alte stațiuni musteriene. Mai importantă pare a fi, după părerea noastră, faptul că majoritatea descoperirilor de cranii (izolate) aparțin copiilor, nu adulților (Kiik-Koba, La Ferrassie, Le Moustier, Spy, etc.). În stațiunea de la La Ferrassie au fost dezvelite 7 morminte, dintre care 5 aparțin unor copii. O altă caracteristică, îndeosebi a mormintelor de copii, este

asocierea lor cu unelte de piatră ale adulților (mai ales ra cloare), astfel că apar alte întrebări despre semnificația unor practici rituale ale Neandertalienilor.

Existența unor elemente de spiritualitate în Paleoliticul mijlociu nu mai este astăzi nici exagerată, nici contestată. Cercetările arheologice și interpretarea lor au făcut dovada existenței unor practici și credințe magice, poate chiar religioase, în primul rând în legătură cu vânătoarea, ori cu existența omului, pe pământ, dar și după moarte.

IV. Paleoliticul superior

Aurignacianul este prima mare cultură arheologică a Paleoliticului superior, acoperind aproape întreaga Europă. Stațiunea eponimă este grota Aurignac, în Franța. Aurignacianul pare să-și înceapă evoluția odată cu oscilația Hengelo, și în unele zone geografice durează până spre 20.000 ani BP. Caracteristicile utilajului sânt: lamele aurignaciene, gratoarele și burinele carenate, având ca suport desprinderea lamelară din nuclee piramidale și prismatice, tehnica perfecționată a obținerii lamelor foarte simetrice, precizia retușelor, diversitatea inventarului litic, apariția utilajului osos (vârfulurile de tip Mladec fiind una dintre fosilele directe) (M. Otte (sous la dir. de), 2010). Pe teritoriul României, cea mai cunoscută stațiune aurignaciană este Mitoc-Malu Galben, pe Prut (nivelele inferioare) (M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (eds.), 2007) (Fig. 10; Fig. 11; Fig. 12; Fig. 13).

Bacho-Kirianul reprezintă, după J. K. Kozłowski (1979, 1982), cea mai veche și prima manifestare a Paleoliticului superior în spațiul balcanic și european. Stațiunea eponimă: grota Bacho-Kiro, Bulgaria. Datat la 43.000 ani BP, stratul 11 a fost inițial denumit ca cel mai vechi Aurignacian al zonei. Ulterior, J.-Ph. Rigaud a precizat că nu se poate accepta caracterul aurignacian al niv. 11, Bachokirianul rămânând doar ca un facies local, foarte vechi, al Paleoliticului superior balcanic.

Châtelperronianul poate fi chiar mai vechi decât Aurignacianul, căci marchează trecerea de la Paleoliticul mijlociu la Paleoliticul superior (cel puțin pe teritoriul Franței). Stațiunea eponimă este Grotte des Fées, Châtelperron, Franța. A fost definit de H. Breuil, în 1906. Astăzi mai este denumit și Perigordian I (sau inferior), deși, în mod curent, Perigordianul (superior) este Gravettianul din Périgord. Châtelperronianul pare să derive din Musterianul de Tradiție Acheuleană, fiind datat în timpul oscilațiilor climatice Hengelo-Les Cottés, deci, parțial contemporan cu Aurignacianul. Fosila directoare este vârful de tip Châtelperron, care apare acompaniat de gratoare în proporții superioare burinelor și lamelor trunchiate, dar și de numeroase unelte de factură musteriană. Alți specialiști îl numesc *Castelperronian*, și îl plasează în regiunile franco-cantabrice.

Uluzzianul reprezintă prima cultură a Paleoliticului superior din Italia, având numeroase elemente musteriene. A fost recunoscut de A. Palma di Cesnola în Grotta del Cavallo, unde se deschid calcarele mezozoice ale micului golf Uluzzo. Este datat la 33.000-32.000 ani BP. Fosila directoare este vârful de tip semilună, asociat cu unelte specifice Paleoliticului superior, cu percuție bipolară. Industria osului este slab reprezentată.

Szeletianul este cultura de început a Paleoliticului superior din Ungaria și dintr-o mică zonă a Europei centrale. Stațiunea eponimă este grotă Szeleta, din Munții Bükk. Este datat între 41.000 și 38.000 B.P. Industria se bazează pe tehnologia musteriană de așchii, cu nuclee neregulate, prismatice sau discoidale, racloare, vârfuri și piese bifaciale, unele de tip micoquian, dar apar și gratoare carenate, burine diedre sau pe trunchiere retușată. Originea sa pare să fie în Micoquianul Europei centrale, contaminat de Aurignacian.

Bohunicianul reprezintă un Szeletian de tradiție Levallois. Stațiunea eponimă este Brno-Bohunice, Moravia. M. Oliva (1984) îl plasează printre culturile de debut ale Paleoliticului superior. Se datează între 42.000 - 38.000 BP. Interesantă este compararea sa cu unele industrii din Orientul Apropiat. În Europa centrală, Bohunicianul a influențat industriile szeletiene și aurignaciene.

Jerzmanowicianul din Polonia (grotă Nietoperzowa-Jerzmanowice, lângă Cracovia) este asociat cu Lincombianul din Anglia (Lincombe Hill, Devonshire) și cu Ranisianul (Ilsenhöhle - grotă Ilsen -, Ranis, Thuringia), alcătuind un tehnocomplex care acoperă Anglia, Belgia, Germania și Polonia, în partea a doua a Interpleniglaciului (Cf. J. Garanger, 1992, *Le Paléolithique, passim*). Pentru imensul spațiu al *Mării Câmpii Orientale* (Rusia), aceiași specialiști au creat, în această perioadă de trecere și la începuturile Paleoliticului superior, alte două culturi - faciesuri litice: Strelețianul (având ca stațiune eponimă Kostienki 6-Strelețkaja) și Spitsinianul - Gorotsovian (care au, ca stațiuni eponime, Kostienki 17-Spitsin și Kostienki 15-Gorotsov), considerând că în acest spațiu geografic s-a dezvoltat industria laminară.

Olschewianul, provenind din grotă Istállóskö (niv. inferior, datat între 44.000 și 39.000 ani BP) este considerat un alt facies al Aurignacianului unei zone din Europa centrală, ce-și poate avea evoluția într-o ramură musteriană a Alpilor Orientali („cercul olschewian”).

Spiritualitate

S-a evidențiat capacitatea Omului modern cu privire la expansiunea teritorială, organizarea spațiului, strategiile privind exploatarea vânatului, a resurselor de materii prime, noile tehnici de debitaj, bazate pe leptolitizare, creșterea eficienței desprinderilor lamelare, amenajarea unor construcții speciale pentru

locuire, deci existența ideii de creștere a confortului locuirii, adăugând vetrele de foc pentru încălzit, protecția față de carnasierile prădătoare, dar și pentru prepararea cărnii. Alte realizări ale Omului înțelept sunt: creația artistică, a obiectelor de podoabă, înmormântările cu caracter ritual, inclusiv depunerea ofrandelor, ca elemente de cultură și de spiritualitate.

Nu știm încă dacă primele încercări artistice, evidențiate la populațiile mai vechi, se datorează intenției sau hazardului. Aceste preocupări devin permanente și capătă caracter de necesitate în Paleoliticul superior. Exegeții istoriei religiilor vor putea explica în ce măsură omul Paleoliticului superior, atât de apropiat, dependent chiar de natură, era mai legat de necunoscutul supranatural decât omul contemporan.

Primele obiecte de artă și podoabă au fost descoperite în nivelele aparținând începuturilor Paleoliticului superior. Ne referim la dinții de vulpe și urs, perforați, de la Bacho Kiro, la pandantivele de la Istállóskő (imitație de dinte perforat, dar din corn de cerb și lamelă pentagonală din fildeș), la pandativul din calcar, imitând tot un dinte de cerb, la Trou Magrite, Belgia, aparținând unei etape evolute a Aurignacianului, când numărul acestor piese se multiplică, atât ca număr de exemplare, cât și ca stațiuni sau nivele de locuire: Mladec, Moravia, Mamutowa, Polonia etc. La Mladec s-au mai găsit și resturile umane de la 7 indivizi: două cranii într-o sală laterală și celelalte resturi în sala principală, neînsmormântate, care par a reprezenta mai degrabă sacrificii rituale, cultice. Săpăturile arheologice au evidențiat și folosirea unor materiale alogene (din toate punctele de vedere) ca obiecte de podoabă: cochilii aparținând unor specii mediteraneene la Krems-Hundsteig, cochilii terțiare, la Langmannersdorf, sau ale unor specii de pe litoralul Mării Negre, în unele nivele de la Kostienki I. Pe de altă parte, este posibil că piesa perforată, din gresie, de la Zlutavy IV, Moravia, a fost utilizată ca retușor. Probabil tot de natură culturală este și *phallus*-ul sculptat în corn de căprior sau bizon, de la Abri Blanchard des Roches, Dordogne, o foarte veche descoperire de artă mobilă din Franța. Cea mai veche sculptură antropomorfă din Europa este statueta masculină, cu cap de leu, cioplită în ivoriu, de la Hohlenstein-Stadel, Germania. Alte elemente de artă figurativă, mobilă, au fost descoperite la Vogelherd, Geisenklösterle și în alte stațiuni din Europa centrală și occidentală. Arta parietală (pe blocuri sau plachete), este bine reprezentată în Franța, la La Ferrassie (peste 20 de blocuri gravate cu reprezentări sexuale), Abri Cellier (reprezentare animalieră gravată pe bloc), Abri Blanchard des Roches, unde cochiliile perforate, dinții perforați, pandantivele din steatită, os, ivoriu, cuarț etc., au fost interpretate ca reprezentând un „calendar lunar”. Un alt „calendar lunar” a fost considerată placheta din os, de la Abri Lartet, decorată pe ambele fețe cu puncte și linii incizate. Mai precizăm că tavanul grotei La Ferrassie a fost pictat încă la nivelul primei locuiri aurignaciene. În acest sens, este necesar să adăugăm că peștera Chauvet, Franța, a adus un element de noutate până acum

absolută, prin descoperirea tavanului pictat cu rinoceri, dar în mișcare mai puțin accentuată decât animalele pictate de Solutreeni și Magdalenieni pe tavanele grotelor din aria franco-cantabrică. Datarea acestor picturi este asigurată prin metoda AMS.

Tabelul 5. Datarea picturilor din grotă Chauvet (după F. Djindjian, 1999)

Rhino 1	30.940 ± 610 BP	GifA95 126
Rhino 2	30.790 ± 600 BP	GifA95 133
Rhino 2	32.410 ± 720 BP	GifA95 132
bison	30.340 ± 570 BP	GifA95 128
m bison	30.800 ± 1.500 BP	GifA95 155

Adăpostul de la Cro-Magnon a oferit primele resturi umane de la cinci indivizi: trei bărbați, o femeie și un copil cu vertebre lombare deviate în „cioc de papagal”, care demonstrează existența osteo-arteritei cronice. O cantitate mare de obiecte de podoabă au fost descoperite în Grotte de la Betche aux Roches, Spy, Belgia, reprezentate prin pandantive, adesea acoperite cu ocră roșu și decorate cu incizii. Tot în Belgia, grotă Goyet a oferit oase scobite și perle din ivoiriu. În grotă Cavillon, Italia, un schelet uman era asociat cu 200 cochilii de *Nassa*, perforate, și 22 dinți de cerb, perforați. Stațiunile de la Sungir și din grupul Kostienki au oferit, de asemenea, foarte numeroase și variate obiecte de podoabă, unele cu caracter cultural dovedit prin depunerea lor în contextul înmormântărilor ce au aspect de spiritualitate accentuată. Pe baza descoperirilor de obiecte de podoabă, dar și a resturilor faunistice, s-a constatat predilecția comunităților umane pentru speciile faunistice, pe care le căutau cu o anumită consecvență: ren, muflon, capră, lup, urs de peșteră (Istállóskö), castor, ren, urs, cal, lup (Mladeč), lup, vulpe, urs, cal, cerb, bovidee (Mamutova), mamut, rinocer lânos, cal, ren, capra ibex, iepure, vulpe (grupul stațiunilor din Germania). Pentru aceste din urmă stațiuni, J. Hahn (1989) a stabilit reocuparea peșterii de la Vogelherd de mai multe ori, ca și a celor de la Hohlenstein-Stadel și Geissenklösterle, la intervale aproape regulate, de către grupuri mici (ca unitate socială de bază), aparținând unui grup mare, de peste 500 indivizi, care puteau acoperi o arie de aproximativ 7.000 kmp în Bazinul Dunării.

Înmormântările de factură aurignaciană certă nu par a fi pe deplin asigurate prin condițiile descoperirii și ale contextului arheologic. Astfel, nici chiar cele 5 schelete de la Cro-Magnon nu par a fi aurignaciene cu certitudine, din lipsa unor elemente stratigrafice. Gropile de morminte din niv. 8 al grotei Cueva Morin conțin, de fapt, mulaje după corpuri umane, considerate de tip Paleolitic superior, fapt unic

în Paleoliticul lumii. Alte descoperiri nu marchează cu certitudine înmormântări, ci mai degrabă părți de schelete, ceea ce conduce la ideea existenței unor practici cultice, dar sigur aurignaciene: Mladeč, Vogelherd, Isturitz, Brassempouy, La Quina (doi dinți perforați), La Crouyade, Bise, Kent's Cavern, Fontana Nouva, cu mențiunea existenței unui frontal de neandertaloid în grotă Vindija, Croația, în mediu sigur aurignacian, datat la 33.850 ani BP (xxx, *Art et Civilisations* 1984; C.-V. Chirica, 1996; F. Djindjian, 1999; M. Lejeune, 1995; Y. Taborin, 1974, 1990, 1992). Cu toate acestea, A. Leroi-Gourhan (1990) consideră că în Paleoliticul superior din Anglia până în Rusia există o stereotipie a înmormântărilor: săparea gropii și depunerea mortului acoperit cu ocră roșu și cu obiecte de podoabă, a căror importanță nu este numai estetică, ci simbolică. După M. Otte (1993), datele cu privire la comportamentul religios abundă în Paleoliticul superior european, și orice comunitate umană dispunea nu numai de un utilaj litic specific culturii arheologice, un anumit tip de locuință, de amenajare și exploatare a spațiului, dar și de anumite categorii de valori, mituri și credințe, creind un echilibru al întregii societăți. Descoperirile de mai sus evocă existența unor credințe, a unor practici comportamentale, care nu sânt izolate, ci au caracter de continuitate, de obligativitate. Așa cum am precizat (V. Chirica, 1999; V. Chirica, C.-V., Chirica, 1999), în Paleoliticul superior arta are caracter religios, toate creațiile sale, artistice sau ca obiecte de podoabă, sânt de natură religioasă. Omul își asumă responsabilități, puteri și trăsături pe care și le însușește prin transpunerea propriei ființe în existența elementului pe care vrea să-l subordoneze. Prezența imagisticii pe care o întruchipează în redarea *phalus*-ului, a altor reprezentări sexuale, însușirea proprietăților leului (Vogelherd) pentru succesul vânătorii, ne determină să credem că încă de atunci omul se naște cu cele două instincte elementare: de reproducere și de hrană, necesare supraviețuirii.

Gravettianul este a doua mare cultură a Paleoliticului superior european. Are ca stațiune eponimă La Gravette, Dordogne. Fosila directoare este vârful *La Gravette*, asociat cu întregul inventar de piese *à dos / à bord abattu*. Originea sa poate fi în Europa centrală, în timpul sau imediat după oscilația climatică *Maisières* (28.500 BP), pornind de la descoperirile din Austria, Moravia etc. Tehnologia sa a ocupat Europa centrală, occidentală, de est și sud-est. În unele zone, Gravettianul este continuat de Solutrean, dar în altele, inclusiv România, Epigravettianul face trecerea către Epipaleolitic-Mezolitic. Pe teritoriul României, cea mai bine datată stațiune este cea de la Mitoc-Malu Galben (niv. superioare) (M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (sous la dir. de), 2007) (Fig. 14; Fig. 15; Fig. 16; Fig. 17). În unele zone geografice, Gravettianul este contemporan cu Aurignacianul (România). A evoluat până la 20.000 BP, dar s-a prelungit, sub diverse aspecte/faciesuri tehnologice regionale, până în Tardiglaciuar (M. Otte (sous la dir. de), 2013) .

O sinteză a Gravettianului din Europa centrală și de est (M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996), semnalează existența unor „ritmuri evolutive”, pe parcursul a 7 stadii evolutive:

Tabelul 6. Ritmurile evolutive ale Gravettianului est-central european (după M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996):

Stadiul	Datare	Localizare
0 (pre-Gravettian)	36.000-30.000 BP	Kostienki XVII (36.000-32.000 BP)
I	30.000-28.000 BP	Kostienki VIII/2, Willendorf II/5-6
II	28.000-25.000 BP	Willendorf II/7-8, Mitoc-M.G., ciclurile 6-7, Molodova V/IX-X, Kostienki VIII/1
III	25.000-23.000 BP	Willendorf II/9, Mitoc-M.G., ciclurile 4-5, Molodova V/VII-VIII, Kostienki I/1, Gagarino, Avdeevo
IV	23.000-19.000 BP	Kostienki XII/2, Mitoc-M.G., ciclurile 1-2, Mezin (?)
V	19.000-17.000 BP	Molodova V/IV-VI, Cosăuți 1-6
VI	17.000-14.000 BP	Mezirici
VII	14.000-11.000 BP	Kostienki XI/1 a

Ca și în cazul Europei occidentale, în restul teritoriului european, ultimul episod climatic de „maximum frig” va obliga comunitățile umane să găsească diverse căi și modalități de supraviețuire, una dintre acestea fiind o posibilă migrație spre zonele mai calde, unde a și apărut „fenomenul solutrean”. Excepții fac acele zone, inclusiv spațiul carpato-nistrean, unde Gravettianul a evoluat în paralel cu Solutreanul Europei occidentale.

Perigordianul este un ansamblu de faciesuri cultural-tehnologice ale regiunii Périgord, Franța, identificate ca atare de către D. Peyrony, în 1933. Ca și în cazul Aurignacianului, arheologii francezi au creat mai multe denumiri, care vizează chiar unele evoluții cronologice, combinații de nivele culturale și „etapizări” interne, fiind acceptate, în final, cinci faze, chiar dacă unii pledează pentru ideea că Perigordianul VII este urmat de Aurignacianul V (doar în Périgord). A evoluat în paralel cu Gravettianul, între aproximativ 28.000 și 20.000 BP. Precizăm că, pentru a stabili identitatea dintre Perigordian și industriile contemporane din Europa centrală și de est, D. A. Garrod a propus utilizarea termenului de Gravettian oriental. Pentru alți

specialiști, Perigordianul superior nu reprezintă decât un facies local al Gravettianului.

Pavlovianul este Gravettianul Europei centrale, fiind recunoscut în stațiunea de la Pavlov, Moravia. Numele a fost creat de H. Delporte, pentru a nominaliza inventarul litic de aici, precizat de B. Klima (1967). Ulterior, conținutul său cultural și tehnologic a fost evidențiat și detaliat (M. Otte, 1981).

Kostienkianul reprezintă numele rusesc al Gravettianului, pentru Marea Câmpie Rusă, și îndeosebi pentru regiunea arheologică a Donului. Unii arheologi ruși îl mai denumesc cultura *Kostienki-Avdeevo*. Este recunoscut mai ales pentru piesele sale, adevărate fosile directe, numite *pointe à cran* și *couteau* de tip Kostienki.

Civilizație, cultură, spiritualitate

Gravettianul întregului Continent se caracterizează prin inovații importante în toate domeniile impuse de schimbările climatice repetate, uneori bruște, care au obligat grupele umane să caute și să găsească modalități de supraviețuire. Armele și uneltele sânt mai lejere, mai suple, mai ușor adaptabile. Construcțiile de locuințe par să devină o ocupație specializată, dacă luăm în considerație locuințele (5) de la Vigne Brun à Villerest, pe Loara (cu contururi adâncite cu 50 cm, uneori în pantă, înconjurată de „ziduri” din pietre și pământ, cu vetre centrale), de la Brillenhöhle (două structuri circulare, cu contur din pietre, în interiorul grotei), dar mai ales acelea din „ciclul pavlovian”, de la Dolni Vestonice, Predmosti, Pavlov. În prima stațiune, mai multe veritabile cabane au fost degajate și s-au putut estima modalitățile complicate de construcție, cu infrastructură din piatră și oase, cu vatră centrală. Una avea un adevărat cuptor de ars obiecte din lut (statuete feminine), în perimetrul căruia s-au găsit 2.200 statuete și fragmente, fapt ce a determinat să se considere că reprezenta o locuință de cult (N. O. Bader, E. Bougard, 2011, 465-508). La Gagarino, Kostienki (Câmpia Rusă), Puškari (Ucraina), la Grubgraben (Austria de Jos), Dömös, Ságvár (Ungaria) au fost dezvelite imense pavimente, dalaje și infrastructuri din oase și coarne de ren, uneori cu vetre. Este important de reținut faptul că, îndeosebi în zonele loessice din Rusia, Moravia, Slovacia, dar și la Abri Pataud, în Franța, locuințele erau numai de tipul cabanelor, deci cu amenajări speciale, cu mai multe vetre, dispuse pe un ax longitudinal, sau cu elemente special amenajate, pentru susținerea acoperișului. Putem să luăm în considerație și faptul că la construcția cabanelor, la Predmosti, s-au folosit oase (carcase) de la 1.000 de mamuți, iar la Dolni Vestonice, de la peste 100 de mamuți, astfel că ne putem imagina organizarea socială a acestor comunități umane (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994).

Morminte gravettiene au fost descoperite în grotele italiene (Paglicci, Arene Candide, Grimaldi), în Moravia (Predmosti, Dolni Vestonice, Brno), dar și în alte țări (F. Djindjian, 1999; G. Giacobini, 1999).

Cele mai importante elemente de cultură le-au adus gravettienii în domeniul artei statuare, mobiliare și parietale și vom menționa doar cele mai importante descoperiri, îndeosebi din Europa occidentală. Astfel, în grotă Gargas, s-a constatat figurarea mâinilor pictate sau gravate (astfel de semne umane au fost identificate și în alte numeroase grote din spațiul franco-cantabric). Alăturarea mâinilor (negativ) în interiorul panourilor, cu cai, în grotă Pech-Merle, ar putea avea semnificații în legătură cu religia vânătorii la comunitățile de gravettieni. Au fost reprezentate și animale: bovidee, bizoni, cai, cervidee, mamuți, păsări etc., în 12 stiluri, grupate în trei faze evolutive de realizare. Statuetele feminine de tipul Venus (H. Delporte (ed)., 1995) au fost descoperite la Lespugne, Brassempouy, Monpazier, Sireuil, Lausel (realizate prin sculpturi pe blocuri de calcar), abri Pataud (sculptată pe un bloc de calcar), Terme Pialat (două imagini, gravate pe o placă de calcar), Tursac (sculptată dintr-o galetă de calcit translucid, de culoarea chihlimbarului), Mainz-Linsenberg (două statuete, din gresie gri-verzuie), Weinberg-Mauern, Grimaldi (mai multe statuete), Savignano, Willendorf, Dolni Vestonice (statueta cunoscută ca „bastonul cu sâni” mai este interpretată și ca un *phallus*), Predmosti (decor incizat pe defensă de mamut), Petrkovice (statuetă din hematită), Moravany (sculptată în ivoriu), Kostienki I (trei statuete și peste 20 de capete izolate). La acestea se adaugă reprezentările masculine, mult mai puține și mai stilizate, dar și acelea animaliere, din lut ars (în „ciclul pavlovian”) sau din alte materiale, dar cele mai numeroase sânt în aria kostenkiană: carnivore, erbivore, păsări. Aceste reprezentări ar putea să definească baza asigurării hranei prin vânătoare în întregul Gravettian continental, căci se regăsesc pe mai multe mii de km și într-o arie de timp de circa 3.000 de ani. Distrugerea, poate rituală, a numeroase statuete, feminine, dar și zoomorfe, probabil cu ocazia părăsirii stațiunii, are semnificații pe care nu le cunoaștem încă, deși după opinia noastră, mai poate fi luat în considerație un alt aspect: distrugerea parțială a statuetelor încă în timpul locuirii, pentru ca divinitatea reprezentată să nu poată părăsi campamentul vânătorilor (avem astfel de interpretări în eneoliticul cucutenian, ca și reprezentările „afrontate”, numeroase în arta cucuteniană, dar pentru arta gravettiană avem doar exemplul de la Laussel).

Revenind la arta parietală gravettienă, precizăm că îndeosebi în Europa occidentală reprezentările antropomorfe și animaliere sânt redade prin pictură și gravură, pe pereții peșterilor sau pe blocuri de piatră (unele desprinse din pereți sau din tavan). La Pair-non-Pair au fost identificate, printre numeroasele animale, cel puțin 5 cai, 6 căpriori, 3 bovidee, 2 mamuți, 4 cervidee. În sanctuarul de la Laussel avem reprezentări feminine și masculine, dar și animaliere: o căprioară reprezentată

pe ambele fețe ale aceluiași bloc, și capul unui cal, ambele gravate. Pe plafonul unui abri, numit *al Peștelui*, a fost reprezentat un pește de mari dimensiuni, cu capul (fața) spre râul Vézère, realizat prin sculptură în baso-relief, gravură și polisaj. În aceeași zonă au mai fost descoperite și alte imagini gravate, cu interpretări diferite, sau pictate (doar pete de culoare). La Abri Labattut, arta parietală este reprezentată de blocuri întregi, căzute din tavan sau din pereți, cu picturi de mamut, bizon, cerb negru (*Cervus elaphus*), cal gravat și pictat cu ocră (pentru descoperirile de artă gravettiană (cf. *Art et civilisations* D. Sacchi, J. Vaguer, 1996; J. K. Kozłowski, 1992).

Creația acestor opere de artă, cu elemente de spiritualitate individuală și/sau colectivă constituie manifestarea unui comportament simbolic, destul de complex. Statuetele feminine pot reprezenta un ideal estetic feminin, ridicarea femeii la nivelul de divinitate (V. Chirica, 2011), dar și ideea fecundității, a perpetuării speciei (J. K. Kozłowski, 1992; cf. și J.-P. Duhard, Brigitte Delluc & Gilles Delluc, 2014). Descoperirea sanctualelor la Laussel și Dolni Vestonice presupune ideea existenței sacrului colectiv, ca și prezența unei statuete feminine, în picioare, acoperită cu un omoplat de mamut, groapa rituală fiind apoi umplută cu pământ amestecat cu ocră, peste care s-au pus trei blocuri de cărbune (Kostienki I, niv. 1), ori a unui mormânt de femeie, cu scheletul în poziție chircită, acoperit cu doi omoplați de mamut (unul fiind decorat cu incizii), cu craniul deformat patologic, dar și a altor schelete cu deformări patologice, care s-au bucurat de înmormântări deosebite, sugerează atenția deosebită, tot ca element al sacrului colectiv și individual. Se consideră că în Gravettian capătă preponderență arta monumentală în detrimentul artei mobiliare, așadar apreciem că s-a trecut deja de la divinitatea și de la divinizarea personală, la cea colectivă, ca un element important al organizării sociale, care pătrunde și în viața religioasă. În ceea ce privește multiplicarea imaginilor sexuale feminine, apreciem că acestea sunt legate de sacralitatea nașterii, după cum redarea cuplului pe o placă de calcar, la Laussel, poate fi interpretată ca element esențial al sacralității procreației, realizarea mediocră a scenei fiind determinată de necunoscutul divin al nașterii.

Tabelul 7. Datarea unor opere de artă gravettiană (după Fr. Djindjian, 1999; V. Chirica, 1989)

Grota Cosquer (Cassis, Izvoarele Rhonului):				
Cărbune	27.870 ± 430	BP	GifA	92350
Mână, negativ	27.110 ± 390	BP	GifA	92409
Mână, negativ	27.110 ± 350	BP	GifA	92491
	26.360 ± 400	BP	GifA	92349
Grota Gargas (Aventignan, Pirineii de Sus):				
Os	26.810±410	BP	GifA	92369
Grota Cougnac (Payrignac, Lot):				
Megaceros (cerb) femelă	25.120 ± 390	BP	GifA	92425
Megaceros (cerb) mascul	22.750 ± 390	BP	GifA	92426
Megaceros (cerb) mascul	23.610 ± 350	BP	GifA	91183
Grota Fuente del Salin (Cantabria):				
Cărbune	22.340 ± 510	BP	GrN	18574
Marea grotă Arcy-sur-Cure, Boutgogne):				
Sala goală: Cărbune	27.630 ± 400	BP	GifA	92330
Sala goală: Cărbune	28.250 ± 430	BP	GifA	91370
Friza roșie: Os		BP	GifA	94580
Friza roșie: Os ars	26.250 ± 500	BP	OxA	5003
Cornișa cu bizon: Os ars	27.950 ± 440	BP	GifA	95620
Mitoc-Malu Galben:				
Amuletă din cortex: cărbune	26.700 ± 1.040	BP	Gx	9418

Arenianul reprezintă faciesul industrial al Paleoliticului superior din Europa centrală și mediteraneană, a cărui stațiune eponimă este Arene Candide, Italia. Se datează pe la aproximativ 20.300 BP. În întregul utilaj abundă piesele de tip gravette și microgravette.

Ságvárianul reprezintă, pentru bazinul pannonic (stațiunea Ságvár), la sud de lacul Balaton, faciesul local al Gravettianului, datat între 18.900 și 17.700 BP (interstadiul Lascaux).

Solutreanul este una dintre marile culturi arheologice ale Paleoliticului superior din tot spațiul franco-cantabric, unde a înlocuit Perigordianul superior. Stațiunea Solutré, Franța, a devenit eponimă. Fosila directoare este retușa plată, largă, de suprafață, pe lame cu laturile subparalele, acoperind aproape în totalitate suprafața dorsală a pieselor; este retușa obținută prin presiune, nu prin percuție, prin care au fost realizate piesele de tip „frunză de salcie” și „frunză de laur”. S-a răspândit în Franța și Peninsula Iberică, de la Loara la Pirinei, între aproximativ 19.500 și 17.500 BP. Specialiștii acceptă evoluția sa locală. Creatorul acestei culturi este tipul Cro-Magnon, care a lăsat impresionante opere de artă parietală (gravuri, picturi), dar și sculpturi în ronde-bosse.

Cultură și spiritualitate

Frumusețea utilajului și a operelor de artă mobilă au fost considerate unice în creația artistică a Paleoliticului superior european, dar puține locuințe au rămas nedistruse, printre care și cea de la Fournieu du Diable, Dordogne - adăpost sub stâncă, apărat de două ziduri perpendiculare, care delimitau un spațiu locuibil, prin alte blocuri de piatră. În provincia Santander, Spania, în grotă Chuffin, a fost identificată o structură ovală, în interior cu o groapă plină cu resturi ale unei vetre. Alte vetre au fost descoperite în cele cinci niveluri solutrene de la abri Malpas, Dordogne, două dintre acestea fiind protejate cu pietre. În ceea ce privește amenajările badegouliene, cel mai bine evidențiate au fost identificate în zona Isle, de către dr. Jean Gaussen, prin pavaje din plăci sau galete culese din râu (Isle), sau chiar prin construcții cu ziduri și fundații de piatră. Nu se cunoaște modul de construcție a părții superioare, dar soliditatea pavajelor, a zidurilor care delimitau campamentul, evidențiază construcții rezistente, ovale, rectangulare, cu una-două camere, cu suprafețe cuprinse între 6 mp și 32 mp (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994).

Trăind într-o perioadă, uneori foarte rece, cu scurte ameliorări climatice, comunitățile umane vânau ren, căprior, cal, cerb, bizon, lup, vulpe, linx. În unele așezări sau niveluri de locuire, grupe de 2-3 specii erau vânată cu predilecție, în funcție de microclimatul zonei respective.

Au fost descoperite foarte puține resturi umane, printre care se menționează calote craniene, cranii fragmentare (la Tournal, Lacave, Franța), maxilare și fragmente de mandibule de copii și adulți, dinți (Fourneau du Diable, Badegoule, Laugerie-Haute), dar mai bine păstrate sânt resturile de schelete de la Parpallo, Riera și Beneito, Spania. Nu s-a descoperit nici un mormânt intact, pentru a se putea cunoaște în mod direct riturile și ritualurile funerare. Dar, faptul că în grota Placard (Badegoulian) s-au descoperit fragmente craniene și dinți de la 24 indivizi, cu urme de tăieturi intenționate, ca și craniul înmormântat intenționat, sugerează un anumit interes al grupelor umane față de cei plecați din lumea cunoscută.

Arta solutreană reprezenta apariția sculpturii monumentale, a basoreliefurilor clasice. Sculpturile pe blocuri, adevărate frize, la Roc de Sers, Charente (căpriori afrontați, cal și bizon, cu cap de mistreț, posibile reprezentări antropomorfe etc.), de-a lungul pereților, ori de la Fourneau du Diable (bloc sculptat cu bovidee în profil) demonstrează un înalt nivel de reprezentare mentală, individuală și colectivă, a unor posibile divinități. În grota Capul Leului (Ardèche) a fost descoperit un bovideu pictat cu roșu, asociat cu pete de culoare și semne punctiforme, în grota Cosquer au fost realizate picturi reprezentând feline, cai, bizoni, iar în grota Chabot, o friză lungă de 3 m, cu mamuți gravați. Numeroase siluete gravate pe plachete au fost descoperite în grota Parpallo: cerbi, capre, motive geometrice în decor de linii ondulate. Mai precizăm faptul că picturile din grota Cosquer au fost date:

Felină 19.200 ± 220 BP GifA 92 418

Cal 18.820 ± 310 BP GifA 92 417

Cal 18.840 ± 240 BP GifA 92 416

Bizon 18.010 ± 190 BP GifA 92 419 și 18.530 ± 180 BP GifA 92 492 (xxx, *Art et civilisations*; F. Djindjian, 1999).

Creswellianul, numit ca atare după grottele calcaroase de la Creswell Crag, Anglia, a fost propus, de către Dorothy Garrod, în 1926, pentru a desemna industriile de lame à dos britanice, contemporane. Fosila directoare este vârful de tip Creswell, à dos și à cran, asociat și cu o industrie osoasă, inclusiv obiecte de artă și de podoabă. Se datează între aproximativ 20.000 și 10.000 ani BP. După unii specialiști, Creswellianul este mai curând un facies epipaleolitic.

Magdalenianul este ultima mare cultură arheologică a Paleoliticului superior european, deși acoperă numai o parte a Continentului: Franța, Spania, Portugalia, Elveția, Germania, Polonia, Moravia. Stațiunea eponimă: *abri* La Madeleine, Dordogne, recunoscută de către E. Lartet, în 1863. A fost împărțit în 6 faze de evoluție, îndeosebi pe baze tipologice, privind evoluția utilajului osos. Datarea generală este 17.000 - 12.000 BP. Cele mai impunătoare opere de artă magdaleniană sunt picturile rupestre din marile grotte: Altamira, Lascaux și altele, din zona franco-cantabrică (J.-Ph. Rigaud (org.), 1989).

Această cultură a Occidentului european aparține finalului timpurilor glaciare, între 18/17.000 și 12/10.000 ani BP (între oscilațiile Dryas I - Dryas III), fiind recunoscută în Franța și Spania (dar cu descoperiri până în Polonia, sud-vestul Germaniei, Belgia) și cu unele influențe până în zona nord-dunăreană și pruto-nistreană), prin mulțimea și valoarea incontestabilă a vestigiilor, de ordin arheologic, cultural, artistic (V. Chirica, C.-V. Chirica, 1999). Cele mai vechi elemente par să fi apărut în Perigord și în celelalte spații geografice ale centrului Franței.

În mileniile 18-12 au existat mai multe faciesuri industriale, considerate apoi culturi arheologice: Creswellianul englez, Hamburgianul Europei centrale, Magdalenianul Europei occidentale, Epigravettianul Europei estice, sud-estice și occidentale.

În cadrul cronologiei interne au fost deosebite șase stadii (Magdalenian I-VI), repartizate în două perioade: Magdalenian inferior (I-III) și superior (IV-VI). O altă cronologie relativă internă identifică: Magdalenianul vechi, arhaic (0-I), Mediu (II-IV), final și „terminal” (V-VI) (D. De Sonneville-Bordes, (sousladir.de), 1979).

În afara teritoriului francez, Magdalenianul a fost depistat în mai multe regiuni geografice:

- În Rhenania și în bazinul mozan, vânătorii magdalenieni au locuit pe valea Meusei (Trou de Chaleux, Furfooz, Walou), pe valea Rinului mijlociu (celebră este stațiunea de la Gönnersdorf), în Țările de Jos (provincia Limborg). Vânătorii erau în căutarea coamelor de ren, din care ciopleau o gamă variată de unelte, arme și obiecte de podoabă (M. Otte, 1999). Originea lor este documentată pe prezența cochiliilor terțiare din Bazinul Parizian, în stațiunile de pe Meuse.

- În Elveția, campamentele sunt situate în jurul lacurilor Neuchâtel, Constance, de-a lungul afluenților Rinului sau între Rin și Dunăre, popularea spațiului geografic fiind făcută cu elemente din nord ("Poarta" Bourgogne).

- Magdalenianul din Jura Suabă, în landurile Baden-Wurtemberg și Bavaria, de-a lungul Dunării Superioare. Nu sânt cunoscute locuri aparținând oscilațiilor Bölling - Dryas I, majoritatea aparținând oscilației Dryas II. Locuirile sânt de scurtă durată, în abri și grote. Coborând pe Dunăre, unele grupuri de vânători magdalenieni au ajuns până în Austria, în regiunea Gratz.

- Magdalenianul din Polonia și Moravia pare să fi început prin instalarea campamentelor pe platourile loessice. Cea mai importantă stațiune este Maszycka, datată la 15.000 BP, iar părăsirea sa a fost făcută în condiții considerate ca fiind violente, căci au fost descoperite resturile scheletice de la 16 oameni: 5 adulți, 3 adolescenți, 8 copii. Utilajul litic și osos a fost lăsat pe loc: 133 unelte din silex, 35 vârfuri de lance, baghete, netezitoare, lustruitoare, coaste tăiate, un baston perforat, alte peste 30 de piese în curs de finisare (J. K. Kozłowski, 1989). Alte grupe de vânători magdalenieni au locuit în Moravia, unde au fost descoperite peste 40 de

stațiuni deschise, pe fostele locuiri gravettiene: Kulna, Pekarna, etc. Locuiri magdaleniene deschise au fost descoperite și în Boemia, toate aparținând, ca și acelea din Moravia și Polonia, oscilațiilor Dryas I - Bölling - Dryas II – Alleröd (F. Djindjian, 1999; Y. Taborin, 1992; M. Otte, 1999).

Civilizație și cultură

Din punct de vedere al exploatării resurselor animale și de materii prime, al folosirii teritoriului pentru instalarea campamentelor, prin construcții speciale, se constată superioritatea vânătorilor magdalenieni, chiar dacă în marea majoritate, campamentele sânt de scurtă durată, dar cu reveniri. Aceste elemente, ca și altele, relevate prin cercetările arheologice, demonstrează o anumită specializare a grupelor umane chiar în interiorul unei comunități. În perimetrul marilor grote de la Mas d'Azil (eponimă pentru Azilianul epipaleolitic), Lespugne, Isturitz, s-a constatat existența unor locuiri cu caracter de continuitate, în jurul cărora se aflau haltele sezoniere. Pe de altă parte, evidențierea sanctualelor de la Altamira, Lascaux, Niaux, Trois-Frères, Tuc d'Audoubert etc. demonstrează, alături de întreaga artă magdaleniană, o viață spirituală intensă.

Organizarea internă a locuințelor este evidentă, dacă luăm în considerație descoperirea din grotă Abauntz, Spania. Aici, în jurul vetrei de foc s-a amenajat un loc pentru depozitarea deșeurilor, aproape de perete, un spațiu rezervat curățirii pieilor, în spatele vetrei, o zonă de cioplire a silexului și de prelucrare a osului, aproape de intrare, zona de dormit, într-un unghi al grotei. În niv. 4 al grotei El Juyo (zona cantabrică) s-au degajat două cabane semi-adâncite, adosate peretelui, pavate și delimitate cu dale și blocuri. La Le Cerisier, în Franța, pavaje rectangulare, din galete, demonstrează existența unor locuințe de suprafață. La Plateau Parrain, suprafețele astfel pregătite aveau aproximativ 20 mp. Celebră este marea stațiune de la Pincevent, unde s-au evidențiat mai multe structuri cu locuințe - adevărate cabane semi-adâncite, cu vetre centrale, în jurul cărora erau prezervate spațiile pentru diferitele activități: cioplirea uneltelor, prelucrarea osului, pregătirea hranei, inclusiv locul unde se mânca, spații pentru dormit, amenajate în mod special, chiar spații de evacuare a deșeurilor.

Întreaga activitate casnică și extracasnică de la Pincevent demonstrează o adevărată structurare a activităților, o „rețea” de relații sociale (A. Leroi-Gourhan, M. Brézillon, 1972). La Etiolles (Basinul Parizian) s-a evidențiat un atelier de cioplire a silexului, protejat de o locuință cu vatră, în jurul căreia erau structurate toate activitățile casnice: cioplire, depozitarea deșeurilor și a materiei prime, hrană, evacuarea resturilor. Interesant este și faptul că s-a constatat reutilizarea și remontarea cabanei la fiecare revenire a comunității de vânători magdalenieni. Resturi de locuințe, cu pavaje de diferite forme și dimensiuni, sau cu alte elemente certe de

construcție și amenajare, cu vetre, uneori și cu ateliere de cioplire, au fost descoperite și în stațiunile magdaleniene din Germania (Gönnersdorf, Petersfels, Kniegrotte), Moravia (Pekarna, Kulna), Boemia (Hostim) (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994).

Descoperiri de morminte magdaleniene au fost făcute în aproape toate marile arii de locuire, în *abri* și grote. De cele mai multe ori, mortul era depus pe o parte, în poziție chircită, foarte rar, pe spate. Numeroase podoabe îl înconjurau: brățări din cochilii, dinți perforați; ocrul roșu era presărat peste tot mormântul. Adesea, mormântul era protejat cu mici cercuri din piatră. Cele mai importante morminte au fost descoperite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar multe dintre elementele descriptive nu au fost luate în considerație, ori s-au pierdut: Bruniquel (1864), Laugerie-Basse (1872), Chancelade (1888), Cap-Blanc (1909), apoi La Madelaine, toate în Dordogne, și în alte zone geografice ale Franței, ori în alte părți ale Continentului: Oberkassel (mormânt dublu), Maszycka. Cel mai spectaculos pare să fie mormântul de la Saint-Garmain-la-Riviere, cu un „cofraj” din dale de piatră, care protejau corpul unei femei, depus pe partea stângă, în poziție chircită, înconjurat de brățări din cochilii și dinți de cerb, obiecte din os. Numeroase resturi de schelete, mai ales fragmente de cranii, de mandibule, de maxilare, de adulți și tineri, au fost descoperite în multe nivele de cultură (F. Djindjian, 1999).

Locuind în perioade reci și uscate, dar și în perioada de încălzire a interstadiului Lascaux (17.500 BP), Magdalenienii vânau *Rangifer tarandus*, *Bison priscus*, *Bos primigenius*, *Capra ibex*, *Alopex lagopus*, *Canis lupus*, *Saiga tartarica*, *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, *Capreolus capreolus*, ale căror resturi au fost descoperite ca resturi culinare, ori transformate în obiecte de podoabă, unelte și arme (xxx, *Art et civilisations*), dar este de presupus că vânau și mamut, rinocer lânos, leu de peșteră, chiar păsări, pe care le-au reprezentat cu fidelitate anatomică pe pereții peșterilor sau pe obiectele de artă mobilă.

Viața spirituală este extraordinar de bine documentată prin cele aproximativ 200 de grote-sanctuar, ca și prin alte creații de artă, cu elemente de sacralitate individuală și colectivă. Arta magdaleniană poate fi considerată ca element al mentalității religioase. Începând cu Magdalenianul, arta și religia au o vocație publică, aparținând întregii comunități, devenind o legătură importantă între grupuri, ori între membrii grupului (M. Otte, 1993). Căutarea unor anumite zone ale peșterii pentru redarea anumitor scene pictate, asocierea omului cu animalele în cadrul unor scene comune, sau în care omul îmbracă trăsăturile esențiale ale animalului (în mod evident, agilitate și forță), figurația schematizată feminină, ori redarea numai a sexualității feminine, apariția superiorității umane prin redarea animalului rănit (și nu orice animal, ci numai cele mai puternice - cai, bizoni, urși), toate acestea vădesc nivelul extraordinar al culturii religioase la care au ajuns vânătorii magdalenieni. Credem că în marile sanctuare pictate totul trebuia să servească mentalului religios

colectiv, în care omul își are rolul său, chiar dacă este încă slab definit ca reprezentare, accentul fiind pus pe redarea marilor erbivore într-o mișcare vie și la dimensiuni naturale. Altamira - *Capela sixină a antichității*, sau Lascaux, Niaux, Pech-Merle, Cougnac, constituie apogeul picturii naturaliste din toate timpurile (A. Leroi-Gourhan, 1965). Gravura magdaleniană a folosit cele mai diverse suporturi: pereți întregi ai grotelor, blocuri desprinse din tavan sau din pereți, ivoari de mamut, dinți, oase. Temele sânt foarte variate, dar reprezentările se referă la oameni și animale. Arta mobilă este de o mare varietate, folosind cele mai diferite suporturi: piatră, corn și os, iar ca tehnici de realizare, sculptura, gravura, modelajul. Au fost reprezentate: animale (cai, căprioare, bovine, reni etc.), reprezentări feminine și masculine (inclusiv reprezentări sexuale), însă imaginea „vrăjitorului” este rezervată bărbatului - Trois-Frères, Gabillou; cei doi bizoni, modelați în argilă, la Tuc d'Audobert sânt de un naturalism neegalat. În afara marii zone franco-cantabrice, până în prezent pictura parietală paleolitică este reprezentată și în peșterile de la Cuciulat și Coliboaia (România), ori Kapova (Ural). În aproape tot Continentul, arta mobilă este foarte bogată și variată, așa cum sunt reprezentate aceste manifestări în Germania, Elveția, Moravia, Cehia, cu unele posibile influențe la Cosăuți, pe Nistru. Toate reprezentările din marile „scene” pictate sau gravate, îndeosebi din grottele Franței și Spaniei, demonstrează existența unei gândiri complexe și armonioase, ce a fost creată pentru puterea emoțională a mesajului. Sanctuarul paleolitic magdalenian reflectă puterea spiritului uman creator, sacralizat și simbolizant (M. Otte, 1993), imaginea vie a unei arte pe care oamenii au transpus-o în grote cu veleități de catedrale.

Să mai precizăm că aceste picturi se datează între 12.890 ± 160 BP (Niaux), 14.710 ± 200 BP (Altamira) și 17.190 ± 140 BP (Lascaux).

Epigravettianul, ca ansamblu de faciesuri industriale, a evoluat în aproape întreaga Europă de est, centrală și occidentală, între aproximativ 20.000 și 13.500 BP, fiind parțial contemporan cu Solutreanul, Magdalenianul, Kostienkianul, Molodovianul (în sensul lui J. K. Kozłowski), Sagvarianul, Pușkarianul, cu culturile numite Zamiatnin, Mezin, Eliseevici, cu alte faciesuri locale ale întregii perioade post-Maximum Valdai (în sensul stabilit de Olga Soffer).

Maximul glaciari al Würmului recent a determinat populațiile umane de pe aproape întregul Continent să ia măsuri de supraviețuire, fie prin deplasări, fie prin modificări ale comportamentului, ale strategiei de achiziție a vânatului și materiilor prime, a folosirii mediului ecologic. Pentru aceste motive, începând cu mileniile 22 - 20, asistăm, în unele spații continentale, la continuarea vieții gravettiene în formele cunoscute (teritoriul carpato-nistrean), la continuarea locuirilor, dar cu modificările cunoscute sub forma Epigravettianului și la schimbări acceptate, ca aparținând Solutreanului și Magdalenianului.

Pentru a avea o anumită continuitate în spațiul continental, vom trata culturile epigravetiene ale Europei mediteraneene, centrale și de est, în vremea Maximului glaciator și a Pleniglaciatorului superior.

Epigravettianul pare să-și aibă originea în evoluția locală a tehnocomplexelor ce conțin vârfuri cu fața plană, vârfuri cu scobitură de tip *à cran*, *gravettes* și *microgravettes* din bazinul Dunării mijlocii (J. K. Kozłowski, 1999; B. Schmider, 1992). Apariția și evoluția Maximului glaciator, specifică, pe spații micro-continentale, a determinat existența unor deosebiri între tehnocomplexele epigravetiene, unele având spații mici de localizare. Este cazul Ságvárianului, prezent doar în Ungaria (zona Lacului Balaton), Slovacia și o parte a Austriei de Jos (Grubgraben), iar vârstele sânt destul de apropiate: Grubgraben, 18.820 ± 160 BP GrN 21893; Sagvar, niv. inf. 18.900 ± 100 BP GrN 1783, iar niv. sup. 17.760 ± 150 BP GrN 1959.

Tehnologia litică se bazează pe cioplirea nucleelor cu unul sau două planuri de lovire, din roci locale, cum ar fi radiolaritul, din care se obțineau lamele retușate abrupt, gratoare, deci o gamă relativ restrânsă tipologic. Fauna este dominată de ren (situație normală, într-un climat periglaciator), mamutul fiind foarte rar vânat. La Grubgraben, cele patru nivele epigravetiene sunt mai evolute în ceea ce privește strategia ocupării sitului și a zonelor de locuire, chiar dacă resturi de structuri au fost observate și în alte situri (J. K. Kozłowski, 1999).

În cadrul Epigravettianului Europei de est au fost evidențiate mai multe faciesuri locale. După opinia noastră, ar fi mai important să se precizeze evoluția comunităților locale pe marile cursuri de apă, decât alte generalizări, cum ar fi Molodovianul, cu includerea altor locuiri insuficient de bine precizate ca și tehnocomplexe, ori încadrare stratigrafică. Putem aprecia existența Epigravettianului de pe terasele Bistriței (Bistricioara-Lutărie, Lespezi); de pe Prut (Crasnaleuca și Cotu Miculinți, nivelele superioare, Ripiceni-Valea Badelui); de pe Nistru (Molodova V, Cormani IV, Cosăuți); de pe Nipru și Desna (Pușkari, Mezin, Kiev-Kirilovska, Mezirici, Eliseevici); de pe Don (Kostenki 2, Kostenki 3, Kostenki 4, Kostenki 11, Kostenki 19). Astfel, secvența molodoviană a oferit, ca elemente specifice, vârfuri de lance din os și corn de ren, iar la Cosăuți, numeroase obiecte de podoabă (pandantive) și gravuri pe plăcuțe din gresie. Dar, atât utilajul litic, cât și suporturile uneltelor sânt identice, ca și materia primă - silexul cretacic (același din întregul Paleolitic superior al zonei).

Interesant este faptul că Pușkarianul este datat chiar în intervalul de 21.000 - 19.000 ani BP, când s-a produs episodul Maximum Valdai. Pe Desna, utilajul litic comportă piese cu o latură curbă și retușată abrupt (*à dos courbe*), cioplite prin desprinderi - trunchieri lateral-convexe, cu predominarea burinelor și a pieselor trunchiate.

Mezinianul este cunoscut îndeosebi prin marile construcții (cabane pentru locuit) din oase de mamut: Mezin, Mezerici, Gonți, Kiev-Kirilovskaja, Dobranicevka, de tipuri și forme diferite, unele puțin adâncite, altele rotunde, cu vetre de foc și ateliere de cioplire, fiind săpate gropi pentru stocarea unor materiale. Industria litică este omogenă, cu predominarea gratoarelor și a burinelor (în părți egale); lamelele retușate abrupt sunt mai puțin frecvente. Este de reținut, ca un element al organizării sociale, dar și al strategiei resurselor animale, că la construcția unei cabane, la Mezin, s-au folosit: 18 cranii, 21 maxilare, 14 defense, 29 oase ale bazinului și omoplați, 83 oase lungi, toate de la mamuții vânați. Elementele artistice se caracterizează prin stilizarea statuetelor antropomorfe care sunt decorate cu motive geometrice, gravate, cu aceleași elemente decorative: meandre, zig-zaguri, scări; au fost descoperite și altele, tot gravate sau pictate cu ocră roșu și galben, pe oase de mamut, unele dintre acestea fiind folosite la construcția locuințelor (I. G. Pidopiciko, 1976).

În Golful Adriatic există un Epigravettian mai vechi, cu vârfuri cu scobitură (asemănător cu acela de pe coasta adriatică a Italiei, datat între 20.000 - 17.000 ani PB și dispersat în aproape întreaga Peninsulă Balcanică), în timp ce în Epir, același tehnocomplex este datat între 17.000 - 14.000 ani BP, ceea ce demonstrează mobilitatea grupelor umane și diversificarea elementelor constitutive, în funcție de condițiile de mediu. Aceste diversificări sînt evidențiate și pe coastele Mediteranei, între «zona adriatică» și «zona tyreniană» a Italiei, unde fondul local este reprezentat prin vârfuri foliacee (poate ca influențe solutreene, pe la 20.000 BP) și vârfuri cu scobitură, mai recente, între 18.000 - 16.000 ani B. P. Arene Candide, Riparo Mochi, Paglicci, sînt cîteva dintre cele mai importante stațiuni italiene ale perioadei, caracterizate prin prezența vârfurilor cu scobitură, apoi a celor foliacee, în general între 20.000 și 15.500 ani B. P. În această perioadă se face trecerea spre Epigravettianul italian evoluat, caracterizat prin *microgravettes* și lamele *à dos*, elemente geometrice, triunghiulare și rectangulare, cu faună, dominată la început de căprior și cal, alături de care apare apoi bourul și cerbul. Acest Epigravettian apare și în Provence (Franța), cu elemente areniene (din Arene Candide), datat între Maximum Pleniglaciuar și interstadiul Lascaux, caracterizat prin prezența lamelor vârfuite (*appointée*), vârfuri cu fața plană, vârfuri areniene, lamele retușate abrupt, sau cu dublă trunchiere, viitoarele trapeze. După interstadiul Lascaux, acest facies, Arenianul, evoluează spre altul, numit Bouvarian, care este un Epigravettian cu trei stadii: evoluat, recent și final, până în oscilația Alleröd. În ultimele sale faze de evoluție, Epigravettianul pierde elementele areniene și apar piese de factură geometrică, triunghiuri și segmente de cerc, alături de alte microlite.

Arta Epigravettianului poate să fie identificată în grotă Cosquer (cunoscută prin picturile gravettiene vechi), cu reprezentări de cal, căprior, cu apariția

excepțională a pinguinului și a focii (greu de înțeles, ca proveniență), amintind de Solutreul francez și spaniol (J. K. Kozłowski, 1999; B. Schmider, 1992; Bilan 1991-1996, *passim*; Bilan 1996-2001, *passim*; A. Palchetti, M. Sozzi, 2001; A. Palma di Cesnola, 1999; A. Broglio, 1997; A. Bietti, 1997).

V. Epipaleolitic - Mezolitic

Întreaga perioadă tardi- și postglaciară se caracterizează printr-o adevărată fărâmișare culturală, fiind identificate, pe întregul Continent, nu mai puțin de 40 de faciesuri industriale locale, unele aparținând anumitor entități mai mari, dar evidențiate, adesea, prin cercetările dintr-o singură stațiune arheologică.

Pentru a facilita înțelegerea fenomenului istoric la finalul ultimei glaciațiuni, vom apela la una dintre marile sinteze în domeniu (*Le Paléolithique*), pe care o vom completa și vom menționa doar marile faciesuri industriale, nu și pe acelea locale. Precizăm că „finalului timpurilor glaciare” i s-a consacrat un Colocviu internațional special (D. de Sonneville-Bordes (sous la dir.de), 1979).

Din punct de vedere geocronologic, perioada tardiglaciară, între aproximativ 13.500 și 10.000 ani BP, se caracterizează prin fluctuații climatice, dintre care, cele mai bine înregistrate au fost: Bölling, Alleröd și Dryas III.

Romanellianul, a cărui primă atestare s-a făcut pe baza cercetărilor din grotă Romanelli, Italia, pare să aparțină ultimelor tradiții ale Paleoliticului superior italian, fiind datat pe la 14.000 de ani BP. În Provence, această cultură este numită Valorguian, plasată la începutul Holocenului. Romanellianul a fost identificat și în părțile vestice ale României (Banat), ca un facies al finalului epocii paleolitice.

Creswello-Hamburgianul reprezintă sinteza Complexului cu vârfuri à *cran* din Marea Câmpie de Nord a Europei. Este alcătuit din cele două componente, finalul Creswellianului și întregul Hamburgian, între aproximativ 13.000 și 11.500 BP, și care acoperă, prin cele două localități eponime, Germania și Anglia, spațiul geografic dintre Weser, Elba și Oder.

Complexul cu vârfuri à dos arcuite s-a extins în toată Europa septentrională și din nordul Franței până în Polonia. Se datează între 12.000 și 11.000 BP și cuprinde mai multe faciesuri regionale: Tjongerianul din Belgia și Țările de Jos, Azilianul occidental, alte grupuri culturale din Germania.

Brommianul face parte din tehnocomplexul cu vârfuri pedunculate din aceeași zonă nordică a Continentului. Stațiunea eponimă este Bromme, Danemarca. Este considerat a fi o unitate arheologică, ce a evoluat în Danemarca, Suedia, Germania și Polonia. Creatorii culturii erau vânători de reni și de elani.

Ahrensburgianul a fost recunoscut în 1927, lângă orașul Ahrensburg, Germania. În zonele de extensie, acesta pare să reprezinte o continuare a

Brommianului, cuprinzând și alte grupuri culturale: Lyngby, Fosna, Swidry (Swiderianul, care a ajuns și pe crestele Carpaților noștri de Est), în Dryas III și Pre-Boreal, fiind situat la baza tehnocomplexelor nord-occidentale ale Mezoliticului. Fosila directoare este vârful pedunculat, de tip Ahrensburg, care îl precede pe cel swiderian, mai perfecționat.

Campignianul este un grup mezolitic, identificat la Campigny, Franța, la 1886, de către A. Salmon. Este datat în milenii VII-VI î.Hr., fiind asociat, parțial, Maglemosianului.

Tardenoisianul, identificat în localitatea Tardenois, Franța, este ultimul facies industrial mezolitic, fiind datat în milenii VIII-VII BP. Șt. K. Kozłowski (1980, 1989) l-a numit „complexul tardenoisian” al Europei mezolitice.

În Europa tardiglaciara (între 13.500 - 10.000 BP) se constată, din punct de vedere climatic, faunistic și floristic, predominanța ultimelor oscilații climatice pleistocene. Pe la 10.000 BP și după această dată, oscilațiile din Holocen au permis trecerea spre domesticirea plantelor și animalelor. În această perioadă de timp au fost determinate următoarele oscilații climatice: Bölling - Dryas II - Alleröd - Dryas III - Preboreal - Boreal - Atlantic. În ceea ce privește culturile arheologice, au fost recunoscute următoarele:

Azilianul

Sucesiunea faciesurilor industriale și a culturilor arheologice este neuniformă în timp și spațiu. În unele spații magdaleniene, cum ar fi Franța septentrională, bazinul Meusei, al Rinului până la Dunărea Superioară, procesul de azilianizare se produce rapid și aproape uniform. Pe Rinul mijlociu, Azilianul are un facies tehnologic special: Grupul cultural Federmesser, urmat de Ahrensburgianul care atinge Franța de nord-est, Țările de Jos și Germania nord-occidentală. În Polonia, Moravia și Boemia, ultimele locuiri magdaleniene sunt urmate de industriile cu *Federmesser*, iar cultura arheologică este numită Tisnovian cu unele elemente epigravettiene (M. Kobusiewicz, 1996). Locuirile cu vârful pedunculat apar alături de acelea de aspect swiderian, fapt care demonstrează diversitatea tehnico-tipologică a acestei regiuni în Tardiglaciara (J. K. Kozłowski, 1999). Azilianul este caracterizat, ca și cultură arheologică a finalului Pleistocenului, prin descoperirea micilor galete pictate (mai rar gravate) cu elemente geometrice, dar mai ales prin arta figurativă animalieră, realizată prin hașuri pe plachete, pe oase sau chiar pe pereții unor grote (Gouy, Franța).

Creswello-Hamburgianul

Această cultură arheologică caracterizează finalul timpurilor glaciare în Marea Câmpie a Europei de nord. Grupurile din zona Hamburg s-au extins spre

Polonia și nordul Țărilor de Jos. Utilajul este dominat de lame mijlocii spre microlitice, piese geometrice, armături, trunchieri, prin care vârful său nu mai este central, ci lateral. În marile stațiuni: Stellmoor, Meiendorf, etc. s-au descoperit structuri de locuire de forma colibelor, unelte și arme din os (harpune, vârfuri de lance) cu decor geometric, dar și gratoare pe lame retușate, burine pe trunchiere și, mai ales, acele vârfuri cu tăietura oblică, numite *zinken*. Hamburgianul se datează între 13.000 - 11.500 ani BP (oscilația climatică Bölling), iar în timpul oscilației temperate Alleröd, grupul cultural Federmesser îl urmează stratigrafic (St. Veil, 1996). În insulele britanice a fost semnalat Creswellianul, cu elemente de factură magdaleniană: harpune, bastoane perforate, din corn de ren. Utilajul litic tinde spre microlitizarea geometrică a armăturilor, cu un debitaj elaborat, care se va transforma în industriile litice ale Mezoliticului vechi. Aceste grupuri par să se fi orientat spre vânarea calului, ca urmare a unor modificări climatice (N. Barton, 2001).

Complexul cu vârfuri à dos arcuite

Schimbările produse în Europa septentrională în timpul oscilației Alleröd, prin înlocuirea stepei cu pădurea, au obligat comunitățile umane să se adapteze noului vânat prin generalizarea arcului și crearea vârfurilor de săgeată, necesare capturării unui vânat mult mai rapid. Din nordul Franței, până în Polonia, mai multe grupe regionale crează aceste armături pentru săgeți, reprezentate de piese microlitice cu o latură tăioasă și cu alta retușată abrupt, dar arcuită. Aceste grupe industriale sânt dateate între 12.000 - 11.000 ani BP. Ele au la bază tehnocomplexele de tip magdalenian-final, hamburgian și creswellian, până în Preboreal.

Complexul cu vârfuri pedunculate

Acestui complex cultural-industrial al aceleiași zone geografice îi aparțin Brommianul, Ahrensburgianul și Swiderianul, fiind dateate în perioada de încălzire Alleröd.

Brommianul apare în Danemarca, dar s-a extins în Lituania și până în Polonia. Are un debitaj laminar de mari dimensiuni, folosit ca suport pentru burine diedre, gratoare și vârfuri pedunculate de tip Lyngby (Danemarca). Comunitățile umane vâneau reni, elani, cai, glutoni, castori, păsări, dar se ocupau și cu pescuitul.

Ahrensburgianul urmează Brommianului, în timpul oscilației Dryas III, cu unele absențe teritoriale (Danemarca). Cea mai mare concentrare a așezărilor s-a extins din nordul Franței până în Polonia, și se află și în împrejurimile Hamburgului. Tehnologic, se caracterizează prin vârfurile pedunculate, de tip Ahrensburg, pe suport laminar, cu peduncul, gratoare și burine pe așchii, trunchieri microlitice cu baza concavă. Inventarul obiectelor din os și corn este abundent, dar slab conservat. În stațiunile de la Stellmoor, sau în acelea din valea Havel au fost descoperite topoare

din corn de ren, harpune, vârfuri de lance. În grote s-au găsit și obiecte de podoabă (pe dinți și cochilii), precum și oase cu decor geometric incizat. Comunitățile umane vânau renul (la Stellmoor s-au găsit resturi osoase de la 650 de reni), folosind arcul cu vârf de săgeată de tip Ahrensburg. Locuirile lor au persistat până în Preboreal.

Swiderianul a avut o foarte largă extindere teritorială, de pe Oder, prin Polonia, Belarus, Lituania, parte a Ucrainei, până în Crimeea și Carpații Orientali (Ceahlău-Scaune, Bicaz-Chei). Tehnologic, se caracterizează prin folosirea nucleelor cu două planuri de lovire opuse, dar și prin folosirea așchiilor. Se consideră că Swiderienii aveau nevoie de un silex de foarte bună calitate, pe care îl obțineau prin exploatarea miniere, la mari distanțe. Ciopleau burine (mai numeroase decât gratoarele), troncaturi, unelte compuse și foarte rar, străpungătoare. Fosila directoare era vârful pedunculat, uneori cu fața plană. Dispuneau și de un bogat utilaj din os și corn de ren: topoare, harpune, vârfuri de lance, uneori decorate cu motive geometrice.

Campamentele erau situate pe dune și pe terasele din apropierea râurilor, unde se amenajau structuri de locuire din una-două camere, dar și cabane de foarte scurtă durată. Grupurile de Swiderieni au persistat până la începutul Preborealului, când au migrat spre nord, urmând deplasarea turmelor de reni, până pe crestele Carpaților Orientali ai Moldovei. De regulă, ajungând în alte spații geografice, swiderienii au creat entități culturale specifice, cum ar fi grupul Desna (în bazinul Desnei), dar au fost identificate unele diferențieri locale în bazinul Niemenului, al Volgăi etc.

Epigravettianul reprezintă evoluția firească a comunităților umane gravettiene prin modificări substanțiale ale mediului natural, dar se poate constitui și ca un mănunchi de tradiții, de ocupații, de practici, de multe ori aparent identice, care se succed cronologic după Maximum Valdai; deși legătura pluridimensională cu Gravettianul (anterior) nu se pune la indoială, importante modificări în scopul adaptării la mediu, în raport cu perioada precedentă, sunt evidente din toate punctele de vedere. Îndeosebi în anumite zone, cum ar fi Valea Prutului, Valea Bistriței, sudul Podișului Moldovei, Dobrogea, Câmpia Dunării, zona Nistrului și a afluenților săi, continuitatea din Gravettian pare a fi indiscutabilă, ba chiar considerată normală și firească. Potrivit datelor de cronologie absolută, după Maximum Valdai, deplasarea populațiilor gravettiene către refugii sudice sau estice a inclus întregul spațiu est-carpatic (până la Nistru), într-o zonă de ocupare cvasi-permanentă. Dar avem descoperiri de factură epigravettiană în Dobrogea și în nordul Câmpiei Române, în defileul Dunării, ce continuă aproape neîntrerupt până în pragul Holocenului (V. Boroneanț, 2000; Al. Păunescu, 2000). Caracteristicile comune sunt microlitismul accentuat, probabil determinat tot de condiții de mediu, ca și diversificarea prelucrării materialelor litice și organice, inclusiv din materii dure animale, chiar și prin conturarea accentuată a unor tradiții regionale (V. Chirica, I. Borziac, 2009).

Densitatea siturilor propune aparent o creștere demografică notabilă, în legătură directă cu capacitatea de susținere a mediului. La sfârșitul perioadei, în Epipaleolitic-Mezolitic vom asista la o anumită scădere, uneori chiar accentuată, a numărului de stațiuni descoperite în întregul spațiu dintre Tisa și Nistru (V. Chirica, G. Bodi, V. C.-Chirica, 2013). Au avut loc și transformări sociale, iar acestea nu pot fi extrase din contextual cercetărilor arheologice românești, mai ales al valorificării lor științifice. Se constată o anumită concentrare spre vânătoarea renului și calului, alături de alte erbivore, în estul României până la Nistru, poate că și în contexte similare de *environnement* din Dobrogea, ori din nordul Câmpiei Române, în unele spații geografice prin adaptarea la mediul montan. Epipaleoliticul din Defileul Dunării (V. Boroneanț, 2000) pare să constituie dovada unor opțiuni adaptative absolut necesare, cu posibile implicații (neevidențiate prin descoperiri arheologice) în ceea ce privește relațiile sociale dintre membrii comunității. Situri foarte bine conservate și cercetate corespunzător, cum ar fi Molodova ori Cosăuți pe Nistru, Ripiceni și Mitoc pe Prut (V. Chirica, I. Borzic, 2009; V. Chirica, G. Bodi, V. C.-Chirica, 2013) oferă destule argumente privind noile realități economice și sociale, inclusiv mobilitatea membrilor comunităților, cu noi elemente performante tehnologic, o bună organizare economică, dar și pentru o posibilă structurare a activităților, sesizabilă în specializarea crescută a inventarelor litice și a creației artistice. Vânătoarea sezonieră a renilor, concentrată în perioadele de climă periglaciară, cuplată cu campamente de durată câtorva luni, sunt elemente discutabile, dar care pot fi documentate și în alte stațiuni, cum ar fi la Lespezi, Poiana Cîrșului, Crasnaleuca, Cotu Miculinți.

O situație similară ar putea fi constatată și în contextele epipaleolitice din defileul Dunării, unde se prefațează dezvoltarea locală de tip Schela Cladovei (V. Boroneanț, 2000), bazată pe situarea în zona din apropierea de cursul permanent al apei, marcată de elemente specifice de mediu, dar și de adaptabilitatea comunităților umane la noul *environnement*, inclusiv prin elementele incipiente ale stabilității campamentelor, prin măsurile, pentru prima dată impuse și acceptate, de culegere-stocare-consum echilibrat. O situație total inversă se constată în Epigravettianul final din sud-estul României (M. Brudiu, 1974), al cărui microlitism accentuat pare să argumenteze deosebita mobilitate a oamenilor, necesită de urmărirea vânatului, poate chiar de raritatea drastică a acestuia, fiind periclitată existența comunităților umane, situație întâlnită, după opinia lui I. Borzic (1994; 1996, 97-111) și S. Covalenco (2010, 155-175), în sudul zonei geografice dintre Prut și Nistru.

Așadar, putem observa că majoritatea contextelor tardipaleolitice și epipaleolitice de pe teritoriul României și dintr-o largă arie geografică europeană se încadrează în condițiile de variabilitate culturală și chiar printre elementele de structurare socială ce au fost evidențiate în întregul teritoriu european. În acest context se

pot remarca afinitățile tehnologice, economice și culturale care atestă corelarea Gravettianului și Epigravettianului de pe teritoriul României cu cel central- și est-european; pe aceste argumente și baze arheologice, Epigravettianul din spațiul carpato-nistrean poate deveni o replică regională a Magdalenianului occidental, iar Epipaleoliticul din zona Cazanelor Dunării, o entitate locală, comparabilă cu Epigravettianul italian, chiar dacă lipsesc foarte multe elemente de convergență.

Epigravettianul final reprezintă, pentru unele spații geografice europene, atât finalul timpurilor glaciare, cât și ultimele culturi arheologice de aspect paleolitic. În zona estică lipsesc datările de cronologie absolută, dar marile stațiuni de pe Nistru (Molodova V, niv. Ia și I) și Don (stațiunile din zona Kostienki-Borșevo), au oferit bogate tehnocomplexe cu burine și gratoare, vârfuri retușate abrupt, de dimensiuni mari, bastoane perforate, toate evocând reminiscențe epigravettiene. Vâneau cu predilecție renul și calul. În Crimeea, tehnocomplexele sânt de tip Shan-Coba (niv. 6) și Fatma-Coba (niv. 6 și 5), cu segmente de cerc, trapeze, microburine, cu resturi osoase de antilopă, cerb, mistreț, lup, iepure. Influențele de tip azilian sunt reprezentate prin gratoare mici, circulare, segmente, vârfuri curbe retușate abrupt. La Siureni II, niv. 2 și 3, se observă influențe swideriene (vârfuri cu fața plană, pedunculate), fauna fiind dominată de cal și asin (*Equus hydruntinus*), cu elemente de podoabă (dinți perforați) și artistice (obiecte din os, decorate cu gravuri, plachete și galete cu decorații geometrice pictate, de tipul celor din Azilianul mediteranean). În spațiul balcanic, ultimele faciesuri epipaleolitice, cu elemente de azilianizare, au fost identificate în Istria (Sandalia II), Muntenegru (Crivena Stijena, niv. VIII), în Epir (Klithi, niv. superioare), Argolida (Franchthi) etc. În zona Porților de Fier ale Dunării, locuirile de tip Cuina Turcului par să denote campamente de mai lungă durată, cu posibile elemente ale Epigravettianului final din Italia centrală. Așa cum s-a demonstrat (G. Kourtessi-Philippakis, 1986), folosirea navigației de către grupele umane a permis extinderea acestor influențe până în insulele adriatice și egeene. Epigravettianul final din Italia este foarte bine cunoscut și bine documentat stratigrafic, tehnic, tipologic, ori cultural, cu locuiri în marile stațiuni (Grotte des Enfants, Arene Candide, Paglicci, Romanelli). Azilianizarea a avut influențe puternice, căci în grota Romanelli s-au descoperit elemente tipice, date în oscilația Alleröd. Au fost descoperite peste 24 de morminte aparținând Romanellianului (G. Giacobini, 1999), reprezentând o foarte intensă zonă cu înmormântări de acest tip din Epipaleoliticul final. Astfel, în *Grota Copiilor* s-au descoperit două morminte, unul dublu, cu doi copii, și altul aparținând unei femei, asociate cu podoabe din cochilii, date la 12.200 BP. La Arene Candide s-au dezvelit 10 morminte, dintre care două duble, în total cu 9 schelete (7 bărbați și 2 femei), în poziție alungită, pe spate, cu depunere de ocră roșu, coliere și brățări din cochilii, dinți de cerb și vertebre caudale. Alte morminte, situate în perimetrul campamentelor, au oferit informații cu

privire la viața spirituală a populațiilor: artă, ocupații, vânătoare, speciile de animale vâdate și cronologia absolută a Romanellianului (între 12.000 și 11.000 ani BP).

Unii specialiști apreciază că Mezoliticul este perioada dintre finalul timpurilor glaciare (Tardiglaciari) și începutul Holocenului (Postglaciari), până la constatarea fenomenului neolitizării (M. Orliac, 1992, 495-515; J. K. Kozłowski, 1999; M. Otte, 1999), stabilind unele conexiuni între Orientul Mijlociu și zonele europene, primele în care s-au constatat cele mai vechi dovezi privind domesticirea plantelor și animalelor. De asemenea, s-a constatat o mare dispersie culturală, industrială, astfel că nu toate lucrările evidențiază nominalizarea culturilor și a faciesurilor identificate arheologic, caracteristicile proprii, ci tratează elementele generale, pe mari spații europene. Cu toate acestea, o oarecare "etapizare" a fenomenului mezolitic este:

- tehnocomplexul occidental european tardenoisian (existent și pe teritoriul României), cu originea în Magdalenianul târziu ori în Azilianul din zona atlantică și din Mediterana occidentală;

- tehnocomplexul din nordul Continentului, dintre Rin și Vistula, cu originea în finalul culturii ahrensburgiene, datat între 7.600-6.000 BC.

- tehnocomplexul nord-oriental al Europei, dintre Baltica și Ural, cu elemente epi-swideriene;

- tehnocomplexul stepelor nord-pontice, cu originea în ultimele locuri de factură paleolitică, ori cu influențe caspiene (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994). La rândul său, M. Otte (1999) a identificat mai multe "stadii" ale evoluției Mezoliticului (V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, 2013):

- Stadiul 0 (Mezolitic foarte vechi), între 8.800 - 8.200 BC (în faza climatică Dryas III), cu climat sub-arctic, rece și uscat, cu stepă rece sau tundră, cu floră dominată de Dryas, mesteacăn și salcie, cu faună reprezentată de ren, leming, vulpe polară. Culturile arheologice sunt: Azilian, Romanellian, Ahrensburgian, Epigravettian, Faciesul cu Federmesser, Fosna, Komsa.

- Stadiul I (Mezolitic vechi), între 8.200 - 6.800 BC (în Preboreal), cu climat variabil, mai temperat, cu păduri amestecate cu preri și grupe de arborete, cu floră compusă din merișor, mesteacăn, salcie și cu faună reprezentată de cerb. Culturi arheologice: Sauveterrian, Duvensee, Tardenoisian I.

- Stadiul II (Mezolitic mijlociu), între 6.800 - 5.500 BC (în Boreal), cu climat continental, relativ cald și uscat vara, cu vegetație: pin, mesteacăn, alun, arțar, faună reprezentată de elan, castor, mistreț, cerb, căprior, bizon. Culturi arheologice: Maglemosian, Tardenoisian II, alte faciesuri locale.

- Stadiul III (Mezolitic recent), între 5.500 - 3.000 BC (Atlantic), cu climat umed, destul de cald, vegetație cu stejăriș amestecat, tei, carpen, ulm, cu faună actuală. Culturi arheologice: Castelnovian, Rin-Meuse-Schelde, Ertebølle.

Pentru a facilita înțelegerea schemei propuse de M.Otte, precizăm vârstele BP ale acestor episoade climatice:

- Dryas III= 10.800 - 10.000 BP;
- Preboreal= 10.000 - 8.800BP;
- Boreal= 8.800 - 7.500 BP;
- Atlantic= 7.500 - 5.500 BP.

Schema evidențiată de M. Otte nu se află în deplină concordanță cu celelalte încadrări geo-cronologice ale Holocenului; există unele neconcordanțe între datele de cronologie absolută și încadrările cultural-arheologice privind începuturile fenomenului neolitizării.

Mezolitica a afectat teritoriul dintre Irlanda și Siberia, inclusiv Europa centrală și meridională, unde nu s-au constatat diferențieri majore între locuirile Paleoliticului final, Epipaleoliticului și cele postglaciare, epi- sau tardigravettiene, în curs de neolitizare.

Locuințele mezolitice se aflau în campamente sezoniere. Au fost evidențiate structuri ovalare sau rectangulare, cu suprafețe cuprinse între 10 și 25 mp, cu pavaje de piatră și cu infrastructură din crengi, trunchiuri, cu vetre simple sau bordate cu pietre, uneori folosite pentru prepararea hranei. S-a observat că în Mezolitica finală scandinavă (perioada Ertebølle, datată la 6.500 - 6.200 BP), campamentele devin mai dese, ocupând suprafețe imense, de până la 15.000 mp. Situația pare să poată fi constatată și în alte zone geografice și faciesuri cultural-industriale, dar este necesar să se ia în considerație mediul ambiant, în funcție de care au fost amenajate structurile de locuire.

Au fost amenajate astfel de construcții și în grote, ele însele fiind adăposturi naturale, folosite de om încă din Paleoliticul inferior (grota Lazaret). Resturile de locuire special amenajate în grote se remarcă prin aliniamente din blocuri de piatră, de forme diferite (ovale, rectangulare, în arc de cerc), ce dau impresia că locuințele erau adosate pereților grotei, de care se sprijinea structura construcției. Nu toate structurile de locuire aveau vetre de foc, dar în perimetrul structurilor s-au găsit elemente de debitaj, unelte și arme rămase după părăsirea campamentelor, sau chiar materiale ce dovedesc prelucrarea osului. Astfel, la Vis 1, Rusia, datat la 7.500 ani BP, s-au descoperit peste 200 resturi de obiecte din os: arcuri, săgeți, patine, vâsle, resturi de plase de pescuit, recipiente din scoarță de copac (M. Orliac, 1992).

Uneltele și armele sunt de dimensiuni microlitice, cu forme geometrice ca elemente asociate armăturilor, necesare folosirii generalizate a arcului. Alte arme erau folosite ca elemente adiacente propulsoarelor, generalizate pentru vânatoarea la mică distanță, sau pescuit. Unii specialiști consideră că cea mai veche utilizare a arcului și săgeții are o vârstă de 10.000 de ani, dar picturile magdaleniene, cu reprezentarea animalelor rănite cu săgeți, demonstrează o și mai veche datare. Au fost

descoperite și arme de vânătoare de mari dimensiuni, cum ar fi harpunele de la Star Carr (9.600 BP), sau lamele și topoarele din silex, din culturile nordice, care nu mai apar decât în Neoliticul Europei Occidentale.

Schimbările climatice care au determinat modificarea peisajului vegetal au produs transformări și în componentele faunistice, determinând grupele umane să ia măsuri de adaptare pentru supraviețuire. Astfel, renul este înlocuit de cerb, cal, bou, bizon, elan, mistreț, țap, căprior etc., în funcție de mediul ecologic și de etapele locuirilor mezolitice; au fost evidențiate zone în care domina vânătoarea de păsări, pescuitul sau culesul gasteropodelor (M. Orliac, 1992).

Tendențe de domesticire s-au manifestat și în alte locuiri mezolitice din Europa. Se admite că a existat câinele domesticit în Mezoliticul din Iran, la 12.000, un mileniu mai târziu fiind găsit în Natufianul Palestinei. Dar prezența oii și a căprii, în unele așezări din Franța (unde cele două specii nu sânt cunoscute în stare de sălbăticie), pune încă probleme de interpretare. Câinele domestic apare pe la 9.500 - 8.000 BP în Anglia, Germania, iar Maglemosienii aveau deja două specii domesticate. Pe la 7.500, câinele era domesticit și la Tardenoisienii de la Erbiceni, jud. Iași, dar și în unele nivele de locuire mezolitică de pe Valea Dunării.

S-au conservat mai multe morminte decât din întreaga epocă paleolitică. În perimetrul unor stațiuni au fost descoperite mici cimitire, care grupau (în Franța și în alte țări) mai multe morminte de înhumatie. Nu sânt total părăsite nici vechile practici ale înmormântării rituale a craniilor, după detașarea lor de corp (grota Öfnet, Bavaria, unde au fost săpate două gropi, fiind depuse mai multe cranii de adulți), asociate cu colorant roșu și obiecte de podoabă (cochilii, dinți de cerb, cu perforații). În necropola de la Hödic, trupurile celor înmormântați erau asociate cu ocră roșu și cu un adevărat mobilier funerar, alcătuit din dinți de animale și coarne de cerb. O necropolă cu morminte, unele colective, cu schelete în poziție întinsă, asociate cu bucrane de bovine, cu valoare simbolică, a fost descoperită în Belgia, la Aulnaie (mileniul 9 î. Hr.). Modele aproape identice s-au găsit în stațiunile de coastă, din Danemarca, scheletele fiind asociate cu ocră, pandantive și coarne de cerb (M. Otte, 1999).

Arta mezolitică este diversificată, în strânsă legătură cu mediul ambiant. Marile sanctuare nu mai sunt folosite, iar arta mobilă demonstrează caracterul mobil al grupelor umane, chiar dacă în unele spații geografice se observă și începuturi de sedentarizare. Se constată trecerea graduală de la arta figurativă magdaleniană la cea schematizată, mezolitică. Suporturile sânt variate: plachete din gresie, așchii din cortex și galete din prundișurile râurilor, oase de animale, corn, cochilii perforate, dinți perforați, inclusiv elemente simbolice. Gravura are aspect geometric, uneori abstract, prin schematizare excesivă. Galetele sânt atent selectate, cu margini și suprafețe regulate, pentru a fi pictate cu ocră roșu. Exemplele sunt

numeroase și nu se pot realiza serii privind motivele decorative, maniera de execuție ori simbolistica, cu excepția locuirilor aziliene (inclusiv de pe teritoriul României), unde galetele pictate constituie „fosila directoare”. Descoperirea din stațiunea eponimă, Mas-d'Azil, a peste 1.400 de galete decorate (gravate sau pictate) este semnificativă. Este de remarcat și faptul că în unele stațiuni din nordul Luxemburgului și al Bazinului Parizian ori în Levantul spaniol au fost realizate picturi pe mari blocuri și pe pereții peșterilor (Villetard, Franța, Los Toricos, Spania). În Levant, peste 200 de adăposturi sub stâncă au tavanele pictate, dar imaginile sunt de mici dimensiuni, monocrome, cu dominarea culorilor roșu, brun, negru, foarte rar alb, după cum foarte rare sunt imaginile policrome. Arta este figurativă și narativă, cu scene cotidiene: dansuri ale războinicilor, femei, culesul mierii, reprezentări animaliere: cerb, căprioară, berbec, ca elemente de vânătoare (D. Baffier, 1992).

Arta mezolitică pare a fi dominată de șamanism; M. Otte (1993) consideră că asocierea măștilor, în Mezoliticul vechi, cu personaje umane, îndeosebi bărbați, poate demonstra această formă de viață spirituală. Majoritatea reprezentărilor sunt frontale: cerb, trofee perforate pentru a fi fixate pe capul purtătorului. Există și exemple mai vechi, la nivelul Magdalenianului (Trois-Frères, Gabillou), dar reprezentările mezolitice la care ne referim au fost descoperite mai ales în Europa septentrională. În unele înmormântări s-a constatat existența relației om-animal, după moarte, dar și acelea care reprezintă forța mediului ambiant faunistic. Poate că omul crede că începe să controleze natura, mediul ecologic, iar în acest sens, descoperirile de la Lepenski Vir, pe Dunăre, în Serbia, vis-à-vis de Schela Cladovei (case cu fundații bine construite, cu morminte amenajate, cu reprezentări artistice excepționale - sculpturi în piatră, a unor "măști umane etc.), par să demonstreze că divinitățile locale (chiar ale casei) încarnază forța ereditară, care va fi definitorie pentru spiritualitatea neolitică.

Cel puțin două elemente pot fi luate în considerație în ceea ce privește spiritualitatea comunităților de epipaleolitici și mezolitici din spațiul geografic carpato-nistean: producția artistică (creații de artă mobilă și de obiecte de podoabă) și elementele specifice înmormântărilor.

Fără a realiza un *repertoriu* tipologic al pieselor de artă mobilă și de podoabă, descoperite în stațiunile epipaleolitice și mezolitice, sau în nivelele arheologice de locuire, constatăm o anumită continuitate de modalități tehnico-tipologice, de expresie artistică cu elemente de spiritualitate care își au originea în Paleoliticul superior. Ne referim îndeosebi la *semnele geometrice* care fac serii în toată creația artistică gravettiană, epigravettiană, epipaleolitică și mezolitică. O a doua categorie de piese susceptibile de a constitui *supraviețuiri paleolitice în mediul neolitic* este reprezentată de obiectele de podoabă, de suspendat, care au ca suport materii dure animale, îndeosebi canini și incisivi, dar și cochilii (mai ales *Dentalium*); aceste

creații nu sunt mai vechi decât Gravettianul carpato-nistean (Gura Cheii-Râșnov, Boroșteni-Peștera Cioarei, Piatra Neamț-Poiana Cireșului, Stânca-Ripiceni, etc., dar și la Dubova-Cuina Turcului, Dubova-Climente II etc). Este ceea ce G. Bosinski a prezentat ca fiind o legătură între civilizațiile de vânători ale Paleoliticului superior și ale comunităților umane care viețuiau în pădurile de tip Alleröd (G. Bosinski, 1990, p. 259).

Putem accepta și ideea unor exegeți ai spiritualității comunităților umane preistorice (M. Eliade, 1991, 43), potrivit căreia chiar uneltele create au un important conținut spiritual (Fig. 18; Fig. 19).

Materiile dure animale au oferit posibilități foarte mari pentru creația spirituală, astfel că în nivelele de locuire epipaleolitică și mezolitică au fost descoperite foarte multe piese de artă și de podoabă (Fig. 20; Fig. 21; Fig. 22).

Repertoriul tipologic, atât al pieselor, cât și al variantelor decorative este extrem de bogat și diversificat, ca și repertoriul uneltelor și armelor din materii dure animale, descoperite în stațiunile și nivelele de locuire din imediata apropiere a Dunării, multe dintre acestea fiind decorate cu linii scurte, incizate, realizând un decor bogat și diversificat. Ca suporturi au fost folosite oase de animale, defense de mistreț (peste 150 piese întregi și fragmentare, inclusiv fragmente de piese parțial pregătite pentru finisare, au fost descoperite la Ogradena-Icoana, niv. II, mezolitic), coarne de cerb sau căprior, fragmente de carapace de broască țestoasă, cu partea interioară decorată cu benzi de linii incizate, dispuse paralel; la Ostrovul Corbului-*Botul Cliuciului*, în perimetrul structurilor de locuire, dar și în afara acestora s-au descoperit galete de râu, ori din gresie nisipoasă, de forme diferite, cu albieri simple sau dispuse paralel, uneori cu urme de șlefuire, cu urme de ardere (Al. Păunescu, 2000, 420-421, fig. 196), dar și aproape 30 de bulgărași de ocră roșu-cărămiziu, sau galben-portocaliu. Tot de aici provin piese din corn de cerb cu decor din linii scurte, incizate, sau din creștături dispuse organizat pe unele suprafețe ale uneltelor. La Schela Cladovei-*La Canton*, au fost identificate cochilii de gasteropode, perforate, pentru un colier; la Gura Văii-Ostrovul Banului, se menționează un colier din cochilii de melci, perforate, și un „pandantiv” dintr-o cochilie de *Dentalium*, de asemenea perforată; la Climente II au fost descoperiți trei canini de cerb, un incisiv de lup, un fragment de *Dentalium*, toate obiectele fiind perforate la un capăt.

În ceea ce privește prezența galeților pictați, se constată că aceste piese de artă mobilă constituie o caracteristică a artei aziliene europene (G. Bosinski, 1990, 259; M. Lejeune, 1998, 447-452). Patru galeți de forme și mărimi diferite, ovoidali, din gresie nisipoasă (marnă?) sau cuarțitică, acoperiți parțial cu ocră roșu, au fost descoperiți la Gura Văii-Ostrovul Banului; la Dubova - Veterani-Terasă, au fost descoperite fragmente (mici conglomerate) de ocră roșu și hematit, materii folosite

la pictarea unor galeți de râu. La Climente II au fost descoperiți peste 30 de galeți de râu, de dimensiuni diferite, acoperiți cu ocră roșu, dar fără un decor stabilit.

Fragmente de coloranți minerali au fost descoperite în aproape toate stațiunile din Valea Dunării. La Ogradena-*Icoana* se semnalează mai multe fragmente (circa 260 bulgări de mici dimensiuni) de ocră roșu și portocaliu, hematit, și 6 de grafit folosit la colorarea unor piese, cum ar fi galeții de râu, acoperiți cu ocră roșu. În legătură cu aceste practici estetice și de accentuată spiritualitate, J. K. Kozłowski (1992, 173) apreciază că Swiderienii se ocupau cu exploatarea hematitei, colorant mineral, ce apare în stare naturală sub forma micilor galete; tot ei se ocupau cu exploatarea ocrului, folosit de toate comunitățile de Swiderieni de pe teritoriul Poloniei, dar și în locuirea de același tip de la Ceahlău-*Poiana La Scaune*, ori la Ogradena-*Răzvrata* și în alte stațiuni de pe întregul teritoriu carpato-nistean. La Climente II au fost descoperite 12 falange, coaste și oase lungi, despicate longitudinal, precum și 2 fragmente de corn de cerb, care păstrează urme de la un deccor cu ocră roșu.

Au fost descoperite numeroase unelte și arme din materii dure animale, prezente în toate nivelele de locuire de pe Valea Dunării, cu precizarea că aceste creații de civilizație epipaleolitică și mezolitică (seceri întregi și fragmentare, pumnale din os, vârfuri de săgeată, străpungătoare, vârfuri, racloare, spatule, plantatoare din os, altele din corn de cerb, cuțite simple, întregi și fragmentare, piese cu scobitură, unelte-arme duble, fragmente de rotoare cu decor din creștături pe contur) erau decorate cu linii scurte, incizate, sau cu creștături, dispuse pe unele suprafețe ale uneltelor, sau cu benzi de linii incizate ori hașurate, inclusiv cu mici adâncituri pe suprafața exterioară (uneori fără o ordine stabilită), linii scurte, în triunghiuri, sau orizontale, oblice, paralele (V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, 2013). Se poate aprecia că descoperirile de artă epipaleolitică-mezolitică din stațiunile de pe Valea Dunării se înscriu printre acelea de caracter mai larg, european (D. Baffier, 1992, 516-524).

Înmormântările constituie a doua categorie de elemente de spiritualitate a comunităților umane, epipaleolitice și mezolitice de pe Valea Dunării. Astfel, la Ostrovul Corbului-*Botul Cliuciului*, în niv. I a fost descoperit un mormânt de înhumăție, la adâncimile de 4,12 m (craniul) și 4,23 m (picioarele). Scheletul se găsea în poziție întinsă, cu fața în sus, cu brațele pe lângă corp, pe direcția ENE-VSV. Corpul mortului a fost depus pe un strat de argilă gălbuie cu capul ridicat mai sus, pe un strat de sol negricios. Sub craniu s-au găsit câteva valve de scoici și două piese de cuarțit. În jurul și pe oasele scheletului au fost găsite fragmente de oase de animale, două vertebre de pește, inclusiv fragmente din craniul unui pește de mari dimensiuni (*Silurus glanis*), patru piese de cuarțit, un burin diedru pe așchie corticală de silix și un fragment de ocră.

La Schela Cladovei-*La Canton*, se estimează că au fost descoperite aproximativ 100 morminte de înhumăție (Adina Boroneanț, 2011, p. 129), iar V. Boroneanț (2000, p. 112) precizează faptul că unul dintre acestea părea să aibă urme de incinerare.

Sunt menționate morminte cu și fără inventar arheologic, cu orientări diferite, în legătură cu vecinătatea locuinței, cu leziuni pe unele elemente ale scheletului, provocate de violența în viață (Val.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012), ca urmare a unor posibile conflicte, cu vârfuri de săgeata din os care străpungeau coaste, cap, membre, etc. Așadar, există o destul de mare varietate a înmormântărilor, dar și interpretări diferite privind situația arheologică, observată în momentul decapării gropilor de morminte (V. Boroneanț, 2000; Al. Păunescu, 2000, 450-451; Adina Boroneanț, 2011, 126-129; Adina Boroneanț, Clive Bonsal, 2012, 45-56). S-a mai constatat că unele gropi de morminte au deranjat înmormântări mai vechi, și că unele morminte au fost deranjate de gropi menajere ale comunităților Starčevo-Criș. Al. Păunescu (2000, 452-453) apreciază că unele morminte considerate că aparțineau comunității Schela Cladovei ar putea aparține, de fapt, comunității Starčevo-Criș.

La *Ogradena-Icoana* au fost descoperite două resturi de schelete umane în poziție întinsă, pe spate, cu brațele pe lângă corp sau pe bazin, dar și un craniu izolat; gropile mormintelor erau rectangulare, cu colțurile ușor rotunjite. Scheletele erau acoperite cu ocră roșu. La capul unui înhumat a fost depus un *racloir-perçoir* din defensă de mamut (V. Boroneanț, 2000, 112; Al. Păunescu, 2000, 407). După opinia noastră, aceste descoperiri se încadrează, din punct de vedere al spiritualității preistorice, în practicile înmormântărilor din Paleoliticul superior și Epipaleoliticul-Mezoliticul Europei (V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012; V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012, 2-18).

La Climente II, într-o zonă din interiorul peșterii, a fost descoperit un mormânt de înhumăție cu scheletul în poziție chirchită (în „pozitia somnului”, V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012), orientat NV-SE, culcat pe partea stângă, cu mâinile sub cap. Corpul defunctului a fost depus pe un pat de ocră roșu, cu care a fost acoperit și corpul acestuia. Scheletul a fost găsit deranjat, cu unele părți lipsă, probabil datorită unor fenomene pedo-geologice. În primetrul scheletului au fost descoperite piese de silex, depuse ca ofrande: un gratoar fragmentar, două piese segmentiforme, un vârf. La intrarea în peșteră, V. Boroneanț a mai descoperit un craniu aparținând unui copil (Al. Păunescu, 2000, 372-373).

La *Cuina Turcului*, stratul I adăpostea numai doi molari aparținând unui adult; stratul II păstra fragmente de oase și dentiție de la un nou-născut și de la trei adulți; toate aceste descoperiri aparțin lui *Homo sapiens sapiens* (Al. Păunescu, 2000, 341).

Constatăm existența unor transmițeri sau creații proprii, în cadrul civilizației și al spiritualității comunităților umane preistorice de pe largi spații continentale (V. Chirica, C. V. Chirica, 1999, 79-91; C. Beldiman, 2004, 55-69; V. Boroneanț, 1970a, 129-132; N. Clermont, 2003, 141-148; Marc Groenen, 1997, 17-50, etc.). Dar mai observăm că, pe aproape întregul spațiu geografic european, paleolitic și epipaleolitic-mezolitic, depunerile de ofrande mortuare, ori folosirea ochiului roșu constituie o constantă în ritualurile de înmormântare a defuncțiilor, ori de sacralizare a violenței (V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012, 1-19; V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012; V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, 2012, etc.).

VI. Epipaleolitic – Mezolitic în spațiul carpato-nistrean

Epipaleoliticul din acest spațiu geografic se localizează, în timp, între începutul oscilației Alleröd până la finalul Preborealului (mileniile XI - IX BP). Dacă luăm în considerație și locuințele mezolitice, această perioadă se extinde asupra episoadelor climatice Boreal și Atlantic, deci până la 7500 - 7000 BP.

Pe baza descoperirilor arheologice din zona Nistrului mijlociu, A. Tchernysh a argumentat evoluția Mezoliticului din spațiul dintre Nistru și Prut, din fazele târzii ale Molodovianului, pe parcursul a patru faze de dezvoltare, până în Neoliticul timpuriu de factură bugo-nistreană. După opinia lui V. Stanco, constituirea comunităților mezolitice timpurii și târzii s-a făcut prin diverse mijloace și linii de evoluție, prin pătrunderi de populații de la Dunărea mijlocie sau/și prin evoluția comunităților locale (S. Covalenco, 2010, 159-160). S. Covalenco (2010, 161) apreciază că au existat două căi-tendențe de apariție și evoluție a comunităților mezolitice, în funcție de mediu: în sud, datorită câmpiei și stepelor nord-pontice ale Bugeagului, o dezvoltare mai rapidă, chiar spontană, spre noile «modele» tehnico-culturale, în timp ce în partea de nord, alte condiții geografice, cu landschaft colinar și de silvo-stepă au întârziat evoluțiile firești, prin păstrarea modului de viață paleolitic. Așadar se sugerează continuitatea «modului de viață» molodovian târziu, indiferent dacă noile entități create (sau evoluat local) se numesc «mezolitice» sau «epipaleolitice» (S. Covalenco, 2010, 162-163), în paralel cu pătrunderi de noi populații în zonele sudice, cu care vor coabita și vor constitui, spre finalul perioadei mezolitice, entitatea nouă, de tip Gebeniki-Kukrek (S. Covalenco, 2010, 166). După opinia noastră, dacă elementul esențial îl constituie prezența dominantă cantitativ a nucleelor fusiforme, specifice mezoliticului tardenoisian de la Ripiceni-Izvor (Al. Păunescu, 1993) și Erbiceni, ar rezulta unele influențe tehnico-tipologice dinspre vest spre est, avându-se în vedere și datarea locuirii de la Erbiceni la 7850 ± 215 BP (GX-9417) (Al. Păunescu, 1999, 299-303). Ilie Borzic (1996, 97-111) consideră ca

pe teritoriul dintre Nistru și Prut a existat o singură perioadă a post-Paleoliticului de dinaintea Neoliticului: Mezoliticul, pe care l-a împărțit în Mezolitic timpuriu și Mezolitic târziu. Primei perioade îi sunt atribuite tehnocomplexele de la Molodova I și V, Frumușica I, Taxobeni, Belolesie, Brânzeni; Mezoliticul târziu este reprezentat de tehnocomplexele litice de la Lazo, Bulboci, Sărăteni, Zaim, Mimoe. Noi le-am numit pe cele mai importante, încadrate tehnico-tipologic și cultural-cronologic. Dar, pe baze strict tipologice și de tehnologie litică, întregul Mezolitic dintre Nistru și Prut a fost bine evidențiat, cu elemente de dezvoltare locală și prin patrunderi de populații, cu influențe ale celor două culturi, Kukrek și Grebeniki, din Mezoliticul local (S. Covalenco, N. Chetru, 1999, 17-21).

Noi putem admite că această evoluție locală, în prima etapă a Mezoliticului, cu elemente tehnico-tipologice transmise sau preluate din fondul anterior, al Paleoliticului superior final (Epigravettian), dar nu putem accepta ideea că Mezoliticul ar putea fi considerat continuarea unei tendințe inițiate curând după ultimul Maxim glaciator, când nivelul în creștere al mărilor orientează deja, în Europa sudică, anumite comunități umane către resurse montane sau specifice zonelor geografice din apropierea surselor permanente de apă. Această profundă modificare de relief, aproape continuă până către 5000 cal. BC, a determinat inundații parțiale, a condiționat ca zone continentale să se afle de acum în preajma unui climat oceanic și a creat noi peisaje ale coastelor (M. Anghelinu, 2011, citându-l pe J. Bailey, 2008). Se cunoaște deja faptul că modificările climatice, cu urmarea lor directă, schimbările, uneori la fel de profunde ale peisajului geografic și al mediului, au determinat existența unor diferențe evidente între comunitățile de vânători ai Paleoliticului superior și ai perioadei care a urmat, în Tardiglaciator.

M. Anghelinu (2011) apreciază că în planul adaptării tehnologice și economice, Mezoliticul aduce în primul rând o intensificare vădită a exploatarea unor nișe ecologice mai limitate, corelată cu inovații tehnologice importante, dacă nu neapărat „revoluționare”. Acest traseu este adâncit și completat, în numeroase contexte, de o concentrare către procesarea intensivă a resurselor, care prefațază adoptarea economiei agrare.

Utilajul microlitic pe lame și cel șlefuit sunt caracterizate printr-un grad destul de accentuat de performanță, mai adecvat procesării decât achiziționării resurselor; în raport cu structurile tehnologice deja accesibile în Pleistocen, Holocenul nu aduce, în lumea vânătorilor și culegătorilor, inovații esențiale: tehnologia microlitică, vânătoarea cu capcane, exploatarea resurselor acvatice sau vegetale nu constituie noutăți tehnologice propriu-zise, ci reajustări ale sistemelor tehnologice preexistente la noile condiții de mediu; chiar folosirea arcului reprezintă o *supraviețuire* paleolitică în noul mediu, epipaleolitic-mezolitic, ca urmare a modificărilor climatice, de peisaj și de elemente faunistice. Comunitățile umane de tip

Schela Cladovei-Lepenski Vir au avut o situație specială; după opinia noastră, acestea au constituit primele campamente cu un început de stabilitate teritorială, bine evidențiată arheologic, dar determinat de condițiile de mediu bine stabilite, climatul de factură mediteraneană și vecinătatea stabilă a Dunării (cu întregul potențial de surse permanente de alimentare) constituind elemente esențiale de impunere a unui nou comportament economic, social, spiritual.

Epipaleoliticul este constituit de culturile locale ale Paleoliticului superior, care au supraviețuit în tardi- și postglaciar; prin cercetările arheologice au fost identificate și culturi alogene, care au penetrat, pe diferite căi, pe teritoriul carpato-nistrean (Azilianul sau Romanello - Azilianul, Swiderianul, Tardenoisianul).

Cronologia absolută a acestor locuiri este următoarea:

- Epipaleolitic de aspect mediteranian de la Cuina Turcului.

- nivelul I: 12.600 ± 120 BP (Bln - 803)

12.050 ± 120 BP(Bln-804)

11.960 ± 60 BP(GrN-12665)

- nivelul II: 10.125 ± 200 BP (Bln - 802)

- Mezolitic de tip Schela Cladovei:

Ogradena - Icoana, niv. II:

8.265 ± 100 BP (Bln -1077)

8.605 ± 250 BP (Bln-1078)

Ogradena - Răzvrata, niv. II:

7.630 ± 250 BP (Bln -1157)

Ostrovul Banului, niv. III:

8.040 ± 160 BP (Bln -1080)

7.505 ± 100 BP (Bln-1079)

Ostrovul Corbului, niv. II:

7.827 ± 237 BP (SMu - 588)

Ostrovul Corbului, niv. I:

8.093 ± 237 BP (SMu - 587)

7.710 ± 80 BP (Bln-2135)

7.695 ± 80 BP(Bln-2135A)

7.640 ± 80 BP (GrN12675)

(V.Chirica, C.-V. Chirica, 1999). La aceasta se mai adaugă Tardenoisianul de la Erbiceni, datat la 7.850 ± 215 BP(GX-9417).

Culturi epipaleolitice și mezolitice

Pe teritoriul României au fost identificate trei grupuri culturale ale întregii perioade epipaleolitic - mezolitic.

Primul grup cuprinde așezările târzii epigravettiene, răspândite în sudul Podișului Moldovei, în Dobrogea, Muntenia, Banat. Se caracterizează prin existența atelierelor de cioplire a silixului, cu unele trăsături mai vechi. În Moldova de sud se remarcă așezările de la Mălușteni IV, Berești- Dealul Taberei (niv. IV), iar în Dobrogea, la Gherghina și Castelu.

În zona Porților de Fier, începuturile acestui prim grup sunt situate spre 13.500 - 13.000 ani. În grottele Climente I și II, ori în adăpostul sub stâncă de la Cuina Turcului a fost identificat un foarte bogat și variat utilaj litic, cu piese de aspect gravettian, alături de gratoare scurte, circulare, vârfuri *à dos courbe*, lamele *à dos*, microburine, segmente de cerc, triunghiuri scalene, obiecte de artă din os, cu incizii geometrice. Este posibil ca tot acestui prim grup să-i aparțină și elementele de tip swiderian (descoperite în Carpații Orientali) sau azilian (din zona Porților de Fier sau la Băile Herculane). Prezența Swiderianului la altitudinea de 1328 m atestă, prin bogăția și varietatea materialului arheologic, importanța deplasărilor comunităților umane, împinse spre sud de factorii bio-climatici. Tardigravettianul de la Cuina Turcului și din peștera Climente II se caracterizează prin harpune de aspect magdalenian, sau altele, plate.

Al doilea grup este reprezentat de Tardenoisianul nord-pontic sau nord-vest-pontic, prezent în partea de est și nord-est a României. Cele mai importante așezări sunt acelea de la Erbiceni, Icușeni și Ripiceni-Izvor. Elementele caracteristice sunt nucleeele fusiforme, trapezele de forme și dimensiuni diferite (simetrice sau asimetrice, scurte sau lungi, rectangulare), dar fără segmente de cerc, fapt constatat și în tehnocomplexele de la Odesa sau din Crimeea. În Crișana și Transilvania, tehnocomplexele tardenoisiene sunt de aspect central-european.

Al treilea grup este reprezentat de cultura Schela Cladovei, care a evoluat în milenii IX-VIII BP. Se caracterizează prin industria litică modestă, din roci locale, îndeosebi cuarț și cuarțit; ea comportă și o bogată industrie în os, cu numeroase unelte destinate cultivării plantelor. O altă caracteristică este prezența numeroaselor vetre bordate cu pietre mari. Sunt prezente numeroase opere de artă sau de podoabă. De-a lungul Dunării, stațiunile Alibeg-Pescari, Veterani-Terasă, Răzvrata, Icoana, Ostrovu Banului, Ostrovu Corbului, Schela Cladovei, Ostrovu Mare sunt în concordanță cu acelea de pe malul drept: Vlăsăc, Padina, Lepenski Vir, Hajducka-Vodenica. Se estimează că la sfârșitul timpurilor glaciare, Defileul Porților de Fier a devenit accesibil omului și a oferit condiții bune de locuire (climat favorabil, faună abundentă, vegetație bogată), fiind descoperite numeroase campamente. Unii cercetători opinează că există, de fapt, o singură cultură: Schela Cladovei - Lepenski Vir, a cărei evoluție începe cu Gravettianul final din grota Climente I și se termină cu Neoliticul vechi, de tip Starčevo-Criș.

La Ostrovul Corbului, Neoliticul vechi, de tip Starčevo, acoperă direct, ca și în alte așezări, ultimul nivel de tip Schela Cladovei; scheletele aparținând celei de a doua faze de locuire aduc informații cu privire la ritul de înmormântare al purtătorilor acestei culturi. Datorită faptului că scheletele poartă dovezile unei morți violente, se apreciază că la venirea primilor locuitori de tip Starčevo-Criș, purtătorii culturii Schela Cladovei nu se mai aflau în viață (Vl. Dumitrescu, Fl Mogoșanu, Al. Bolomey, 1983).

VII. Descoperiri paleofaunistice

Este bine știut faptul că în toate stațiunile paleolitice cercetate sistematic, descoperirile faunistice au adus contribuții importante cu privire la speciile vâdate de om, dar și la mediul climatic, vegetal, ca biotopuri ale speciilor respective, îndeosebi atunci când acestea viețuiau în apropierea campamentelor. Astfel, în nivelele XI și XC de la Grotte du Renne la Arcy-sur-Cure (Yonne), s-a constatat existența acelorași asociații faunistice: *Rangifer* și *Equus* în proporții majoritare, urmate de *Bos/Bison*, *Cervus*, *Elephas*, *Rhinoceros*, etc. (Francine David și Thérèse Poulain, 1990, 319-322), aproape identice cu caracteristicile vânatului din spațiul est-carpatic. Cercetările interdisciplinare au adus multe precizări și cu privire la activitățile economice, chiar și sociale, la tranșarea cărnii și împărțirea acesteia, inclusiv a celorlalte elemente de hrană, ca factori foarte importanți ai înțelegerii comportamentului uman în Paleoliticul superior european (James G. Enloe, Francine David, 1989, 275-280; V. Boroneanț, 2000; J.- M. Geneste, 2001, 44-48; Nejma Goutas, 2013, 107-160; V.-C. Chirica, G. Bodi, 2014).

Noi vom lua în considerare doar unele zone geografice cu așezări ale Paleoliticului superior (Aurignacian – Gravettian) și din Epipaleolitic-Mezolitic, situate pe terasele Prutului și ale Nistrului, ori pe Valea Dunării, pe care le considerăm *studiu de caz*, deoarece acestea pot constitui elemente de referință în activitățile cinegetice ale comunităților umane pe întregul teritoriu european, cunoscută fiind adaptabilitatea speciilor de animale și a comunităților umane la schimbările de mediu.

La **Mitoc-Malu Galben** pe Prut, prezența faunei malacologice indică existența a trei tipuri de biotop: de mediu însoțit, de mediu deschis și de mediu umed (At. Prepelită, 2007, 82, fig. 1). Prin extensie la spații geografice mult mai largi, cunoscut fiind faptul că în a doua jumătate a Pleistocenului superior, de-a lungul celor mai importante văi ale cursurilor de apă au existat aceleași condiții de mediu (depuneri de loess, persistența vegetației de stepă, identități climatice, etc.), se poate considera că au existat condiții similare de mediu în vremea amplasării campamentelor umane.

Asadar, constatăm existența biotopurilor de tip deschis, cu mici variabilități de umiditate – ale unor asociații xerofile și altele, de biotopuri mai mult sau mai puțin umede, dar care marchează existența unui climat mai rece decât cel actual (At. Prepeliță, 2007, 83). În concluzie, la Mitoc-Malu Galben, dar cu posibilități identice în tot spațiul est-carpatic și al Câmpiei Ruse (poate și în alte zone loessice ale continentului), descoperirile paleozoologice din nivelele de locuire aurignaciană și gravettiană au o importanță particulară. Vom prezenta aceste descoperiri, inclusiv din alte importante stațiuni ale zonei geografice dintre Carpați și Nistru, datorită caracterului lor plurifuncțional (existența speciilor, ca elemente definitorii ale mediului, folosirea lor pentru hrană, ori a pieilor și a carcaselor pentru alte necesități casnice, chiar pentru construcții, a oaselor și coamelor pentru creații artistice sau în scopul unor amenajări cu caracter gospodăresc sau de spiritualitate). Așadar, au fost identificate următoarele specii, descoperite în cadrul nivelelor arheologice aurignaciene și gravettiene (Ig. Lopez-Bayon, Achilles Gautier, 2007, 145-166), potrivit celor 13 unități sedimentare, elaborate de P. Haesaerts (P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, 2003, 172-174, fig. 5; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska 2007, 40-43, fig. 4):

- Marmota a fost identificată la sfârșitul nivelului III aurignacian (unitățile 8a din schema lui P. Haesaerts (2007, 17-32), prin doi incisivi superiori; se precizează faptul că *Marmotta bobac* avea ca arie de răspândire, în Pleistocenul superior, întreaga regiune a stepelor euroasiatice.

- Lupul (*Canis lupus*), a fost prezent tot în Aurignacianul III (unitatea 9b sup. a lui P. Haesaerts), printr-un fragment de maxilar.

- Leul (*Felis leo spelaea*) fusese semnalat încă prin săpăturile efectuate de C. S. Nicolăescu-Plopșor și N. Zaharia, în anii 1956-1957 (O. Necrasov, M. Stirbu, 1987, 105-110); prin săpăturile noastre, a fost identificată o falangă fragmentară, în Gravettianul superior (unitatea 2a); se știe că prezența lupului și a leului, în stațiunile unde au fost identificate aceste carnivore este determinată de prezența erbivorelor.

- Mamutul (*Elephas primigenius*) a fost descoperit în Aurignacianul inferior (unitățile 12b și 11), în Aurignacianul II (unitatea 10b), în Gravettianul II, III și IV (unitățile 6b, 6a inferior, 4b și 4a superior). Prezența mamutului necesită un mediu bogat în vegetație, inclusiv de tipul pădurilor arctice în apropierea stațiunii.

- Rinocerul lănos (*Coelodonta antiquitatis*) a fost identificat în Aurignacianul I (unitatea 11b), și în Gravettianul IV (unitățile 4b și 4b inferior), demonstrând existența unui climat pleniglaciuar sau măcar existența unei zone de climat periglaciuar în timpul nivelelor respective de locuire umană. Erau necesare biotopuri deschise, cu ierburi, sau chiar un mediu mlăștinos, dar se știe că a fost identificat pe foarte largi spații geografice euroasiatice, care ofereau biotopuri specifice.

- Calul (*Equus germanicus*) a fost prezent în întregul ultim Glaciar (Würm), iar la Mitoc apare, în procentaje de 28,7 % și până la 71,43 %. Descoperirile arheologice evidențiază prezența calului, renului și bizonului într-un foarte larg spațiu geografic european, în condiții de climat periglaciatic, dar era un animal foarte ușor adaptabil.

- Cerbul gigant (*Megaceros giganteus*) este considerat un cervideu de biotop deschis, fiind prezent în Aurignacianul I (unitatea 11 superior) și în Gravettianul IV (unitățile 5b superior și 5a).

- Renul (*Rangifer tarandus*) a fost identificat începând cu locuirile din Aurignacianului inferior (unitățile 12b și 11), până în Gravettianul IV (unitățile 4a și 4a inferior). La Mitoc-Malu Galben au fost descoperite doar fragmente de coarne aparținând femelelor, iar fragmentele de oase aparțin numai celor vâdate; noi apreciem și faptul că, măcar în parte, coarnele puteau fi găsite de către vânători și aduse în campament, chiar dacă nu au fost descoperite piese de artă mobilă. Se mai știe că, în imensele stepe ale estului Europei, comunitățile de vânători se deplasau pe spații imense, după turmele de reni care migrau spre Nord sau spre Sud, în concordanță cu înaintarea sau retragerea zapezilor (I. Borziac, V. Chirica, M. Văleanu, 2006, 363-370).

- Bizonul de stepă (*Bison priscus*) este prezent la Mitoc într-un procentaj de 32,33 % din totalul resturilor de animale vâdate. Avea o foarte largă răspândire euroasiatică în întregul Pleistocen superior, și un mare grad de adaptabilitate la condițiile de mediu, așa că nu se poate preciza existența unui climat specific, nici la Mitoc, nici în alte stațiuni ale Paleoliticului superior. Turmele de bizoni puteau rămâne în apropierea campamentelor din spațiile deschise, cu vegetație ierboasă, doar 4-5 luni pe an, iar de la sfârșitul verii și în timpul iernii, acestea puteau ocupa și ariile de pășunat, deci putea fi vânat în tot timpul anului.

Noi credem că resturile paleofaunistice descoperite la Mitoc sunt rezultatul activităților de vânătoare ale comunităților umane; prezența acestora în apropierea campamentelor, a activităților comunităților umane aduce elemente noi pentru cunoașterea elementelor de mediu (*environmental*), idee pe care o putem extinde pe întregul spațiu geografic est-carpatic, dar și al întinderilor loessice din Europa central-nordică ori ale celei de vest, cu condiția amplasării campamentelor umane de-alungul principalelor văi ale marilor cursuri de apă.

Potrivit observațiilor noastre și studiului de paleofaună, observăm că, nu numai la Mitoc-Malu Galben, dar și în alte spații geografice continentale, calul pare să domine ansamblul speciilor vâdate în Aurignacian și Gravettian; proporțiile față de bizon și chiar față de ren sunt uneori foarte mici, având în vedere condițiile de mediu, de habitat, aproape identice (Ig. Lopez-Bayon & Achilles Gautier, 2007, 145-166; P. Noiret, 2009, 59, tab. 4; tab. 5).

La Molodova V pe Nistru, în cadrul nivelelor de locuire 10–2, P. Haesaerts a stabilit 15 unități sedimentologice (P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, 2003, 166-168, fig. 3). Pe baza statisticilor stabilite de P. Noiret (2009, 180, tab. 24), constatăm:

- Calul (*Equus equus*) constituie vânatul cel mai des întâlnit, îndeosebi în nivelele 10-7 (cele mai vechi locuiri aparținând Paleoliticului superior); începând cu nivelul 6 de locuire, prezența sa scade, fiind înlocuit de alte specii faunistice.

- Renul (*Rangifer tarandus*), a cărui prezență presupune existența unui climat periglaciuar, se află pe locul secund în primele locuiri gravettiene (niv. 10-7), dar crește semnificativ în timpul următoarelor locuiri (nivelele 6-2).

- Mamutul (*Elephas primigenius*) a fost recunoscut în proporție mai mică la începutul locuirilor gravettiene, dar prezența sa devine mai importantă spre finalul secvențelor de locuire ale Paleoliticului superior.

- Rinocerul (*Rhinoceros antiqunitatis*) constituie o prezență semnificativă doar în nivelele 10 și 7, lipsind în nivelele 5-2.

- Bisonul de stepă (*Bison priscus*) apare în procentaje nesemnificative, dar este prezent în toate nivelele de locuire, cu excepția nivelului 5.

Alte specii faunistice comportă prezențe modeste pentru stabilirea sau cunoașterea mediului din perimetrul stațiunii. Luăm în considerație și faptul că Molodova I și V se află pe terasa unui mare curs de apă, cu condiții de mediu aproape identice. În sensul exploatarea resurselor (asupra carora vom reveni), constatăm o mult mai intensă activitate industrială în ceea ce privește materiile dure animale la Molodova, în comparație cu Mitoc-Malu Galben.

Cosăuți, tot pe Nistrul mijlociu, constituie o altă mare stațiune pe care o luăm în considerație pentru cunoașterea condițiilor de mediu în care au trăit comunitățile umane în Paleoliticul superior dintr-un larg spațiu european. Cercetările arheologice, inclusiv cu caracter interdisciplinar, au demonstrat numeroasele reveniri ale comunităților umane care și-au amplasat campamentele prin suprapunere stratigrafică directă, în cadrul celor 21 nivele reale de locuire, în numai 7 milenii, între 19.500 ani BP și 13.300 ani BP. Aici, P. Haesaerts a stabilit existența ciclurilor sedimentare IX – I, cu mai multe sub-cicluri, din Pleniglaciuarul superior și Tardiglaciuar, pe un profil stratigraphic de 12 m (P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, 2003, 176-179, fig. 6; P. Noiret, 2009, 250, fig. 204). Determinările paleofaunistice au precizat predominanța renului și a calului, chiar dacă în nivelele 10-4 a fost identificat doar câte 1 exemplar, numărul lor fiind semnificativ mai mare în nivelele superioare (14, respectiv, 5 în nivelul 4; 22, respectiv, 10 în nivelul 3); s-a mai constatat că bizonul constituie o prezență importantă (301 resturi osoase de la 31 indivizi) în nivelul 1 (P. Noiret, 2009, 253,

tab. 36). Aici, alte specii faunistice, cum ar fi căpriorul, lupul și altele constituie prezențe mai mari mai ales în ceea ce privește numărul de resturi osoase, în nivelul 3. Prin dominanța renului, bisonului și calului în nivelele 4 – 10, se demonstrează existența unui covor vegetal stepic, determinat, probabil, de existența climatului periglaciuar în timpurile respective.

Sunt bine cunoscute schimbările climatice, de peisaj, de vegetație, de mediu, în întreaga perioadă tardi- și postglaciuară pe întregul teritoriu european, resimțite de comunitățile umane, iar locuirile acestora, campamentele lor, cu întregul inventar arheologic, din așezări (locuințe) dar și din cuprinsul mormintelor, este foarte bine reprezentat în stațiunile de pe Valea Dunării (V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, 2013)

Dubova, Adăpostul Cuina Turcului. Locuirea epipaleolitică tardigravettiană

În nivelele de locuire au fost descoperite resturi faunistice aparținând speciilor: *Sus scrofa*, *Capra ibex*, *Rupicapra rupicapra*, *Bos primigenius*, *Bison priscus*, *Alces alces*, *Cpreolus capreolus*, *Equus caballus*, *Canis lupus*, *Vulpes vulpes*, *Ursus arctos*, *Martes sp.*, *Castor fiber*, *Felis sylvestris*, *Putorius putorius*, *Lepus sp.*, la care se adaugă numeroase specii de păsări (12 în nivelul I și 15 în nivelul II), ca și de pești: 5 specii în nivelul I și 8 în nivelul II dar și un fragment de carapace de broască țestoasă. Cu această ocazie, precizăm și datările de cronologie absolută: 12.600 ± 120 BP, Bln-803; 12.050 ± 120 BP, Bln-804; 11.960 ± 60 BP, GrN-12665; 10.125 ± 200 BP, Bln-802, ceea ce ar presupune existența unui climat relativ rece sau de pădure temperată (Al. Păunescu, 2000, 341-342).

Din oasele animalelor vâdate, membrii comunității epipaleolitice de aici au prelucrat următoarele unelte și arme:

- străpungătoare din metatars de rumegător sau din alte oase, inclusiv din os de pasăre;
- răzuitor sau pumnal din fragment de femur;
- 21 străpungătoare din oase diferite;
- vârfuri de săgeată sau de suliță, din oase diferite;
- netezitor din corn despicat longitudinal;
- fragmente de coarne prelucrate diferit, sau perforate;
- fragment de harpun;
- fragmente de oase și coarne, șlefuite;
- străpungătoare simple sau duble, întregi sau fragmentare;
- vârfuri simple sau duble;
- oase șlefuite la unul sau la ambele capete.

Au fost realizate și obiecte de podoabă, din canini de cerb, din incisivi de lup, perforate pentru atârnat, un pandantiv rectangular, perforat la un capăt, vopsit cu ocră roșu, fragmente de *Dentalium* sau cochilii de melci, perforate, pentru a fi

folosite ca și coliere. Au fost descoperite și obiecte de artă mobilă, realizate tot din oase sau coarne de la animalele vâdate, ca și galeți de râu, vopsiți cu ocră roșie (Al. Păunescu, 2000, 343-350, fig. 137-142).

Peștera *Climente I*. În nivelul IV de locuire, ce ar putea aparține *Protoclisureanului* (din sistematica lui V. Boroneanț) au fost descoperite oase aparținând speciilor *Felis sylvestris*, *Ursus arctos*, *Ursus spelaeus*, *Cervus elaphus*, *Capra ibex*, și de păsări.

În peștera *Climente II* s-au descoperit următoarele resturi faunistice: *Erinaceus europaeus*, *Glis glis*, *Apodemus sylvaticus*, *Arvicola terrestris*, *Vulpes vulpes*, *Ursus arctos*, dar și de păsări (7 specii), din care au fost prelucrate: 28 piese din os și 6 din corn de cerb:

- fragmente de oase șlefuite;
- vârfuri de lance (sau străpungătoare) din oase sparte longitudinal, unele vopsite cu ocră roșie;
- străpungătoare din oase despicate longitudinal și șlefuite;
- raclor din fragment de coastă;
- vârf de săgeată, din os;
- pumnal din os masiv, cu extremitatea distală cioplită oblic;
- 3 pumnale și un harpun din corn de cerb.

Au fost descoperite și piese din os, ornamentate: așchii cu decor din linii scurte, fine, incizate, dar și alte obiecte vopsite cu ocră roșie (falange, coaste, oase lungi, despicate longitudinal, precum și 30 de galeți de râu, vopsiți cu ocră roșie. Nu lipsesc nici obiectele de podoabă: 3 canini de cerb și un incisiv de lup, perforați, un fragment de *Dentalium*, tot perforat (Al. Păunescu, 2000, 367-373).

Veterani-Terasă. În cele două nivele epipaleolitice sunt semnalate doar două obiecte din os, o spatulă și un fragment de așchie, cu decor din benzi sau linii incizate.

- În nivelul de locuire mezolitică sunt semnalate unelte din corn de cerb:
- săpăligi simple, fragmentare, una cu decor din linii scurte, incizate;
  - fragmente de corn, tăiate la bază sau la extremitatea distală, probabil folosite ca săpăligi;
  - alte fragmente de corn, cu urme de intervenție umană.

Din os au fost prelucrate:

- 7 străpungătoare fragmentare, cu vârful șlefuit, poate vârfuri de săgeată;
- 5 vârfuri de săgeată;
- 2 vârfuri de suliță;
- 2 spatule pe așchii de os;
- 3 vârfuri de pumnale.

Din defense de mistreț au fost realizate:

- 3 racloare, dintre care unul dublu și două duble;

- 1 străpungător

- 3 racloare-străpungător. Precizăm că nu a fost publicată și o listă a speciilor de animale sau păsări vâdate (Al. Păunescu, 2000, 379-380).

Gura Văii - Ostrovu Banului În cele două nivele de locuire epipaleolitică sunt menționate două specii de animale vâdate: *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, ca și 6 specii de pește.

Din os au fost prelucrate:

- vârfuri de săgeată și de suliță, întregi și fragmentare;

- străpungătoare întregi și fragmentare;

- pumnale întregi și fragmentar;

- spatule fragmentare;

- cuțit din os masiv;

- racloare pe așchii, realizate prin spargerea longitudinală a osului;

- 25 fragmente de oase cu urme de intervenție umană;

- 2 fragmente de oase cu decor din linii mici, incizate.

Din corn de cerb au fost realizate:

- 52 săpăligi întregi sau fragmentare;

- 1 pumnal fragmentar, cu decor din linii în rețea, pe una din suprafețe;

- corn retezat și perforat;

- fragmente de corn cu urme de intervenție umană;

- 2 plantatoare din coarne subțiri.

Din defense de mistreț au fost realizate:

- 3 racloare simple, concave sau convexe;

- 3 piese cu scobituri largi (*encoches*);

- 3 cuțite obținute prin spargerea longitudinală a dintelui;

- 8 fragmente groase de defense, cu urme de intervenție umană;

- un colț de mistreț cu decor din 20 de linii scurte, incizate (Al. Păunescu, 2000, 387-391, fig. 168, 169).

Constatăm, așadar, o intensă activitate de prelucrare a osului și cornului, ceea ce ne determină să luăm în considerație și existența unor bogate activități agricole, sau de cultivare-recoltare a plantelor. Aceste locuiri au fost datate la 8040 ± 160 BP, Bln-1080 și 7565 ± 100 BP, Bln-1079 (Al. Păunescu, 2000, 387). Ne aflăm, deci, în plină perioadă a Optimului climatic postglaciar, când în această zonă cu climat mediteranean, cultivarea plantelor avea o dezvoltare accentuată, situație constatată și în alte zone geografice din apropierea marilor cursuri de apă (zone cotiere) ale Europei post-glaciare.

Ogradena- Răzvrata. Aici au fost identificate două nivele de locuire: unul de tip epipaleolitic și altul, mezolitic (de tip Schela Cladovei), dar publicarea

resturilor de locuire, inclusiv acelea faunistice, ori uneltele din os și corn de cerb s-a făcut în ansamblu, pe ambele niveluri. Nu au fost publicate resturile paleofaunistice, ci numai folosirea lor pentru cioplirea uneltelor ori a pieselor de artă.

Unelte din corn de cerb:

- 8 săpăligi simple, întregi și fragmentare, cu tăiș oblic, șlefuit;
- 1 brăzdar fragmentar, din corn masiv, perforat în zona centrală;
- 15 piese cu urme de intervenție umană: șlefuire, retezarea unor ramuri,

etc.;

- 14 săpăligi simple, fragmentare;
- 2 săpăligi cu gaură pentru coadă;
- 1 fragment de brăzdar;
- 1 plantator.

Unelte din os:

- 1 racloar pe așchie;
- 1 străpungător;
- o spatulă pe așchie;
- 1 vârf de săgeată;
- 1 pumnal fragmentar;
- o piesă cioplită sub forma arcului de cerc, cu scobitori (*encoche*).

Piese din defense de mistreț:

- 1 străpungător;
- 1 racloar simplu;
- 1 racloar-străpungător;
- 1 fragment de defensă, cu *encoche*;
- 2 dălțițe fragmentare.

Se precizează că nivelul mezolitic a fost datat la 7690 ± 70 ani BP, Bln-1057) (Al. Păunescu, 2000, 392-394).

Constatăm și aici că au fost descoperite destul de multe unelte pentru cultivarea și recoltarea plantelor, și apreciem că bogatul inventar din os și corn poate fi atribuit locuirii mezolitice. Mai luăm în considerație și specializarea membrilor comunității în prelucrarea defenselor de mistreț (în situația în care acestea nu au fost achiziționate dintr-o așezare învecinată).

Ogradena-Icoana

În nivelele de locuire epipaleolitică și mezolitică de aici au fost descoperite relativ numeroase resturi faunistice, dar bulversările stratigrafice nu pot certifica apartenența lor stratigrafică. Au fost descoperite oase de animale, de pește, de păsări. Mamiferele sunt reprezentate de *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, *Castor fiber*, *Lepus europaeus*, *Capreolus capreolus*, *Canis sp.*, *Martes sp.*, *Rupicapra rupicapra*, *Felis silvestris*, *Meles meles*, *Canis lupus*, *Ursus arctos*, *Bos/Bison*, *Lutra lutra*, *Lynx lynx*

(Al. Păunescu, 2000, 407). Dacă luăm în considerație și vârstele absolute ale locuirilor mezolitice: 8265 ± 100 BP, Bln-1077; 8605 ± 250 BP, Bln-1078; 8070 ± 130 BP și 7660 ± 110 BP (fără nr. Lab), constatăm unele diferențe de timp, fapt care se poate explica și prin prezența diferențiată a unor specii de animale sălbatice.

Locuirilor epipaleolitice le aparțin următoarele tipuri de unelte și arme:

Din os:

- 2 vârfuri (străpungătoare?);
- 6 fragmente de oase cu urme de intervenție umană;
- 4 vârfuri de săgeată;
- 4 pumnale;
- 3 vârfuri de sulită;
- 4 dălțițe fragmentare.

Obiecte de artă mobilă din os și corn:

Din os:

- fragment cu decor din benzi incizate;
- fragment de spatulă cu linii sau benzi hașurate;
- 2 fragmente de os, șlefuite și cu decor incizat;
- 2 fragmente de rotondele cu decor din linii incizate în zig-zag, sau cu creștături;
- 4 fragmente de oase cu decor incizat;
- 1 vârf din os, curbat, șlefuit și cu decor incizat.

Din corn de cerb:

- 1 fragment șlefuit și cu decor incizat;
- o piesă arcuită, șlefuită și cu decor incizat;
- fragment de pumnal cu decor incizat;
- piesă fragmentară nedeterminată, cu decor incizat.

Au fost descoperite și obiecte de podoabă: doi canini de cerb și un fragment de *Dentalium*, fără alte precizări.

În nivelul de locuire mezolitică au fost descoperite:

Unelte din defense de mistreț:

- racloare, gratoare, străpungătoare, gratoare-străpungător, racloare-străpungător, dălțițe, vârfuri de săgeată, alte aproximativ 120 piese fragmentare cu urme de intervenție umană, ori chiar unelte tipice, menționate deja.

Piese decorate, din defense de mistreț:

- străpungător lateral cu o linie groasă, incizată,
- fragmente de defense cu decor incizat.

Unelte și arme din os (183 piese)

- 18 străpungătoare întregi și fragmentare;
- 34 vârfuri de săgeată întregi și fragmentare;

- 3 vârfuri de sulită;
- 2 dălți și 27 spatule;
- 6 pumnale întregi și fragmentare;
- 25 vârfuri cu funcționalitate nedeterminată;
- 70 alte obiecte aflate în diferite stadii de prelucrare.

Unelte și arme din corn de cerb:

- 125 săpăligi simple (dintre care, 26 întregi) cu tăiș oblic, șlefuit;
- 47 săpăligi simple cu tăișul subțiat prin șlefuire, întregi și fragmentare;
- 3 plantatoare cu vârful subțiat prin șlefuire;
- 33 brăzdare, întregi și fragmentare;
- 8 pumnale (?) întregi și fragmentare;
- 200 obiecte în stadii diferite de prelucrare.

Obiecte din corn, decorate:

- 3 piese cu urme de intervenție umană;
- 4 săpăligi întregi și fragmentare, cu decor sau cu alte urme de intervenție

umană (Al. Păunescu, 2000, 394-408).

Ostrovul Corbului-Botul Cliuciului

În locuirile mezolitice de tip Schela Cladovei, au fost descoperite peste 2600 resturi faunistice: moluște, pești, reptile, păsări, animale: *Canis familiaris*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Bos primigenius*, *Sus scrofa*, *Equus (asinus) hydruntinus*, *Equus sp.*, *Castor fiber*, *Lepus europaeus*, *Vulpes vulpes*, *Canis lupus*, *Ursus arctos*, probabil jder sau alte mustelide (Al. Păunescu, 2000, 432-433). Așadar, din acest bogat repertoriu de specii vâdate reiese ocupația principală a membrilor comunității umane, și notăm o anumită predilecție spre cerb și căprior. Mai notăm existența câinelui domesticit, ca și la **Erbiceni-Iași**, datările de cronologie absolută nefiind foarte diferite.

În locuirile menționate au fost determinate și următoarele tipuri de unelte și arme:

Din oase și din corn de cerb:

- 127 piese cu urme de intervenție umană, dintre care 116 din corn de cerb și 11 din os, dintre care:
  - 52 săpăligi simple, întregi și fragmentare în niv. I și 31 în niv. II.
  - 6 săpăligi cu gaură pentru coadă (niv. I) și 1 (niv. II);
  - 5 pumnale
  - 10 piese cu urme de prelucrare (niv. I) și 2 (niv. II);
  - 6 brăzdare. Toate acestea sunt din corn de cerb.

Obiecte din os:

- 5 spatule;
- 4 străpungătoare;
- 1 vârf de săgeată;
- 1 plantator.

Din defense de mistreț:

- posibile ra cloare, întregi sau fragmentare.

Obiecte decorate, din corn de cerb:

- 5 piese decorate, cu linii fin incizate, în rețea (Al. Păunescu, 2000, 427-435, fig. 200-2006).

Din această stațiune au fost obținute și 4 datări de cronologie absolută, care datează locuirile între 8093 ± 237 ani BP și 7640 ± 80 ani BP (niv. I), respectiv 7827 ± 237 ani BP (niv. II) Al. Păunescu, 2000, 435.

Schela Cladovei-La Canton.

În niv. I, epipaleolitic, au fost descoperite următoarele piese din oase:

- 5 străpungătoare cu vârful ascuțit, șlefuit;
- 1 spatulă;
- 3 vârfuri de săgeată;
- 1 vârf de suliță;
- 2 pumnale.

Piese de artă mobilă:

- 2 piese cu decor incizat, din hașuri și linii;
- fragment de coastă cu decor din linii fine, incizate;
- fragment de corn, cu decor din linii foarte scurte, incizate.

Printre obiectele de podoabă se menționează cochiliile de gasteropode, perforate pentru a fi prinse în colier (Al. Păunescu, 2000, 442-443).

În nivelul II, aparținând culturii Schela Cladovei au fost identificate următoarele specii faunistice: *Bos primigenius*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Sus scrofa*, *Lepus europaeus*, *Bos taurus*, *Ovis aries*, *Caprinae*, *Sus domesticus* Erxl., *Canis familiaris* L., *Canis lupus*, *Meles meles*, *Felis silvestris*, *Tortuga graeca*, *Anura* sp., *Acipenseridae*, *Acipenser gentilis*, *Silurus glanis*, *Esox lucius*, *Stizostedion lucioperca*, *Cyprinus carpio*, *Abramis brama*, *Leuciscus idus*, *Cyprinidae*, *Aves* indeterminat (Al. Păunescu, 2000, 449), de unde se poate constata că aici se domesticise porcul, câinele, boul și oaia, fapt care reprezintă un element important în evoluția culturală a comunităților mezolitice de pe Valea Dunării. Au fost identificate și oase de păsări (5 specii). Din oasele de animale au fost cioplite numeroase unelte și arme:

48 unelte și arme din os:

- 11 străpungătoare;

- 5 spatule;
  - 22 vârfuri de săgeată, întregi și fragmentare;
  - 4 pumnale, dintre care unul cu început de perforare.
- 8 unelte din defense de mistreț:
- 2 străpungătoare-racloar;
  - 2 racloare;
  - 1 dălțiță;
  - 1 cuțit fragmentar;
  - 2 piese fragmentare nedeterminabile.

141 unelte din corn de cerb:

- 67 săpăligi cu tăiș oblic șlefuit, dintre care 22 sunt întregi;
- 15 săpăligi simple, șlefuite, dar numai 2 întregi;
- 6 săpăligi cu tăiș oblic șlefuit și cu gaură pentru coadă;

61 obiecte din corn de cerb, aflate în diferite stadii de prelucrare, unele nedeterminabile ca și funcționalitate, ori fragmente.

Străpungătoare din oase de pește, de diferite forme.

9 piese din os și corn, cu decor variat, de regulă incizat, la care se adaugă un fragment de defensă de mistreț, decorată (Al. Păunescu, 2000, 443-448).

Constatăm că există unele situații diferite, determinate de două elemente principale: nivelul cultural-arheologic (adică cronologic) al comunității umane (cu diferențe notabile de climă, peisaj vegetal, etc., diferit în Aurigacian, Gravettian, etc.) și situarea geografică a campamentelor, la fel de diferită în funcție de zonalitate (zonă montană, submontană, periglaciară, terase, stepă, zonă cotieră, etc.). Toți specialiștii notează existența aceluiași climat pe foarte largi spații europene și acelorași (în general) ocupații specifice, tot pe largi spații geografice.

Analize multidisciplinare s-au efectuat în toate stațiunile paleolitice europene, ceea ce demonstrează necesitatea acestora pentru deplina cunoaștere a condițiilor de mediu în care comunitățile umane și-au instalat campamentele. Un exemplu îl poate constitui stațiunea de la Cauna de Belvis (D. Sacchi, 1989, 73-77), unde cele mai vechi resturi de locuire datează din Châtelperronian; după o întrerupere destul de mare, datorată, credem noi, unor condiții de mediu nefavorabil, alte comunități, de Magdalenieni, își instalează aici campamentele, în timpul Dryasului vechi, aproximativ între 12.500 – 12.000 BP. În timpul locuirilor din Paleoliticul superior vechi, s-a constatat prezența dominantă a calului (*Equus caballus*), a bourului (*Bos* sp.), bizonului (*Bison* sp.), a căpriorului (*Capra ibex*), căprioarei (*Rupicapra rupicapra*), cerbului (*Cervus elaphus*), renului (*Rangifer tarandus*), a altor specii (D. Sacchi, 1989, 73-74), animale specifice unui peisaj montan și forestier, sau cu adaptabilitate în condiții diverse. Precizăm că locuirea este datată în

interstadiul Würm II/III, începând la 35.000 ani BP, fiind întreruptă, ca și în spațiul est-carpatic, de a rigorile climatice din Würm III.

În concluzie, informațiile oferite de cercetările arheologice, mai ales interdisciplinare, de pe teritoriul european și din Orientul Mijlociu, ne determină să constatăm că, în stabilirea campamentelor, comunitățile umane au avut la dispoziție o diversitate de motivații, dar, de fapt, aproape identice în regiunile montane, și în alte zone geografice: existența surselor de materii prime, condiții climatice, diversitatea florei și a faunei, rețeaua hidrografică cu caracter permanent (Ladislav Bánesz, Ivan Cheben, L'ubomíra Kaminská, Viera Pavúková (réd.), 1993, 135-308; Carlo Peretto, Sarah Milliken (ed.), 1996; Zsolt Mester et Árpád Ringer (sous la rech. de), 2000; M. Otte (sous la dir. de), 1996 ; M. Otte, J. Kozłowski, 2007, etc.).

VIII. Impactul asupra solului (nivelului de locuire)

Locuirile umane au modificat substanțial nivelul de locuire (nivelul arheologic), prin însuși caracterul locuirilor: structuri de locuire special amenajate (structuri de combustie, ateliere de cioplire, resturile faunistice, construcții amenajate, etc.). În mediul environmental, impactul locuirilor se constată prin folosirea resurselor de materii prime (silex, alte materii prime minerale), economia resurselor de vânătoare, dar și transformarea materiilor dure animale în obiecte utilitare sau non-utilitare, în piese de artă mobilă. În interiorul spațiului de locuit (avem ca exemplu descoperirile din Grotte Fumane, Grotte Chauvet, etc.), modificările locuirilor se constată prin creațiile artistice, de o mare importanță simbolică, și nu numai prin acestea (V. Chirica, 2006a, 193-198; V. Chirica, 2006b, 185-191).

În legătură cu noțiunea de sol d'habitat, F. Bordes atrăgea atenția în 1975, că *dans une couche paléolithique, à un même niveau, deux objets peuvent n'être distants que de quinze centimètres, mais aussi être distants de quinze ans* (F. Bordes, 1975, 139) și *qu'une couche, telle que nous le trouvons, est sans doute très différente de ce qu'elle était au moment de sa formation. Elle a, la plupart du temps, subi une très forte compression sous le poids des sédiments qui la recouvrent, et par la disparition de la matière organique* (F. Bordes, 1975, 140). În toate nivelele arheologice se observă că materia organică este inegal repartizată, această neuniformitate reprezentând însăși efectul locuirii umane, a modificărilor substratului locuibil ca urmare a activităților zilnice. Avem în vedere și tipurile de locuire: în grote, în abri, pe terasele râurilor, prin amenajarea unor structuri de locuire sau a celor mai simple amenajări ale substratului, prin folosirea temporară, a unor materiale care nu s-au conservat, dar care au modificat solul de locuire nu numai ca structură, dar și ca formațiune naturală, geo-pedologică. S-a constatat existența unor resturi de amenajări speciale, atunci când acestea au fost refăcute, ori când au fost folosite materiale foarte bine conservate (piatră, oase de

animale mari, dentiție sau coarne etc.). În destul de multe stațiuni, cum ar fi la Pincevent (André Leroi-Gourhan, Michel Brézillon, 1966, 263-385) cercetările arheologice au permis identificarea elementelor amenajate în interiorul «cabanei»: locurile de dormit, de tranșare a cărnii, de pregătire a hranei, alte activități casnice, care au imprimat solului caracteristicile specifice. La Mitoc-Malu Galben, Crasnaleuca, Cotu Miculinți (pe Prut), la Molodova ori Cosăuți (pe Nistru), în numeroase alte stațiuni din spațiul european sau al Orientului Mijlociu, atelierelor de cioplire, vetrele de foc, resturile paleofaunistice au determinat modificări substanțiale ale substratului folosit pentru amenajarea campamentelor. În interiorul grotelor au fost delimitate spațiile aferente manifestărilor umane, cu caracter de generalizare (Rodrigo de Balbin Behrmann & J. Javier Alcolea Gonzáles, 2005,193-206). Impactul asupra solului de locuire a fost constatat și prin săparea gropilor de morminte, dar în aceste situații au fost implicate și alte elemente ale mediului natural.

IX. Folosirea resurselor

În acest vast domeniu al investigațiilor este greu de stabilit dacă Omul s-a adaptat de la început mediului, ori s-a supus condițiilor oferite (găsite, nu căutate) și abia în Paleoliticul mijlociu a început să se ocupe în mod constant de subordonarea mediului natural, ca un element al strategiei permanente de supraviețuire. D. de Sonneville-Bordes aprecia (1958, 115-116) că în Europa, dinamica culturilor arheologice create de *Homo sapiens sapiens* era independentă de mediul natural. Comunitățile umane ale Paleoliticului superior au creat civilizații aproape identice în ceea ce privește modul de viață, creațiile tehnice, riturile funerare, realizările artistice, diferențierile fiind marcate prin specificul tehnocomplexelor litice, analizate tipologic, cu variații cronologice și geografice locale. Noi luăm în considerație comportamentul comunităților umane, dar în strictă legătură cu mediul (Dominique Sacchi (sous la dir. de, 1999; Denis Vialou, Josette Renault-Miskovsky & Marylène Patou-Mathis (sous la dir. de), 2005 etc.).

În acest domeniu al folosirii resurselor mediului natural de către comunitățile umane din Paleoliticul superior, Epipaleolitic și Mezolitic, vom detalia câteva direcții de activitate:

- Aprovizionarea cu materii prime litice, vegetale sau MDA, pentru cioplirea uneltelor sau pregătirea pieselor de artă și de podoabă;
- Folosirea resurselor forestiere (ca și modalități de exploatare a peisajului) în diverse domenii ale vieții omului;
- Folosirea resurselor animaliere (vânătoare, apoi domesticire) pentru alimentare, îmbrăcăminte, construcții, piese de artă și de podoabă (MDA).

Identificarea resurselor de materii litice ușor de exploatat și de bună calitate a constituit o preocupare permanentă a comunităților umane. Existența depozitelor de silix, cu diferitele lor varietăți, a celor de opal, gresii, cuarț, etc., a reprezentat o motivație importantă în ceea ce privește amplasarea campamentelor. Pe Prut, pe Nistru, pe Nipru, în Podolia, în toate marile regiuni geografice ale Europei cu bogate stațiuni paleolitice există și în prezent depozite de materii prime litice, pe care comunitățile umane le-au exploatat. Prezența silixului alogen demonstrează fie existența relațiilor intercomunitare, fie mobilitatea oamenilor în căutarea materiilor prime de calitate superioară. În literatura de specialitate găsim astfel de termeni care definesc o anumită zonă geografică, specifică prin existența materiilor prime: silix de Prut; silix de Nistru; Paleolitic cuartițic; silix de Podolia; silixul maroniu al Platformei Prebalcanice; silix cretacic; silix turonian (în diverse zone geografice ale Franței); silixul nordic, gresii specifice grotelor carpatice, șistul negru de Audia etc. (Jean-Michel Geneste, 1988, 61-70, fig 1, 2; P. Noiret, 2009, fig. 319, 331; Thierry Aubry, 2005, 87-90, fig. 1, 2, 5; Al. Păunescu, 1998, 47-61; Al. Păunescu, 1999, 38-43; Al. Păunescu, 2000, 52-57; Al. Păunescu, 2001, 64-78, etc.). De multe ori, pentru prelucrarea unor piese de artă sau de podoabă, comunitățile umane au folosit marna, ca materie primă, datorită calităților sale de prelucrare, având duritate mică (I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, 1998, 5-27; I. A. Borziac, C.-V. Chirica, 1996; V. Chirica, V.-C. Chirica, 2013, 13-19; V. Chirica, M. Anghelinu, V.-C. Chirica, 2014, 19-41). Martin Oliva (2005, 107) considera că *les déplacements et les contacts des groupes ne peuvent être suivis qu'à partir des matériaux lithiques. Dans toutes les périodes, il est donc facile d'identifier les relations avec le Nord, fournissant les roches siliceuses de bonne qualité.*

Folosirea resurselor forestiere implica o destul de largă sumă de alte activități specifice, pe care le oferea mediul forestier: cules, vânatoare, exploatarea arborilor ca resurse pentru construcția și încălzirea locuințelor; avem în vedere și aspectele spirituale ale comunităților umane, cum ar fi, de exemplu, mormântul copilului de la Lagar Velho (Estremadura, Portugalia), a cărui groapă de mormânt a fost arsă cu ajutorul unei ramuri de pin.

Utilizarea resurselor animaliere a cunoscut o mare diversitate de ocupații ale comunităților umane, în directă legătură cu speciile existente, sau în funcție de preocupările specifice doar anumitor comunități umane și medii geografice, culturale, *environnementale* etc. Considerăm necesar să precizăm că oamenii au avut strategii proprii, bine definite în funcție de mediul natural, de factorul geografic, ori de stadiul cultural al comunității respective. Este bine cunoscut faptul că, în funcție de condițiile locale, oamenii și-au instalat campamentele în peșteri, în *abri*, dar și pe terasele râurilor, în vastele câmpii loessice din centrul, estul și vestul Europei, până în zonele nordice ale continentului. În aproape toate cazurile, inclusiv în peșteri sau

abri, au fost construite locuințe, colibe de scurtă durată, pentru organizarea vânătorii, sau de mai lungă durată, care le permiteau să se adăpostească în timpul iernii. În funcție de stadiul cultural și de zona geografică, la construirea locuințelor au fost folosite cele mai diverse materiale, care demonstrează adaptabilitatea omului la condițiile de mediu natural: piatră, lemn (ramuri sau trunchiuri de arbori tineri), dar mai ales materii dure animale, pentru infrastructura locuinței, ori pieile animalelor vâdate, pentru acoperirea acestora (V. Chirica, I. Borziac, 1995, 199-210). La fel de variată a fost utilizarea materiilor dure animale pentru confecționarea pieselor de artă sau de podoabă (C. Beldiman, 2007; M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, 1995, 119-152; V. Chirica, 2003, 99-115; V. Chirica, 2004, 187-194; V. Chirica, I. Borziac, 2009, 298-310; C.-V. Chirica, 2004, 177-186), inclusiv depunerea de ofrande vegetale sau animaliere în morminte.

Tema 3. Creații artistice ale comunităților umane din Paleoliticul superior și din Epipaleolitic-Mezolitic.

Câteva date de cronologie și evoluție culturală*

I. Culturi arheologice în Paleoliticul superior european

Aurignacianul (cf. și M. Otte (sous la dir. de), 2010), care a cuprins întregul Continent, fiind datat între aproximativ 36000-35.000 și 27.000 ani BP, caracterizat, din punct de vedere cultural și artistic prin crearea primelor opere de artă parietală (picturile din grotă Chauvet, în Franța, sau din grotă Fumane, în Italia) (A. Broglio, G. Dalmeri, (a cura di), 2005; A. Broglio, M. De Stefani, F. Gurioli, P. Pallecchi, G. Giachi, Th. Higham, F. Brock, 2009, 753-761; J. Clottes, 2005c, 67-75; Vasile Chirica, 2006a, 193-198; Vasile Chirica, 2006b, 185-191); tot Aurignacienilor li se datorează începutul artei mobiliare și o variată gamă de obiecte de podoabă, ca și apariția pieselor utilitare sau non-utilitare din materii dure animale. Prima cultură arheologică a Paleoliticului superior se întinde din Orientul Apropiat până la Atlantic. Elementele sale caracteristice sunt, în tehnologia și tipologia litică, debitajul lamelar, cu prezența gratoarelor și burinelor carenate, pe lame sau pe așchii scurte și groase, a lamelor „aurignaciene” cu retușe continue, a scobiturilor retușate pe lame (lame *étranglée*), a burinelor diedre și *busqués*, a lamelelor Dufour; în domeniul industriei osoase, se detașează vârful de tip Mladeč. De regulă, vârfurile de lance, din os și/sau corn ori ivoriu sînt alungite, cu baza despicată, uneori biconice; străpungătoarele sunt abundente, „lustruitoarele” sunt decorate cu incizii; apar „basteanele perforate”.

Obiectele de podoabă se multiplică și se diversifică în ceea ce privește suportul (dinți, os, corn (materii dure animale), piatră) și modul de realizare (perforare, incizii etc.); piesele de artă mobilă își fac apariția și se diversifică într-un ritm rapid; apare arta pe blocuri de piatră, ca și elementele figurative sexuale,

---

* Cf. V. Chirica, *Artă și religii preistorice. Sanctuarele paleoliticului superior european*, în Prelegeri Academice, vol. V, Nr. 5, 2006, 7-34; V. Chirica, G. Bodi, Val.-Codrin Chirica, *Gisements épipaléolithiques et mésolithiques entre le Dniestr et la Tissa, Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae*, V, Ed. Univ. „Al. I. Cuza” Iași, 2013.

masculine și feminine (J.-P. Duhard, Brigitte Delluc & Gilles Delluc, 2014), stilizate sau realiste, în timp ce arta animalieră este incipientă; creatorul acestor realizări este sigur *Homo sapiens sapiens*.

Originea Aurignacianului (J. Kozłowski, 2010, 73-92) nu este încă pe deplin stabilită. Poate fi acceptată evoluția locală, din fondul musterian întârziat, poate și cu elemente intrusive, poate fi un centru de origine, sau un polifiletism. Oricum s-ar pune problema *începuturilor*, se admite că mediul ecologic a avut un rol predominant în diversificările locale sau regionale, iar mobilitatea grupelor umane a avut un rol deosebit de important, care nu trebuie nici exagerat, nici neglijat (M. Otte, 2005, 157-161; M. Otte, 2014, 693-708). Peste tot avem campamente în aer liber, în peșteri sau în adăposturi sub stâncă (*abri*). Aproape peste tot oamenii și-au amenajat locuințe de suprafață, de forme și tipuri diferite, cu vetre de foc și cu ateliere de cioplire. Grija față de morți era deosebită, ca element de spiritualitate. Vânau cu predilecție tot ce le oferea mediul ecologic: cervidee, bovidee, cai, porci mistreți, mamuți, urși de peșteră, rinocer lânos și alte animale care puteau asigura carne, piei (blănuri), oase, etc.

Aurignacianul din perioada de început (între 40.000 și 35.000 ani BP), este relativ sărac în manifestări și în descoperiri, cu excepția celor de la *Abri* Pataud cu cele două grote ale sale, dar și din alte zone geografice. În Italia, în paralel cu Ulluzzianul, Aurignacienii s-au extins în întreaga Peninsulă; în Grecia, el este prezent în Peloponez, sau în alte zone; sunt descoperiri în Croația și în Câmpia Panoniei. Cam în aceeași perioadă, campamentele aurignaciene sunt întâlnite în Bulgaria și România, apoi, urcând pe Dunărea mijlocie și superioară, le găsim în Ungaria, Austria, până în Germania (Jura Suabă) și Moravia. În Franța, Aurignacianul clasic, cu o anumită evoluție internă, cu o organizare stabilă și cu toate elementele sale caracteristice, apare în mai multe stațiuni pluristratificate: La Ferrassie, La Caminade, Laugerie-Haute, Le Flageolet I, Le Roc-de-Combe, etc.

Comunitățile omenești au instalat campamente în zone ecologice bine precizate, și-au amenajat locuințe stabile, au organizat o viață internă cu elemente sociale, au adoptat și dezvoltat o strategie a vânătorii și a protejării resurselor de hrană și de materii prime, iar din punct de vedere tehnic, au practicat retușa aurignaciană pe lame lungi, obținute printr-un debitaj foarte elaborat. Această fază este datată între 31.500 - 30.000 BP, în timpul oscilației temperate Arcy, caracterizată prin cioplirea gratoarelor crenate și *à museau*, pe suporturi groase, și a burinelor crenate și *busqués*, dar procentajele celorlalte tipuri de gratoare și burine se mențin, cu scăderea accentuată a racloarelor, denticulatelor, a pieselor de tip *encoche*, de factură mai veche, musteriană. Vârfurile de lance cu baza despătată fac loc celor de formă alungită (*losangique*), devenite fosile directe în Europa centrală. Crește numărul așezărilor de suprafață, ca urmare a încălzirii vremii.

O reprezentativă descoperire aurignaciană în Italia ar putea fi cea a nivelului I din grota Fossellone (Latium), cu un utilaj bogat în gratoare carenate (peste 900) și à *museau*, cu puține burine, dar cu lame aurignaciene tipice, alături de acelea de tip *étranglé* (cu scobitură retușată dublă, opusă, simetrică), pe fiecare latură a lamei; utilaj tipic aurignacian au oferit și grotele de la Grimaldi, cu un utilaj litic și osos foarte caracteristic, morminte (îndeosebi de copii), opere de artă mobilă și o gravură ce reprezintă calul (M. Mussi, 1988). Varianta *Grimaldi* a lui *Homo sapiens* își are originea în *Grota Copiilor* unde s-a găsit, printre alte morminte de copii, unul dublu, conținând și scheletul unui adult.

Aurignacianul din sud-estul Europei are unele afinități cu cel italian. Descoperirile de factură aurignaciană sunt diferite, căci în Balcani avem gratoare carenate și à *museau*, lame aurignaciene, lamele Dufour, în timp ce în Italia, există un utilaj microlitizat, de aspect Krems.

În Spania, Aurignacianul evoluează în toate marile regiuni ale țării. Structurile de locuire se referă la construcții special amenajate, de cele mai multe ori fiind încălzite de una sau mai multe vetre de foc, în perimetrul cărora se aflau și ateliere de cioplire.

Resturi de amenajări aurignaciene s-au păstrat mai bine în grotele din Germania: Vogelherd, Geissenklösterle, etc. Descoperirile de la Vogelherd pun și alte probleme, de natură spirituală, date fiind statuetele animaliere în ivoriu, la care se poate adăuga aceea, devenită celebră, de la Hohlenstein-Stadel (omul-leu).

Așadar, constatăm capacitatea Omului modern cu privire la expansiunea teritorială, organizarea spațiului, strategiile privind exploatarea vânatului, a resurselor de materii prime, noile tehnici de debitaj, bazate pe *leptolitizare*, amenajarea unor construcții speciale pentru locuire, adăugând vetrele de foc pentru încălzit, protecția față de carnasierele prădătoare, dar și pentru prepararea cărnii la foc.

Primele obiecte de artă și podoabă au fost descoperite în nivelele aparținând începuturilor Paleoliticului superior. Ne referim la dinții de vulpe și urs, perforați, de la Bacho Kiro, la pandantivele de la Istállóskő (imitație de dinte perforat, dar din corn de cerb și o lamelă pentagonală din fildeș), la pandantivul din calcar, imitând tot un dinte de cerb, la Trou Magrite, Belgia, aparținând unei etape evolute a Aurignacianului, când numărul acestor piese se multiplică, atât ca număr de exemplare, cât și ca stațiuni sau nivele de locuire: Mladeč-Moravia, Mamutowa-Polonia etc. La Mladeč s-au găsit și resturile umane de la șapte indivizi: două cranii într-o sală laterală și celelalte resturi în sala principală, *neînarmorantate*, care par a reprezenta mai degrabă sacrificii rituale, cultice. Probabil tot de natură culturală este și *phallus*-ul sculptat în corn de căprior sau bizon, de la Abri Blanchard des Roches, Dordogne, cea mai veche descoperire de artă mobilă din Franța. Cea mai veche

sculptură antropomorfă din Europa credem că este statueta masculină, cu cap de leu, cioplită în ivoriu, de la Hohlenstein-Stadel.

Arta parietală (B. et G. Delluc, 2010, 215-235), de fapt, o artă pe blocuri sau plachete, este bine reprezentată în Franța, la La Ferrassie (peste 20 de blocuri gravate cu reprezentări sexuale), Abri Cellier (reprezentare animalieră gravată pe bloc), Abri Blanchard des Roches, unde cochiliile perforate, dinții perforați, pandantivele din steatită, os, ivoriu, cuarț, etc., au fost interpretate ca reprezentând un „calendar lunar”. Un alt „calendar lunar” a fost considerată placheta din os, de la Abri Lartet, decorată pe ambele fețe cu puncte și linii incizate. Este foarte important de precizat că tavanul grotei La Ferrassie a fost pictat încă la nivelul primei locuiri aurignaciene. Mai adăugăm faptul că peștera Chauvet, Franța, a adus un element de noutate până acum absolută, prin descoperirea tavanului pictat cu rinoceri, în mișcare mai puțin accentuată decât animalele pictate de Solutreeni și Magdalenieni.

Adăpostul de la Cro-Magnon a oferit primele resturi umane de la trei bărbați, o femeie și un copil. O cantitate mare de obiecte de podoabă au fost descoperite în Grotte de la Betche aux Roches, Spy, Belgia, reprezentate de pandantive, adesea acoperite cu ocră roșu și decorate cu incizii. Tot în Belgia, grota Goyet a oferit oase scobite și perle din ivoriu. În grota Cavillon, Italia, un schelet uman era asociat cu 200 cochilii de *Nassa*, perforate, și 22 dinți de cerb, perforați. Stațiunile de la Sungir și din grupul Kostienki au oferit, de asemenea, bogate și variate obiecte de podoabă, unele cu caracter cultural dovedit prin depunerea lor în contextul înmormântărilor.

André Leroi-Gourhan (1976, 755-759) apreciază că în Paleoliticul superior există o stereotipie a înmormântărilor prin săparea gropii și depunerea mortului acoperit cu ocră roșu, în asocieră cu obiecte de podoabă, a căror importanță nu este numai estetică, ci simbolică. După M. Otte (1993), datele cu privire la comportamentul religios abundă în Paleoliticul superior european, considerând că fiecare comunitate umană dispunea și de anumite categorii de valori, mituri și credințe, creind un echilibru spiritual al întregii societăți. Am evocat existența unor credințe, a unor practici comportamentale, cu caracter de continuitate, de obligativitate. Dar, așa cum se știe, în Paleoliticul superior arta are caracter religios, toate creațiile sale artistice sau ca obiecte de podoabă, sunt de natură religioasă.

Gravettianul (cf. și Otte, M. (sous la dir. de), 2013) este datat între 28.000 și 22.000 ani BP, extins în toată Europa și caracterizat prin arta statuară, mobiliară și parietală, prin schițarea prezenței umane (mâini) alături de animale, dar și prin realizarea primelor statuete feminine din lut ars (Dolni Vestonice, Cehia, Kostenki I și XIII, Maininskaja, Rusia);

Spre 28.500 ani BP (oscilația climatică Maisières), întreaga Europă cunoaște schimbări majore de mediu, care vor antrena modificări în toate celelalte domenii ale vieții. Marele Interpleniglaciar, cu oscilațiile sale climatice, impune schimbări de

comportament uman și de reacții imediate pentru adaptarea la noile medii geo-bio-climaterice.

Gravettianul este cultura arheologică cu cea mai largă răspândire spațială și temporară, supraviețuind în unele zone europene până în Tardiglaciuar. Originile Gravettianului (J. Kozłowski, 2013, 11-27) pot fi căutate în trei direcții (zone geografice și tehnologii litice):

1. în Castelperronianul Europei occidentale sau în Szeletianul Europei centrale;
2. în evoluția locală a Aurignacianului din Europa septentrională ca urmare a „defecțiunii” climatice de după oscilația Maisières;
3. în evoluția locală a industriilor mai vechi, cu retușe abrupte, din Europa de est (grupul stațiunilor de pe Don).

Gravettianul se caracterizează prin inovații importante, impuse de schimbările climatice repetate, care au obligat grupele umane să caute și să găsească modalități de supraviețuire. Armele și uneltele sunt mai lejere, mai ușor adaptabile. Construcțiile de locuințe par să devină o ocupație specializată, având în vedere, printre altele, că la construcția cabanelor la Predmosti, s-au folosit oase (carcase) de la 1.000 de mamuți, iar la Dolni Vestonice, de la peste 100 de mamuți.

Morminte gravettiene au fost descoperite în grottele italiene (Paglicci, Arene Candide, Grimaldi), în Moravia (Predmosti, Dolni Vestonice, Brno), dar și în alte țări.

Cele mai importante elemente de cultură le-au adus Gravettienii în domeniul artei mobiliare și al artei parietale, pe care nu le mai menționăm în acest context. Semnalăm doar că grotta Gargas este cunoscută îndeosebi prin figurarea mâinilor pictate sau gravate, dar acestea au fost identificate și în alte grote din spațiul franco-cantabric. Au fost reprezentate și animale: bovidee, bizoni, cai, cervidee, mamuți, păsări etc. Statuetele feminine de tipul *Venus* au fost descoperite la Lespugne, Brassempouy, Monpazier, Sireuil, Laussel, *abri* Pataud, Terme Pialat, Tursac, Mainz-Linsenberg, Weinberg-Mauern, Grimaldi, Savignano, Willendorf, Dolni Vestonice, Predmosti, Petrkovice, Moravany, Kostienki I. Unii specialiști sunt de acord că reprezentările gravettiene ar putea să definească baza asigurării hranei prin vânătoare în întregul Gravettian continental, căci se regăsesc pe mai multe mii de km și într-o arie de timp de circa 3.000 de ani.

Un comportament simbolistic complex este dovada creației operelor de artă, cu elemente de spiritualitate individuală și/sau colectivă. Statuetele feminine pot reprezenta un ideal estetic feminin, ridicarea femeii la nivelul de divinitate, dar și ideea fecundității, a perpetuării speciei.

Descoperirea sanctualelor de la Laussel, Dolni Vestonice, din multe peșteri situate în Franța, Italia, Spania, presupune existența sacralului colectiv. În aceeași

manieră, credem că prezența unei statuete feminine, în picioare, acoperită cu un omoplat de mamut, groapa rituală fiind apoi umplută cu pământ amestecat cu ocră, peste care s-au pus trei blocuri de cărbune (Kostienki I, niv. 1), ori a unui mormânt de femeie, cu scheletul în poziție chircită, acoperit cu doi omoplați de mamut (unul fiind decorat cu incizii), cu craniul deformat patologic, dar și a altor schelete cu deformări patologice, care s-au bucurat de înmormântări deosebite, sugerează atenția deosebită, tot ca element de sacru colectiv. De asemenea, apreciem că, prin arta monumentală, care capătă amploare, s-a trecut de la divinizarea *personală, individuală*, la cea *colectivă*, ca un element important al organizării sociale, cu componente religioase. Multiplicarea imaginilor sexuale feminine este în legătură cu *sacralitatea nașterii*, după cum redarea cuplului sau a dublării divinității feminine, pe o placă de calcar, la Laussel, poate reprezenta un element esențial al *sacralității procreației*, realizarea mediocră a scenei fiind determinată tocmai de *neunoscutul divin* al nașterii.

Finalul Gravettianului european se caracterizează printr-o accentuată diversitate a industriilor, determinate de mediul ecologic și de mobilitatea grupelor umane.

Solutreanul, localizat numai în spațiul central- și vest-european, se caracterizează prin sculptura monumentală, basoreliefuli de calitate artistică neegalată, ori prin continuarea artei parietale. Artiștii epocii au realizat adevărate frize de animale sculptate (Fourneau-du-Diable, Tuc d'Audobert, în Franța), de unde se poate deduce o anumită religiozitate a vânătorii.

Solutreanul se încadrează în perioada de 21.000 - 18.000 ani BP, și se caracterizează prin specificitatea industriei litice și a artei, campamentele fiind identificate în grote și în adăposturi sub stâncă. Din punct de vedere geografic, Solutreanul ocupă Peninsula Iberică, Aquitania și Languedocul oriental din Franța. Specificul tehnologic este dat de retușa plată, largă, ce acoperă aproape întreaga suprafață a piesei. Tipologic, fosila directoare este *vârful de salcie*, retușat pe ambele suprafețe, alături de *vârful à cran*, care fac serii în toate tehnocomplexele.

Dintre puținele locuințe se remarcă cea de la Fourneau du Diable, Dordogne, un adăpost sub stâncă, "apărat" de două ziduri perpendiculare, care delimitau un spațiu locuibil, împărțit în două prin alte blocuri de piatră. În provincia Santander, Spania, în grota Chuffin, a fost identificată o structură ovală, având o groapă plină cu resturile unei vetre. Alte vetre au fost descoperite în cele cinci niveluri solutreene de la *abri Malpas*, Dordogne.

Au fost descoperite foarte puține resturi umane, incomplete, printre care se menționează calote craniene, cranii fragmentare (Tournal, Lacave, Franța), maxilare și fragmente de mandibule de copii și adulți, cum ar fi scheletele de la Parpallo, Riera și Beneito, Spania, apoi dinți (Fourneau du Diable, Badegoule, Laugerie-Haute). Nu

s-a descoperit nici un mormânt intact, pentru a se putea cunoaște chiar și parțial, riturile și ritualurile funerare.

Arta solutreană a fost caracterizată ca reprezentând apariția sculpturii monumentale, a basoreliefurilor clasice. Sculpturile pe blocuri, adevărate frize, la Roc de Sers, Charente (căpriori afrontați, cal și bizon, cu cap de mistreț, posibile reprezentări antropomorfe etc.), de-a lungul pereților, ori de la Fournieu du Diable (admirabil bloc sculptat, cu reprezentări de bovidee în profil) demonstrează un înalt nivel de reprezentare mentală, individuală și colectivă. În grotă Capul Leului (Ardèche) a fost descoperit un bovidu pictat cu roșu, asociat cu pete de culoare și semne punctiforme, în grotă Cosquer, picturi reprezentând feline, cai, bizoni, iar în grotă Chabot, o friză lungă de 3 m, cu mamuți gravați.

Magdalenianul reprezintă ultima cultură arheologică a Paleoliticului superior central- și vest-european, fiind datat între 18.000 și 11.500 BP; se caracterizează prin apogeul artei parietale, îndeosebi în spațiul franco-cantabric.

În cadrul acestor culturi arheologice (cu tehnocomplexe litice deosebit de importante, cu sanctuare în grotle cu opere de artă) se individualizează stațiunile deschise, în imensele întinderi de loess ale Europei de est și centrale, unde multitudinea realizărilor artistice cu fundament religios, ori a inventarelor funerare ne determină să le includem printre manifestările cele mai importante ale sacralului individual și colectiv, ca și sanctuare în aer liber. Creatorul tuturor acestor frumuseți, materiale și spirituale este *Omul de tip Cro-Magnon* (chiar dacă denumirea a devenit improprie).

Magdalenianul aparține finalului timpurilor glaciare, între 18/17.000 și 12/10.000 ani BP, fiind recunoscut în Franța și Spania, cu unele descoperiri în Polonia, sud-vestul Germaniei, Belgia, și cu slabe influențe până în zona nord-dunăreană și pruto-nistreană. Cele mai vechi elemente par să fi apărut în Périgord. Au fost identificate mai multe faciesuri: Magdalenianul coastelor mediteraneene spaniole, Magdalenianul din Aquitania, ori Magdalenianul coastei mediteraneene franceze.

Din punct de vedere al exploatării resurselor animale și de materii prime, al folosirii teritoriului de locuit, inclusiv al spațiului locuibil prin construcții speciale, se constată superioritatea vânătorilor magdalenieni, chiar dacă marea majoritate a campamentelor sunt de scurtă durată. Aceste elemente demonstrează o anumită specializare a grupelor umane chiar în interiorul unei comunități. În perimetrul marilor grotle de la Mas d'Azil, la Lespugne ori Isturitz s-a constatat existența unor locuiri cu caracter de continuitate, în jurul cărora se aflau haltele sezoniere. Pe de altă parte, evidențierea marilor sanctuare de la Altamira, Lascaux, Niaux, Trois-Frères, Tuc d'Audoubert, etc. demonstrează, alături de întreaga artă magdaleniană, o viață spirituală intensă.

A devenit celebră stațiunea de la Pincevent, unde s-au evidențiat mai multe structuri de locuire semi-adâncite, cu vetre centrale, în jurul cărora erau amenajate spațiile pentru activitățile cotidiene: cioplirea uneltelor, prelucrarea osului, pregătirea hranei, inclusiv locul unde se mânca, spații pentru dormit, chiar spații de evacuare a deșeurilor, ceea ce poate demonstra existența unor complexe relații sociale. Resturi de locuințe, cu pavaje de diferite forme și dimensiuni, sau cu alte elemente certe de construcție și amenajare, cu vetre, uneori și cu ateliere de cioplire, au fost descoperite și în stațiunile magdaleniene din Germania (Gönnersdorf, Petersfels, Kniegrotte), Moravia (Pekarna, Kulna), Boemia (Hostim). Descoperiri de morminte magdaleniene au fost făcute în mai toate marile stațiuni magdaleniene. De cele mai multe ori, mortul era depus pe o parte, în poziție chircită, foarte rar, pe spate. Numeroase podoabe îl înconjurau: brățări din cochilii, dinți perforați; ocrul roșu era presărat în tot mormântul, protejat cu ringuri de piatră.

Locuind în perioade reci și uscate, dar și în perioada de încălzire a interstadiului Lascaux (17.500 BP), Magdalenienii vâneau *Rangifer tarandus*, *Bison priscus*, *Bos primigenius*, *Capra ibex*, *Alopex lagopus*, *Canis lupus*, *Saiga tartarica*, *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, *Capreolus capreolus*; obiecte de podoabă, unelte și arme au fost descoperite în toate campamentele magdaleniene.

Viața spirituală este extraordinar de bine documentată prin cele peste 170 de grote-sanctuar, ca și prin alte creații de artă, cu elemente de sacralitate individuală și colectivă.

Arta magdaleniană poate fi considerată ca element de mentalitate religioasă. Începând cu Magdalenianul, arta și religia au o vocație publică, aparținând întregii comunități, o legătură importantă între grupuri și între membrii grupului. Căutarea unor anumite zone ale peșterii pentru redarea anumitor scene pictate, asocierea omului cu animalele în cadrul unor scene comune, asocierea om-animal, în care omul îmbracă trăsăturile esențiale ale animalului (în mod evident, agilitate și forță), figurația schematizată feminină, ori redarea numai a sexualității feminine, apariția, pentru prima dată, a superiorității umane prin redarea animalului rănit, toate acestea și încă multe altele vădesc nivelul extraordinar al culturii religioase la care au ajuns vânătorii magdalenieni. Credem că în marile sanctuare pictate, nimic nu era lăsat la întâmplare, totul trebuia să servească mentalului religios colectiv, în care omul își are rolul său, chiar dacă este încă slab definit ca reprezentare, accentul evident fiind pus pe redarea marilor ierbivore într-o mișcare vie și la dimensiuni naturale.

II. Sanctuare ale Paleoliticului superior european.

Sunt cunoscute în prezent aproximativ 200 de stațiuni cu locuiri în grote și pe terasele unor râuri, descoperite și caracterizate ca dovezi foarte concludente ale existenței sacrului individual și colectiv al comunităților umane în Paleoliticul superior de pe întregul teritoriu european.

Chiar dacă primele dovezi ale existenței unor practici coerente ce se pot încadra în spiritualitatea comunităților umane pot fi apreciate ca datând din Paleoliticul inferior final, la începutul Paleoliticului superior, grottele de la Fumane, Italia și Chauvet, Franța, cu locuiri de vârstă aurignaciană, pot fi considerate cele dintâi monumente arheologice care au îndeplinit rolul de sanctuar, al manifestării sacrului colectiv.

Grota Fumane conține locuiri umane date în Paleoliticul mijlociu și superior, descoperite pentru prima dată în 1964. Un colectiv de specialiști de la mai multe universități și centre de cercetare au efectuat cercetări interdisciplinare, începând din 1988. Sedimentele ce adăpostesc locuirile aurignaciene (inclusiv pavajul unei locuințe special amenajate), structuri de combustie, în unitățile litologice A3-A1 și D7-D3, care au fost cercetate prin săpături sistematice pe o suprafață de 80 mp, cu datări de cronologie absolută între 34.120 ± 460 ani BP și 32.020 ± 340 ani BP. Au fost descoperite mai multe tipuri de unelte cioplite, specifice Aurignacianului; au fost identificate și reprezentări artistice, pe blocuri sau pe fragmente. Folosirea ocrului este documentată prin existența acestuia în sediment, dar și a unor fragmente de hematită. Au fost pictate mult mai multe fragmente de rocă (unele căzute din tavan), constatându-se distrugerea multor elemente picturale, ceea ce le face indeterminabile. În condiții mai bune s-au putut păstra: o reprezentare zoomorfă, parțial asemănătoare cu cea de la Vogelherd, Germania, poate o felină (să nu uităm că și la Cuciulat-Sălaj una dintre reprezentări a fost considerată o felină (M. Cârciumar, V. Chirica, 1987, 87-96). Se remarcă și motivul în „inel”, dar cu prelungiri pe două direcții, din care cauză este imposibil de interpretat. Cea mai importantă creație artistică este o imagine antropomorfă, schematizată, probabil un bărbat. Văzută din față, pare să aibă capul terminat cu două coarne slab convexe, neterminate (sau ale căror părți finale au fost distruse ori șterse); în mâna dreaptă ține o imagine de aspect geometric (dar poate fi și un zoomorf, căci pare să se distingă cele patru picioare, el fiind suspendat la nivelul capului); mâna stângă o are în poziție semiorizontală, cu antebrațul în jos, iar picioarele antroporfului se termină în arce de cerc, parțial asemănătoare cu motivul în „inel” de pe reprezentarea din partea superioară (Fig. 5). Autorii cercetărilor nu fac, deocamdată, aprecieri suplimentare (A. Broglio, G. Dalmeri, 2005), datorită faptului că fragmentele de rocă, folosite ca suport, sunt calcare cu multiple imperfecțiuni. Noi constatăm existența caracterului artistic-religios al acestei reprezentării, fie și o posibilă scenă

de dans. Dacă luăm în considerație și fragmentele de coaste de ierbivore, decorate cu incizii, ori incisivii de cerb, cu caneluri pe treimea dinspre rădăcină, întregim tabloul acestei stațiuni – loc de ceremonii cu elemente de accentuată spiritualitate.

Grota Chauvet constituie, în momentul de față cea de a doua descoperire (în ordine strict cronologică) ce se poate include printre sanctuarele Paleoliticului superior european. A fost descoperită în 1994, de către un grup de speologi, conduși de Jean-Marie Chauvet. Mai multe echipe de specialiști în cercetări interdisciplinare (conduse de Jean Clottes, apoi, de J.-M. Geneste) au efectuat cercetări începând din 1998. În prezent, prin datările de cronologie absolută, efectuate pe eşantioane de cărbune folosit la pictură, s-au stabilit cele două perioade de ocupare și de folosire a peșterii ca loc de sacralitate colectivă: prima între 32.000 – 29.000 ani BP, a doua, între 27.000 – 25.000 ani BP (J. Clottes, (sous la dir. de), 2001; J. Clottes, 2005a, 67-75); o pictură reprezentând un bizon a fost datată la 30.340 ± 570 BP (J. Clottes, 2003, 197). Au fost identificate numeroase săli, galerii, culoare, care au primit denumiri date de specificul operelor de artă. Caracteristica artei și a religiei de la Chauvet o constituie folosirea preponderentă a negrului și predilecția pentru animalele periculoase omului: 74 feline, 67 mamuți, 65 rinoceri, 15 urși, dar mai puține erbivore care intrau, în mod curent, printre animalele preferate la vânatoare: 45 cai, 31 bizoni, 16 mufloni, 12 reni, 9 bouri, 7 cerbi din specia *Megaceros*, 2 cerbi, 4 cervidee, 2 exemplare de bour moscat, o bufniță (*Bubo bubo*), cu precizarea că 78 de reprezentări zoomorfe nu au fost determinate ca și specie. Au fost identificate mai multe mâini pictate pozitiv și 5 negativ, toate în roșu, alte aproximativ 500 de semne de mâini sau puncte, uneori organizate ca adevărate serii, făcute cu palma mâinii. Printre antropomorfe s-au mai identificat și patru triunghiuri pubiene gravate și unul pictat în negru, baza unui corp feminin cu redarea vulvei, ca și o reprezentare de tipul „vrăjitorului” sau a „divinității mascate”, jumătate om/jumătate bizon. La fel de importantă este cunoașterea și folosirea tehnicii șablonului prin pulverizarea pigmentului roșu (obținut prin calcinarea ocrului galben) peste mâna pusă pe perețele grotii. De asemenea, artiștii stăpâneau foarte bine tehnica desenului cu cărbune, apoi încărcarea cu culoare, netezirea și finisarea; a putut fi stabilită cronologia pictării marilor panouri, prin elementele de suprapunere, cum a fost cazul în grupul celor patru capete de cai, ultimul fiind redat cu gura larg deschisă, dar s-a constatat că artiștii cunoșteau tehnica redării elementelor de perspectivă, în tabloul rinocerilor, lung de 2,5 m, cu suprapunerea prin mișcare, în panoul leilor, ori redarea naturalistă a unor animale. Reprezentarea denumită *Arca lui Noe* ar putea completa, simbolic, existența tuturor animalelor cunoscute de artiști, pe parcursul explorărilor continue, specifice perioadei, în căutarea de surse de hrană, de materii prime pentru cioplirea uneltelor, a mediilor favorabile pentru instalarea campamentelor. Dintre multitudinea reperelor care fac din grota Chauvet un mare sanctuar al artei și religiilor

paleolitice, se mai remarcă faptul că au fost localizate două arii de concentrare a activității: una aproape de intrare (unde s-au identificat și adevărate osuare cu resturi de *Ursus spelaeus* (cu picturi preponderent în roșu, și cu gravuri) și alta în interior, în spațiul închis (cu preponderența picturii în negru și cu gravuri). Într-un alt spațiu, situat între *Galeria Crucii* și *Sala Craniului* au fost observate amprente de peste 20 de pași aparținând unui pre-adolescent cu înălțimea de 1,30 m, și doi humeruși de urs, plantați în sol, la distanță de 10 m unul de altul. În Galeria numită *Megaceros* au fost găsite numeroase crenguțe, rămurele (unele păreau să fi fost înmănunchiate), pe care le folosiseră la întinderea coloranților, o lance din ivoriu de mamut și numeroase piese din silex, folosite la gravat. Ca și în grotile cu picturi magdaleniene, la Chauvet (dar cu 17 milenii înainte de Magdalenian), se constată deplina stăpânire a procedeelelor artistice, măiestria dovedită de artiștii aurignacieni neputând fi marcată decât de aspectele și de rigorile religioase, însă fără „canoanele” impuse mult mai târziu. Se impune și acea perfecțiune a creației aurignaciene, reprezentată de imaginea sacralizată a corpului feminin, pusă sub protecția regeneratoare a Bizonului celest, dar cu mâini de om (Fig. 23).

Grota Arcy-sur-Cure se află în zona septentrională a Franței și reprezintă un ansamblu de cavități ce datează din Jurasic. Printre acestea, *Grota Calului* a fost descoperită în 1946, ca și *Grota Renului*, iar *Marea Grotă*, în 1976, dar abia în 1990 a început să fie studiată ca punct de cercetare științifică pentru specialiști. Au fost depistate mai multe spații, care au primit denumiri speciale: *Sala Obscură*, *Cornișa de Vest*, *Marele Plafon*, *Plafonul Mezanin*. Pe baza eşantioanelor de cărbune de lemn (îndeosebi *Pinus silvestris*) din vetrele folosite la încălzit și iluminat, au fost datele cele două locuiri: prima are vârsta de 28.250 ± 430 BP, a doua, de 24.660 ± 330 BP. Așadar, acest sanctuar al artei și religiilor paleolitice poate fi atribuit Aurignacianului (prima locuire) și începutului Gravettianului (a doua locuire) (D. Baffier, 2005, 76-81).

O primă caracteristică apropiată bestiarul din această grotă de religia aceleiași populații: redarea animalelor periculoase: mamuți (50 %), urși, rinoceri, feline, dar numai 2 cai și un bizon acefal; au mai fost redade: o pasăre rapace în zbor, patru pești, un muflon și un cervideu. Pictura în roșu este preponderentă (J. Clottes, (sous la dir. de), 2001). De altfel, înaintea descoperirii grotei Chauvet, *Marea Grotă* de la Arcy-sur-Cure era socotită primul sanctuar cu reprezentarea animalelor periculoase. Aici sunt reprezentate și alte numeroase semne, unele neidentificate, ce au completat „tabloul” artistic, dar se remarcă și semnele antropomorfe: degete grupate, șapte amprente de mâini în negativ, cu degete complete (de adult și copil), degetele incomplete, o mână în pozitiv, o reprezentare vulvară și alte trei elemente antropomorfe, printre care o siluetă feminină, la a cărei realizare s-a folosit reliefurile calcaros, întărit de ocră roșu, dându-i formele generoase ale statuetelelor de tip Venus.

Imaginile pictate au dimensiuni ce variază între 20 și 170 cm. Contuurile sunt aproape lineare și sintetice, pline de exactitate.

Sondajele arheologice au adus informații privind prezența urșilor care veneau la hibernare și ale căror oase erau amestecate printre mijloacele de încălzire și iluminare: patru vetre de mici dimensiuni și patru lămpi din fragmente de stalagmite, cu resturi de grăsime. Au mai fost descoperite: mănunchiuri de crenguțe, blocuri de colorant (ocru galben), pudră de ocru roșu, concrețiuni de culori, căzute pe sol, un metatarsian și un fragment de femur (ambele de urs), folosite pentru amestecul culorilor, chiar patru mici „vase” cu resturi de pictură.

Se remarcă și aici existența unei arte bine însușite, de înaltă măiestrie, având în centrul preocupărilor redarea animalelor feroce, ca element al ideologiei religioase, pe care o mai întâlnim numai în realizările artistice aurignaciene și gravettiene din Europa Centrală și de Est (în domeniul artei mobiliare), căci preocupările pentru arta rupestră se vor reîntâlni doar în Magdalenianul francez, însă reprezentările vor fi concentrate asupra prezenței erbivorelor (cai, bizoni, bouri), care devin subiecții noilor credințe religioase.

În Europa Centrală și de Vest există și alte descoperiri pe care le includem în categoria sanctuarelor Paleoliticului superior, prin valoarea creației artistice simbolice.

Grota Spy, Belgia, a fost descoperită în 1886, și a devenit celebră prin cele două schelete de neandertalieni, descoperite aici. Aurignacianului îi este specifică o bogată creație de artă mobilă, care reprezintă îndeosebi obiecte de podobă, însă, prin impregnarea lor cu ocru, devin și *semne* religioase. Precizăm că prin structurile de combustie special amenajate, prin bogăția și varietatea resturilor arheologice, s-a acceptat ideea existenței unor campamente de caracter permanent.

Pendantivele sunt de forme și din materiale diferite, majoritatea din ivoriu de mamut. Tuburile din oase de pasăre, atent decupate, curățate, adesea decorate, par să fi fost folosite pentru păstrarea materiilor colorante. Motivele decorative sunt serii de linii paralele ori curbe, pornind de la mici scobituri, dar și semne grafice: X, V, Y.

Grotele Vogelherd, Geissenklösterle și Hohlenstein-Stadel, în Germania, reprezintă sanctuare importante din Europa Centrală. La Geissenklösterle, cele două niveluri aurignaciene au oferit un bogat inventar artistic, reprezentat de elemente antropomorfe și animaliere (bizon, mamut). Se remarcă îndeosebi sculptura în basoreliev, pe ivoriu de mamut, apoi redarea șirurilor de aliniamente punctiforme, ușor scobite, reprezentând imaginea *orantei* din religiile eneolitice. Precizăm că o altă imagine, aproape identică, a fost descoperită în stațiunea Galgenberg, Austria, cioplită în șist. Dar, tot la Geissenklösterle a fost identificat un bloc de calcar cu urme de pictură roșie, galbenă și neagră.

La Hohlenstein-Stadel a fost descoperită celebra statueta masculină dintr-o defensă de mamut (reconstituită din peste 200 fragmente). Are trunchiul alungit, picioarele scurte, ca și brațul stâng (cel drept a fost distrus din vechime). Reprezentarea capului, de tipul felinei, face din această creație prima reprezentare a divinității cu caracteristici duble, om-animat, din arta mobilă paleolitică, datată la 32.000 ani BP. O altă piesă de artă mobilă a fost semnalată la Peștera Fels.

La Vogelherd, figurinele animaliere sunt realizate în manieră remarcabilă: patru mamuți în ronde-bosse, altul în semi-relief, pe un fragment de os oval, cu un inel pentru suspendat. Micii mamuți, sculptați în fildeș, au și decor în *X*, dispus în șiruri orizontale și verticale. Un bizon și un cal, sculptați tot din fildeș, întregesc seria marilor erbivore. Carnasierele sunt reprezentate de o felină, sculptată tot în semi-relief, decorată pe tot corpul cu șiruri de puncte și linii în rețea, și de un cap de leu, de o expresivitate marcantă.

Am introdus aceste descoperiri deoarece am considerat că, prin modul de redare a elementului antropomorf sau zoomorf, prin decorul care suplimentează realizarea artistică, acestea reprezintă simboluri încărcate cu motivația de a transmite o informație sau o explicație (G. Bosinski, 1990, 67). Ele nu reprezintă realitatea, ca elemente naturaliste, ci redau doar ideea unor credințe, a unei stări de religiozitate, pe care o vom mai întâlni (*oranta* sau *divinitatea om/animal*) la alte sanctuare și la alte comunități umane, până în Eneoliticul carpato-dunărean (V. Chirica, G. Bodi, C. -V. Chirica, 2012, 47-73).

Sungir, Rusia, reprezintă o stațiune-reper pentru Paleoliticul superior vechi din Europa de est, atribuită culturii arheologice cu vârfuri foliacee, și datată la 25.000 ± 200 ani BP. Aici au fost descoperite trei concentrații circulare, cu diametrul de aproximativ 20 m, cu piese litice, faună, ocru roșu, podoabe. S-a apreciat că așezarea a fost locuită fie o perioadă lungă de timp, fie în mai multe etape succesive. Stațiunea a devenit celebră prin mormântul unui bărbat și al celor doi copii – un băiat și o fetiță, cu un inventar funerar extrem de bogat. Scheletul bărbatului avea ca ofrande peste 3.500 perle din ivoriu cochilii, dinți de animale, încât se consideră că fusese îmbrăcat cu un hanorac, pantaloni și încălțăminte, pe care fuseseră prinse toate aceste obiecte de podoabă, ca și cu un acoperământ pe cap, la fel de bogat împodobit; avea, în plus, numeroase coliere, 25 de brățări pe brațe și pe glezne, unele cu pictură neagră, inele pe degete, toate din fildeș, iar la gât, un pandantiv din șist, pictat cu roșu, cu câte un punct negru pe fiecare față. La fel de bogat era inventarul celor doi copii, care aveau și câte o lance din fildeș, cu lungimea de 2,40 m (depășeau înălțimea proprie) de-a lungul corpului; la extremitatea uneia era o rondelă, tot din fildeș. Băiatul mai avea în zona toracelui două statuete ce reprezentau un mamut și un cal; paralel cu lancea, au fost depuse piese de silex, pe o lungime de 42 cm; o altă rondelă, tot perforată, se afla lângă schelet; deasupra craniului a fost găsit un alt

aliniament din așchii de silex, ce denota existența unei alte lănci, de 1,70 m; peste 4.900 perle, mai mici decât ale bărbatului, dar identice, 250 canini de vulpe polară, perforați, un ac de fildeș care probabil încheia o mantie (?), un fragment de femur uman, foarte bine lustruit și umplut cu ocră roșu întregeau depunerile de ofrande ale băiatului. Mormântul fetei avea, pe lângă lancea prezentată mai sus, peste 5.200 perle, identice cu ale băiatului, alte două lănci din fildeș, mai mici, două batoane din corn, perforate, unul decorat cu șiruri de puncte adâncite, trei discuri perforate central și cu spițe, toate din fildeș. În mod experimental s-a stabilit că pentru crearea podoabelor din cele trei morminte au fost necesare peste 10.000 ore de muncă, și că fiecare dintre cele două lănci mari cântărea peste 2 kg (Fig. 24). Acest complex funerar demonstrează nu numai existența unui sistem social bine structurat, dar și o ideologie religioasă, potrivit căreia copiii decedați se bucurau de o atenție deosebită (J. K. Kozłowski, 1992; V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012, 9-77; V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012, 1-18).

Gravettianul, cultura arheologică ce succede Aurignacianului, a fost caracterizat prin dezvoltarea artei mobiliare, în concordanță cu ideile religioase ale comunităților umane; tot acum au fost create celebrele *Venus* sau variante ale reprezentării feminine, ceea ce demonstrează certitudinea apariției unei noi ideologii în religiile Paleoliticului superior.

Grota Gargas, Franța, descoperită în 1870, este celebră mai ales prin reprezentarea mâinilor (peste 250 exemplare), a gravurilor de animale, 143 exemplare (numai 5 pictate), dar și prin bogatele resturi paleontologice. Considerăm foarte sugestivă prezența mâinilor pictate, care nu însoțesc alte figuri pictate; au fost recenzate 103 imagini ale mâinii stângi, dintre care 72 negre, 28 roșii, 2 albe, una cu ocră, și 36 ale mâinii drepte: 13 negre, 23 roșii, inclusiv amprente în argilă; se remarcă, de asemenea, cele 10 mâini întregi, nemutilate, celorlalte lipsindu-le degete sau falange; unele mâini, îndeosebi de copii, au fost doar schițate (au fost denumite și două *Sanctuare* ale mâinilor). În ceea ce privește gravurile animaliere, s-a constatat stăpânirea tehnicilor diverse: trasate cu degetul pe argila încă umedă, gravuri cu linii simple sau striate, raclaje, reprezentând bovidee, bizoni, cai, cervidee, mamuți, urși, feline, chiar păsări. (xxx, 1984b, 514-520).

Toți exegeții acceptă ideea unor rituri și ritualuri magice, religioase, care presupuneau sacrificii cultice, existența unor elemente patologice, considerate tot elemente cultice, sau ca reprezentând un cod, un „limbaj” mutual, un „joc al degetelor ce asigură exprimarea sau expresia diferitelor teme” (xxx, 1984b, 119-121). Ca și în grota Chauvet, s-a constatat stăpânirea tehnicii pulverizării culorii lichide, suflată peste mâna pusă pe perete, uneori cu deformații intenționate.

Laussel, Franța, reprezintă un adăpost sub stâncă, descoperit și cercetat începând din 1895, devenind ulterior o stațiune cunoscută prin reprezentările

antropomorfe feminine. Mai multe blocuri de rocă, căzute din pereți sau tavan, au fost decorate cu imagini sexuale feminine stilizate: cupule (folosind denivelările rocii, pe care le-au rotunjit la dimensiuni diferite), vulve. Se remarcă *Vânătorul*, una dintre foarte puținele reprezentări considerate masculine, dar care, după opinia noastră poate fi și o altă imagine a *Orantei* (cu atât mai mult cu cât H. Delporte nu neagă posibilitatea unei reprezentări feminine), apoi celebra *Venus à la corne*, la care se adaugă *Venus à la tête quadrillé*, apoi *Venus de la Berlin* și nu mai puțin celebra *Carte à jouer*, imagine pe care, din nou, o vom regăsi în arta religioasă eneolitică. Alte imagini masculine, deși fragmentare, completează acest sanctuar gravetian: un bloc sculptat, unde se poate doar observa capul, dar și brațele, însă *phallus*-ul este clar reprezentat; o altă sculptură, fragmentară, este considerată ca fiind cu certitudine extremitatea unui *phallus*; pe alte două blocuri sculptate sunt reprezentate organele genitale masculine. Caracterul religios, mai ales al imaginilor feminine este întărit de colorarea lor cu ocră roșu (Fig. 25; Fig. 26).

Nu lipsesc nici reprezentările zoomorfe, tot pe blocuri: capete de cai, în profil spre dreapta, o hienă, o căprioară (capul este redat pe aversul blocului, iar corpul se continuă pe revers), un mamut foarte stilizat, dar și alte animale slab reprezentate, a căror identitate este nesigură. Este foarte important de precizat că toate sculpturile au fost realizate într-un singur spațiu, de 12 x 6 m, ceea ce îi conferă calitatea unui adevărat *Altar*. Prezența ocrului roșu este considerată ca făcând parte din procesiunile artistice și religioase ale sacrului colectiv, organizate de comunitățile umane.

Grimaldi, Italia, este o stațiune descoperită în 1883 și cercetată începând din 1885, îndeosebi pentru statuetele feminine, unele fiind găsite într-o mică grotă din apropiere (*Grotta Prințului*). Cele mai cunoscute sunt statueta cioplită în steatită galbenă, apoi cele numite *Polichinella* (marioneta cu două cocoșe) și *Rombica*, ambele din steatită verde. Se remarcă și placa pe care a fost reprezentată, ca la Laussel, imaginea procreerii, a acuplării celor două elemente, *ying* și *yang*. Statuetele au fost realizate conform „canoanelor” religioase sau estetice ale timpului și ale comunității umane respective (V. Chirica, G. Bodi, C. -V. Chirica, 2012, 47-70).

Aceste statuete se caracterizează prin *obligativitatea imaginii interzise*, canon respectat cu strictețe în arta paleolitică și eneolitică. Prezența unui număr sporit de statuete, la Grimaldi, unde s-au descoperit și morminte de copii, constituie argumente cu privire la existența unor locuri cultice importante pentru manifestările religioase ale comunităților umane din această vreme.

Grotta Paglicci, Italia, a fost descoperită și cercetată încă din a doua jumătate a secolului trecut. A fost locuită, ca și alte numeroase stațiuni, începând din Paleoliticul inferior, dar Gravettianul de aici se remarcă prin arta mobilă și parietală (A. Palma di Casnola, 1988). Pe baza unui fragment de tibie de bovidu,

gravată, nivelul de locuire a fost datat la 22.600 ± 450 BP, deci în plină desfășurare a locuirilor de tip gravettian.

Gravura reprezintă un muflon foarte bine redat, chiar dacă întreaga suprafață a piesei este decorată cu linii drepte unghiulare și cu alte linii gravate, care ar putea sugera un peisaj de prerie. Această piesă de artă are și semnificații religioase, reprezentând una dintre cele mai importate creații ale artei mediteraneene a vremii. În ceea ce ne privește, la fel de importantă este asocierea reprezentării calului și a mâinii, aceasta din urmă fiind repetată și în alte spații ale peșterii. Notăm doar că în Epigravettianul de aici, datat la 16.030 ± 190 BP, pe un fragment de os iliac de cal, este redat un cal alături de doi cerbi, o adevărată scenă de vânatoare culturală, spațiul liber fiind acoperit de săgețile vânătorilor. Alte gravuri de bovidee și cervidee sunt redată pe blocuri, dar apar și reprezentări de păsări, chiar un pinguin, pe alte blocuri, care completează acest sanctuar dedicat vânătorii culturale. O importanță deosebită o are reprezentarea ouălor într-un spațiu închis – un Univers al spiritualității acestei comunități. Ca și în grotă de la Grimaldi, și la Paglicci a fost descoperit un mormânt de copil (băiat de 13 ani), acoperit cu praf de hematită și cu mobilier funerar: la cap, un aranjament din dinți de cerb, perforați, o brățară și un inel cu tijă de suspendare, iar în jurul corpului, mai multe unelte din silex și din os. Avem, așadar, un sanctuar complex, cu elemente funerare și de artă cu conotații religioase, întregul ansamblu reprezentând sacrul colectiv al comunității (Fig. 26).

Willendorf, Austria, pe Dunărea Mijlocie, a devenit celebră prin cele trei statuete, de stiluri diferite, descoperite în niv. 9, datat la aproximativ 23.000 ani BP, în asociere cu un fragment de femur uman și cu mai multe galete asupra cărora s-a constatat intervenția intenționată a oamenilor, dar fără a se putea preciza caracterul cultural al acestei intervenții. Prezența statuetelor (chiar dacă una dintre ele este zveltă, iar a treia, doar o eboșă), demonstrează importanța divinității feminine în religiile Paleoliticului superior al zonei geografice, îndeosebi începând cu cultura gravettiană (Fig. 27).

Dolni Vestonice, Moravia, reprezintă o stațiune deschisă, cunoscută încă din sec. al XVII-lea, dar cercetată arheologic începând din 1920, devenind, astfel, unul dintre cele mai complexe sanctuare ale Gravettianului european, deoarece se îmbină elementele funerare cu acelea ale artei, ambele cu importante resorturi de spiritualitate. Două morminte, dintre care unul triplu, trebuie luate în considerație: Mormântul unei femei, al cărei schelet dovedea existența unor deformații patologice (care i-au modificat vizajul), fusese depus într-o groapă special amenajată și era acoperit cu doi omoplați de mamut, cu urme de pictură roșie. Mormântul triplu conținea scheletele a doi tineri și o fată (în mijloc); între coapsele fetei, care prezenta, de asemenea urmele unor deformații patologice ale feței, a fost depus ocră roșu, ca și sub capul fiecărui mort, iar băiatul din dreapta sa ținea mâinile tocmai între

coapsele fetei. Dar, după alte opinii, în mijloc era un tânăr de tipul cu sex nedeterminat, ceea ce presupune, ritual, existența unor personaje „între sexe”, cu puteri supranaturale (J. Svoboda, 2005, 53). Un alt schelet de copil era însoțit de un colier din dinți de vulpe. Arta mobilă de aici este foarte bogată și complexă: statueta feminină, capul antropomorf din fildeș, „batonul cu sâni”, o reprezentare foarte stilizată și un alt vizaj antropomorf, un colier din pandantive, toate din fildeș, statuete din lut ars: urs, păsări răpitoare. La Dolni Vestonice au fost descoperite și locuințe de mari dimensiuni (una dintre acestea, ovală, cu laturile de 14 x 9 m, încălzită de cinci vetre), alta, cu diametrul de numai 5 m, dar în care s-a găsit cuptorul de ars obiecte de lut, cu peste 2200 de statuete și fragmente, majoritatea antropomorfe feminine. Această locuință era „apărată” de un șanț săpat în sol, pe o parte, și de un zid amenajat pe cealaltă parte. Toate aceste descoperiri, fapte certe ale sacralului colectiv, necesită importante precizări. Ansamblul de la Dolni Vestonice este dat între 25.000-28.000 ani BP, iar fragmentele de lut ars, din locuința ovală, au vârsta de 33.000 ± 300 BP, dar încadrarea gravetiană rămâne sigură (J. Svoboda, J., 1995, 258-272; Iakovleva, L., 2013, 237-270; M. Oliva, 2013, 271-298; Estelle Bougard, 2013, 301-3406).

Precizăm încă faptul că stațiunea Dolni Vestonice cu locuirile sale și cu descoperirile gravettiene nu este unică în Gravettianul morav, căci la Moravany, Petrkovice, Brno, Predmosti, Pavlov au fost descoperite alte statuete din fildeș sau hematită, ca și piese de artă sau de podoabă, dar cu conținut religios: dinți de animale (lup), perforați, 275 mici blocuri din roci diferite, colorate cu ocră roșu, 33 galete plate, perforate, 67 cochilii perforate, pandantive din șist sau din cochilii perforate, etc. (Pavlov I și II). Gravettianul oriental este, în ceea ce ne privește, foarte bine reprezentat în cadrul stațiunilor din grupul Kostienki, pe Don, cu „ramificația” de la Malta, din Siberia.

La Kostienki I, în Rusia, statuetele feminine au trăsături specifice, parțial deosebite de acelea din spațiul Europei de vest, la care se adaugă acelea din lut ars (asemănătoare cu cele de la Kostienki XIII, cu precizarea că, tot din ivoriu, au fost realizate toporașe de cult cu decor geometric, spatule cu vizaj uman, plachete cu „urechiușe” pentru prindere, dar și statuete zoomorfe, medalioane” din lut ars, considerate simboluri sexuale feminine.

Este de remarcat faptul că locuințele de la Kostienki au dimensiuni imense (36 x 18 m), cu vetre de foc în interior (11 vetre aliniate pe axul lung), cu amenajarea unor adevărate „osuar” aparținând mamutului, a căror destinație a rămas necunoscută, căci defensele delimitau spații circulare în interiorul locuinței. Dar caracterul de sanctuar al stațiunii este dat de cantitatea mare de statuete zoomorfe de mici dimensiuni (2-3 cm), reprezentând mamuți sau numai capete de animale. Cele antropomorfe feminine sunt în întregi (6) întregi și 80 (fragmentare); cele 6 erau

decapitate din vechime, dar au fost descoperite și peste 20 de capete izolate. Uneori capul avea decor „în benzi” gravate, dar și alte părți anatomice erau decorate cu motive diferite, chiar sub forma unui colier, dispus între sâni. Au fost descoperite statuete în poziție șezândă, unele depuse ritual în gropi mici, săpate în interiorul locuinței, pe un strat de lut foarte fin, cu pereții vopsiți cu ocră roșu, tot complexul fiind acoperit cu omoplați de mamut. Materia primă o constituie fildeșul, calcarul, lutul ars. Realizarea sânilor, ca și abdomenul proeminent demonstrează că acestea reprezentau divinitatea însărcinată (ilustrat cel mai bine la Kostienki XIII). Imaginile reprezintă divinitatea feminină, ca element al unei noi ideologii religioase din această parte a Continentului (G. Bosinski, 1990, 123), și care va sta la baza credințelor neo-eneolitice în domeniu.

În spațiul rusesc au fost descoperite și alte stațiuni care ar fi putut avea rolul de sanctuare în cadrul manifestărilor religioase ale comunităților Gravettianului oriental. Ne referim îndeosebi la stațiunea Mal'ta, cu numeroasele sale statuete feminine, întregi sau fragmentare, cu un mare număr de stilizări ale imaginii feminine, unde putem remarca apariția, pentru prima dată, a „idolilor *en violon*”, identificați și în Eneoliticul nostru. Acest adevărat sanctuar reprezintă, după opinia noastră, o altă ideologie a religiei vânătorilor siberieni, iar decorul unor astfel de opere de artă fiind considerat unicat în domeniu. Evident, dacă am considera fiecare prezență-descoperire de statueta ce reprezintă divinitatea feminină a Gravettianului oriental drept un sanctuar al religiilor imensului spațiu al Câmpiei de Est, ar trebui să adăugăm la lista noastră și alte stațiuni, cum ar fi Mezin (unde am identificat un mare număr de elemente decorative geometrice, identice cu acelea din Eneoliticul nostru), Gagarino, Avdeevo, dar și altele, de pe cuprinsul întregului teritoriu european.

Solutreanul Europei occidentale reprezintă apariția artei monumentale, a sculpturii în baso-relief pe blocuri de mari dimensiuni. De altfel, trebuie să precizăm că și utilajul litic se constituie într-o realizare unică și foarte importantă. Stațiunea eponimă, Solutré, a fost descoperită în 1866.

Roc-de-Sers a fost cercetată din 1908, și se caracterizează prin imensele sculpturi de bizoni în basorelief, pe o friză de peste 15 m lungime, la care se adaugă alte blocuri, tot sculptate, reprezentând cai, bovine, un muflon, un ren, o pasăre. Unele blocuri erau căzute într-o tranșee intermediară, care separa peștera principală de cea a *Fecioarei*, atribuită aceleiași perioade. Important este și că, pe una dintre frize, bizonul pare să aibă cap de mistreț, iar pe un alt bloc, de 7 x 5 m, este reprezentat un om în fugă, din fața bourului; alte creații artistice reprezintă doi mufloni afrontați, ca și alte blocuri cu imagini pictate cu negru sau gravuri ale animalelor cunoscute deja. Chiar dacă acest ansamblu a fost considerat inițial „atelier”, se apreciază, prin resturile de locuire existente: o vatră de foc, de mari dimensiuni, 3 morminte, unelte de silex, că este o locuință cu caracter de cult,

sanctuarul fiind situat la intrarea în grotă. Grotă de bază este dublată de cea a *Fecioarei*, de asemenea cu reprezentări artistice culturale.

Fourneau du Diable, Franța, a fost cercetată începând din 1907, fiind reprezentată de două locuiri, situate pe terasele inferioară și superioară a râului Dronne. Cea de pe terasa superioară este reprezentată de trei blocuri ornate, toate situate în interiorul grotei, cu reprezentări de bouri. O locuință de 12 x 7 m, delimitată de un taluz de 1 m înălțime, bordat cu blocuri de calcar, avea intrarea de 4,20 m și conținea unelte din os și piatră, specifice Solutreanului, obiecte de podoabă (perle din fildeș, dinți de animale și cochilii perforate, inclusiv ocră roșu și galben, dar și oxid de mangan, la care se adaugă o godetă pentru prepararea culorilor. Interesantă este și „structura” amenajată special, cu mici galete lustruite, aranjate în rânduri, pe o suprafață de 15 x 8 cm. Arta mobilă este compusă din 3 pietre mici, ornate cu gravuri animaliere și cu urme de ocră. Un alt bloc prezenta mai multe gravuri sau eboșe de animale, pe ambele suprafețe, unele prezentând cunoașterea și folosirea ambelor tehnici: gravură și sculptură. Pe baza urmelor de pictură, se consideră că alte blocuri conțineau animale pictate, dar imaginile s-au deteriorat.

Pech-Merle, Franța, se datează în general între Gavettian și Magdalenian. Conține mai multe ansambluri picturale, printre care se identifică animalele bine redată, tipizate, cu capete mici, mijloc alungit prea mult, picioare atrofiate, între care se deosebesc caii punctați din sala principală. Ei sunt însoțiți de mâini în negativ sau degete realizate cu șablonul. Un alt ansamblu ocupă partea stângă a *Marii Săli*: *Friza neagră* cu 25 desene numai în linii negre: 10 mamuți, apoi bizoni și cai. Printre alte compoziții se citează *Capela mamuților*, *Omul rănit*, *Plafonul cu hieroglife*, *Femeia-bizon*.

Arta religioasă solutreană cunoaște și alte manifestări, în Franța (grotă *Capul Leului*, *Chabot*, cu reprezentări animaliere pictate), în Europa Centrală, dar mai ales în Spania, unde unele peșteri, printre care se remarcă grotă Parpallo, cu cele peste 5857 plachete ornate, unele pe ambele suprafețe, gravate și pictate, cu motive antropomorfe, zoomorfe, geometrice, care denotă o ideologie religioasă unică în cadrul manifestărilor epocii.

Magdalenianul reprezintă apogeul creației artistice din toate timpurile, dar și al celor mai impunătoare sanctuare cu rosturi de catedrale. Cele mai importante dintre numeroasele stațiuni unde comunitățile umane au reprezentat unicitatea gândirii religioase, sunt următoarele:

Altamira, Spania, caracterizată prin două mari grupe de ansambluri picturale, dintre care unul în centrul sanctuarului, cu boi, bizoni, cai, cervidee, mufloni, uneori cu semne pătrate, sau cu șiruri de linii. Domină policromia, dar uneori negrul este cel mai des folosit. Intrarea în partea îndepărtată a peșterii pare să fie străjuită de un cerb; în zona anterioară a culoarului au fost pictați sau gravați cai

și bizoni, cervidee și mufloni. Uneori apar semne pătrate, care le însoțesc pe acelea barbelate, folosind asperitățile rocii pentru a le transforma în măști umane. De la intrarea în grotă și până în extremitatea distală, peste 60 de grupe de semne negre, puncte și bastonașe marchează grupe de figuri și spațiile intermediare. Acest ansamblu al picturilor în negru oferă un caracter stilistic omogen.

Al doilea mare complex pictural îl constituie *Marele Plafon* al sălii de 18 x 9 m, și a devenit un unicat al artei paleolitice, cu decorul său policrom. În centru, peste 15 bizoni în posturi variate, unele naturaliste (cei doi bizoni care își delimitează teritoriul). Figurile dominante sunt un bizon mascul de 2,05 m și un cal de 1,70 m, ca temă centrală, dar se asociază trei căprioare (una atinge 2,25 m), alte animale, printre care se pot recunoaște un mistreț, un bizon acefal, la care se adaugă o țesătură de semne diferite: claviforme, barbeluri. O bogată serie de gravuri reprezentând căprioare, cai, bizoni, mamuți, identice cu acelea din grotă Castillo, completează ansamblul artistic.

Font-de-Gaume, Franța, a fost cercetată începând din 1901. Este formată dintr-o galerie principală ca un culoar de 100 m, de unde pleacă mai multe ramificații. Cele mai importante spații cu destinație culturală, desemnate prin varietatea operelor de artă, se află în a doua jumătate a traseului, unde acestea sunt etajate pe pereți: bizoni, cai, mamuți, reni, chiar un lup. Bizonii în șir sau renii afrontați formează compoziții. Originalitatea grotii o constituie bicromia. Printre cele 198 de imagini se pot vedea 80 bizoni, 40 cai, 23 mamuți, 17 reni, diverse semne, unele tectiforme, mâini în negativ în mai multe registre, profile antropomorfe, dar care par să fi fost dotate și cu trăsături zoomorfe, de tipul „*Vrăjitorului*”; o felină a fost adânc incizată în peretele galeriei principale, ca și un imens *Megaceros*. Îmbinarea reliefului natural, mai ales cel stalagmitic, cu diferite semne pictate, evocă imaginea unor capete de animale. Credem că unele semne tectiforme au fost marcate cu negru pe corpul bizonilor, vrând să semnifice relația om-animal în cadrul viețuirii colective.

Cap-Blanc, Franța, adăpost sub stâncă, se remarcă îndeosebi prin friza de 13 m, sculptată, cu 10 cai în profil, bizoni (dintre care unul suprapus de un cal), alte animale nedeterminabile. Important este faptul că friza a fost, inițial, acoperită cu ocră roșu, ale cărui urme se mai observă încă. Prezența unor schelete umane, pierdute (cercetările s-au efectuat la începutul sec. XX), poate avea legătură cu ansamblul de cult de aici.

Combarelles, Franța, este o tot o cavitate, nu departe de Font-de-Gaume, de tipul grotă-culoar, lung de 300 m, cu peste 600 de animale sau semne gravate, printre care 120 cai, 40 de bizoni, majoritatea fiind alăturate sau suprapuse cu alte animale: urși, reni, mamuți, feline, chiar antroporfe, ori tectiformele.

Rouffignac, Franța, a fost supranumită „Grotă cu 100 de mamuți” de către L.-R. Nougier (1975). O statistică finală cuprinde peste 150 de mamuți, dintre care

47 pictați, 17 bizoni pictați și 7 gravați, 9 cai pictați și 4 gravați, 12 mufloni pictați și 1 gravat, 6 rinoceri pictați și 5 gravați, 8 reprezentări antropomorfe, printre care, caricaturizată, este gravura *Adam și Eva*; toate se repartizează pe mai multe spații: *Calea Sacră, Marele Plafon, Salonul Roșu, Plafonul cu Șerpi, Plafonul Patriarhului*. Tehnicile de realizare sunt diferite: gravură cu unelte de piatră, trasare cu degetul în argila moale, desen cu mangan amestecat cu argilă, cu argilă roșie (cu ocră), cu cretă albă. Se remarcă asocierea animalelor affrontate în mai multe frize. Întregul ansamblu pare să reprezinte omogenitatea ideologiei religioase, realizată de un mic grup uman care a locuit aici o perioadă scurtă de timp.

Niaux, Franța, se caracterizează prin cei peste 2 km de galerii, dar celebrul *Salon Negru* se află la 1300 m de la intrare. Aici, pe o lungime de 40 m se etalează 6 mari panouri cu întregul ansamblu al animalelor pictate: cai, bizoni, unele alăturate cu alte animale și cu urme de săgeți. Toate realizările artistice sunt făcute în linii negre, dar prezentând detalii anatomice specifice, care le deosebesc în cadrul ansamblului artistic al artei parietale franceze. Important este și faptul că și pe sol au fost gravate figuri zoomorfe, care întregesc dispozitivul parietal. Stilul omogen denotă execuția fină, a unor artiști care stăpâneau atât canoanele artistice, cât și pe acelea religioase. Prezența reprezentărilor pe solul de locuire, nedeteriorate de locuitorii grotei, ne determină să credem că existau unele practici religioase, scenarii bine stabilite și interpretate.

Gabillou, Franța, este unul dintre puținele ansambluri-sanctuar aflate în proprietate privată, ale cărui prime gravuri au fost remarcate în 1941, fiind cumpărată de dr. J. Gaussen în 1955 (J. Gaussen, 1964). Cercetările arheologice au identificat bogate și variate resturi osteologice de cai, reni, antilope saiga, lupi, vulpi, păsări, puține bovidee, dar și unelte din roci locale, specifice Magdalenianului, 9 sulite din os, cu șanțuire longitudinală. Figurația parietală se întinde în 20 de săli ale culoarului, uneori separate de extinderi laterale. Au fost identificate două sanctuare, primul la intrare (distrus de excavații), cu gravuri de cai-bizoni-semne diverse; al doilea, bine păstrat, reprezintă adevăratul sanctuar, cu întreaga gamă de reprezentări, în sălile D – S: aceleași complementarități: bouri-cai, bizoni-cai-semne, bouri-bizoni-cai, bour-cal-muflon-semne.

A. Leroi-Gourhan (1965, 259) a remarcat că Gabillou se află printre marile sanctuare ale Paleoliticului superior: Lascaux, Niaux, Combarelles, unde se constată repetarea temei principale, organizată în funcție de topografia internă a grotei: compoziții animaliere, uneori cu semne specifice. Astfel, *semnele* feminine se înscriu într-o serie de 12 pătrate închise, compartimentate, dar inteligent organizate, care permit, ca și la Lascaux, stabilirea și clasificarea lor. Nu lipsesc *semnele* masculine, asociate, uneori, cu cele feminine, sau cruciforme. Au fost identificați 59 cai, 28 reni, 18 bovidee, 12 bizoni, 8 mufloni, 4 feline, 4 urși, 2 iepuri, o căprioară,

4 vrăjitori, 4 figuri antropomorfe, dar sunt și 18 animale nedeterminate, sau 72 semne de tipul celor enumerate. Printre cele mai cunocute sunt *Femeia cu hanorac* și *Marele Vrăjitor* (omul cu cap de bizon), la care mai adăugăm *Femeia acefală*, scena animal-om.

Prin numărul mare de creații artistice, cu caracteristici cert religioase (unele au fost vopsite cu ocru), la care se adaugă marele număr de *semne*, grotă Gabillou se remarcă printre marile sanctuare create de *Cro-Magnon*-ul european.

Lascaux, Franța, a fost descoperită, întâmplător, în 1940, iar în 1963 a fost închisă publicului; în 1983 a fost deschisă pentru public *Lascaux II*, copia celebrului sanctuar, care cuprinde numai *Sala Taurilor* și *Prelungirea axială*.

Au fost identificate 600 picturi și 1500 gravuri, toate realizate în timpul ameliorării climatice, numită „Interstadiul Lascaux”, datat între 16.000 ± 500 și 15.500 ± 900 BP (J. Clottes, 2003, 53). Au fost folosite toate detaliile reliefului local: pereții mari pentru panourile marilor erbivore, extremitățile laterale, înguste, pentru animalele dăunătoare. În *Fântână* (o cavitate cu adâncimea de 4 m), s-a pictat celebra scenă cu reprezentarea umană în dificultate vis-a-vis de bizonul rănit, care l-a atacat.

Au fost descoperite lămpi pentru iluminat, vetre, amprente de pași de oameni și de animale, eșafodaje (schele) pentru ridicat, mici gropi pentru extracția argilei și a ocului, casete cu diverse obiecte, oase, vase mici și tuburi pentru păstrarea culorilor, etc.

Arta mobilă este compusă din piese diverse, inclusiv non-utilitare, plachete decorate cu gravuri, unele considerate că ar fi fost folosite ca schițe, modele. Pictura marelui plafon s-a executat folosindu-se la iluminat, lămpi (21), dintre care una, din gresie roșie, era decorată și depusă ritual în *fântână*. Celelalte erau amenajate din fragmente de gresie, sau calcar, scobite, și cu un șanț pentru scurgerea culorii. Licheni și bucăți (tije) de ienupăr s-au folosit tot la iluminat. S-a constatat că o astfel de lampă lumina ca o lumânare, timp de o oră. 17 urme de scări-schele au fost semnalate în timpul săpăturilor, în cavitățile de lângă pereți. Planșeurile erau dotate cu crengi mari; în felul acesta oamenii se puteau urca până la 4 m înălțime.

130 de godete au fost folosite pentru măcinarea culorilor, identificându-se peste 160 de nuanțe coloristice: varietăți de negru, roșu, galben, alb. Au fost descoperite 105 fragmente de coloranți de negru, din oxizi de mangan, 20 de bulgări de coloranți galben (ocru, argilă și oxizi de fier, cu nuanțe de galben pal la maron roșcat), 20 roșu (din ocru galben, care merge de la galben-roșcat la brun-roșcat), alb din caolin. Artiștii au știut să adauge diverse tipuri de argilă, substanțe vegetale, minerale, pudră de oase, care, în amestec cu apa locală, bogată în calciu, sau cu grăsimi animale, asigurau consistență operelor de artă.

Ca și la Gabillou, au fost constatate teme dominante: cupluri de animale: cal-bour, cal-bizon. Au fost numărate 355 reprezentări de cai, 87 de bouri, 88 cerbi și căprioare, 35 mufloni, 20 bizoni. Animalele dăunătoare, periculoase, cum ar fi felinele, sunt redată în spații laterale. Au fost identificate peste 400 *semne*, grile gravate, alte motive, care se suprapun, uneori, peste picturi.

Concluziile specialiștilor sunt că la Lascaux operele de artă au fost realizate de un grup nu prea mare, într-o singură secvență de locuire, și reprezintă ideologia religioasă a vremii, destul de mult schimbată față de ce s-a realizat în grotă Chauvet, cu aproximativ 17 milenii în urmă.

În prezent, pe teritoriul Europei sunt cunoscute și alte numeroase locuiri paleolitice, situate în grote sau în așezări deschise, care ar putea fi incluse în categoria sanctuarelor, datorită creațiilor artistice cu rol cultic. Ne referim la grotelile din Franța, Spania, Italia, dar și la așezările de la Molodova sau Cosăuți, pe Nistru, în R. Moldova, poate chiar Mitoc și Piatra Neamț-Poiana Cîreșului, cu bogate și variate obiecte de artă parietală, respectiv mobiliară, îndeosebi pe obiecte non-utilitare, dar care ar fi putut avea un scop cultic, religios, specific preocupărilor și necesităților acelor comunități umane.

După opinia noastră, au existat cinci tipuri de sanctuare: I, la intrare, sau în partea cea mai ușor accesibilă a grotelor (Altamira, Lascaux); II, situate în zonele profunde, aproape inaccesibile, de unde și caracterul de sacralitate, de mister (Niaux, Font-de-Gaume); III, expuse atât aproape de intrare, dar și în zone mai profunde (Gabillou, Lascaux etc.); IV, situate pe culoarul grotii, de regulă, strâmt și relativ greu accesibil (Gabillou, Combarelles); V, în aer liber (Dolni-Vestonice, Kostienki etc.) sau în adăposturi sub stâncă (La Madeleine, Cap-Blanc etc.).

Pomind de la cele mai simple elemente de artă, *semnele*, unele cu rol pur decorativ, dar și *semne* cu importanță profundă, spirituală, religioasă, există și sensul câtorva dintre cele mai importante motive decorative din arta Paleoliticului superior: prezența feminină, prezența masculină, fiecare cu mai multe variante de tratare-interpretare, vânătorul cu rol magic și cu substituirea animalului, dar și manifestări coerente, cu valoare simbolică și sacră: înmormântările cu întreaga lor problematică, socială, spirituală, chiar economică.

Din punct de vedere cronologic, nu putem omite elementele cu valori aproape identice, din Paleoliticul inferior final, referitoare la *umanizarea* obiectelor amorfe prin transformări sau prin aducerea lor în mediul deja sacralizat ca urmare a prezenței omului. În același sens, *domesticirea*, stăpânirea și apoi folosirea intenționată a focului a constituit o etapă extrem de importantă în devenirea economică și cultural-spirituală a umanității preistorice.

Tot din punct de vedere cronologic, înmormântările cu caracter cultural, cu ritualuri deja bine stabilite, au reprezentat un pas important în evoluția mentalului

comunităților umane. Încă la nivelul cronologic al Neandertalienilor (prezenți și la începuturile Paleoliticului superior, alături de *omul modern-Homo sapiens*) constatăm practicile de înmormântare, cu depuneri de ofrande – reprezentând părți din animalele vâdate, ceea ce constituie o primă dovadă a supremației omului asupra naturii ostile. Era necesară separarea destinului omului de al animalelor vâdate și consumate, prin supremația primului. Sacralizarea spațiului gropii mormântului, ca univers al spiritualității de după moarte, a demonstrat că morții nu mai sunt lăsați în spațiul amorf, nelocuibil, la suprafața solului, ci sunt apărați, ei capătă o valoare simbolică, *de trecere*, iar ofrandele menajere au rolul de a sublinia importanța voinței umane față de cei *asemenea lor*. La Sungir, la Dolni-Vestonice, etc., constatăm o valorizare extraordinară a înmormântării ca sacralitate a *trecerii*, fie că este vorba de o posibilă ierarhizare socială, fie că se acordau puteri deosebite celor cu trăsături particulare, evidențiate prin deformări patologice sau prin oricare alte trăsături care îi deosebeau de membrii comunității.

Depunerea ofrandelor de animale are două valențe: mai întâi, constatăm depunerea rituală a unor părți din corpul animalului vâdat; a doua *valorizare* a animalelor se referă la prelucrarea dinților, a fildeșului, a coamelor, fiind depuse în morminte astfel de obiecte, ca semn al superiorității totale a omului față de mediul animal și ambiental; dar trebuie să luăm în considerație și să apreciem tendința omului spre frumos, căci multe dintre ofrandele depuse în morminte, probabil aparținând morților (înainte de a muri), puteau reprezenta *numai* dovezi ale esteticului, fără alte atribute.

Reprezentarea efectivă, în arta paleoliticului superior, a celor mai simple elemente cu caracter religios, se referă la aspecte de peisaj vegetal, simboluri ale curgerii inexorabile a timpului (spiralele de factură geometrică, identice pe brățara din ivoriu sau pe capul unor statuete de la Mezin, ori pe ceramica neo-eneolitică), dar și la imaginea cea mai sugestivă a prezenței divinității feminine ori masculine; repetarea *semnelor* din primele două categorii, nu numai în arta paleolitică, dar și în cea eneolitică, demonstrează corectitudinea încadrărilor, inclusiv *transmiterea* ideilor religioase, intrând în domeniul etnologic și cultural.

O altă importantă reprezentare antropologică o constituie redarea mâinilor (Fig. 28). Cunoaștem deja interpretările date de unii exegeți: coregrafie religioasă (H. Breuil), limbaj (care încă nu a fost decodificat), mesaj (A. Leroi-Gourhan, G. Bosinski). Noi credem că putem vedea în redarea mâinii și alte elemente religioase: Mâna care *crează*, când imaginea ei este alăturată tuturor creațiilor artistice; mâna care *protejează*, când este situată în conexiune cu erbivorele neferoce (cai): Paglicci, Pech-Merle; mâna care poate *stăpâni* animalele dăunătoare omului (Chauvet, Arcy-sur-Cure); mâna care se *sacrifică*, poate în cursul vânătorii; mâna, element cu *puteri superioare*, atunci când este redată ca având deformări patologice, degete mutilate

sau lipsă (Acy, Gargas). Atât de numeroasele reprezentări, la Chauvet (peste 500 de *semne*), Gargas (peste 250, dar numai 10 întregi), ne transmite mesajul religios al comunităților umane respective. Mâna care crează poate fi simbolizată și de faptul că mai multe creații artistice au fost realizate cu mâna (degetul) în argila moale a pereților, sau pe locul de călcare, aceste realizări cu rol religios fiind protejate, nedistruse în cadrul ceremoniilor cultice. Ideea mâinii *protectoare* a străbătut milenii și, în iconografia creștină, Maica Domnului este uneori redată cu a treia mână, cea care protejează întregul univers creat, dar mai ales îi apără pe credincioșii care îi cer protecția. Relativ la *mâna-sacrificiu*, găsim, la Mănăstirea Proboata, în Sf. Altar, Măinile Mântuitorului în Sf. Potir, care înseamnă, de fapt, sacrificiul suprem.

Revenind la imaginea clar exprimată a femeii, constatăm mai multe tipuri de reprezentări, fiecare cu un *mesaj* propriu. În ordine cronologică, am putea constata mai întâi redarea ei sub forma statuetelor, ce datează din Gravettian. Nu considerăm că acestea redau întotdeauna *ideea* fertilității și fecundității, ci mai curând credem că această supraponderalitate a depins de anumite idealuri de frumusețe ale comunităților respective. Ne referim la statuetele opulente, de la Willendorf, Lespugne, Gagarino etc., dar și la acelea de la Moravany, Dolni-Vestonice, Kostienki etc., însă trebuie să le luăm în considerație și pe acelea de la Gönnersdorf, Germania, sau Roche Lalinde, Franța, gravate, dar foarte svelte. Nu trebuie făcută confuzie între starea de obezitate și cea de graviditate, iar specialiști obstetricieni-ginecologi au operat deja astfel de detalieri (J.-P. Duhard, 1995, 65-70), deși sunt și statuete unde starea de graviditate este bine exprimată (Kostienki XIII), dar mai ales în culturile arheologice neo-eneolitice (Fig. 30; Fig. 31; Fig. 32).

În ceea ce privește gravura și pictura paleolitică, putem constata chiar o anumită *evoluție* a reprezentărilor, pentru unele găsim identități și în arta eneolitică. Mai întâi, constatăm redarea divinității în poziție sexuală, singură (Gabilou) sau în asociere cu bizonul (La Magdelaine des Albis), numai cu cornul de bizon (*Venus cu cornul*, de la Laussel), sau cu capul de bizon pictat pe corpul ei (Chauvet), dar și ca posibilă *protectoare*, în asociere cu alte animale (La Magdelaine des Albis, Anglis-sur l'Anglin, Pech Merle, Hochlenstein). În una dintre aceste relaționări, găsim divinitatea reprezentată și pe ceramica eneolitică, la Bilcze Zlote, Podei-Târgu Ocna, Brânzeni. Divinitatea poate fi considerată și *protectoare* a întregii vieți, căci, într-un colind de la Butea, jud. Iași, Maica Domnului apare în asociere cu berbecul: „Berbecelu cel mai mare // Cu cornișele di-alamă // Și-n vârșu cornișelor // Șade Maica Domnului” (I. H. Ciubotaru, 2005, 49). În această circumstanță, credem că atât coarnele bizonului, cât și ale berbecului reprezintă un univers închis, în centrul căruia stă Marea Divinitate *protectoare* (Fig. 33; Fig. 34; Fig. 35).

A doua suită de reprezentări ale *Divinității Universale* o descoperim pe placa de la Laussel, dar și pe cea de la Grimaldi, în ceea ce s-a numit „coincidența contrariilor” de către M. Eliade. Credem că este reprezentată *sacralitatea procreației*, necunoscutul divin al acestui act, și tocmai pentru aceasta s-a folosit, la Laussel, o placă de calcar cu impurități; nu realizarea este mediocră, așa cum apreciază unii specialiști, ci s-a dorit o scenă neclară, pentru a marca sacralitatea faptului încă necunoscut de către comunitatea religioasă a timpului. Reluarea acestei reprezentări pe ceramica eneolitică a permis o altă interpretare dublă: autoprocreea, cu putere pe care și-a însușit-o Marea Mamă, sau redarea *cuplului antropomorf*, pe același principiu, masculin-feminin (Fig. 36).

O altă interpretare a realizărilor artistice paleolitice o poate constitui *imaginea interzisă*, pornind de la faptul că în cea mai mare parte, fața, vizajul divinității feminine este fie neredat (femeia acefală, la Gabillou, statuetele fără cap, de la Kostienki I), fie foarte slab și neclar redat.

O tratare deosebită a imaginii feminine, pe care o găsim în sanctuarele Paleoliticului superior, o constituie *oranta*, potrivit descoperirilor la Galgenberg, Geissenklösterle, poate și la Laussel (așa-numitul *arcaș*), dar și pe ceramica sau în arta statuară eneolitică.

Nu putem omite *semnele* care aveau rolul de a marca, prin triunghi și romb, imaginea stilizată a divinității feminine, care naște și hrănește. În acest sens, credem că pandativele ce formau colierul de la Dolni Vestonice nu erau reprezentați sânii femeii, ci mai degrabă triunghiul genital, care dă naștere vieții.

Bărbatul este redat, de asemenea, în mai multe ipostaze. Mai întâi, este *semnul virilității*, *phalus*-ul, în decorul gravat. Cel mai adesea este redat *Marele Vrăjitor*, în mai multe moduri de realizare. Chiar prima și cea mai veche operă de artă parietală, Omul cu cap de felină, de la Hohlenstein-Stadel, redă ideea *substituirii*, de fapt, a însușirii caracteristicilor animalelor feroce. *Substituirea* o avem în două direcții: înlocuirea omului prin animalul de sacrificiu (când Dumnezeu i-a cerut lui Avraam să-I sacrifice propriul-unicul fiu, înlocuit la final cu un berbec), ori prin depunerea rituală, în morminte, a ofrandelor de carne sau de coarne de animale vâdate), dar și încercarea de substituie cultică a animalului puternic, feroce (leu, bizon, cerb) de către vânătorul paleolitic. Artiștii au redat mai multe scene ale acestor substituiri, detaliile fiind mai puțin importante: picioare și sex uman, cu corp și coarne de animal, trup uman și cap de animal, de cele mai multe ori în mișcare accentuată, poate dans cultic. Nu omitem nici reprezentarea de la Fumane, unde personajul poate ține în mână (dar picioarele pot fi în scenă de dans) un animal capturat. Sunt creații artistice unde bărbatul-vânător nu se vede, dar este prezent prin săgețile trase din arc sau prin sulițele aruncate asupra vânatului. Sunt numai două reprezentări, de aceeași epocă (Gabillou și Lascaux), unde bărbatul se află în

dificultate, în fața animalului, vânat sau în atac, cu precizarea suplimentară că în *Fântâna* (Puits) de la Lascaux, poate loc-sanctuar special, bizonul este rănit. Este dificil să precizăm acum dacă aceste imagini masculine reprezentau șamani sau doar simpla, dar totală însușire a trăsăturilor animalului de către om, pentru succes la vânătoare sau pentru a marca supremația sa asupra mediului, reprezentat de cel mai important factor de ostilitate pe care a perceput-o omul.

Nu putem încheia acest demers fără a aduce în discuție un alt element propriu santuarelor paleolitice, extrem de important în procesiunile cultice: muzica. Este mai mult ca sigur că vorbirea articulată a precedat manifestările sonore de bucurie sau de tristețe. Cu mai multă certitudine se deduce faptul că cele dintâi forme acustice s-au produs prin instrumente de suflat, de tipul falangelor de ren, perforate, descoperite în grotă Aurignac, încă din 1860, dar experiențele în domeniu s-au făcut abia în secolul următor descoperirii, atunci când astfel de obiecte s-au multiplicat în nivelele de locuire, îndeosebi în asociere cu elemente de artă. Experimentările au demonstrat că și cochiliile perforate intenționat pot produce sunete. Se consideră că nu toate cochiliile perforate, depuse în morminte ca obiecte de podoabă, aveau și rolul de „instrumente muzicale”. În categoria instrumentelor de suflat, pentru a produce sunete, se includ tuburile din os, cu una sau două găuri, la Isturitz (Franța) și la Geissenklösterle (Germania), etc. În cadrul unor bogate inventare considerate de importanță culturală, s-au identificat tuburi din os cu mai multe perforații longitudinale, de tipul fluierelor de astăzi. Precizăm că la Poiana Cireșului-Piatra Neamț s-au descoperit mai multe falange de ren, perforate, iar la Cosăuți, pe Nistru, tuburi care ar fi putut avea același rol; pentru aceste motive noi am inclus aceste două descoperiri printre sanctuarele Paleoliticului superior european.

O altă modalitate de a produce sunete s-a considerat a fi oasele de mamut, pictate cu motive geometrice, îndeosebi acelea dispuse circular în spațiul unei locuințe de la Mezin, Ucraina, datată la 15.000 ani BP. Pe baza repetării unor motive picturale, Sergej Bibikov a creat muzica obținută prin percuție, despre care credem că putea reprezenta o modalitate de exprimare sonoră în cadrul manifestărilor cultice. M. Duvois (1994, 19-22) crede că în cadrul ceremoniilor religioase, care aveau loc în grottele pictate, sonoritatea se putea obține și prin percuția stalactitelor, ba chiar putem aprecia că motivele picturale ale unor animale, modalitățile de reprezentare (cu capul întors, cu gura deschisă etc.), puteau constitui elemente de transmitere a unor mesaje, simboluri ale ritualului religios. Noi credem că aceste supoziții vor trebui verificate prin identificarea mai multor serii mai mult sau mai puțin identice de tratare a unor creații artistice.

Este evident faptul că procesiunile cultice cu muzică trebuiau să cuprindă și dansul, și din acest punct de vedere, dacă statueta de la Galgenberg reprezintă nu o orantă, ci o dansatoare, imaginea ei se aseamănă până la identitate cu redarea, pictată,

de pe ceramica eneolitică (Cârnicești-Iași). Păstrarea urmelor de pași în mai multe grote-sanctuar, chiar și pictura din grotă Fumane, ar putea constitui tot atâtea elemente de certitudine a existenței unor dansuri rituale în cadrul ceremoniilor religioase.

În ceea ce privește spiritualitatea comunităților umane din Epipaleoliticul și Mezoliticul spațiului geografic carpato-nistean, pot fi luate în considerație două elemente: producția artistică (creații de artă mobilă și de obiecte de podoabă) și elementele specifice înmormântărilor.

În acest domeniu al investigațiilor, constatăm o anumită continuitate de realizări tehnico-tipologice, dar cu expresie artistică, cu elemente de spiritualitate care își au originea în Paleoliticul superior al zonei sau al Europei. Ne referim îndeosebi la *semnele geometrice*, care fac serii în toată creația artistică gravettiană, epigravettiană, epipaleolitică și mezolitică. O a doua categorie de piese susceptibile de a constitui acele *survivances paléolithiques dans le milieu mézolithique* este reprezentată de obiectele de podoabă, de suspendat, care au ca suport materii dure animale, corn de cerb și ren, ori canini și incisivi, dar și cochilii (mai ales *Dentalium*); aceste creații nu sunt mai vechi decât Gravettianul carpato-nistean (Gura Cheii-Râșnov, Boroșteni-Peștera Cioarei, Piatra Neamț-Poiana Cireșului, Stânca-Ripiceni, etc.) dar s-au descoperit și la Dubova-Cuina Turcului, Dubova-Climente II, etc. G. Bosinski le-a prezentat ca fiind "*une filiation entre les cultures de chasseurs du paysage herbeux du Paléolithique supérieur et celles des groupes humaines qui vivaient dans les forêts d'Alleröd*" (G. Bosinski, 1990, 259).

Materiile dure animale au oferit posibilități foarte mari pentru creația spirituală, astfel că în nivelele de locuire epipaleolitică și mezolitică au fost descoperite foarte multe piese de artă și de podoabă (Fig. 18; Fig. 19). Repertoriul tipologic al pieselor și al variantelor decorative este extrem de bogat și diversificat. La fel de variat este repertoriul uneltelor și armelor din materii dure animale, descoperite în stațiunile și nivelele de locuire din imediata apropiere a Dunării, multe dintre acestea fiind decorate cu linii scurte, incizate, într-un decor bogat și diversificat. Ca suporturi au fost folosite oase de animale, defense de mistreț (peste 150 piese întregi și fragmentare, inclusiv fragmente de piese parțial pregătite pentru finisare, au fost descoperite la Ogradena-Icoana, niv. II, mezolitic), coarne de cerb sau căprior, fragmente de carapace de broască țestoasă, cu partea interioară decorată cu benzi de linii incizate, dispuse paralel; la Ostrovul Corbului-Botul Cliuciului, în perimetrul structurilor de locuire, ori în afara acestora s-au descoperit galete de râu, din gresie nisipoasă, de forme diferite, cu albieri simple sau dispuse paralel, uneori cu urme de șlefuire, cu urme de ardere (Al. Păunescu, 2000, 420-421, fig. 196), dar și aproape 30 de bulgărași de ocru roșu-cărămiziu, sau galben-portocaliu. Tot de aici provin piese din corn de cerb cu decor din linii scurte, incizate, sau din creștături,

dispuse organizat pe unele suprafețe ale uneltelor. La Schela Cladovei-*La Canton*, au fost identificate cochilii de gasteropode, perforate, pentru un colier; la Gura Văii-*Ostrovul Banului*, se menționează un colier din cochilii de melci, perforate, și un „pandantiv” dintr-o cochilie de *Dentalium*, de asemenea perforată; la Climente II au fost descoperiți trei canini de cerb, un incisiv de lup, un fragment de *Dentalium*, toate obiectele fiind perforate la un capăt.

Galeții pictați constituie o caracteristică a artei aziliene europene (G. Bosinski, 1990, 259; M. Lejeune, 1998, 447-452). Patru galeți de forme diferite, ovoidali, din gresie nisipoasă (marnă?) sau cuarțitică, acoperiți parțial cu ocră roșu, au fost descoperiți la Gura Văii-*Ostrovul Banului*; la Dubova-Veterani-*Terasă*, au fost descoperite fragmente (mici conglomerate) de ocră roșu și de hematit, materii folosite la pictarea unor galeți de râu. La Climente II au fost descoperiți peste 30 de galeți de râu, de dimensiuni diferite, acoperiți cu ocră roșu și cu decor neuniform.

Fragmente de coloranți minerali au fost descoperite în aproape toate stațiunile de pe Valea Dunării. La Ogradena-*Icoana* se semnalează mai multe fragmente (circa 260 bulgări de mici dimensiuni) de ocră roșu și portocaliu ori hematit, și 6 de grafit, folosit la colorarea unor piese, cum ar fi galeții de râu. J. K. Kozłowski (1992, 173) apreciază că Swiderienii se ocupau cu exploatarea hematitei (un colorant mineral, ce apare în stare naturală, ca mici galeți); tot ei se ocupau cu exploatarea ocruului, folosit de toate comunitățile de Swiderieni de pe teritoriul Poloniei, dar și la Ceahlău-*Poiana La Scaune*, la Ogradena-*Răzvrata* ori în alte stațiuni de pe întregul teritoriu carpato-nistrean. La Climente II au fost descoperite 12 falange, coaste și oase lungi, despicate longitudinal, precum și 2 fragmente de corn de cerb, care păstrează urme de la un tratament cu ocră roșu, dar și cu alți coloranți.

Au fost descoperite numeroase unelte și arme din materii dure animale, în toate nivelele de locuire de pe Valea Dunării, cu precizarea că aceste creații de civilizație epipaleolitică și mezolitică (*serfuettes* întregi și fragmentare, *poignards* din os, *pointes de fleche*, *perçoirs*, *pointes*, *raclours*, *spatules*, *plantatoirs*, din os, *socs* din corn de cerb, *ciseaux simples*, întregi și fragmentare, cu scobituri, *ciseaux-grattoirs*, *ciseaux-poinçons* sau *poinçons-grattoirs*, fragmente de runde cu decor din creștături pe contur) erau, de cele mai multe ori, decorate cu linii scurte, incizate, sau cu creștături, dispuse organizat pe unele suprafețe ale uneltelor, sau cu benzi de linii incizate ori hașurate, inclusiv cu mici adâncituri pe suprafața exterioară (uneori dezordonat), cu linii scurte în triunghiuri, ori orizontale, oblice, paralele. Nu trebuie omisă creația artistică de pe falanga de la Dubova-*Cuina Turcului*, care reprezintă conturul sacralizat al femeii-divinitate (Fig. 21/2a, b, c, d). Descoperirile de artă epipaleolitică-mezolitică de pe Valea Dunării se înscriu printre acelea de caracter mai larg, european (D. Baffier, 1992, 516-524).

Omul și-a constituit caracterul social al existenței sale cel mai târziu odată cu primele manifestări coerente ale sacrului, prin înmormântarea celor asemenea lui, poate chiar mai devreme, odată cu stăpânirea producerii și folosirii focului, care l-a consacrat ca cel mai important factor al mediului. Spre sfârșitul Paleoliticului mijlociu, dovezile existenței sacrului, ale spiritualității colective se înmulțesc, iar *Homo sapiens*, omul modern, crează și stabilește reguli, comportamente, *canoane*, de cele mai multe ori obligatorii pentru întreaga comunitate. Necesitatea unui *fapt* religios s-a impus, și noi putem constata cel puțin două etape: prima, în care putem vedea o religie consacrată animalelor periculoase omului, la Chauvet și Arcy-sur-Cure, aparținând Aurignacianului, și a doua, consacrată marilor erbivore, în Magdalenian, când animalelor periculoase le sunt rezervate spații obscure, neimportante, din geografia grotelor. Între acestea două sunt statuetele feminine – divinitatea feminină, cu multiplele sale roluri cultice. În același sens, precizăm că am identificat sanctuare care conțin toate cele trei importante elemente specifice: creații artistice, vetre (prezența focului ca simbol cultural extrem de important) și morminte, care reprezintă atenția acordată celor *trecuți*, ca factor de continuitate spirituală, *de trecere și transmitere*.

Stabilirea unor locuri speciale, în mediul deschis sau subteran, uneori în întunecul de nepătruns al grotelor, tocmai pentru a sublinia și potența caracterul de mister, a devenit o normă de marcare a ceremonialului religios. Se consideră că „*il n'y a pas de religion sans le sentiment que certaines forces dépassent la mesure de l'homme, de son action, de ses connaissances ou de sa pensée*” (R. Turcan, 2005, 5). Noi credem că, începând din Paleoliticul superior, omul nu avea nevoie de forțe care să-i depășească posibilitățile proprii, căci se considera pe el însuși atotputernic, stăpân al spațiului și al tuturor celor care îl înconjurau, acesta fiind și sensul, scopul final al existenței sale, acela *de a stăpâni peste tot pământul*. În acest sens, încheierea lui A. Leroi-Gourhan (1976, 759) ni se pare extrem de importantă: „*Est-il indispensable de parler de religion si l'on tien compte d'une spiritualité aux racines multiples, profondément insérées dans les différents domaines de la psychophysiologie des Anthropiens. L'homme, créateur d'outils, est aussi le créateur des symboles d'expression verbale ou des formes symboliques*”.

Tema 4. Viață și moarte în Paleoliticul superior și în Epipaleoliticul-Mezoliticul de pe teritoriul Europei Comunitățile umane și focul*

Focul a constituit din totdeauna locul și totodată mediul de socializare a comunităților umane din toate timpurile și din toate spațiile geografice, începând cu folosirea sa conștientă, de către oameni; focul a reprezentat și elementul de diferențiere totală și permanentă dintre om și animal, în relațiile lor de opoziție: omul s-a apropiat de foc, i-a intuit (la început), apoi i-a cunoscut beneficiile, l-a folosit în întreaga sa viață de devenire ca element principal al evoluției sale istorice, spre deosebire de animal, care s-a temut și nu s-a putut apropia de foc: flacăra – ca lumină intensă și puternică, ori căldura emanată de acesta au constituit elementul de respingere, de frică, creindu-se deosebirea totală între cele două elemente ale lumii vii. Deci, de la începuturile utilizării sale conștiente și permanente, focul a avut un rol foarte important în ceea ce privește socializarea membrilor comunității (oamenii se adunau în jurul lui pentru a se proteja și își făceau cunoscute toate cunoștințele), chiar metafizic, prin extinderea și accentuarea relațiilor inter- și intracomunitare, a conștiinței colective, inclusiv a unor manifestări cultice. În ceea ce privește ideea transmiterii cunoștințelor achiziționate, a experienței acumulate, ne referim mai ales la apariția limbajului articulat, ca o caracteristică a oamenilor moderni, de tip *Homo sapiens*, idee asupra căreia antropologii au opinii diverse, chiar divergente (R. Leakey, 1995, 150-173). Pe parcursul avansului cunoștințelor din diferite domenii ale vieții – tehnologia litică, prelucrarea osului și a cornului, apariția podoabelor ori a artei mobiliare sau parietale, credem ca focul a devenit centrul important al activităților cotidiene și al manifestărilor specifice fenomenului religios, cu toate componentele sale.

---

* Cf. și comunicarea V. Chirica, V.-C. Chirica, *Vivre et mourir en Préhistoire. L'Homme et le Feu chez les Gravettiens et les Magdaléniens de l'Europe*, susținută la Simpozionul internațional de la Aba Iulia, sept. 2013.

În Paleoliticul superior european, dar mai ales în Gravettian-Magdalenian (pe care le luăm în considerație ca și studiu de caz), două elemente erau esențiale: elementul material și cel spiritual metafizic, cu aplicații la manifestările cultice sau la pregătirea lor. În domeniul elementului material, se constată folosirea focului în activitățile pentru încălzire (inclusiv prepararea hranei), apărare, realizarea uneltelor și armelor, defrișarea unor suprafețe acoperite de păduri. În domeniul spiritualității, constatăm folosirea focului la înmormântări: în amenajarea gropilor de morminte, amplasate în apropierea structurilor de combustie, în locuințe, apoi la arderea unor gropi de morminte (purificarea lor prin foc, pentru locuința veșnică a celui mort), transformarea unor materiale în coloranți (arderea ocrului galben pentru a fi transformat în ocru roșu, arderea ramurilor pentru folosirea pigmentilor, etc.), necesari în picturile parietale din toate grotle-sanctuar ale Paleoliticului superior; nu trebuie să oțim nici folosirea cuptoarelor de ars statuete, la Dolni Vestonice și în alte stațiuni ale Paleoliticului superior, dar și în Epipaleolitic și Mezolitic.

Prin interpretarea descoperirilor arheologice s-a constatat coexistența în relația om-foc, pe care o considerăm mai importantă decît socializarea propriu-zisă a oamenilor. Omul s-a atașat de foc în viață și după moarte, în acest caz rămânând ca obligații, ale celor vii, să îndeplinească riturile și ritualurile constituite și considerate la fel de importante pentru cei morți, și pentru cei vii.

Focul l-a însoțit pe om în viață și după moarte, constituind cel mai important aliat al său în lupta pentru supraviețuire.

Nu există nici o certitudine arheologică privind folosirea conștientă a focului de către australopiteci sau *Homo habilis*; cele mai sigure dovezi în acest sens par să aparțină unei perioade datate în Pleistocenul mediu, pe la aproximativ 500.000 ani, chiar dacă nu toți exegeții sunt de acord cu producerea conștientă a focului de către *Homo erectus*; se consideră că focul putea fi folosit la prepararea alimentelor, la fracturarea materiilor dure, la încălzire, pentru protecția față de animalele sălbatice (mai ales carnivore); mai târziu, în Paleoliticul superior, folosirea focului s-a extins la obținerea coloranților, modelarea coarnelor de cerb și ren, modelarea și arderea statuetelor din lut, la iluminarea grotelor, etc. (C. Perlés, 1977; C. Perlés, 1988, 386).

Unii specialiști cred că invenția focului este la fel de importantă ca și fabricarea sa intenționată, prin aprecierea că cele mai vechi dovezi arheologice cunoscute, privind producerea intenționată a focului, în perimetrul campamentelor amenajate, se datează pe la 500.000 de ani, deoarece alte descoperiri certe, care atestă existența structurilor de combustie, au vârste mai recente; s-au descoperit grote cu resturi de locuire umană, unde au fost delimitate „zone de cenușă” (L’Escale și Lunel-Viel, Franța), ori stațiuni de „plein air” (Terra Amata, Franța, Vertessazöllös, Ungaria); în grotă de la Lazaret, Franța, în nivelul datat la 130.000 ani, adăpostul amenajat era încălzit de o vatră special construită (O. Aurenche, 1995, 59).

Toate descoperirile arheologice la care ne referim în contextul folosirii focului ca element al civilizației umane, se află în relație directă cu structurile de combustie, deoarece acestea au constituit elementul material ce a consacrat în întregime componentele activităților zilnice. În foarte multe grote ale Paleoliticului superior, la Bacho-Kiro și Temnata (Bulgaria), Vogelherd (Germania), Arcy-sur-Cure (Franța), în *abri-sous-roche*: Pataud (Périgord, Franța), la Cueva Morin (Spania), vetrele erau dotate cu mici zone de golire a materialelor rezultate din ardere (Fr. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999, 170).

Amenajarea vetrelor de foc a reprezentat un element tehnologic de mare importanță în viața omului, prin constatarea transformărilor oricărui material – lemn, os, piatră (silex), lut, mai târziu metale, ca urmare a trecerii prin temperatura dată de arderea lemnului. În Paleoliticul superior sunt cunoscute vetre plate (cele mai multe), amenajate în chiuvetă, placate cu mici lespezi de piatră, uneori înconjurate cu lespezi sau blocuri de piatră, pentru crearea unui sistem de protecție față de vânt și ploaie. Se consideră că abia în Paleoliticul superior s-a folosit pentru prima dată uleiul în scopul întreținerii sau alimentării focului, pe baza descoperirilor de la Ostrava-Petrkovice (Cehia) și de la Krems, în Austria de Jos (Fr. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999, 128). În toate stațiunile paleolitice, vetrele de foc constituie componente indispensabile locuințelor, cu precizarea că la Crasnaleuca și Cotu Miculiței (România), prezența vetrelor a fost luată în considerație ca și elemente de diferențiere stratigrafică a nivelelor de locuire. Precizăm că nu întotdeauna prezența urmelor de foc, mai ales în cadrul mormintelor, a atras atenția arheologilor. De multe ori elemente ale structurilor de combustie se aflau în imediata apropiere a construcțiilor funerare: cărbune de lemn, cenușă, vetre întregi bine păstrate, oase și diverse obiecte arse sau cu urme de ardere, demonstrând existența diferitelor modalități de utilizare a focului, deși arheologii nu au identificat întotdeauna legătura directă dintre structurile de combustie (ori elemente disparate ale acestora) și amenajările funerare. P. Binant (1991, 141) precizează că relația dintre vestigiile funerare și ale structurilor de combustie nu a fost înregistrată întotdeauna, deoarece la începuturile cercetărilor paleolitice sistematice nu se constatase existența acestei relații de practică obligatorie, de natură spirituală. Observațiile făcute în stațiunile paleolitice demonstrează existența acestor relații de complementaritate. Astfel, în stațiunea de *plein air* de la Fontgrasse, Languedoc, Franța, au fost depistate mai multe vetre, al căror conținut era constituit din pietre arse (Fr. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999, 128). La Mitoc-Malu Galben vetrele de foc erau asociate atelierelor de cioplire, dar multe dintre acestea au fost amenajate în cadrul nivelelor de locuire, cu scop bine determinat, acela al necesităților menajere (în situația în care acestea nu constituiau accesorii ale unor adăposturi special construite).

O categorie de vestigii de mare importanță prin gradul de unicitate, o reprezintă cuptoarele de ars statuete din lut, de la Dolni Vestonice (dar și din alte stațiuni ale Paleoliticului superior european). Aici, prin săpăturile lui B. Klima a fost identificată o locuință de tip cabană, în interiorul căreia se aflau cinci vetre și un mormânt; a doua structură de locuire, tot de tip cabană, adăpostea ceea ce s-a numit ulterior cuptor pentru lut ars. În perimetrul acestei structuri, dar și în imediata sa apropiere au fost descoperite peste 2.000 fragmente de lut ars (Fr. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999, 192). Descoperirea a suscitat interesul arheologilor și al altor specialiști: L. Iakovleva, 1999, 93-120; L. Iakovleva, 2013, 237-270; Estelle Bougard, 2013, 301-306; M. Oliva, 2002, 191-214; M. Oliva, 2013, 271-299; N. O. Bader, Estelle Bougard, 2011, 465-504; J. Svoboda, 1995, 258-272, etc.). Astfel, L. Iakovleva (2013, 249-251) precizează că numai la Dolni Vestonice există, până în prezent, sculptură modelată în lut ars, într-o cantitate foarte mare și variată, dar astfel de creații artistice au fost descoperite și în unele stațiuni din Siberia, cum ar fi Maininskaja (Z. A. Abramova, 1995), sau în altele, din alte zone ale Europei. Statuete feminine din lut ars s-au mai descoperit la Pavlov I, Kostienki XIII, pe Don, toate de epocă gravettiană, reprezentând o inovație de excepție a creativității umane: modelarea lutului și apoi arderea lui, pentru prima dată în istoria omenirii (V. Chirica, 2005). În acest domeniu, cele mai multe și mai nuanțate precizări le-a adus M. Oliva, cu referire mai ales la numărul statuetelor feminine, întregi sau fragmentare (Fig. 39) (M. Oliva, 2013, 288), sau că Venus de la Dolni Vestonice se găsea în două fragmente, într-o mare vatră centrală, în asociere cu statuete de animale și cu sute de alte obiecte, de foarte bună calitate, dar arse, poate în cadrul unor ceremonii de sacrificiere rituală a prestigiului șefului comunității (M. Oliva, 2013, 288). Acesta mai adaugă faptul că majoritatea pieselor diferite, descoperite la Dolni Vestonice se aflau în perimetrul unei mari vetre de foc. (M. Oliva, 2013, 290).

În acest context, considerăm necesar să amintim și amenajarea cuptoarelor de ars ceramică – statuete din lut, cum s-a constatat la Dolni Vestonice, în Moravia, dar și la Kostenki, Maininskaja, Rusia. Considerăm necesar să precizăm că, îndeosebi în stațiuni pavloviene și epigravettiene din Moravia, Austria, Slovacia și Ungaria au fost identificate piese din lut ars (*terre cuite*), așadar se poate constata extinderea fenomenului producerii de piese din lut ars. Din acest punct de vedere, se poate admite caracterul regional, nu local, al producerii statuetelor (Estelle Bougard, 2013, 301-306).

Tabel 8. Stațiuni în perimetrul cărora au fost descoperite statuete din lut ars (după Estelle Bougard, 2013):

Stațiunea, localizarea	Cultura arheologică
Dolni Vestonice I,	MoraviaPavlovian
Dolni Vestonice II,	MoraviaPavlovian
Dolni Vestonice III,	Moravia --
Pavlov I, Moravia	Pavlovian
Pavlov II, Moravia	Pavlovian
Pavlov V, Moravia	--
Predmosti, Moravia	--
Spytihnev, Moravia	--
Jarosov, Moravia	--
Borsice, Moravia	--
Krems-Wachtberg, Austria	--
Moravany-Lopata, Slovacia	Pavlovian
Petrkovice I, Moravia	Gravettian superior
Kasov, Slovacia	Gravettian superior/Epigrav.
Sagvar, Ungaria	Epigravettian
Cejkov, Slovacia	Epigravettian

S-a constatat că, din 1924 (când s-au făcut primele descoperiri de artă paleolitică mobilă din lut ars) și până în prezent, au fost repertoriate aproximativ 11.000 statuete întregi și fragmentare sau chiar numai piese neidentificabile. Estelle Bougard a inventariat și tipurile de creații artistice, într-un total de peste 11300 piese:

Tabel 9. Dolni Vestonice I și Pavlov I. Piese din lut ars

Stațiunea	Dolni Vest. I	Pavlov I	Total
I. Inventar Antropomorf	12	10	22
Figurativ Zoomorf	33	29	62
Extremități corporale	73	117	190
Altele	20	22	42
Altele (cf. Fragmente O. Soffer și prelucrate	>3600	>3550	>7130
P. Vandiver (1994, 1997)	>2000	>1900	>3900
Fragmente neprelucrate			
TOTAL	>5731	>5608	>11.346

Se poate constata existența unei activități aproape permanente și coerente cu privire la aceste tipuri și forme de creații artistice, cu atât mai mult cu cât nu lipsesc nici fragmentele indeterminabile; în plus, considerăm a fi greu de înțeles modelarea unor fragmente ale extremităților corporale, de animale: picioare, labe, trompe, etc. De asemenea, s-a constatat faptul că au fost modelate animale de care oamenii se temeau: 11 feline, 5 mamuți, 1 urs, 2 rinoceri, dar și 3 păsări (Estelle Bougard, 2013, 302).

În ceea ce privește ideea folosirii focului pentru creații materiale, putem lua în considerație și „modelarea” lemnului ori a coarnelor de cerb și ren pentru confecționarea lăncilor (la Sungir, etc.) (Fig. 24), a altor tipuri de arme de vânătoare. Se apreciază și faptul că prepararea acestor tipuri de arme se baza pe posibilitățile de încălzire a rășinei pentru a o transforma în materiale de lipit. De exemplu, tijele curbe, extrase din corn de ren, ivoriu de mamut, ori vârfurile de lance, trebuiau îndreptate pentru a le folosi la întreaga posibilitate de propulsie; în acest scop, piesele respective erau ținute în apă, apoi încălzite la foc, iar în final se introduceau într-un baton găurit, așa cum o demonstrează studiile etnografice (Fr. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999, 104).

Pielele erau cusute și tratate pentru a deveni moi, apoi erau colorate cu ocră. În aceeași manieră se folosea căldura focului pentru alte necesități casnice: încălzirea blocurilor de piatră pentru menținerea căldurii pe timpul nopții, fierberea apei, cum pare să demonstreze unele analogii etnografice (Fr. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999, 106), ori la alte creații de natură materială și de necesitate menajeră.

O altă modalitate practică de folosire a focului în Paleoliticul superior a constituit-o defrișarea pădurilor, fapt semnalat de către N. N. Moroșan, la Nepotorova, pe Nistrul mijlociu, fiind considerat ca rezultat dintr-o anumită practică a vânătorii (N. N. Moroșan, 1937, 116-119). Fl. Mogoșanu (1959, 459-461) a constatat că pe Valea Bistriței, la Dârtu și Cetățica au fost constatate urmele unor incendii provocate de comunitățile umane care și-au instalat aici campamentele, dar nu pentru extinderea locuirilor, ci cu scopuri de apărare împotriva pătrunderii altor comunități umane, ori împotriva animalelor sălbatice, creind un spațiu deschis între zona locuită și pădure.

Arheologii apreciază existența unor relații complementare între înmormântări și vetrele de foc, începând cu Paleoliticul mijlociu, însă izolat și doar în cadrul unor campamente; odată cu Paleoliticul superior, dar și în Epipaleolitic-Mezolitic, fenomenul se generalizează (Marc Groenen, 1997, 17-50); după opinia noastră, această practică ritualică a devenit un element important de coeziune a membrilor comunității dintr-un anume campament.

Nu vom intra în detalii cu privire la modalitățile de amenajare-construire a vetrelor de foc, ori a caracteristicilor acestora, ci ne vom referi la descoperirile arheologice, așa cum au fost prezentate în studiile de specialitate sau în lucrări de caracter general. Astfel, la Kebara 2 (Israel), într-un nivel datat pe la 60.000 ani, groapa mormântului era delimitată prin resturi de vetre de foc, de la care s-au păstrat lentile de cenușă de culori diferite, mortul fiind depus *en decubitus dorsal* (Bruno Maureille, 2004, 65) (Fig. 37). Tot în Paleoliticul mijlociu, dar în Franța, la Regourdou, E. Bonifay (1965,136-139) precizează că scheletul zăcea pe un pat de lespezi de piatră, acoperit cu blocuri de piatră, amestecate cu ofrandele depuse: nuclee, așchii, un racloar, un humerus de urs, întregul complex fiind acoperit cu pietriș, nisip, cenușă de vatră, oase de urs și un corn de cerb. Regourdou este o stațiune de *plein air*, datată în ultimul interglaciuar, cu industrie musteriană, iar mortul era un neandertalian depus într-o amenajare specială, considerată unică în Paleoliticul mijlociu european. Acesta a fost identificat în nivelul IV, protejat de un anume tip de tumul, ridicat în mod special pentru ritualul înmormântării (V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012, 12-175). P. Binant (1991, 143) mai precizează că și coarnele de căprior, care protejau copilul de epoca musteriană de la Teschik Tash, aveau urme de ardere de la o vatră amenajată deasupra gropii mormântului. În nivelul II de la Kostenki 8, prin analiza oaselor craniene s-a constatat existența urmelor de tăiere-perforare, practică pe omul încă viu, cu vârsta de 35-40 ani. Dar unele fragmente craniene au suferit acțiunea focului, toate fiind localizate în perimetrul unei locuințe, aproape de vatra de foc, alături de alte resturi osoase, ce puteau aparține aceluiași schelet (A. Sinitsyn, 2004, 239-244). În Franța, la St.-Germain-La-Rivière, peste dalele care protejau corpul unei femei a fost amenajată o vatră (P. Binant, 1991, 143). Așadar, există situații când vatra de foc a fost amenajată în interiorul gropii mormântului, iar decedatul a fost depus peste resturile vetrei, încă active; dar exista și posibilitatea ca groapa mormântului să fi fost amenajată peste vatra de foc, elementele componente ale acesteia fiind antrenate cu ocazia pregătirii înmormântării, cu intenția păstrării unor componente ale focului, deși nu putem explica intenția unui astfel de comportament funerar al membrilor comunității respective, căci această practică nu se extinsese, ca obligație a celor rămași în viață, față de cei morți (D. Henry-Gambier, 2005, 217-225; D. Henry-Gambier, 2013,310-325). Doar studii și observații stratigrafice foarte detaliate ar fi putut stabili ordinea și succesiunea activităților (gesturilor) în practicile la care ne referim, pentru a putea constata dacă resturile de cărbune de lemn ori de cenușă, identificate în interiorul gropii (dacă s-au făcut astfel de observații stratigrafice ori de conținut al interiorului mormântului) provin de la depuneri intentionate, sau au fost antrenate cu ocazia acoperirii resturilor funerare ale defunctului. De altfel, M. Oliva (2013, 280-281) precizează că în imediata apropiere a mormântului triplu de la Dolni Vestonice s-a descoperit o

cantitate de lemn ars, dar fără a preciza dacă se poate face o legătură între această categorie de vestigii funerare și amenajarea propriu-zisă a gropii mormântului.

Doar cînd nu există semne de îndoială cu privire la depunerea corpului celui decedat peste o structură de combustie special amenajată în scop funerar, se poate ajunge la ideea existenței unei practici funerare intenționate, specifică comunității umane. P. Binant (1991, 145) a realizat un tabel al asocierii mormintelor cu vetre sau numai cu elemente ale structurilor de combustie în Paleoliticul superior:

Franta: St.-Germain-La-Rivière, vatră amenajată pe lespede ce proteja mormântul;

Italia: Arene Candide, vatră amenajată deasupra mormântului;

Baouso da Torre 1, vatră descoperită sub corpul decedatului;

Baouso da Torre 2, vatră identificată sub corpul decedatului;

Baouso da Torre 3, vatră descoperită sub corpurile decedaților;

Barma Grande 1, cenușă depusă peste corpurile decedaților;

Barma Grande 2, vetre amenajate în apropiere sau pe groapa mormântului;

Barma Grande 3, vatră situată la 0,60 m deasupra gropii mormântului;

Barma Grande 4, arsură găsită peste întregul schelet;

Grotte des Enfants 1, vatră situată sub corpurile decedaților;

Grotte des Enfants 2, vatră, fără indicii de localizare;

Grotte des Enfants 3, vatră situată sub corpurile decedaților;

Cavillon, vatră, fără indicii de localizare;

Paglicci, vetre peste groapa mormântului;

Rusia: Sungir 2, 3, fragmente de cărbuni, situate sub corpurile decedaților (N. O. Bader, Ju. A. Lavruchin, (eds.), 1998);

Kostenki 8 nu este precizat, deși noi am semnalat acțiunea focului pe oasele craniului;

Cehia: Dolni Vestonice 1, 2, elemente de arsură, situate pe oase și pe mobilierul funerar;

Dolni Vestonice 3, cărbune de lemn, fără indicii de localizare;

Dolni Vestonice 4, vatră situată în apropierea mormântului;

Predmosti 2, urme de cenușă și de incinerare (cf. și H. Ullrich, 1997, 300-385).

B. Maureille (2004, 85) mai precizează că la Dolni Vestonice, în cadrul mormântului triplu, mortul depus la mijloc avea un fragment ars, de coastă de cal, depusă în gura sa. Tot la Dolni Vestonice este semnalată descoperirea unui mormânt de copil cu scheletul ars, dar fără craniu.

M. Oliva (2013, p. 284) semnalează și faptul că la Predmosti, în groapa mormântului, osemintele intraseră în contact cu focul, de unde ideea numeroaselor mențiuni privind prezența cărbunilor pe oasele scheletului, uneori arse, dar și faptul

că straturile groase, de culoare neagră provin din marile vetre adâncite în spațiul dintre groapa mormântului și stâncile din jur. M. Oliva (2013, 277) consideră că în stațiunile din Ucraina, gropile aveau la origine acumulări de oase mari, însoțite de cenușă, ocru și artefacte, în raport direct cu atenția acordată marilor erbivore. Se mai pot adăuga și alte descoperiri, cum ar fi în Franta, unde mormintele din grotte du Figurier și l'Abri du Cap Roux, au fost detaliat publicate, acordându-se atenție specială ofrandelor funerare din cochilii de *Glycymeris violacenses*, *Nassarius circumcincta*, *Nassarius gibbosula*, *Nassa (Arcularia) gibbosule*, *Nassa circumcincta*, *Nassa acrostyla*, cu precizarea unuia dintre descoperitori, potrivit căruia doar câteva fragmente osoase izolate, aparținând unui înhumat, se aflau în mijlocul unei vetre de foc (G. Onoratini, J. Combier, 1995, 266).

O atenție specială acordăm descoperirii de la Lagar Velho (Estremadura, Portugalia), unde corpul unui copil de 5 ani a fost depus într-un mormânt situat lângă peretele grotei, la adâncimea de 0,30 m, cu groapa amenajată special, iar înmormântarea a fost făcută pe baza unui ritual special, căci corpul era depus în poziție întinsă pe spate, cu picioarele puțin îndoite, iar înainte de înhumare, o creangă de *Pinus silvestris* a fost arsă pe fundul gropii (J. Zilhão, E. Trinkaus, 2002, 134-143), fapt interpretat de noi ca reprezentând intenția de purificare a «locului de veci» al copilului (Fig. 38).

Problematica relației dintre structurile de combustie și acelea funerare constituie unul dintre cele mai importante elemente ale creației materiale a comunităților umane din Paleoliticul superior european; acestea au și importante conotații spirituale, căci se referă îndeosebi la obligațiile celor vii față de morții din comunitatea respectivă; nerespectarea acestor practici, devenite norme obligatorii, putea avea consecințe negative foarte importante în mentalitatea epocii și a spațiului geografic respectiv (V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012, 45-55), știut fiind că „Focul este cea mai legitimă formă de purificare” (P. Coelho, 2010, 154).

O altă dimensiune a importanței focului, cu conotații de spiritualitate o constituie folosirea focului în grotle-sanctuar ale Paleoliticului superior european (V. Chirica, 2006, 25-34). Se știe că artiștii epocii paleolitice s-au folosit de avantajele focului pentru a produce lumina necesară creației artistice sau pentru a transforma, prin ardere, diferite minerale în scopul obținerii coloranților, dar și prin folosirea cărbunelui de lemn, uneori în asociere cu alte minerale, cu argilă, cu oase arse etc., în final ajungând la nuanțe de negru pentru pictarea unor erbivore. Astfel, R. Leakey (1995, 137) scrie că la Altamira a fost descoperit primul model de lampă din gresie, pentru a asigura pictorilor magdalenieni condiții bune de lucru. Deci lumina emanată de flacăra materialelor arse în foc a devenit element adiacent – dar esențial al creației artistice paleolitice. Ea s-a multiplicat apoi, în aproape toate grotle-sanctuar ale Paleoliticului superior european, sub diferite forme: lămpi cu

ulei sau cu grăsime, mănunchiuri de crengi, mai ales de pin, cu care se putea ilumina zona pictată (V. Chirica, 2006, 20-35). La Lascaux (Franța), care reprezintă unul dintre marile sanctuare paleolitice, cu peste 600 picturi și 1500 gravuri, toate realizate în timpul ameliorării climatice, *Interstadiul Lascaux*, datat între 16.000 ± 500 și 15.500 ± 900 BP, au fost descoperite lămpi pentru iluminat, vetre, amprente de pași de oameni și de animale, eșafodaje (schele), găuri pentru extracția argilei și a ocrului, casete cu diverse obiecte, oase, vase mici și tuburi pentru păstrarea picturilor etc. (J. Clottes (sous la dir. de), 2001; Clottes, J., 2003, 47-60; Clottes, J., 2005, 18-23).

Specialistii în domeniu au argumentat existența vetrelor și a coloranților obținuți, în pictura parietală, mai ales în cea magdaleniană, dar și în cea aurignaciană. Astfel, R. de Balbín Behrmann, J. J. Alcolea Gonzáles, (2009, 562-564) au constatat folosirea coloranților preparați prin amestec de cărbune vegetal cu diferite minerale pentru obținerea culorilor necesare, îndeosebi nuanțe de negru, prin arderea manganului. La Cougnac, în a treia fază de pictură, culoarea neagră se obținea îndeosebi din cărbune vegetal, iar la Gargas și Tibiran, culorile se obțineau prin amestecul cărbunelui vegetal cu mangan pentru negru, cu hematit și ocru pentru roșu; la Grande Grotte de Arcy-sur-Cure au fost identificate trei tipuri de culoare: negru, din cărbune vegetal simplu, fără alți compuși; roșu, din ocru simplu, sau obținut din amestec de hematit cu argilă; se precizează că s-a folosit cărbune de lemn, în mod intenționat, nu întâmplător, la pictura din grottele franceze: Niaux-Reseau Clastres, Fontanet, Gargas, Tibiran, Pech Merle, Cougnac, Arcy-sur-Cure, în timp ce în grottele spaniole: Altamira, Ekain, Candamo, Tito Bustillo s-a folosit cărbune de lemn amestecat cu argilă sau cu alți coloranți naturali, ori cu oase arse (R. de Balbín Behrmann, J. J. Alcolea Gonzáles, 2009, 563-567). Se apreciază și că negrul natural era obținut din cărbune de lemn simplu, în amestec cu mangan, sau chiar din arderea oaselor (M. Menu, 2009, 551).

În nivelele aurignaciene din grotta Chauvet, vetrele, care au asigurat datarea ansamblului pictural între 32.900 și 31.520, au oferit nu numai eșantioane de cărbune pentru datări de cronologie absolută, dar și coloranții necesari pictării figurilor rupestre, așa cum o demonstrează calul din *Galeria Mégacéros*, la ale cărui picioare s-au descoperit fragmente de cărbune zdrobite și fragmentate, provenind dintr-o vatră situată la mai puțin de 2 m de ansamblul pictat (J.-M. Geneste, 2001, 46; J. J. Alcolea Gonzáles, R. de Balbín Behrmann, 2007, 449). Alte studii efectuate asupra pigmentilor au putut preciza faptul că, pe baza analizelor de culori de la Chauvet, au fost identificate două faze picturale: în faza veche s-a constatat folosirea cărbunelui de lemn ca și element de pictură, iar în faza următoare, cărbunele de lemn era amestecat prin apăsare cu degetul, în scopul uniformizării argilei peretelui, dar s-a folosit și un amestec de cărbune de lemn sfărâmat și amestecat în apă (Valérie Feruglio, Dominique Baffier, 2005, 151). În grotta Fumane (Italia), s-au descoperit numeroase vetre de foc

aurignaciene și gravettiene, care au stabilit vârsta locuirilor, pe baza cărbunilor de lemn: între 34.312 + - 347 BP și 30.320 ± 320 BP pentru locuirile aurignaciene, respectiv, între 31.490 ± 250 BP și 29.828 ± 390 BP pentru acelea gravettiene (St. Bertola, A. Broglio, F. Gurioli, Giampaolo de Vecchi, Al. Facciolo, I. Fiore, A. Tagliacozzo, P. Pallecchi, 2009, 169, tab. 14.1). Dar descoperirile din grotă Fumane au mai precizat că vetrele erau folosite pentru prepararea cărnii, căci au fost identificate oase fracturate și urme de descarnare, produse cu unelte de silex, dar mai ales au fost găsite oase arse în perimetrul vetrelor (St. Bertola, A. Broglio, F. Gurioli, Giampaolo de Vecchi, Al. Facciolo, I. Fiore, A. Tagliacozzo, P. Pallecchi, 2009, 176; A. Broglio, M. de Stefani, F. Gurioli, P. Pallecchi, G. Giachi, Th. Higham, F. Brock, 2009, 755-758). De altfel, este de precizat că și la Ripiceni-Izvor (România), în vetrele de epocă musteriană au fost descoperite numeroase oase de animale, considerate ca fiind folosite ca și combustibil, în lipsa lemnului (Al. Păunescu, 1993; V. Chirica, Oct.-Liviu Șovan, 2006, 8); și la Mitoc-Malu Galben am descoperit oase arse, pe vetre sau în perimetrul acestora (V. Chirica, 2007, 168-170).

Focul a fost folosit de către comunitățile umane pentru valorizarea sa: a luminii și a căldurii, uneori a fumului sau a cărbunilor și chiar a cenușii, așa cum demonstrează studiile etnografice în domeniu. Astfel, A. van Gennep (1909, 79) apreciază că, în cadrul riturilor *de trecere*, se impunea inhalarea fumului sacru, ca o recunoaștere a importanței vetrei și a focului; de asemenea, s-a observat că în unele zone geografice și la unele popoare, corpurile celor morți erau depuse temporar în mormântul inițial, cu ceremonii specifice; ritul principal consta în îndepărtarea cărnii de pe oase, sau așteptarea procesului natural de descarnare, dar uneori fenomenul de putrefacție era potențat cu ajutorul focului; urma apoi ritualul propriu-zis, cu etape succesive de ceremonii: toți participanții duceau câte o bucată de lemn, pe care o aruncau în focul făcut cu acest prilej, dar focul era amenajat de către femei, în timp ce bărbații strângeau oasele arse, le puneau într-un vas atârnat în casa mortului, apoi, în cadrul ceremoniei de unire a mortului cu lumea subpamântească, se cântau cîntece, femeia care ducea vasul cu oase și cenușă cânta și dansa, apoi urna era depusă într-o groapă, peste care se puneau o piatră (A. van Gennep, 1909, 133-136).

Deci, dacă se acceptă faptul că muzica și jocurile au avut un rol important în manifestările și ritualurile comunităților paleolitice, este de acceptat că acestea se organizau cu predilecție în jurul focului, ca element de adorație a unor forțe încă necunoscute. Se poate aduce în discuție și problematica *transmiterii* acestor manifestări cultice, a ritualurilor specifice folosirii valențelor de profundă spiritualitate, cu ajutorul focului. Dacă ideile prezentate mai sus se referă îndeosebi la populații actuale, constatăm ca aceeași idee, pe care o atribuim și omului preistoric: starea de sacralitate, constituită ca trăsătură specifică, manifestată prin acte și acțiuni voite, printre care luăm în considerație creația sa artistică și manifestările culturale, în

primul rând legate de morți, de fenomenul funerar, în întreaga Preistorie a comunităților umane (V. Chirica, 2011), știut fiind faptul că în artă și ideologie, implicit în religie, formele de exprimare pot să apară și să se perpetueze fără existența unor legături directe între practicanți. Un singur exemplu ar putea fi acela că, la romii actuali de pe teritoriul României, odată cu înmormântarea (înhumarea) se face un foc mare, pentru purificarea sufletului celui mort. De altfel, noi putem oferi și alte exemple, aparent greu de explicat: ceramica pictată, aparținând culturii Cucuteni, faza B, identică, în ceea ce privește formele și decorul, cu ceramica, tot pictată, aparținând culturii Yangshao (în China), chiar dacă între cele două fenomene artistice nu există nici o legătură (deși acestea sunt contemporane). Un alt exemplu poate părea destul de prozaic: la Mitoc (pe Prut, în România), dar și în unele zone geografice din America, lipsite de lemn de foc, oamenii pregătesc, vara, un amestec din dejecțiile de peste iarnă (numai de la vaci), cu paie de cereale, pe care le lasă la uscat, iar pe timpul iernii, aceste produse sunt folosite pentru încălzire sau pentru prepararea hranei.

Mai amintim și alte situații, care, prin constatarea multiplicării lor, au devenit norme obligatorii în cadrul ritualurilor funerare: arheologii au observat că, în cazul mormintelor mezolitice (îndeosebi din unele zone geografice din Franța), corpul celui înmormântat era protejat de o adevărată cutie din lespezi de piatră; peste „capacul” acesteia (o mare lespede depusă peste lespezile montate vertical) se aprindea un foc destul de mare, deși nu foarte intens; gestul funerar se repeta la fiecare înmormântare, iar oasele găsite în cenușa sau printre cărbunii de pe aceste lespezi au fost interpretate ca reprezentând dovezi ale ”ospățului funerar”, pregătit cu ocazie înmormântării.

Considerăm necesar să prezentăm un alt studiu de caz, cu referire la vetrele din perimetrul sau din apropierea mormintelor epipaleolitice și mezolitice de pe Valea Dunării. De altfel, trebuie să apreciem însăși prezența structurilor de combustie în nivelele de locuire, ca reprezentând elemente foarte importante ale campamentelor instalate de comunitățile umane: 5 vetre și o alta, distrusă de fenomene geo-pedologice, la *Cuina Turcului-Dubova*, în niv. I, și alte 6, în niv. II epipaleolitic; mai multe vetre de foc au fost identificate în nivelele mezolitice de la *Gura Văii-Ostrovu Banului*; două vetre în nivelul II, mezolitic, de la *Ogradena-Icoana*; trei nivele arheologice, cu vetre de foc, au fost identificate în locuința-bordei, mezolitică, de la *Ostrovu Corbului-Botu Cliuciului*, altele aparținând nivelului de locuire, dar în afara locuinței-bordei; alte vetre (23) au fost descoperite în nivelul II al aceleiași culturi; vetre de dimensiuni și tipuri diferite au fost dezvelite și la *Schela Cladovei-La Canton*. În această stațiune, în nivelele de locuire de tip *Schela Cladovei* semnalarea cu privire la relația vatră (foc) – scheletul mormântului este destul de vagă și se referă doar la mormintele descoperite în 1968 (nu se precizează

numărul lor), cu vetre de foc amenajate (probabil chiar funcționale) deasupra mormintelor, deci aparținând unui anume ritual funerar. „Oasele au putut suferi calcinări parțiale” menționează Al. Păunescu (2000, 451), situația fiind explicată „datorită distanței mici sau foarte mici între schelet și vatră”. Noi credem că ar trebui să luăm în considerație faptul că, la vremea descoperirilor de aici, cunoștințele arheologilor români erau destul de sumare sau chiar inexistente în ceea ce privește fenomenul funerar în Paleolitic-Mezolitic; nu trebuie omise nici numeroasele bulversări stratigrafice din întreaga zonă, determinate de numeroasele reveniri ale unor comunități umane, ale căror amplasamente au distrus, chiar și parțial, stratigrafia și amplasamentele anterioare ale campamentelor anterioare, cu toate amenajările lor. În sfârșit, nu trebuie să uităm faptul că spațiul nostru geografic s-a aflat și din acest punct de vedere, la periferia geografică a marilor arii culturale ale Europei preistorice. Din acest punct de vedere, constatăm lipsa aproape permanentă a creației materiale, inclusiv cu valențe de spiritualitate, a comunităților umane paleolitice. Au fost unele creații de mare valoare tehnică și tipologică, cum ar fi tehnica și tipologia pieselor litice din nivelele musteriene de la Ripiceni-Izvor, inclusiv intenția acestor comunități de a-și amenaja locuințe din oase mari de mamut; în Paleoliticul superior, ar fi de notat doar descoperirile de la Stânca-Ripiceni, ca și tehnica și tipologia pieselor litice de la Mitoc-Malu Galben, ori, poate, piesele de artă sau cu conotații speciale, de la Piatra Neamț-Poiana Cireșului; în rest, nu au fost descoperite decât creații mediocre, care nu se pot ridica la nivelul celor din culturile Paleoliticului superior din alte zone geografice ale Europei. Din cauza faptului că și cercetarea arheologică românească s-a aflat în spatele *cortinei de fier*, într-o totală izolare față de cercetarea științifică vest-continentală, lipsa de interes a lumii științifice occidentale a rămas în permanență destul de manifest pronunțată, astfel că și în prezent constatăm că ne aflăm la aceleași limite teritoriale de lipsă de interes științific. Tentativele noastre de a ne integra în sferele de acțiune coerentă a centrelor de cercetare occidentale se lovește de lipsa de interes științific a specialiștilor occidentali: doar valoarea creațiilor materiale de la Mitoc-Malu Galben îi determină pe colegii belgieni să revină în această mare stațiune paleolitică pentru evidențierea și valorificarea științifică a descoperirilor.

Tema 5. Reprezentări umane și animaliere în creația artistică a Paleoliticului european și în Epipaleolitic-Mezolitic *

Creația artistică a comunităților umane ale Paleoliticului european, îndeosebi a Paleoliticului superior, dar și în Epipaleolitic-Mezolitic este bogată și variată în ceea ce privește reprezentarea mediului natural, ca element de opoziție a factorului uman, a încercărilor sale permanente de a stăpâni mediul și de a-l transforma în mijloacele de subzistență, pentru supraviețuire. Sentimentul religios a constituit o trăsătură permanentă a tuturor activităților omului. Acesta s-a recunoscut pe sine, pe galețul de jasp de la Makapansgat (Africa de Sud), pe care l-a adus din mediul amorf în mediul sacralizat ca urmare a amplasării campamentelor, cu aproximativ trei milioane de ani în urmă (J. Clottes, 2005, 18-25; G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005, 18-20; G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2009). Odată cu dezvoltarea conștiinței, când primii oameni au devenit conștienți de ceea ce reprezintă în mediul natural ostil, putem spune că încep și modificările în lumea naturală, în mediul înconjurător, conform scopurilor existenței umane; fenomenul este considerat ca aparținând aceleiași perioade de timp (R. Leakey, 1995, 74). *Omul* a devenit conștient de sine mai ales atunci când a descoperit, în mediul natural, elemente identice sau asemănătoare cu *chipul* său și le-a acordat atenția cuvenită, deoarece începuse să le considere ca aparținând *speciei* pe care o reprezenta în ansamblul lumii vii; el se considera identic cu cei *după chipul și asemănarea sa*. În ceea ce privește încercările arheologilor, și ale exegeților religiilor preistorice, de a înțelege sacralitatea comunităților umane, începând de la primele lor manifestări, noi am luat în considerație descoperirile din peștera Kozarnika, Bulgaria (A. Guadelli, J.-L. Guadelli, 2004, 87-95), unde, în nivelele de locuire aparținând Paleoliticului inferior, datate între 1,2 și 0,9 milioane de ani, au fost descoperite mai multe fragmente de așchii din os, decorate cu striuri trasate intenționat, și care nu provin de la operațiunile de tranșare a cărnii. Cea mai reprezentativă este o tibie de bovidu, lungă de 95,15 mm și lată de 12,41 mm, descoperită în stratul 12, datat la 1.000.000

---

* Cf. și V. Chirica, G. Bodi, C.-V. Chirica, Teme iconografice, reprezentate în creația artistică religioasă preistorică, in ArhMold., XXXV, 2012.

de ani. Piesa a fost decorată cu mai multe serii de striuri cu lungimea de 10-15 mm. Prima serie de striuri este situată la extremitatea stângă a piesei, acestea fiind oblice în raport cu axul suportului, și este constituită dintr-o striație și un grup de 3 incizii. A doua serie este situată la 16 mm dreapta față de prima serie, și este formată dintr-un grup de 4 incizii paralele, distanțate la 1-2 mm una de alta, dispuse tot oblic; a patra incizie, ultima, este alcătuită din 4 tăieturi fine, tot oblice. A treia serie este situată la 25 mm distanță de seria precedentă, și este alcătuită din 2 incizii, ce par a fi superficiale, dar trasate aproape perpendicular pe axul lung al piesei. Lungimea lor este de 8,5, respectiv, 11,5 mm. Această serie, cea mai bine conservată, este și cea mai bine reprezentată: este situată la 11,5 mm distanță de precedentă, iar lungimea celor 4 incizii este de 10-13 mm. Prima incizie este profundă și are un profil în *U* asimetric, cu o ușoară răzuire la partea inferioară. A treia incizie s-a executat pe fundalul unei lustruiri; inciziile a doua și a patra nu au trăsături diferite de precedentele.

Un comportament social al comunităților umane de tip *Homo erectus* pare să fie evidențiat și în descoperirile de la Belle-Roche (Belgia), ori pe terasa înaltă a Loarei (Franța), datată pe la 1 milion de ani, ce pare să facă dovada existenței unor construcții special amenajate încă la această vârstă (J.-M. Cordy et alli., 1993, 287-300; J.-M. Cordy et alli., 2001, 98; J. Despriée et alli., 2001, 98). Semnalăm și descoperirea de la Bilzingsleben (Germania), datată între 350.000-320.000 ani, ce dovedește ideea de continuitate a fenomenului estetic. Aici, pe un fragment de tibie de elefant au fost trasate doar prin incizii, fascicule de linii verticale, încadrate de linii oblice, simetrice (J. K. Kozłowski, 1992, 33) (fig. 1), aceste elemente constituindu-se printre cele mai vechi manifestări artistice preistorice, realizate cu intenție de către artiștii epocii. Întâmplător sau nu, decorul incizat pe unul din fragmentele de oase este identic cu razele soarelui la asfințit: linii verticale, încadrate simetric de grupe de linii oblice, radiale.

O altă etapă în această tentativă perpetuă de devenire conștientă și religioasă este aceea când omul și-a creat propria imagine, prin ceea ce s-a numit „masca” de la Roche Cotard (Fig. 4), datată la 38.000 – 36.000 ani BP (V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012, 17-68). Trebuie să amintim și descoperirea mormântului de la Shanidar, din Irak, unde decedatul a fost depus pe un „pat” de flori, identificate ca specii pe baza eşantioanelor de polen (V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012, 5-19; J. Renault-Miskovsky, M. Girard, Bui Thi Mai, 2005, 209). S-a constatat că păstorii nomazi din Irak folosesc și în prezent speciile respective de flori pentru valențele lor vindecătoare, astfel că descoperirea de la Shanidar comportă două aspecte: aspectul spiritual-estetic, reprezentat de depunerea mortului pe un „pat” de flori, și aspectul spiritual – al tendinței permanente a omului spre revenirea sa la viață, ca urmare a caracteristicilor vindecătoare ale plantelor respective. Noi admitem faptul că omul

s-a născut cu sentimentul religios (G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005, 20-21) și că de atunci omul a început acțiunile sale de substituire a întregului mediu în care trăia. În acest sens, oamenii au trebuit să facă apel la forțe exterioare propriilor lor posibilități terestre, deoarece se știe că, în mentalul colectiv al oamenilor preistorici, forțele generatoare ale naturii pot lua forme omenești, devenind, în felul acesta, divinități protectoare. Așadar, constatăm că primele imagini, noțiuni și chiar sisteme, pe care omul le-a creat despre lumea înconjurătoare, dar și despre sine însuși, sunt de origine religioasă (E. Durkheim, 1995, 21); acestea sunt rezultatul gândirii religioase a omului ca entitate superioară a lumii. De aceea noi apreciem că prin sentimentul religios, comunitățile umane au ajuns la creații artistice sau la manifestări cultice, care pot fi tratate ca și *obiective religioase*, deoarece le găsim reluate sub forme diverse, dar aproape identice în realizarea artistică și cu conotație religioasă. Așadar, încă din Preistorie, reprezentările religioase aparțin sacrului colectiv, destinate să întrețină, eventual să refacă anumite stări mentale ale comunității, tocmai ca elemente ale unei realități și mentalități colective, de natură socială. În felul acesta credem că au apărut și s-au dezvoltat (multiplicat) riturile, cu numeroase variante de manifestare, atât în domeniul celor vii, cât și în ceea ce privește *trecerea* spre tărâmul *de dincolo*. În cadrul formidabilei sale creații artistice, cu tematică foarte vastă și prin multiple forme de reprezentare, noi am identificat diferite *teme religioase*, de o importanță covârșitoare; una dintre acestea ar putea fi considerată *substituirea*. Desprins din restul lumii animale prin inteligență, dar mai ales prin faptul că a desfășurat activități comune, gândite coerent, dovedind caracterul vieții sale sociale, omul a dus o luptă permanentă cu mediul ostil, reprezentat fie prin marile carnivore, fie prin restul animalelor, fie prin însăși ostilitatea mediului natural ambiental, astfel că, îndeosebi în Paleoliticul superior (în perioadele istorice sau în culturile arheologice mai vechi nu avem dovezi concludente), vânătorii comunităților umane au căutat să-și subordoneze, chiar și parțial ori temporar, întregul mediu ambiental; în acest sens, comunitățile umane paleolitice și-au asumat cu câteva zeci de mii de ani în urmă (dacă luăm în considerație doar elementele constitutive ale Paleoliticului superior), sensurile creației biblice: „creșteți și vă înmulțiți și stăpâniți pământul și domniți peste peștii mării, peste păsările cerului, peste toate animalele, peste toate vietățile, ce se mișcă pe pământ, și peste tot pământul” (*Biblia, Facerea*, I, 28), prin care omul a devenit stăpânul întregii lumi vii. Pentru a-și îndeplini acest deziderat, omul a încercat să-și substituie forța și agilitatea animalelor, carnivore sau erbivore. Unii specialiști acceptă ideea *substituirii* (deghizării) doar în scopul de a se putea apropia de animale, în scopul facilitării vânătorii. Noi credem că în Paleoliticul superior comunitățile umane ajunseseră deja la un grad mult mai mare de cunoaștere a propriei valori, astfel că omul și-a asumat rolul de stăpân aproape absolut al întregii lumi cunoscute. În acest sens observăm că încă din

Paleoliticul mijlociu, substituirea, dominația asupra animalelor ostile, s-a făcut prin depunerea rituală a coarnelor de ren și cerb, a altor părți din animalul vânat, în mormintele special amenajate pentru cei decedați dintre membrii comunității respective; ideea și ritualurile s-au păstrat până în Mezolitic (Fig. 40; Fig. 41) (M. Otte, 1999, 119, 202-203; V. Chirica, D. Boghian, 2003, vol. I, 108-111). Dintre modalitățile depunerilor de ofrande, poate și cu semnificații pe care nu le cunoaștem, putem crede că exista un ritual specific în cadrul ritului înhumării. Într-o anumită etapă (= cultură arheologică) a Paleoliticului superior, vânătorul își asumă și își asigură forța, viteza de mișcare, deci acele capacități definitorii ale erbivorelor și carnivorelor a căror „îmbrăcăminte” o ia, dar își păstrează esența umană: mâinile și picioarele (care sunt redată foarte sugestiv în artă); acoperirea capului – principala sursă a vieții și a puterii – cu „masca” animalului substituit a constituit un element religios esențial în întreaga epopee a comunităților umane de a deveni stăpânii mediului. Prin aceea că, „îmbrăcând” pielea animalului, acoperindu-se cu capul acestuia, omul se identifică cu însuși animalul vânat, de la care preia, simbolic, esența existenței sale. Din acest punct de vedere, putem accepta ideea că *substituirea* biblică, a fiului lui Avraam, cu berbecul pentru jertfa adusă Creatorului (*Biblia, Facerea, 22, 1-13*) a fost devansată cu peste 50 de milenii. La Hohlenstein-Stadel, în Germania, a fost descoperită statueta masculină (reconstituită din peste 200 fragmente), creată dintr-o defensă de mamut. Are trunchiul alungit, picioarele scurte, ca și brațul stâng (cel drept a fost distrus din vechime). Reprezentarea capului, de tipul felinei, face din această creație prima reprezentare cu caracteristici duble, om-animal, din arta mobilă paleolitică, datată pe la 32.000 ani BP (Fig. 42). În stațiunile din Franța: Gabillou, Lourdes, Trois Frères, iconografia substituirii marilor erbivore de către omul-vânător este mai bogată și diversificată (Fig. 43) (J. Gaussen, 1964). Precizăm că unii specialiști au interpretat aceste creații artistice ca reprezentând șamanii, deghizați în «mari vrăjitori» (A. Leroi-Gourhan, 1965, 86; J. Clottes, 2005, 24-25; Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, 2011, 300). Astfel, în grotă Trois Frères, a fost pictată o adevărată compoziție cu personaje complexe, fiind redată substituirea animalelor prin *antropomorful* cu trăsături zoomorfe: bizonul cu coapse și sex uman; coarne de cerb, visaj de bufniță, labe de leu și coapse umane; omul-bizon, ce dansează și cântă la un instrument muzical (flaut ?); mai mult încă, animalele din fața sa sunt compozite: labe de cerb, cap de bizon sau ren cu labele anterioare suprapuse. Avem aici o reprezentare complexă a spiritului uman, ale cărui sensuri simbolice nu au fost încă înțelese de către specialiști.

Un comportament simbolistic complex este dovada creației operelor de artă, cu elemente de spiritualitate individuală și/sau colectivă. Statuetele feminine pot reprezenta un ideal estetic feminin, ori ridicarea femeii la nivelul de divinitate, dar

și ideea fecundității, a perpetuării speciei (J.-P. Duhard, Brigitte Delluc & Gilles Delluc, 2014).

Descoperirea sanctualelor de la Laussel, Dolni Vestonice, din multe peșteri situate în Franța, Italia, Spania, presupune existența sacrului colectiv. În aceeași manieră, credem că prezența unei statuete feminine, în picioare, acoperită cu un omoplat de mamut, groapa rituală fiind apoi umplută cu pământ amestecat cu ocră, peste care s-au pus trei blocuri de cărbune (Kostienki I, niv. 1), ori a unui mormânt de femeie, cu scheletul în poziție chircită, acoperit cu doi omoplați de mamut (unul fiind decorat cu incizii), cu craniul deformat patologic, dar și a altor schelete cu deformări patologice, care s-au bucurat de înmormântări deosebite, sugerează atenția deosebită, tot ca element de sacru colectiv. De asemenea, apreciem că, prin arta monumentală, care capătă amploare, s-a trecut de la divinizarea *personală, individuală*, la cea *colectivă*, ca un element important al organizării sociale, cu componente religioase. Multiplicarea imaginilor sexuale feminine, este în legătură cu *sacralitatea nașterii*, după cum redarea cuplului sau a dublării divinității feminine, pe o placă de calcar, la Laussel, poate reprezenta un element esențial al *sacralității procreației*.

În Grota Fumane (A. Broglio, G. Dalmeri (a cura di), 2005; St. Bertola, A. Broglio, F. Gurioli, de Vecchi, Giampaolo, Al. Facciolo, I. Fiore, A. Tagliacozzo, P. Pallecchi, 2009, 167-181; Vasile Chirica, 2006a, 193-208) cea mai importantă creație artistică o reprezintă imaginea *antropomorfului*, probabil bărbat, schematizată (Fig. 5). Văzută din față, pare să aibă capul redat cu două coarne slab convexe, neterminale (sau ale căror părți finale au fost distruse); în mâna dreaptă, acesta ține un element de aspect geometric (dar poate fi și o reprezentare zoomorvă, căci par să se distingă cele patru picioare, fiind suspendat la nivelul capului); mâna stângă o are tot semi-orizontală, cu antebrațul în jos, iar picioarele se termină în arce de cerc, parțial asemănătoare cu motivul în „inel” de pe altă reprezentare. Dar observăm caracterul artistic-religios al reprezentării, poate chiar o scenă de dans. Dacă luăm în considerație și fragmentele de coaste de erbivore, decorate cu incizii, ori incisivii de cerb, cu caneluri pe treimea dinspre rădăcină, întregim tabloul acestei stațiuni - loc de ceremonii ale unor elemente de accentuată spiritualitate. În plus, trebuie să adăugăm faptul că, în Peștera Chauvet, zoomorful (bizonul) are trăsături umane, reprezentate prin mâini (J. Clottes, 2005a, 67-75; Vasile Chirica, 2006b, 185-191) (Fig. 23).

O altă temă religioasă, intens tratată în arta Paleoliticului superior, dar și a Neo-Eneoliticului a fost aceea a *mării divinități feminine*, cu toate determinările sale, și a rolului esențial în supraviețuirea entității umane. Realizările antropomorfe feminine de la Kostienki, pe Don, sunt întregi (6) și fragmentare (peste 80); 6 erau decapitate în vechime, dar au fost găsite și peste 20 de capete izolate. Uneori capul

avea decor „în benzi” gravate, dar și alte părți anatomice erau decorate cu motive diferite, printre care notăm forma unui colier dispus între sâni. Au fost descoperite statuete în poziție șezândă, depuse ritual în gropi mici, săpate în interiorul locuinței, pe un strat de lut foarte fin, pereții fiind vopsiți cu ocră roșu, iar întregul complex era acoperit cu omoplați de mamut. Materia primă o constituie fildeșul, calcarul, lutul ars. Realizarea sânilor, ori abdomenul proeminent al statuetelor demonstrează că acestea reprezentau divinitatea însărcinată (ilustrată cel mai bine la Kostienki XIII). Imaginile reprezintă, așadar divinitatea feminină, ca element al unei noi ideologii religioase din această parte a Continentului (G. Bosinski, 1990, 123), care a stat la baza credințelor neo-eneolitice în domeniu.

Prin observații continue, permanente, omul a putut să constate natura vieții, a perpetuării speciei. Biologii au demonstrat că orice ființă se naște cu un dublu instinct: de hrană și de procreare, ca element al naturii sale de existență. Fiind parte componentă a întregului mediu natural, chiar dacă a devenit cel mai important element al său, omul nu s-a putut desprinde, ideologic, de natura devenirii și multiplicării sale fiziologice. A constatat că perpetuarea speciei se realizează prin natura feminității, fie om, fie animal, astfel că, din punct de vedere ideologic a ridicat feminitatea la rangul de mare divinitate, pe care a înzestrat-o cu multiple calități, toate având ca substrat procrearea și nașterea. Nu subscriem întru totul ideii despre „cultul fertilității și fecundității” atribuit plasticii feminine preistorice, steatopigiei, redării exagerate a feselor și sânilor la statuetele de tip *Venus*. Abia relativ recent, unii specialiști în ginecologie (J.-P. Duhard, 1995, 65-70), au analizat trăsăturile anatomice ale statuetelor paleolitice de acest tip și au făcut deosebirea între starea de graviditate a unor creații artistice feminine și starea de obezitate, pe care noi am numit-o ideal de frumusețe al unor comunități umane. În acest sens, al creației, ca și *canon artistic* cu valențe religioase, am considerat că reprezentarea de la Laussel, *Carte à jouer*, constituie, de fapt, esența de a da viață, a divinității feminine, prin auto-procreere. În ceea ce privește calitatea precară a realizării artistice de aici, noi am interpretat-o ca fiind elementul esențial al obligativității respectării canonului religios, care trebuia realizat prin mijloace artistice adecvate. Așadar, apreciem că nu realizarea artistică este mediocră (cum se apreciază în literatura de specialitate), ci s-a dorit reprezentarea ideologică a necunoscutului divin al auto-procreării. Ideea a continuat și în unele culturi arheologice neo-eneolitice (V. Chirica, 2004, 187-194), unde creația artistică feminină este considerată ca reprezentând esența sacralității în ceea ce privește perpetuarea comunităților umane. Astfel, în unele civilizații eneolitice, Marea Divinitate este reprodușă în aceeași poziție de dublare simetrică a propriei imagini. (fig. 36). În directă legătură cu această temă importantă în creația religioasă a artei paleolitice și neo-eneolitice, credem că poate fi încadrată asocierea Marii Divinități cu elementul masculin, de regulă de natură celestă. Cea

mai veche, dar și cea mai reprezentativă creație artistică religioasă în acest sens o reprezintă scena din Peștera Chauvet, datată la 32.000-31.000 ani BP (J. Clottes (sous la dir. de), 2001, fig. 161-162; J. Clottes, 2005a, 67-75; V. Chirica, 2006, 20): pe un planșeu calcaros (situat în partea cea mai adâncă a peșterii, la înălțimea de peste 1,5 m, poate cu intenția de a supraveghea tot ce fusese pictat până aici), a fost redat conturul amplu al unui urs de peșteră, peste care s-a trasat, tot cu culoare neagră, zona sacralizată feminină a procreerii și nașterii: zona genitală și coapsele, întreaga imagine fiind pusă sub protecția regeneratoare a capului de bovideu, cu mâini de om, pictat la partea superioară a planșeului (fig. 23). Așadar, ca și la Fumane, unde vânătorul își etala trofeul ce reprezenta succesul vânătorii, al existenței comunităților umane respective, la Chauvet vedem înfățișată însăși ideea continuității vieții umane, prin redarea esenței perpetuării speciei: principiul feminin, pe planul htonic, și cel masculin, regenerativ, pe planul uranic, celest.

Aceeași idee o găsim și la Grimaldi, unde se remarcă și placa pe care a fost reprezentată, ca la Laussel, imaginea procreerii, a acuplării celor două elemente, *ying* și *yang*. Satuetele au fost realizate conform „canoanelor” religioase sau estetice ale timpului și comunității umane de aici. Alte celebre *Venus* paleolitice au fost realizate potrivit acelorași *canoane* ale artei și religiilor paleolitice, referitoare la disponibilitățile artistice ale Marii Divinități și ale caracteristicilor acesteia. Dar, după opinia noastră, cea mai evidentă realizare artistică din domeniul manifestării religioase în sensul asocierii divinității feminine cu taurul celest, o vom revedea, 17 milenii mai târziu, într-o altă grotă din Franța, Magdelaine des Albis, unde a fost realizată o scenă complexă: femeia este redată în poziție genicologică, iar bizonul în poziție „de atac” (Fig. 44). Așadar, în această interpretare a manifestărilor ideologice ale comunităților umane, constatăm asocierea imaginii feminine cu forța regeneratoare a bizonului sau a calului, ca la Magdelaine (Tarn) (Franța) (A. Leroi-Gourhan, 1965, 500-502), dar reprezentarea acestei teme o regăsim și pe ceramica eneolitică de factură cucuteniană, unde este reprezentat taurul celest (Ruginoasa, Târgu Ocna-*Podet* – România, Bilcze Zlote – Ucraina) sau în asociere cu berbecul (Hoisești – România) (Fig. 33; Fig. 34; Fig. 35); precizăm și faptul că artiștii apociei au creat și imagini diferite ale entităților feminin – masculin, cum ar fi în siturile de la Ghelăiești, Dumești, Trușești, Scânteia (România), unde reprezentarea feminină se deosebește de cea considerată masculină prin unele trăsături specifice (V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008). În ceea ce privește gravura și pictura paleolitică, putem constata chiar o anumită *evoluție* a reprezentărilor, cu unele identități și în arta eneolitică. Mai întâi, observăm redarea divinității în poziție sexuală, singură (Gabillou) sau în asociere cu bizonul (La Magdelaine des Albis), numai cu cornul de bizon (Venus cu cornul, de la Laussel), sau cu capul de bizon pictat deasupra (Chauvet), dar și ca protectoare, în asociere cu alte animale (La Magdelaine des Albis, Anglis-sur-

l'Anglin, Pech Merle, Hochlenstein Stadel). Divinitatea poate fi considerată și protectoare a întregii vieți, circumstanță în care putem aprecia că atât coarnele bourului, ale bizonului (V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008), cât și ale berbecului reprezintă un univers închis, în centrul căruia se află Marea Divinitate protectoare.

Așadar, o altă suită de reprezentări ale *Divinității Universale* o descoperim pe placa de la Laussel și pe cea de la Grimaldi, în ceea ce s-a numit „coincidența contrariilor”. În aceste creații artistice noi putem interpreta faptul că artiștii epocii (ai comunităților umane respective) au dorit să reprezinte *sacralitatea procreației*, necunoscutul divin al acestui act, și tocmai pentru aceasta s-a folosit, la Laussel, o placă de calcar cu impurități; nu realizarea este mediocră, ci s-a dorit o scenă neclară, pentru a marca sacralitatea faptului încă necunoscut de către comunitatea religioasă a timpului.

Artiștii Paleoliticului și ai Neo-Eneoliticului s-au supus «canonului» privind *imaginea interzisă* a divinității. Această nouă interpretare a creațiilor artistice paleolitice o poate constitui, ca altă temă artistică și religioasă, *imaginea interzisă*, deoarece fața, adică visajul divinității feminine este fie neredat (femeia acefală, la Gabillou, statuetele fără cap, de la Kostienki I), fie foarte slab și neclar redat, astfel că stabilirea caracterului antropomorf feminin se datorează doar conturului trupului acesteia. Ca interpretare, în Vechiul Testament se spune că a-L vedea pe Dumnezeu este mortal pentru oameni (A. Besançon, 1996).

Am constatat că, în proporție dominantă, creațiile artistice preistorice (paleolitice și neolitice) au redate, uneori cu obstinție, caracteristicile feminității, dar visajul este doar sugerat, iar uneori lipsește cu desăvârșire. Fac excepție statuetele de la Brassempouy, sau din alte puține stațiuni paleolitice, iar în Neo-Eneolitic, proporția statuetelor feminine „fără chip” este mult mai mare. O posibilă explicație poate sta tot în textul scripturistic „Și și-a acoperit Moise fața sa, căci se temea să privească pe Dumnezeu” (*Biblia, Ieșirea*, 3, 6). Așadar, canoanele de realizare plastică a divinității impuneau, ca modele de creație artistică, reprezentarea insemnelor feminității, dar interziceau redarea sub orice fel a *chipului* acestora, obligativitate ce a devenit, după opinia noastră, o temă importantă a creației artistice paleolitice și neo-eneolitice. Nu ne referim aici la statuetele paleolitice și neolitice, găsite fără cap, deci sparte, probabil, ritual. Luăm în considerație descoperirea unui număr impresionant de statuete antropomorfe feminine întregi, dar al căror vizaj este doar schițat, extrem de schematizat. În acest «canon» se poate înscrie prezența statuetelor feminine, de tip „Venus”, de la Lespugne, Brassempouy, Montpazier, Sireuil, Tursac, Mainz-Linsenberg, Mauern, Savignano, Willendorf, Malta, Moravany, Kostienki, de vârstă paleolitică, dar și a celor neo-eneolitice.

Aceste statuete se caracterizează prin *obligativitatea imaginii interzise*, canon respectat cu strictețe în arta paleolitică și eneolitică, ceea ce ne apropie, așa

cum am mai precizat, de textul Vechiului Testament. Prezența unui număr sporit de statuete, la Grimaldi, unde s-au descoperit și morminte de copii, dovedește existența unor locuri cultice importante pentru manifestările religioase ale vremii. Precizăm că în simbolismul artei neo-eneolitice, reprezentările feminine sunt foarte numeroase, și acest nou aspect al creației artistice preistorice se află în relație directă, fiind chiar determinat de viața agricolă a comunităților umane, din care a rezultat îmbogățirea și diversificarea manifestărilor culturale ale vieții religioase. C.-M. Lazarovici (2006, 68) apreciază că în numeroase creații artistice, fața ori creștetul reprezentărilor umane este acoperit de o mască, aceasta constituind un atribut al zeității.

O tratare deosebită, a imaginii feminine, pe care o găsim în sanctuarele Paleoliticului superior, dar și în unele stațiuni neo-eneolitice, o constituie *oranta*, potrivit descoperirilor la Galgenberg, Geissenklösterle, poate și Laussel (așanumitul *arcaș*), dar și pe ceramica sau în arta statuară eneolitică.

Dacă analizăm cu atenție imaginea *orantei*, așa cum a fost realizată de artiștii din paleolitic și neolitic, vom constata că aceste creații pot sugera existența unei alte divinități, poate masculine, aflată pe un plan superior celei feminine. Ne referim la faptul că am descoperit mai multe creații plastice, paleolitice și neo-eneolitice, în care divinitatea (dacă acestea nu reprezintă personificarea unei preotese, cum se constată în cazul unor religii ale Orientului antic) este redată cu mâinile ridicate la rugăciune (V. Chirica, M.-C.Văleanu, C.-V. Chirica, 2010a, 159-204; V. Chirica, M.-C.Văleanu, C.-V. Chirica, 2010b, 307-330). Toți exegeții religiilor eneolitice (îndeosebi cucuteniene) apreciază existența unei singure divinități superioare, de natură feminină, de unde a derivat și ideea de „Religie a Mamei Universale”, dar noi constatăm existența unei schimbări aproape totale de ideologie: apariția unei „Religii a Tatălui Universal”, căci divinitatea feminină imploră ajutorul unei alte forțe spirituale, care îi este superioară, iar această forță nu putea să fie decât reprezentarea (divinitatea) masculină, regeneratoare. Spre această idee ne conduce aproape întreaga creație artistică, ce reprezintă dualitatea masculin-uranic – feminin-htonice. Nu generalizăm ideea existenței divinității masculine, superioară celei feminine; ca și la Chauvet ori Laussel etc. (Paleolitic), ori Ruginoasa, Bilce Zlote etc. (Eneolitic), divinitatea supremă putea să fie reprezentată de zoomorul masculin, iar în alte localități – situri-sanctuare paleolitice și neo-eneolitice, divinitatea supremă putea fi reprezentată de antropomorfii feminini. Așadar, apreciem că nu trebuie să se generalizeze nici supremația „Religiei Marii Mame”, nici aceea a „Tatălui Universal”, căci noi credem că au existat deosebiri în ceea ce privește creația artistică, pe fundamente religioase, ale diverselor comunități umane paleolitice și neo-eneolitice.

Realizarea plastică a mâinii reprezintă, în cadrul demersului nostru, o altă temă importantă în arta și religiile preistorice europene. Ea este reprezentată în

aproape toate grotelor-sanctuar ale Paleoliticului superior european, dar și în creații de la sfârșitul timpurilor glaciare de pe alte continente (J. Clottes, 2005, 18-19).

În *Marea Grotă* de la Arcy-sur-Cure au fost identificate numeroase semne, ce au completat „tabloul” artistic al pictorilor aurignacieni; se remarcă elementele antropomorfe: degete grupate, mai multe (șapte) amprente de mâini în negativ, cu degete complete (de adult și copil), o altă mână cu degetele incomplete, o mână în pozitiv, o reprezentare vulvară și alte trei elemente antropomorfe, printre care o siluetă feminină, la a cărei realizare s-a folosit relieful calcaros, întărit de ocră roșu, prin care i s-au dat formele generoase ale statuțelor de tip *Venus*. Grotă Gargas din Franța este celebră mai ales prin reprezentarea mâinilor în peste 250 imagini pictate, a foarte numeroaselor (143) gravuri de animale (numai 5 animale pictate), dar și prin bogatele resturi paleontologice. Frapează prezența mâinilor pictate, care nu însoțesc alte figuri realizate în aceeași manieră artistică; au fost identificate 103 imagini ale mâinii stângi, dintre care 72 negre, 28 roșii, 2 albe, una cu ocră, și 36 ale mâinii drepte: 13 negre, 23 roșii, inclusiv amprente în argilă; se remarcă, de asemenea, cele 10 mâini întregi, nemutilate, altora lipsindu-le degete sau numai anumite falange; unele mâini, îndeosebi de copii, au fost doar schițate. Pe baza numeroaselor reprezentări de mâini, au și fost denumite două *Sanctuare* ale acestora, de aceea observăm importanța reprezentării mâinii în atât de multe variante și motive artistice, inclusiv cu deformații, poate congenitale sau mutilate în urma unor accidente provocate de vânatoare sau de animalele feroce, dar nu excludem mutilarea mâinii în cadrul riturilor de *trecere*, de inițiere, când tinerii, poate că și tinerele, aveau de suportat proceduri care le periclitaau chiar viața (M. Eliade, 1992, 176), de unde deducem că reprezentarea mâinii avea un rol extrem de important în creația artistică sacră a Paleoliticului superior. Dar noi considerăm că la fel de importantă poate fi asocierea, în pictură, a reprezentării calului și a mâinii, aceasta din urmă fiind repetată în multe spații ale peșterii de la Paglicci, Italia (A. Palma di Cesnola, 1988), dar și în numeroase alte sanctuare paleolitice din Franța.

Importanța reprezentării mâinilor a fost analizată de diverși critici ai artei paleolitice, redarea lor fiind considerată coregrafie religioasă, limbaj (care încă nu a fost decodificat) sau mesaj. Noi vedem în redarea mâinii și alte elemente de factură religioasă: Mâna care *crează*, atunci când imaginea ei este alăturată creațiilor artistice, pe pereții grotelor-sanctuar; mâna care *protejează*, atunci când este situată în conexiune cu erbivorele neferoce (Paglicci, Pech-Merle); mâna care poate *stăpâni* animalele dăunătoare (Chauvet, Arcy-sur-Cure); mâna care se *sacrifică*, poate în cursul vânătorii; mâna cu *puteri superioare*, atunci când este redată cu deformații patologice, cu degete mutilate sau lipsă (Arcy-sur-Cure, Gargas). Atât de numeroasele reprezentări, la Chauvet (peste 500 de *semne*), Gargas (peste 250, dar numai 10 întregi), ne transmit mesajul religios al acestor comunități umane. Mâna care crează

poate fi reprezentată și prin aceea că în mai multe grote creațiile artistice au fost făcute cu mâna (degetul) în argila moale a pereților, sau pe locul de călcare, acestea fiind protejate, nedistruse în cadrul ceremoniilor cultice.

În arta culturii Precucuteni, mâna este bine reprezentată, dar fără a fi redată în asociere cu alte părți anatomice ale corpului uman, iar această temă religioasă este interpretată ca fiind protectoarea conținutului vasului pe care a fost modelată, în relief, cu cinci degete desfăcute (N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, 2006, 118-119). Această interpretare se poate extinde la întregul univers cunoscut al lumii vegetale și/sau animale (în funcție de conținutul vasului), chiar dacă se apreciază că, în general, vasele de cult conțineau cereale (N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, 2006, 118-119). În sensul cultural al civilizației Cucuteni-Tripolie, redarea mâinii într-o gamă foarte variată de procedee stilistice, s-a realizat prin reprezentarea întregului corp al divinității feminine (C.-M. Lazarovici, 2006, 65-71). Există o mare varietate a modelelor de reprezentare a mâinilor: întinse simetric vertical în jos sau în sus; în poziție de orantă (ridicate spre implorarea unei alte divinități); în poziție de dans (o mână în jos, alta în sus); în poziție de solicitare (întinse orizontal-arcuite); de ofertă (ambele mâini întinse spre dreapta, ținând un obiect); cu două sau mai multe degete, dar foarte stilizate; intenționat deformate (ambele mâini prelungite mult sub talia divinității și terminate cu motiv geometric – cerc sau punct); mâini care, anatomic, pleacă din umeri, fiind dublate de altele, care pornesc din partea inferioară a taliei, ca o prelungire a sa, dar deasupra rochiei (C.-M. Lazarovici, 2006, 65-71), etc.

Din punct de vedere al spiritualității comunităților umane paleolitice, noi credem că în sensul caracterului religios al întregii creații artistice, exegeții perioadei nu mai pun la îndoială existența fenomenului religios, al sacrului individual și colectiv la respectivele comunități umane. E. Durkheim (1995, 48) apreciază că „*lucrul sacru este îndeosebi acela pe care profanul nu trebuie și nu poate să-l atingă fără a fi pedepsit*” și din nou suntem obligați să apelăm la scrieri și fapte biblice, relativ la interdicții. Poate că în această accepțiune a *obligațiilor* sacrului colectiv constă obligativitatea respectării sacrului individual, de către artiștii comunităților preistorice, cu referire la *imaginea interzisă*. Din acest punct de vedere, se consideră că religia este „*un ensemble d'actes rituels liés à la conception d'un domaine sacré distinct du profane et destinés à metre l'âme humaine en rapport avec Dieu*” (J. Perrot, 2005, 66), sau „*ensemble des doctrines et des pratiques qui établissent les rapports d'être humain avec la puissance divine*” (*Dictionnaire actuel de la Langue Française*, 1989, Flammarion, 978). M. Otte (2004, 5) apreciază că „*il n'y a pas de religion sans le sentiment que certaines forces dépassent la mesure de l'homme, de son action, de ses connaissances ou de sa pensée*”. Noi credem că, începând din Paleoliticul superior, omul se considera pe el însuși puternic, stăpân al spațiului și al tuturor celor care îl înconjurau, acesta fiind și sensul existenței sale, de

a stăpâni peste tot pământul. În acest sens, încheierea lui A. Leroi-Gourhan ni se pare extrem de importantă: „*Est-il indispensable de parler de religion si l'on tien compte d'une spiritualité aux racines multiples, profondément insérées dans les différents domaines de la psychophysiologie des Anthropiens. L'homme, créateur d'outils, est aussi le créateur des symboles d'expression verbale ou des formes symboliques*” (A. Leroi-Gourhan, 1976, 759). La rândul său, M. Eliade (1994, 5) apreciază că „*>religie< poate fi un termen util cu condiția să nu ne amintim mereu că el implică necesarmente credința într-un Dumnezeu, în zei sau în spirite, ci se referă la exprimarea sacrului și prin urmare are legătură cu ideile de ființă, sens și adevăr*”, iar E. Durkheim (1995, 51) scrie: „*credințele religioase propriu-zise sunt întotdeauna comune unei colectivități determinate, ce aderă la ele și îi practică riturile*”; este ceea ce noi am dorit să argumentăm când am precizat faptul că fiecare comunitate umană, chiar din aceeași fază a civilizației (cucuteniene, de exemplu), își poate avea propriile manifestări de cult religios, propriul sanctuar și propriile locuințe de cult, unde se celebrau propriile divinități (agricole și nu numai), în cadrul unor manifestări specifice.

Cum s-a văzut, în Paleoliticul superior european, dar și din Orientul Mijlociu, viața spirituală este extrem de bine documentată prin cele aproape 200 grote-sanctuar, ca și prin creațiile de artă religioasă, cu elemente de sacralitate individuală și colectivă. În acest sens, apreciem că arta magdaleniană poate fi considerată ca element foarte important al mentalității religioase în întreaga epocă paleolitică. Începând cu această perioadă, arta și religia au o vocație publică, aparținând întregii comunități și noi credem că s-a stabilit o legătură importantă între grupuri și între membrii grupului. Căutarea unor anumite zone ale peșterii pentru redarea anumitor scene pictate, asocierea omului cu animalele în cadrul unor scene comune, ori asocierea om-animal, în care omul îmbracă trăsăturile esențiale ale animalului (mai ales agilitate și forță), figurația schematizată feminină, ori redarea numai a sexualității feminine, apariția superiorității umane prin redarea animalului rănit (și nu orice animal, ci numai cele mai puternice - cai, bizoni, urși), toate acestea vădesc nivelul culturii religioase la care au ajuns vânătorii magdalenieni. Considerăm necesară și explicarea prezenței sanctualelor în grote (A. Leroi-Gourhan, 1965, 114-128; *** *L'Art des cavernes.*; M. Berenguer, (f.a.). La început (fără să ne referim la o anumită perioadă din istoria evoluției comunităților umane), peșterile au fost folosite doar ca adăposturi naturale, împotriva factorilor dăunători ai mediului natural: frigul, vânturile, ploile, animalele; în felul acesta găsim locuiri în grote începând cu Paleoliticul inferior și până în perioade postpaleolitice; dar atunci când omul a ajuns să-și recunoască valorile spirituale, grotelile au fost transformate în sanctuare, fie ca depuneri ale celor morți, fie ca elemente de legătură cu divinitățile celeste, de orice natură or fi fost ele. În cadrul demersului nostru, vedem grotelile cu descoperiri

arheologice de esență spirituală, ca elemente materiale, vizibile, ale sacralului individual și colectiv. Nu mai itinerăm aici exemplele elocvente ale *faptului religios*, ca activitate aproape permanentă a vieții spirituale a comunităților umane preistorice (V. Chirica, 2011, 19-50). Grotele constituiau în mod natural spații închise, specifice sacralului, manifestărilor interzise profanului și ele deveneau sacre prin însăși locuirea umană; când comunitățile umane le-au transformat în sanctuare, ale căror pereți erau acoperiți cu creația artistică cu specific spiritual, oamenii nu au mai locuit în *acele* grote, pentru ca specificul sacralului să nu fie atins de prezența profanului. Observăm, așadar, sau ne putem gândi nu numai la interdicția profanului de atingere a sacralului, dar și invers, izolarea sacralului de prezența profanului. Asta nu înseamnă că viața spirituală nu s-a produs și în afara grotelor; în imensele întinderi loessice ale Europei de est și centrale, în lipsa grotelor, însăși locuirea umană a fost transformată în sanctuar, prin amenajarea mormintelor ca *spațiu sacru* al celor morți, ori a locurilor de cult, unde s-au păstrat creațiile artistice ale artei mobiliare. Putem avea unele rezerve asupra *obligativității* de tratare stilistică a unor opere de artă mobilă, pe care le-am inclus în categoriile *temelor iconografice*, dar acest fapt se poate referi la modalitățile de realizare plastică, fie că ne referim la *omul-leu* de la Hohlenstein-Stadel, fie că luăm în considerație *marii vrăjitori* din arta parietală franceză. Chiar dacă admitem că fiecare comunitate umană paleolitică sau neo-eneolitică avea propriile *canoane* de reprezentare artistică, bazată pe comuniunea de gândire spirituală și de manifestare în cadrul riturilor și ritualurilor, credem că existau anumite specificități locale, poate chiar temporare, dar nu oțimem nici posibilele diferențieri ideologice ale comunităților respective. Putem constata și faptul că unii arheologi sau exegeți ai artei și religiilor paleolitice și neo-eneolitice fac abstracție de cronologia strictă a locuirilor, a creației artistice religioase, atunci când se fac generalizări cu privire la o anumită cultură arheologică (civilizație) preistorică.

Aproximativ 200 de stațiuni, locuiri în grote și pe terasele unor râuri sau pe marile platouri (din imensa Câmpie loessică a Europei estice și central-nordice) au fost descoperite și caracterizate ca dovezi concludente ale existenței sacralului individual și colectiv la comunitățile umane din Paleoliticul superior. Dacă la acestea adăugăm numeroasele sanctuare ale comunităților neo-eneolitice, ori locuințele de cult, a căror prezență a fost constatată în fiecare stațiune neo-eneolitică cercetată prin săpături sistematice, ne putem crea o imagine asupra complexității vieții religioase, specifice tuturor comunităților umane preistorice, chiar dacă detaliile privind ritualurile cultice vor rămâne necunoscute cercetărilor actuale.

Specialiștii actuali acceptă ideea existenței unor rituri și ritualuri religioase, care presupuneau chiar și sacrificii cultice, ori existența unor deformații patologice, considerate tot elemente cultice, provenite ca urmare a acestor ritualuri, sau că acestea puteau reprezenta un cod, un „limbaj” mutual, „un joc al degetelor ce

asigura exprimarea sau expresia diferitelor teme”, după aprecierea lui A. Leroi-Gourhan (***, *Art et civilisation ...* 1984a).

Tema reprezentării bărbatului a fost realizată în mai multe ipostaze. Mai întâi, a fost creat *semnul* virilității, *phalus*-ul, în decorul gravat. Cel mai adesea este reprezentat *Marele Vrăjitor*, în mai multe moduri de realizare, interpretate ca *substituire* a zoomorfului de către antropomorf. Chiar prima și cea mai veche operă de artă mobilă, *Omul cu cap de felină*, de la Hohlenstein-Stadel, redă ideea *substituirii*, de fapt, a însușirii caracteristicilor animalelor feroce. Noi vedem *substituirea* în două direcții: înlocuirea omului prin animalul de sacrificiu sau prin depunerea rituală, în morminte, de ofrandelor de animale vâdate, dar și încercarea de substituere cultică a animalului puternic, feroce (leu, bizon, cerb) de către vânătorul paleolitic. Artiștii au redat mai multe scene ale acestor *substituirii*: picioare, mâini și sex uman, cu corp și coarne de animal, trup uman și cap de animal, de cele mai multe ori în mișcare accentuată, poate dans cultic. Nu oțimem nici reprezentarea de la Fumane, unde antropomorful poate ține în mână (dar picioarele sale pot fi în scenă de dans) un animal capturat. Sunt și creații artistice unde bărbatul-vânător este prezent prin săgețile trase din arc sau prin sulițele aruncate asupra vânatului. Reținem și faptul că numai în două reprezentări, de aceeași epocă (Gabillou și Lascaux) bărbatul se află în dificultate, în fața animalului, vânat sau în atac, cu precizarea suplimentară că în *Fântâna (Puits)* de la Lascaux, poate loc-sanctuar special, bizonul este rănit și își pierde viscerele.

Din punctul nostru de vedere, simbolurile din arta preistorică (în sens european, deci Paleolitic și Neolitic) erau reprezentate sub formă de *semne*, cărora creatorii lor le acordau semnificații deosebite, specifice unor areale spațiale și temporale, ori unor culturi (civilizații) arheologice. Ne bazăm pe faptul că în spiritualitatea preistorică fiecare *semn* creat trebuia să *semnifice*, să *simbolizeze* ceva, iar acel *ceva* era reprezentat de *semnul* creat în cadrul sacrului individual, dar cu manifestări de înțelegere și acceptare ale întregii comunități. În ceea ce privește raportul *magie – religie*, credem că distincția dintre cele două noțiuni-elemente ale spiritualității este greu de operat în cadrul manifestărilor culturale preistorice. Din punct de vedere al istoriei religiilor (al religiilor preistorice), credem că aceste două manifestări cultice au putut să coexiste uneori, chiar și în cadrul acelorași comunități umane, fiecare având, probabil, ritualuri diferite, dar care trebuiau să marcheze năzuința omului spre împlinirea unor necesități, în primul rând materiale, dar depinzând de elemente superioare vieții terestre, iar implorarea forțelor benefice (poate de către *orante*, sau prin intermediul acestora), situate în exteriorul lumii cunoscute de către manifestanți (în cadrul procesiunilor sacrului colectiv) se realiza potrivit unor *canoane* proprii fiecărei comunități, dar și cu caracter general în cadrul fiecărei civilizații (culturi arheologice), pe toată întinderea sa (a civilizației sau a

campamentelor comunității respective), în spațiul geografic de manifestare. În fond, artiștii cucutenieni, ori ai altor civilizații arheologice mai mult sau mai puțin contemporane lor, erau obligați să se supună *canoanelor* de realizare artistică, evident cu conotații spirituale. *Transmiterea*, ideilor și cunoștințelor, ca și factori de cunoaștere și de manifestare cultică s-au produs la toate comunitățile umane preistorice de pe foarte largi spații geografice. În felul acesta credem că se poate explica identitatea unor elemente decorative, de factură geometrică, în Gravettianul Europei de Est și Occidentale, și în neoliticul aceluiași spațiu geografic, indiferent de suportul pe care este realizat (ivoriu de mamut, respectiv ceramică din lut ars). Ne referim, printre altele, la decorul cu romburi sau triunghiuri sau la decorul spiralic geometrizat, cu identități în Gravettian (Mezin, Rusia) și pe ceramica cucuteniană din aproape întregul areal de răspândire. În ceea ce privește lipsa explicită, intenționată a feței statuetelor, sau acoperirea acestora cu mască, ori cu reprezentări mascate, inclusiv animaliere, credem că ar trebui să vedem cel puțin două elemente cultice: în primul rând, obligativitatea *imaginii interzise* a divinității, potrivit *canoanelor* spirituale; în al doilea rând, credem că este vorba de substituirea omului prin animalul de sacrificiu (să nu uităm că există și a doua valență a substituirii forței și agilității animalului de către om (cu precădere de către bărbatul-vânător).

Dacă acceptăm ideea religiozității creației artistice, mai ales a artei preistorice, trebuie să nu oitem caracterul social al manifestărilor. „*Ele s-au născut în și din religie, sunt produsul gândirii religioase*” (E. Durkheim, 1995, 22). Este drept că aproape toți teoreticienii ideii cu privire la aspectele religioase ale creației artistice în Preistorie se bazează pe fapte din religiile istorice, așa că, din punctul nostru de vedere este destul de dificil, poate chiar lipsit de istoricitate să acceptăm toate aserțiunile lor ca având valoare obligatorie când discutăm arta preistorică și valențele sale religioase; cu toate acestea, în lipsa unor informații acceptabile în sens istoric, poate că ar trebui să luăm în considerație fapte din paleoetnografie și să încercăm să le transpunem în viața comunităților preistorice. Începând, poate, cu galetul de jasp de la Makapanggat, dar cu certitudine în Paleoliticul superior, oamenii au fost în măsură să acorde atenție deosebită, în sens de adorație, unor obiecte pe care le-au considerat încărcate de sacru, adevărate *hierofanii* în sensul lui M. Eliade (1992, 22 și urm.). Explicația este sau poate fi simplă în sensul în care omul preistoric, odată atins sau pătruns de sacralitate, avea tendința permanentă de a-și duce viața în apropierea, chiar în intimitatea obiectelor sacralizate. Am putea admite că însăși amplasarea campamentelor, determinată de condițiile de mediu (dar poate, nu numai, ci și de anumite *entități* ideologice) putea însemna consacrarea spirituală a locului. În același sens, credem că însăși amenajarea locuinței era întotdeauna încărcată de sacralitate prin rituri, ritualuri și depuneri votive, specifice, iar explicația poate consta în faptul că în fiecare locuință cucuteniană găsim statuete

feminine, dar și alte obiecte sacralizate, sau care demonstrează existența sacralului, căci omul, chiar din Preistorie, era pătruns de necesitatea de a se situa în *perimetrul* timpului și al spațiului sacru, al manifestărilor de sacralitate. În acest fel, în ritualuri, devenite sărbători religioase, omul preistoric își putea găsi dimensiunea sacră a vieții pământești, ca element al sacralizării propriei existențe, el însuși considerându-se creație a *necunoscutului divin* al procreației, așa cum găsim această manifestare ideologică pe placa de la Laussel. Așadar, sacrul, de orice natură ar fi el, se manifestă prin simboluri și prin semne care simbolizează nu numai natura religiozității comunităților umane, ci însăși elementele ideologice ale acestei religiozități.

Tema 6. Viață și moarte în Paleoliticul superior, Epipaleoliticul și Mezoliticul de pe teritoriul Europei. Spiritualitatea depunerii ofrandelor în morminte*

O tratare coerentă și cu caracter interdisciplinar a problematicii cu privire la viața și moartea membrilor comunităților umane impune mai multe elemente care trebuie luate în considerație: terminologia pe care intenționăm să o folosim: creațiile materiale ale oamenilor vremii, apoi pe acelea de ordin spiritual: *sanctuar*, *religie*, *artă religioasă*, *spațiu ritual* și *spațiu sacru* la nivelul cronologic, cultural și cultural al Paleoliticului superior. În intenția de a acorda importanța cuvenită creației materiale și spirituale a comunităților umane preistorice (Paleolitic superior și Neolitic), arheologii consideră acum existența manifestărilor artistice cu semnificații religioase atât de profunde, încât se acceptă că la nivelul cronologic de aproximativ 30.000 ani BP au existat sanctuare în care cei inițiați își manifestau starea de religiozitate. În fond, dacă ne referim la Nașterea Pruncului Iisus, lumea creștină acceptă ideea că peștera în care Acesta s-a născut a devenit *templu*, iar ieslea, *altar*. Dar numai cei *inițiați* în momentul desfășurării faptului sacru, adică păstorii și magii, au putut cunoaște importanța evenimentului; numai acești *inițiați* au știut, au fost îndrumați să vină la Peșteră să se închine și să aducă daruri Celui care va deveni Mântuitorul lumii creștine. În acest sens putem aprecia că și la nivelul perioadei de acum peste 30 de milenii, numai cei *inițiați*, fără a li se acorda o categorisire specială, au transformat grottele în apropierea cărora locuiau comunitățile umane, în temple ale creației artistice, cu importante valori spirituale, ale sacrului colectiv. De altfel,

---

* Cf. și V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012. *Fenomenul funerar în Paleoliticul Europei. Spiritualitatea depunerii ofrandelor în morminte*, în vol. Peter Lang, netipărit; V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, *Le phénomène funéraire dans le Paléolithique de l'Europe. La spiritualité de la déposition d'offrandes dans les tombeaux*, in SAA, 2012.

toate dicționarele dau aproximativ aceeași denumire sanctuarului: *edificiu religios, în general loc sacru, sfânt* (*Grand Larousse*, vol. 9, 1933, 2749). În ceea ce privește noțiunea de *religie*, unii specialiști sunt tentați să accepte ideea existenței fenomenului religios numai atunci când are atributele instituționalizării, cu monumente ridicate în scop sacru, cu ierarhie, statute specifice, etc. În fond, după opinia noastră, *faptul religios* și manifestarea sa ca atare, materială, este legată numai de omul practicant, de orientarea sa de spirit, de atitudinea sa mentală, astfel că în acest sens ne putem referi numai la aspectele ideologice ale vieții comunităților umane paleolitice. Așadar, pornind de la ideea că omul s-a născut cu sentimentul religios, putem aprecia că Preistoria religiilor (M. Otte, 1993), sau existența religiilor în Preistorie (A. Leroi-Gourhan, 1965; A. Leroi-Gourhan, 1990), adică fenomenul sacrului din trecutul îndepărtat al omenirii poate constitui o realitate a vieții sociale a omului – entitate superioară a lumii, începând din Preistorie. Admițând că nimeni nu a susținut vreodată că pereții pictați ai grotelor paleolitice l-ar reprezenta pe Dumnezeu și pe sfinții Săi, J. Perrot (2005, 66) ajunge la concluzia că „mot < religion > ne peut servir ici qu'à dissimuler notre ignorance”. Din acest punct de vedere, se apreciază că religia constituie „un ensemble d'actes rituels liés à la conception d'un domaine sacré distinct du profane et destinés à metre l'âme humaine en rapport avec Dieu” (J. Perrot 2005, 66), sau „ensemble des doctrines et des pratiques qui établissent les rapports d'être humain avec la puissance divine” (xxx, 1989. *Dictionnaire actuel de la Langue Française*, 978). M. Otte apreciază că „il n'y a pas de religion sans le sentiment que certaines forces dépassent la mesure de l'homme, de son action, de ses connaissances ou de sa pensée” (M. Otte, 2004, 5).

Așadar, chiar dacă opiniile prezentate se referă îndeosebi la starea actuală, dar și la Preistorie, noi le atribuim *omului istoric* dar și celui *preistoric*, căci observăm aceeași idee: starea de sacralitate, constituită ca trăsătură specifică și manifestată prin acte și acțiuni voite, printre care astăzi putem să luăm în considerație creația sa artistică. Apreciem că mai este necesară o precizare: nu credem că astăzi am putea prezenta, preciza și descrie în detaliu manifestările religioase, practicate de comunitățile umane preistorice. Tot în directă asociere cu practicile religioase facem distincția între spațiul ritual și spațiul sacru; spațiul ritual nu putea fi, obligatoriu, echivalat, chiar și prin locațiile manifestării, cu spațiul sacru. Spațiul ritual poate deveni sacru numai ca urmare a repetării manifestărilor sacrului colectiv, dar și prin eficacitatea acestora, constatată ca repetiție a împlinirilor solicitate; așadar spațiul ritual, din grotle paleolitice sau din afara lor, poate deveni deschis sacrului, în funcție de atitudinea practicanților, a *inițiașilor*, dar poate că și a unui număr mai mare de adepți, participanți la manifestările culturale respective.

Comunitățile umane preistorice paleolitice au acordat vieții și morții o atenție specială, situație care se poate explica prin existența celor două elemente specifice numai *Omului*, ca entitate superioară a lumii vii:

1. faptul că acesta avea sentimentul religios ca element al comportamentului spiritual-ideologic;

2. prin caracterul social al întregii sale vieți și activități. Nu vom putea și niciodată modul de receptare a morții în accepțiunile vieții comunităților umane din întreaga Preistorie, dar, pe baza descoperirilor arheologice, avem certitudinea că oamenii epocii paleolitice aveau deja conștiința morții. De aceea s-a încetățenit ideea folosirii expresiei că morții din Paleoliticul superior erau depuși în morminte „în poziția somnului”. Noi nu putem ști dacă antropofagia rituală s-a născut odată cu ideea conservării și recuperării potențelor trupului/spiritului celor morți, sau mult mai târziu, după anumite clarificări de ordin ideologic, poate ca un reflex taumaturgic cu privire la eventualele valențe de superioritate a celor care se impuseseră în viața socială a comunității; nu excludem în totalitate ideea consumării ritualice a trupului sau a unor părți din corpul celor decedați, dar acest fapt se putea întâmpla cu referire numai la cei care aveau malformații patologice, deci se aflau, ideologic, în afara comunității (cu o conotație de superioritate, nu de inferioritate). Nu excludem nici canibalismul, dar credem că este vorba de ideologie, de mentalități specifice doar unor comunități umane izolate, așa că nu avem intenția să generalizăm această practică la toate comunitățile umane și la întreaga Preistorie europeană. Pe de altă parte, nu excludem nici ipoteza canibalismului ca valorizare spirituală, ca o recunoaștere a virtuților ideologice ale celor *consacrați*, după cum nu excludem nici anumite practici privind sacrificarea unor membri ai comunității. Este foarte probabil că moartea a fost percepută, inițial, mai degrabă temporar, ca o parte a somnului, motiv pentru care, atunci când au fost descoperite morminte cu schelete întregi, în poziție anatomică, acestea dovedesc faptul că morții erau înmormântați, așa cum spunem, „în poziția somnului”. (G. Bosinski, 1990, 28).

Analiza descoperirilor de morminte sau numai a depunerilor funerare și a condițiilor de descoperire, ori a contextului stratigrafic și geo-cronologic, a accesoriilor mormintelor, a depunerilor de ofrande, de cele mai multe ori cu caracter ritualic, dar diferit de la o zonă geografică la alta sau de la cultură arheologică la alta, demonstrează faptul că nu au existat practici sau *canoane* obligatorii, pe spații geografice largi, nici în cadrul aceleiași civilizații arheologice. Credem că practicile ritualice au apărut și s-au multiplicat prin activități specifice, prin experiență și adăugiri permanente, de asociere a riturilor de *trecere și transmitere*, cu elemente ideologice și prin socializări, în cadrul comunității sau prin relații intercomunitare.

Practicile ritualice au existat cu certitudine, chiar dacă nu cunoaștem decât foarte vag unele detalii ale manifestărilor cultice, dar considerăm că ele se încadrau

în ceea ce numim sentimentul religios. După opinia noastră, *faptul religios* și manifestările sale, toate aceste elemente specifice vieții religioase preistorice erau legate de fiecare practicant, de atitudinea sa mentală, astfel că ne putem referi numai la aspectele ideologice ale vieții comunităților umane paleolitice, căci nu putem scoate manifestările personale din contextul colectivității, deoarece înmormântările erau prin excelență manifestări publice, de caracter social, oricare or fi fost acelea. Așadar, pornind de la ideea că omul s-a născut cu sentimentul religios (V. Chirica, 2006, 10), putem aprecia faptul că fenomenul sacrului din trecutul îndepărtat al omenirii a constituit o realitate a vieții sociale a omului, începând din etapele de început ale Preistoriei. Problematicile și metodologiile proprii de cercetare, referitoare la spații geografice și plaje geocronologice diverse, ne oferă și ne obligă să acceptăm o primă imagine de ansamblu asupra complexității și diversității manifestărilor (creațiilor) de artă mobilă și/sau parietală, a interpretărilor lor estetice, *cognitive* ori magico-religioase, mai ales atunci când astfel de piese, singure sau asociate cu obiecte de podoabă, au fost depuse ca ofrande în mormintele membrilor comunității. Teoriile magico-religioase situează sacrul la originea artei, ca obiecte sau imagini reproduse sau modificate pentru a fi adorate. Din acest punct de vedere, noi credem că întreaga creație artistică avea nu numai conotații religioase, dar chiar originea sa era religioasă. În acest sens, exegeții fenomenului nu mai pun la îndoială existența faptului religios, al sacrului individual și colectiv la aproape toate comunitățile umane preistorice. În acest sens, E. Durkheim (1995, 21) apreciază că „*lucrul sacru este îndeosebi acela pe care profanul nu trebuie și nu poate să-l atingă fără a fi pedepsit*”, iar noi trebuie să apelăm la unele texte și fapte biblice cu privire la interdicții și la necesitatea respectării acestora. În același sens, dacă acceptăm ideea religiozității creației artistice, mai ales a artei preistorice, suntem obligați să admitem inclusiv caracterul social al manifestărilor, căci „*Ele s-au născut în și din religie, sunt produsul gândirii religioase*” așa cum precizează E. Durkheim (1995, 22).

În ceea ce privește asocierea scenelor cultice cu muzica, se știe că vorbirea articulată a precedat manifestările sonore de bucurie sau de tristețe. Se deduce faptul că cele dintâi forme acustice s-au produs prin instrumente de suflat, de tipul falanșelor de ren, perforate, descoperite în grotă Aurignac, la Piatra Neamț-Poiana Cireșului, etc., dar majoritatea experimentelor în domeniu s-au făcut abia în secolul următor descoperirilor, atunci când astfel de obiecte s-au multiplicat în spațiile nivelelor de locuire, îndeosebi în asociere cu elemente de artă. S-a demonstrat că și cochiliile perforate intenționat pot produce sunete, astfel că putem aprecia că toate acestea erau depuse în morminte ca obiecte de podoabă, dar și cu rolul de „instrumente muzicale”. În categoria instrumentelor de suflat, pentru a produce sunete, se includ tuburile din os, cu una sau două găuri, dar la Isturitz (Franța), la Geissenklösterle (Germania), la Cosăuți, pe Nistru, etc.; în cadrul unor bogate

inventare, considerate de importanță culturală, s-au identificat tuburi din os cu mai multe perforații longitudinale, de tipul fluierelor de astăzi. La Poiana Cireșului - Piatra Neamț s-au descoperit mai multe falange de ren, perforate, iar la Cosăuți, pe Nistru, tuburi care ar fi putut avea același rol, motive pentru care noi am inclus și aceste două stațiuni printre sanctuarele Paleoliticului superior european.

O altă modalitate de a produce sunete s-a considerat a fi oasele de mamut, pictate cu motive geometrice, îndeosebi acelea dispuse circular în spațiul unei locuințe de la Mezin, Ucraina, datată la 15.000 ani BP. Pe baza repetării unor motive picturale, Sergej Bibikov a creat muzica obținută prin percuție, pe care noi o considerăm că putea reprezenta o modalitate de exprimare sonoră în cadrul manifestărilor cultice. Se mai consideră (M. Duvois, 1994, 19-22) că în cadrul ceremoniilor religioase din grottele pictate, sonoritatea se putea obține și prin percuția stalactitelor, ba chiar se induce ideea că motivele picturale ale unor animale, modalitățile de reprezentare (cu capul întors, cu gura deschisă etc.), puteau constitui simboluri ale ritualului religios.

Este evident faptul că procesiunile cultice cu muzică trebuiau să cuprindă și dansul, și din acest punct de vedere, dacă statueta de la Galgenberg reprezintă nu o orantă, ci o dansatoare, imaginea ei se aseamănă până la identitate cu redarea, pictată, de pe ceramica eneolitică (Cârnăceni, Iași). Păstrarea urmelor de pași în mai multe grote-sanctuar, chiar și pictura din grotta Fumane, ar putea constitui tot atâtea elemente de certitudine a existenței unor dansuri rituale în cadrul ceremoniilor religioase.

Noi credem că prin întregul său comportament, omul a evidențiat caracterul social al existenței sale cel mai târziu odată cu primele manifestări coerente ale sacrului, prin ritualurile de înmormântare a semenilor lui, poate și mai devreme, odată cu conștientizarea producerii și folosirii focului, devenit cel mai important factor al mediului. Spre sfârșitul Paleoliticului mijlociu, dovezile existenței sacrului, ale spiritualității colective se înmulțesc, iar *Homo sapiens* crează și stabilește reguli, comportamente, canoane, de cele mai multe ori obligatorii pentru întreaga comunitate. Necesitatea unui *fapt* religios s-a impus, și noi putem constata cel puțin două etape:

- prima, în care putem vedea o religie consacrată animalelor periculoase omului, la Chauvet și Arcy-sur-Cure, aparținând Aurignacianului;

- a doua, consacrată marilor erbivore, în Magdalenian, când animalele periculoase sunt pictate în spații obscure din interiorul grottei. Între acestea două, statuetele feminine (divinitatea feminină) sunt încărcate cu multiple roluri cultice. În acest sens, precizăm că au fost identificate sanctuare care conțin toate cele trei importante elemente specifice: creații artistice, vetre (prezența focului ca simbol cultic) și

morminte, care reprezintă atenția acordată celor *treceți*, ca factor de continuitate spirituală, de *trecere și transmitere*

Mai constatăm faptul că acea specificitate pe care încercăm să o atribuim *omului preistoric*: starea de sacralitate, constituită ca trăsătură specifică și manifestată prin acte și acțiuni voite, printre care avem în vedere creația artistică și fenomenul funerar, constituia o trăsătură semnificativă a vieții sociale a comunităților preistorice. Noi nu credem că astăzi am putea cunoaște în detaliu manifestările religioase ale tuturor comunităților umane preistorice. Dar, în legătură cu practicile, atât de diverse, ale înmormântărilor - ca factor de voință a membrilor comunității, ori de relații sociale între aceștia, a unei anumite stări de religiozitate și de continuitate în mediile preistorice, încercăm să facem distincția între spațiul ritual și spațiul sacru: spațiul ritual nu putea fi echivalat în permanență (mai ales prin locațiile manifestărilor sale colective) cu spațiul sacru. Spațiul ritual a devenit sacru ca urmare a repetării manifestărilor sacrului colectiv (ne referim, la continuitatea înmormântărilor în același loc, considerat prin anumite elemente acceptate ca eficacitate a sa și constatată ca repetiție a fenomenului sacralității funerare); așadar spațiul ritual din grottele paleolitice sau din afara lor, din imensele spații loessice ale diverselor regiuni geografice europene, a devenit deschis sacrului în primul rând prin atitudinea practicanților, dar mai ales a *inițiaților*, poate că și a unui număr mai mare de adepți, participanți la manifestările culturale respective. De fapt, primii *inițiați* au fost acei membri ai comunității, care s-au remarcat și s-au impus prin trăsături fizice deosebite, care îi ridică deasupra celorlalți; deformațiile patologice puteau fi apreciate, de către membrii comunității, ca rezultând din anumite trăiri superioare, astfel că aceștia s-au impus și din punct de vedere spiritual, ceilalți membri ai comunității acceptând aceste caracteristici de voință, de impunere chiar, dar rămânând la calitatea de simpli practicanți ai manifestărilor devenite cultice prin repetarea „scenariilor”; cu timpul, unii membri participanți au fost chiar obligați să renunțe la anumite ritualuri, devenite interdicții ale proceselor ritualice, sub forma *canoanelor*.

Acest prim demers al nostru în literatura românească de profil impune un scurt excurs, începând cu ceea ce am putea numi ideile estetice, dar și de sacralitate, a depunerii morților într-un mediu protejat natural, dar fără a avea întreaga certitudine a amenajărilor intenționate, din partea celor *după chip și asemănare*, mai ales la nivelul cronologic al tuturor *anteneandertalienilor*.

Un comportament social al comunităților lui *Homo erectus* pare să fie evidențiat începând cu aproximativ 1.000.000 ani, dacă avem în vedere descoperirile de la Belle-Roche (Belgia), de pe terasele înalte ale Loarei (Franța), datate la 1 milion de ani, ce par să facă dovada existenței unor construcții special amenajate încă la această vârstă (J.-M. Cordy ș.a., 1992; idem, 2001; Jackie Despriée ș.a., 2001). Mai adăugăm, ca prime realizări estetice ale vremii, descoperirile din peștera Kozamika,

din Bulgaria. În nivelele de locuire aparținând Paleoliticului inferior, datate între 1,4 și 0,9 milioane de ani, au fost descoperite mai multe fragmente de oase (așchii), decorate cu striuri intenționate, care nu provin de la operațiunile de tranșare a cărnii. Cea mai reprezentativă este o tibie de bovideu, lungă de 95,15 mm și lată de 12,41 mm, ce provine din stratul 12, datat la 1.000.000 de ani (A. Guadelli & J.-L. Guadelli, 2004), decorată cu mai multe serii de striuri cu lungimea de 10-15 mm, dar o importanță particulară o are și descoperirea de la Bilzingsleben (Germania), datată între 350.000-320.000 ani, ca intenție de perenitate a unor elemente estetice: pe un fragment de tibie de elefant au fost trasate, prin incizii, fascicule de linii verticale, încadrate de linii oblice, simetrice (fig. 1). Noi am putut observa că, la asfințit, ultimele raze ale soarelui au aceeași imagine: fascicule verticale, încadrate simetric de altele, oblice. Asemănarea ne-ar putea duce cu gândul la tendința omului, încă din zorii evoluției sale, de ridicare spre necunoscutul celest, spre divinitate.

În același context, trebuie să precizăm că domesticirea focului a avut o însemnătate extraordinară pentru istoria evoluției comunităților umane paleolitice, reprezentând cea mai importantă creație a omului, cu imense efecte spirituale și chiar pe tărâmul fenomenului religios, deoarece se consideră că, mai ales în acest început, focul avea un rol foarte important în ceea ce privește socializarea membrilor comunității, cu rol economic, dar și metafizic, prin extinderea, accentuarea relațiilor, a conștiinței colective, a unor manifestări cultice ori de adorație. În același context al *vieții și morții* lui *Homo erectus* amintim descoperirea celor peste 30 de schelete umane, date la peste 300.000 ani B.P., la Cima de los Huesos, Atapuerca (Spania), situate într-o adâncitură naturală, pe fundul acesteia, ceea ce ne trimite la ideea unui mormânt colectiv, având ca ofrandă funerară o *singură piesă* bifacială din cuarțit, de calitate excepțională (J. Clottes, 2005b, 21), fapt inexplicabil dacă l-am situa în afara contextului sacralității funerare (fig. 2). Precizăm că la o analiză mai atentă nu se poate accepta ideea unei înmormântări unice a celor 30 de decedați, ca și depunerea unei singure ofrande rituale. Credem că arheologilor le-au scăpat unele detalii, fie de micro-stratigrafie, fie alte elemente de minuțiozitate a săpăturii. Dar, piesa bifacială, de o extraordinară valoare spirituală (și materială) a fost depusă, ca ofrandă, doar la unul dintre cei înmormântați, în perimetrul unui singur mormânt (de aceea am precizat mai sus importanța contextului arheologic al descoperirii), ceea ce evidențiază acest mormânt în cadrul întregului complex arheologic, de cult funerar.

O situație oarecum similară s-a constatat la Krapina, în Croația, tot cu 30 de schelete, dar aici specialiștii au acceptat ideea unui sacrificiu ritual, de genul antropofagiei rituale sau laice. Noi mai adăugăm faptul că și aici ar putea fi vorba de o „groapă comună”, ca urmare a masacrului unui grup de posibili invadatori. O analiză ADN ar fi fost extrem de utilă în vederea stabilirii unor caracteristici antropologice

ale celor 30 de decedați, fapt care ar fi putut explica și motivația „istorică” a evenimentului.

În același cadru cronologic și geografic al continentului european mai amintim descoperirile de resturi umane, cu posibile interpretări de spiritualitate a fenomenului funerar, în Germania: mandibula de la Mauer, datată la 650.000 ani, ori craniile de la Steinheim, Ehringsdorf și Bilzingsleben; din Ungaria: descoperirea de la Vertesszöllos; în Grecia: craniul de la Petralona; în Italia: mai multe descoperiri, cum ar fi la Grotte du Prince, Castel di Guido, Saccopastore, Venosa-Notarchirico; în Franța: în siturile de la Grotte de l’Arago, Montmaurin, Terra Amata, Lazaret, Orgnac, La Chaise, Vergranne, Biache-Saint-Vaast, Fontéchevade; în Spania: la Cova Negra; în Marea Britanie: la Swanscombe, etc. (J. Chavaillon, 1992, 290; M. Otte, 1996, 241-263). Astfel, în grota de la Arago, datată între aproximativ 450.000 și 220.000 ani, au fost descoperite numeroase resturi osoase de *Homo erectus*, în asociere cu unelte și cu resturi faunistice; în adăpostul sub stâncă de la La Chaise s-a constatat o lungă secvență de locuiri umane, cu fragmente craniene de tip neandertalian și cu industrie specifică; la Montmaurin, într-o rețea carstică destul de complexă au fost descoperite resturi de locuire cu industrie și cu resturi de oase umane, de aspect neandertalian, sau mai vechi, presupunându-se că ar putea fi date în interglaciularul Mindel-Riss.

În stațiunea La Biache, un campament de suprafață, datat pe la 200.000 ani, s-au descoperit două cranii fragmentare, dar nu au fost semnalate amenajări speciale, craniile fiind depuse și descoperite în perimetrul spațiului locuit. Așadar, încă o situație în care nu au fost identificate elemente certe de amenajare a spațiului funerar; însă, nu trebuie să omitem încadrarea geocronologică a descoperirii, ca și data efectuării cercetărilor.

În cele mai multe cazuri este vorba de descoperirea unor cranii sau numai a mandibulelor, manifestare cultică perpetuată în Paleoliticul mijlociu, ceea ce l-a determinat pe A. Leroi-Gourhan (1990, 38-39) să propună ideea existenței unui cult al mandibulelor, pe baza unui procentaj al descoperirilor, constatându-se că, dintre mai multe categorii de resturi osoase (dinți, mandibule, maxilare, oase lungi) de la animale (lup, hienă, vulpe) și om, se remarcă dinții și mandibulele de om, cu proporții de 60%, respectiv 20 %.

În Paleoliticul mijlociu vestigiile se înmulțesc și se constată existența certă a amenajărilor speciale, destinate depunerii celor morți, în scopul protecției acestora. Astfel, sunt cunoscute destul de multe descoperiri, unele mai complexe, altele mai simple, situate pe aproape întregul spațiu european (M. Otte, 1996, 241-263; Cl. Masset, 2000, 55-59).

Înmormântările sunt atestate în toată aria de răspândire a Neandertalienilor, dar modalitățile de realizare sunt variabile (Bruno Maureille, Philip Van Peer, 1998,

291-301). A fost propusă și discutată existența practicilor funerare, inclusiv înmormântările secundare, dar și fenomenul canibalismului. Autorii francezi iau în discuție înmormântările de bărbați (Shanidar 1), și de femei (Tabun C1), dar nu și acelea de copii (Roc de Marsal, Teshik-Tash, La Ferrassie 4bis), pe care noi le-am întâlnit în literatura de specialitate. Citându-i pe Bruno Maureille și Philip Van Peer (1998, 292), P. Le Mort (1981) apreciază că aproape peste tot au fost observate gropile de morminte, săpate cu intenție în substratul solului de locuire.

În Franța avem stațiunea de la *Roc de Marsal*. În 1961 J. Lafille a descoperit un schelet de copil neandertalian, bine conservat, de 2-3 ani. Fusese depus într-o groapă de 0,90 x 0,70 m, într-un sol negricios, situat sub stratul VI, groapa fiind acoperită cu o lentilă de calcar grezos. O mână se afla la nivelul craniului, a cărui față era orientată spre sol; toracele se afla depus pe partea dreaptă; cele două femurele se aflau pe același plan și formau un unghi de 135 grade cu coloana vertebrală; tibia și peroneul formau un unghi drept, spre spate, ca și femurele. Nu au fost constatate elemente ale unor practici funerare, sau ale săpării intenționate a gropii (A. Turq, 1989, 47-54). Jean Guichard (1976, 1061) scrie că mormântul copilului se afla în nivelul 5. J. Piveteau (1958, 4044) precizează că, deși A. Turq (1989) notase că "*les donnees de la fouille n'apportent pas de précisions concernant d'éventuelles pratiques funéraires. Aucun élément ne vient confirmer ou infirmer le caractere intentionnel de la fosse. En plusieurs points du gisement ont été observées des depressions naturelles, chenaux, poches de dissolution*", după opinia noastră, absența vizibilă a gropii săpate cu intenție nu ar trebui să constituie un argument serios cu privire la asumarea îndoielii privind existența practicilor funerare, dar uneori se abuză de aceste argumente. Poziția scheletului, lentilele de sol, ca și celelalte particularități ale mormântului ne determină să apreciem că poate fi vorba de o înmormântare intenționată, cu elementele specifice de rit funerar. Din nefericire, cel care conducea săpăturile arheologice a făcut erori de cercetare, astfel că întregul complex funerar a fost parțial distrus. Din aceste motive s-a impus prezența unor specialiști, printre care Fr. Bordes și H. L. Movius (A. Turq, 1989, 48-49).

La Arcy-sur-Cure a fost descoperit un ansamblu de grote, dar numai una dintre acestea a oferit mai multe resturi paleoantropologice de tip neandertalian, în asociere cu utilaj litic și cu structuri de combustie.

La Chapelle-aux-Saints a fost cercetată o grotă în care au fost descoperite primele morminte neandertaliene din Franța, identificându-se amenajări speciale, cu depunerea mortului în condiții rituale, în poziție pliată, asociat cu ofrande de oase de animale și cu unelte de piatră. Stațiunea are o dublă semnificație: campament uman mustertian, dar dublat de prezența mormintelor, ansamblul fiind considerat de către descoperitori ca un fapt deosebit de important: *L'homme que nous avons trouvé a été intentionnellement enseveli* (A. Bouyssonie, J. Bouyssonie, L. Bardon, 1909,

513-517). Descoperitorii au mai precizat faptul că, în această grotă *l'on serait venu faire de nombreux repas funéraires*, ceea ce demonstrează posibilitatea existenței unor practici mortuare și post-mortuare specifice, chiar dacă aprecierea a fost făcută la începutul secolului XX, de către preoții-arheologi.

În săpăturile de la La Ferrassie, mare stațiune de tip adăpost sub stâncă (*abri*), cu o binecunoscută industrie musteriană, au fost depuși 7 indivizi, dintre care 5 erau copii, în mai multe gropi de morminte; una dintre gropile rituale avea defunctul acoperit cu o dală de piatră decorată cu cupule. Dar D. Peyrony a prezentat o altă situație a descoperirilor: doi adulți (un om și o femeie), depuși în perimetrul stratului de cultură, iar în două mici gropi au fost depuși: un copil de 10 ani, respectiv doi nou-născuți (B. Vandermeersch, 1976, 726). În 1920 au fost identificate două ridicături ușoare de pământ, iar la baza uneia dintre acestea zăceau resturile unui fœtus. Au fost degajate și alte gropi de morminte, una fiind acoperită cu o lespede de calcar; aceasta conținea resturile unui copil de 3 ani, dar capul său, fără mandibulă, se afla la 1,5 m depărtare de restul scheletului. S-a mai constatat că toate mormintele de copii erau intens afectate de diferite alte structuri de locuire, fără ca autorii cercetărilor să facă precizări cu privire la natura acestora (B. Vandermeersch, 1976, 726). Aici, prin săpăturile efectuate de H. Delporte între 1968 și 1973, s-a apreciat că ar fi existat *une détérioration différentielle et variable des sépultures en fonction de leur position par rapport à la paroi de l'abri et à la zone d'épaisseur maximale de la couche de Moustérien*. Dar, se apreciază că H. Delporte (1976, 11) nu exclude ipoteza potrivit căreia *les individus 1 et 2, qui semblent dépourvus de fosse, n'en aient pas en réalité possédée une, qui aurait été creusée dans la masse de la couche archéologique, de telle sorte que le fouilleur ne pouvait ou n'aurait pu que très difficilement la déceler*. Așadar, ar fi putut să existe și un posibil amestec de soluri și de fragmente osoase ale copilului (H. Delporte, 1976, 8-11; H. Delporte, 1984). Dar aici, unui copil decedat i s-au depus, ca ofrande mortuare, unelte specifice adulților (racloare din silex).

Fontchevade reprezintă o grotă cu industrie tayaciană, cu vetre de foc și cu câteva resturi osoase de tip neandertalian.

La L'Hortus, există o grotă cu depuneri din Würmul vechi, cu numeroase structuri de locuire asociate cu industrie litică și cu faună abundentă, unde numeroasele resturi paleoantropologice erau răspândite printre celelalte mărturii arheologice. Specialiștii s-au întrebat dacă este vorba de microprocese pedogeologice sau de practici din domeniul antropofagiei, dar nu a fost găsit un răspuns acceptabil de către toți arheologii.

Marillac constituie o așezare locuită în Würmul vechi, cunoscută mai ales prin numeroasele resturi de oseminte de factură neandertaliană.

Le Moustier, celebra stațiune eponimă a Musterianului, a oferit, alături de industria litică specifică, un mormânt de neandertalian, decedatul având corpul pliat, ”în poziția somnului”, într-o groapă special amenajată (Fig. 45/2).

Pech de l’Aze reprezintă un masiv calcaros cu mai multe grote locuite în Paleoliticul mijlociu, cu structuri de combustie și cu resturi osoase neandertaliene, întregul complex fiind datat în Würmul vechi.

La Quina este un *abri* care a oferit industria charentiană a Paleoliticului mijlociu, dar și numeroase resturi osoase umane, răspândite printre celelalte materiale arheologice specifice, cu precizarea că a fost identificată și o groapă special amenajată pentru protecția unui mort depus, probabil, în cadrul unui anume ceremonial.

Regourdou este o stațiune subaeriană, datată în ultimul interglaciuar, cu industrie musteriană și cu un schelet de neandertalian depus într-o amenajare specială, considerată unică în Paleoliticul mijlociu european: acesta a fost identificat în nivelul IV, protejat de un anume tip de tumul, amenajat în mod special pentru ritualul înmormântării. Se precizează (E. Bonifay, 1965, 136-139; J. Piveteau, 1958, 1044) că scheletul zăcea pe un pat de lespezi de piatră, fiind acoperit cu blocuri de piatră, amestecate cu ofrandele depuse: nuclee, așchii, un racloar, un humerus de urs, întregul complex fiind acoperit cu pietriș, nisip, cenușă de vatră, inclusiv oase de urs și un corn de cerb.

Saint-Césaire reprezintă un *abri*, unde s-a descoperit doar un craniu neandertalian în context arheologic cu industrie châtelperroniană.

Așadar, în perioada epocii musteriene din Franța au fost încadrate 10 morminte, dintre care 6 au fost dedicate copiilor și numai 4, adulților. Constatăm și atenția acordată ofrandelor mortuare: unelte de piatră, dar și resturi de oase sau chiar coarne de cerb, care ar putea avea și o altă semnificație, aceea de *substituire* (V. Chirica, G. Bodi, C.-V. Chirica, 2012) decât ofrandele de carne (oase). Astfel, s-a constatat că, la La Ferrassie, unui copil i-au fost *oferite* trei racloare, cu orientare simetrică în ceea ce privește corpul acestuia (fig. 45/1). Mai mult încă, reanalizând descoperirile funerare din grotă La Ferrassie (Bruno Maureille, Philip Van Peer, 1998, 291-301), s-a ajuns la concluzia că prin săpăturile efectuate de H. Delporte între 1968 și 1973, s-a emis ideea că a fost semnalată o deteriorare variabilă a gropilor de morminte, în funcție de amplasarea lor față de peretele de stâncă și de grosimea stratului de locuire musteriană. H. Delporte (1976, 11) nu exclude posibilitatea că primii doi decedați (1 și 2) care păreau că nu aveau gropi funerare, aveau de fapt una singură, săpată în *masa* stratului de locuire, astfel că autorul cercetărilor nu a avut posibilitatea să observe întregul ansamblu funerar, adică să distingă eventualele gropi de morminte. La fel pare să se fi întâmplat și cu mormântul *La Ferrassie 8* (H. Delporte, 1976, 11), acuzându-se bulversarea fortuită

a nivelului de cultură și a oaselor scheletului. De fapt, B. Vandermeersch (1976, 726) a și remarcat că *"l'un des problèmes essentiels de La Ferrassie reste de savoir si les structures ou les groupes de structures doivent être considérés isolement ou s'il faut rechercher une interprétation d'ensemble"*.

În Spania sunt semnalate descoperirile de la Banyoles, cu binecunoscuta mandibulă, considerată ca aparținând ultimului interglaciar, identificată în depunerile lacustre.

La Carihuela, într-o grotă cu nivelele 11-4 de locuire musteriană, au fost semnalate câteva resturi paleoantropologice neandertaliene.

La Los Moros de Cabasa există o altă grotă cu mai multe resturi umane de tip neandertalian, ce par a corespunde unui grup familial (J. Ignacio-Lorenzo, L. Montes, 2001, 77-86) doar prin caracteristicile depunerilor rituale, fără analize detaliate, sau de ADN.

În Germania descoperirile în domeniu pot începe cu cea de la Neandertal, celebra grotă care a oferit resturile antropologice recunoscute ca atare, ale creatorilor culturii arheologice a Paleoliticului mijlociu.

La Salzgitter-Lebenstedt a fost identificată o așezare deschisă, cu faună și industrie, specifice Paleoliticului mijlociu, unde a fost identificat și un occipital neandertalian.

În Belgia, în grota de la Engis, s-au descoperit, în condiții stratigrafice certe, două cranii umane, în asociere cu industrie musteriană.

La Sclayn, într-un nivel superior, datat la 110.000 ani al binecunoscutei grote cu resturi de locuire datate începând cu 130.000 ani, au fost descoperite resturile unui schelet de copil.

La Spy a fost cercetată prin săpături sistematice o altă stațiune în care, în 1886 au fost descoperite două schelete de neandertalieni, în asociere cu materiale litice de factură musteriană (B. Maureille, P. Semal, J. Cillys, 2001, 121).

Tot în Belgia au fost descoperite și alte înmormântări, cum ar fi la Fonds de Forêt, Walou etc. (M. Toussaint, St. Pirson, 2001, 121).

În Slovacia este semnalată doar stațiunea deschisă de la Ganovce, unde au fost cercetată o industrie de tip Paleolitic mijlociu, în asociere cu care s-a descoperit un „mulaj” al unei calote craniene de tip neandertalian.

În Ungaria, în grota de la Subalyuk, cu două niveluri de locuire musteriană, s-a descoperit o industrie considerată ca fiind ante-szelettiană, cu faună și cu resturile a două schelete de tip neandertalian.

În Marea Britanie se semnalează descoperirile de la Gibraltar, masiv calcaros muntos, cu situri în care s-a găsit industrie musteriană, dar și cu resturi antropologice ale unui neandertalian, sau de la Pontnewydd, grotă cu mai multe încăperi, cu resturi de locuire, dintre care cele mai vechi au fost datate la aproximativ

200.000 ani, dar cu industrie bazată pe tehnica Levallois, cu paleofaună aparținând renului, elefantului, rinocerului, dar și cu fragmente osoase umane.

În Italia, două descoperiri sunt mai importante: la Guattari, unde au fost identificate mai multe grote situate în Monte Circeo, în una dintre acestea fiind descoperită o locuire musteriană cu un craniu uman, deus în interiorul unui „cerc” de pietre, potrivit unui ritual specific (fig. 3) (A. Leroi-Gourhan, 1990, 42-43) și Saccopastore, stațiune în care, în cadrul nivelelor de pietrișuri, au fost descoperite două fragmente craniene, probabil de tip neandertalian.

În Ucraina, Kiik-Koba, binecunoscuta grotă cu locuire musteriană din Crimeea, a oferit industrie tipică și un mormânt neandertalian dublu: un adult și un nou-născut.

Staroselye, stațiune tot din Crimeea, este de fapt un *abri*, cu industrie musteriană evoluată, în contextul căreia a fost descoperit și un mormânt, considerat ca aparținând fie unui om modern, fie unui neandertalian, iar la Zaskalnaya, un ansamblu de stațiuni musteriene, cu *abri*, unde s-a descoperit un adevărat grup de morminte neandertaliene, cu 5 indivizi și cu numeroase ofrande de materiale litice. O situație ceva mai completă a fost prezentată de Y. Demidenko (2011, 1-2), precizând că, în afara tinerei de 25 de ani, aici au mai fost găsite resturi osoase de la copii de 2-3 ani, de 5-6 ani, dar și de 10-12 ani, materialele osteologice nefiind identificate în context arheologic cert, ci în gropi ulterioare, care au distrus nivelul inițial de depunere. Analize de cronologie absolută au permis datarea acestor resturi osteologice la 30.000-40.000 ani av. J.C., *non calibré*.

Descoperirea din pestera Krapina, Croatia, a nu mai puțin de 30 de schelete de neandertalieni, fragmentare, cu *debris abandonnés en surface de l'habitat* (A. Leroi-Gourhan, 1990, 48) a pus o altă importantă problemă: posibila antropofagie rituală la acești paleantropi europeni, cu atât mai mult cu cât descoperiri similare (de oase umane izolate, cu urme de consum alimentar) au fost făcute și în alte stațiuni musteriene.

După părerea noastră, încă mai important pare a fi faptul că în Europa, majoritatea descoperirilor de cranii (izolate) aparțin copiilor, nu adulților (Kiik-Koba, La Ferrassie, Le Moustier, Spy etc.). Astfel, în stațiunea de la La Ferrassie au fost dezvelite 7 morminte, dintre care 5 aparțin unor copii. O altă caracteristică, îndeosebi a mormintelor de copii, este asocierea lor cu unelte de piatră (mai ales racloare), practică rituală care pune alte semne de întrebare în legătură cu semnificația ritualurilor funerare ale Neandertalienilor.

Descoperirile de la Combe-Grenal, datate la începutul Würmului vechi, deci atribuite Musterianului, cu numeroase fragmente osteologice, aparținând la cel puțin opt indivizi, dintre care doi copii, doi sau trei adolescenți, iar restul, adulți de vârste diferite. Toate aceste resturi osteologice erau amestecate în solul de locuire cu unelte,

cu oase de animale, fără să se fi delimitat eventualele gropi de morminte. Analizele morfo-anatomice detaliate, ale fragmentelor craniene, mandibulare, ale dinților izolați, ale fragmentelor post-craniene, au permis atribuirea lor speciei *Homo sapiens neanderthalensis* (Maria-Dolorès Garralda, Bernard Vandermeersch 2000, 213). Se mai precizează faptul că din aceeași stațiune, în "colecția Fr. Bordes" au fost identificate patru fragmente craniene, trei mandibulare, 10 dinți izolați, o epifiză distală de humerus, 6 oase de la mâini, o falangă de la un picior, iar "Col. Peyrony" conținea: un incisiv central superior drept și primul premolar superior stâng (Maria-Dolorès Garralda, Bernard Vandermeersch, 2000, 216).

Dat fiind faptul că nu în toate stațiunile resturile paleoantropologice se aflau în context arheologic sigur, dar că majoritatea erau situate în perimetrul unor locuiri paleolitice, ne îngăduim să introducem în această categorie și două descoperiri de pe teritoriul României: cele din Peștera Muierii de la Baia de Fier și din Peștera de la Cioclovina, datate într-un interval cuprins între 30.150 ± 800 BP (34.810 ± 927 cal. ans BP), pentru Peștera Muierii și 29.000 ± 700 BP (33.540 ± 832 cal. ans BP), pentru Cioclovina. În Peștera Muierii au fost descoperite: fragmente de mandibulă, de craniu, de omoplat, o diafiză tibială, iar la Cioclovina, un craniu fragmentar; toate aceste descoperiri paleoantropologice se aflau în condiții stratigrafice nu foarte bine precizate, avându-se în vedere faptul că în ambele stațiuni au fost înregistrate resturi de locuire aurignaciană și mustertiană, iar specialiștii în domeniu au apreciat că fragmentele osoase umane aveau caracteristici ale lui *Homo sapiens*, dar cu trăsături mai vechi (Em. Alexandrescu, A. Olariu, G. Skog, K. Stenström, R. Hellsborg, 2010, 341-353). Mai adăugăm celebrele descoperiri din *Peștera cu Oase*, chiar dacă nu sunt mărturii că ar putea fi vorba de o înmormântare intenționată, dar au fost descoperite, spun specialiștii, cele mai vechi resturi osoase de tip *Homo sapiens* din Europa (E. Trinkaus, I. C. Bălțean, S. Constantin, M. Gherase, V. Horoi, Șt. Milota, O. Moldovan, C. Petrea, J. Quiles, R. Rodrigo, H. Rougier, L. Sarcina, A. Soficaru, Joao Zilhao, 2005, 9-27). Precizăm că o atitudine critică, de reanalizare a descoperirii, am găsit-o recent, cu destule elemente de credibilitate (J.-J. Hublin, 2010, 100-104).

Evident, nu am cuprins toate descoperirile de resturi paleoantropice de pe teritoriul european. Se adaugă acelea din Orientul Milociu (fig. 46), unele cu impact major în tentativa exegeților de a descifra specificitățile și semnificațiile religioase ale practicilor mortuare. Unii specialiști apreciază numărul mormintelor amenajate, cu gropi speciale, de pe teritoriul Europei, la aproximativ 30, alte 10 fiind înregistrate în Israel, Irac, până în Uzbekistan (M. Otte, 1996, 181). Poate și datorită vechimii acestora, nu peste tot s-au conservat amenajările inițiale. Mai adăugăm un fapt nu lipsit de importanță: primele (și cele mai multe) descoperiri au fost efectuate în prima și a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când cercetările arheologice sistematice se aflau la început, astfel că atenția descoperitorilor (majoritatea având alte specializări)

nu era îndreptată spre conservarea detaliilor descoperirilor. S-a mai constatat că majoritatea descoperirilor ansamblurilor funerare (pentru întreaga epocă paleolitică) se află în Franța, Italia, Spania, Belgia, dar aceasta se poate datora faptului că în aceste țări au fost efectuate cele mai intense cercetări și săpături arheologice sistematice.

Unele constatări de ordin general se impun în ceea ce privește fenomenul funerar în Paleoliticul inferior și mijlociu (cf. B. Vandermeersch, 1976, 725-727) :

- a existat, cu certitudine, intenția protejării morților mai înainte de amenajarea specială a locului depunerii acestora;

- nu se poate extinde și generaliza existența practicilor legate de un anume fenomen al antropofagiei rituale, poate chiar al canibalismului, de către membrii unor comunități umane; credem că s-ar putea accepta ideea consumării cadavrelor celor morți, cu sau fără intenții rituale, la unele grupuri umane izolate, din diverse regiuni geografice, fără a le putea identifica și nominaliza.

- starea precară a osemintelor umane în momentul descoperirii lor se poate datora unei serii de factori non-antropici: timpul scurs (aspectele cronologice); caracteristicile chimice ale solului în care au fost depuse cadavrele; posibilele acțiuni ale animalelor prădătoare, etc. Vom reveni asupra problematicii fenomenului antropofagiei rituale, a canibalismului, ca fapte ce pot reprezenta elementele unui comportament, ale unei responsabilități de factură religioasă (A. Leroi-Gourhan, 1990, 49-52; M. Eliade, 1992, 97).

- descoperirile de la Bilzingsleben și Atapuerca, printre cele mai vechi resturi umane descoperite și considerate ca aparținând fenomenului spiritualității practicilor funerare, impun luarea în considerație a stadiului superior de cunoaștere și gândire al membrilor comunităților umane respective. În ceea ce privește faptul că la Atapuerca a fost depusă o ofrandă funerară atât de prețioasă, ne determină să delimităm mormântul respectiv de restul scheletelor găsite împrăștiate printre celelalte categorii de materiale arheologice, în cuprinsul peșterii. Aici, ca și la Krapina (dar aceasta din urmă se datează la aproximativ 70.000 ani BP), a avut loc un alt fenomen: o posibilă confruntare cu un grup de „prădători” externi, care au fost uciși și tratați în maniera specifică; analizele de ADN asupra scheletelor ar putea preciza eventualele caracteristici specifice ale celor aruncați în «groapa comună»; doar în cazul descoperirilor din grotă de la Los Moros de Cabasa, Spania, s-a putut aprecia că resturile umane aparțin unui grup familial (J. Ignacio-Lorenzo, L. Montes, 2001, 77-86).

- apariția fenomenului artistic și a ideii revenirii la viață a celor înmormântați se poate constata încă din Paleoliticul mijlociu; ne referim la depunerea decedatului de la Shanidar pe un „pat de lori”, fapt care implică ambele aspecte: sentimentul esteticului, dar și ideea vindecării și a învierii sale, având în vedere constatarea că și în prezent, păstorii nomazi irakieni caută plantele respective pentru calitățile lor

vindecătoare; situații aproape identice au fost constatate în cazul descoperirilor de la Roc de Marsal și La Ferrassie (J. Renault-Miskovsky, M. Girard, Bui Thi Mai, 2003, 207-209). Din acest punct de vedere, constatăm dorința omului de a avea *viață fără moarte*, chiar frica de moarte, ca element specific uman, care a putut să stea la baza apariției *faptului* religios. Dacă nu suntem întrutotul de acord cu folosirea unor surse de informații din afara Preistoriei omenirii, apelăm uneori la diferite precizări biblice, pe care le găsim ca fiind cele mai apropiate de imaginea omului preistoric. Astfel, în Biblie se precizează că „frica de moarte este începutul înțelepciunii”, de unde putem aprecia că această trăsătură spirituală a omului este mult mai veche.

- au fost identificate morminte izolate (La Chapelle-aux-Saints), morminte duble (Spy), necropole (La Ferrassie, Zaskalnaya, Téviec, Hoédic, etc.), „gropi comune” (Atapueca, Krapina), dar nu cunoaștem dacă au fost efectuate analize speciale pentru stabilirea unor posibile relații de paternitate sau a eventualelor aspecte etnice ale celor morți și îngropați; doar la Zaskalnaya s-a putut constata că acei copii, cu vârste cuprinse între 2-3 ani și 12-11-12 sau 14-15 ani nu se aflau în relații de rudenie; în felul acesta rămâne foarte important faptul că mai multe serii de populații (de comunități umane, poate diferite) au folosit același cimitir pentru înmormântarea numai a copiilor de vârste diferite (Y. E. Demidenko, 2011, 1-2). Din acest punct de vedere, apreciem că însăși revenirea înmormântărilor pe același loc, ale unor populații posibil diferite, dar cu siguranță consecutive temporar, a consacrat sacralitatea spațiului respectiv în cadrul larg al campamentelor umane și al spiritualității înmormântărilor.

- nu putem nega evidența unor acțiuni voluntare asupra cadavrelor (Cl. Masset, 1992, 267; M. Otte, 1996, 183-186): uneori adevărate tranșări ale corpului, cu descărmarea membrelor (A. Leroi-Gourhan, 1990, 52-53), cu acțiuni voite asupra unor oase lungi ori a craniilor (Petalona, Verteszöllös, Tautavel, Atapueca, Bilzingsleben, Kulna etc.), dar pe care le putem interpreta ca fiind legate de aspectele spirituale, de ritualuri ale înmormântărilor, ori ale morții, cel puțin pentru unii dintre membrii comunității.

- atenția mai mare acordată copiilor, prin numărul crescut de înmormântări cu amenajări speciale, în comparație cu mormintele adulților, ca și depunerea unor unelte valoroase, dar pe care copiii nici nu le-ar fi putut crea și folosi, reprezintă o altă necunoscută a fenomenului funerar în Paleoliticul mijlociu (fig. 45/1).

- depunerea ofrandelor de carne sau a coamelor animalelor vâdate, în morminte, inclusiv ale unor copii, poate fi alăturată unor practici și ritualuri legate fie de afirmarea ideii supremației omului în cadrul universului cunoscut al lumii vii, (fie tot) de ideea renașterii după moarte, sau de acea *substituire* a animalului vânat de către om, chiar copil fiind (V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, 2012); de altfel,

chiar depunerea morților în poziția „de somn” ne îngăduie să credem că membrii comunităților de neandertalieni considerau moartea ca un proces reversibil (Fig. 46).

- descoperirile de la Petralona, Guatari, Kebara (Israel) și din alte locuri crează ideea existenței unui cult al craniilor (alături de cel al mandibulelor), deoarece se pare că se acționa în mod evident asupra acestei părți anatomice a corpului uman, evident după moarte, dar se estimează și existența înmormântării „în doi timpi” (Cl. Masset, 1992, 265-266; M. Otte, 2011, 50-53), datorită constatării faptului că, după înhumare, cadavrul a fost depus, ritual, într-un alt spațiu sacru, dar unele părți ale corpului au rămas în primul mormânt (F. Martini, L. Sarti, 1990, 121), cu sau fără intenția celor vii.

Ne oprim aici cu observațiile selective asupra înmormântărilor în Paleoliticul mijlociu, dar trebuie să avem în vedere existența multiplelor elemente ale unor posibile „scenarii” ale depunerii celor *după chip și asemănare* în condiții speciale, de protecție și conservare în ideea revenirii la viața terestră. Poate chiar respectarea, aproape cu strictețe, a orientării mormintelor, pe direcția est-vest, demonstrează existența unei armonii celeste pentru *destinul celor morți* (M. Otte, 1996, 191). Dar nu putem și nu trebuie să trecem cu vederea posibilitățile de ordin social, deci spiritual, chiar religios ale populațiilor neandertaliene. Ne referim la constatările (M. Otte, 2011, 50-54; M. Otte, 2011a, 79-82), dar și ale altor exegeți cu privire la existența *faptului* religios încă de la începuturile existenței omului, ca ființă superioară a lumii vii.

Paleoliticul superior evoluează în Europa între aproximativ 40.000 ani și 15.000-12.000 ani și se evidențiază prin elemente de noutate absolută pe mai multe paliere: noul tip fizic uman, *Homo sapiens sapiens*, care îl înlocuiește pe *Homo sapiens neandertaliensis*; din punct de vedere geocronologic, întregul proces istoric se integrează ultimei glaciațiuni, îndeosebi celei de a doua jumătăți, până spre finalul timpurilor glaciare (Epigravettianul, datat, în general, după *Maximul Valdai* din accepțiunea O. Soffer (1985); chiar dacă se apreciază că și Paleoliticul mijlociu se poate caracteriza printr-o anume creație artistică cu conținut religios (M. Otte, 2011, 50-53), doar în Paleoliticul superior se constată dezvoltarea extraordinară a producției artistice, multiplicarea reprezentărilor și a suporturilor, însăși creația artistică fiind considerată de natură religioasă; observăm că au apărut noi achiziții și transmițeri în domeniul fenomenului funerar, al semnificației religioase a înmormântărilor.

În Paleoliticul superior se constată uneori existența unei anumite continuități a acelorași practici ale comportamentului funerar, dar și inovații deosebite. Apar variații în ceea ce privește depunerea și orientarea defuncțiilor și mai ales o mare varietate a ofrandelor funerare, etc. Credem că abia acum întregul comportament al celor vii crează posibilitatea evaluării modurilor de funcționare a relațiilor din

interiorul comunităților umane respective, organizarea lor, mentalitățile și, de cele mai multe ori, credințele și practicile religioase. La sfârșitul secolului al XX-lea se estima că în Paleoliticul mijlociu fuseseră descoperite 10 morminte în grotte, 11 în stațiuni de tip *abri* și nici unul în așezări deschise; în Paleoliticul superior, fuseseră notate 18 descoperiri în grotte, 10 în *abri* și 24 în stațiuni „de plein air” (P. Binant, 1991, 20-21); estimarea are, fără îndoială, un caracter foarte general, deoarece numai în Peninsula Italică au fost semnalate peste 70 de descoperiri de morminte situate în grotte (D. Henry-Gambier, 2005, 213), această zonă constituind de fapt, regiunea geografică cu cele mai multe descoperiri funerare.

În Spania, pentru prima parte a Paleoliticului superior (Aurignacian) erau semnalate numai 4 descoperiri, iar pentru culturile arheologice ulterioare, până în Mezolitic, peste 20 (P. Arias & E. Alvarez-Fernández, 2004, 221-223). Așadar, trebuie să se aibă în vedere o revizuire a încadrărilor cultural-cronologice a descoperirilor de complexe mortuare (înțelegând chiar și descoperiri izolate, mai ales în prima parte a Paleoliticului superior): începutul perioadei (Aurignacian și culturile arheologice contemporane: Ulluzzian, Szelettian etc.) și partea a doua a Paleoliticului superior (Gravettian-Epigravettian și alte culturi arheologice contemporane: Solutrean, Magdalenian). Pe de altă parte, A. Palma di Cesnola (2003, 131) împarte întreaga perioadă în două entități: *o perioadă mai veche, mergând de la Aurignacian-Gravettian până la începutul Epigravettianului; o perioadă mai recentă, înțelegând Epigravettianul final*, deci de vârstă epipaleolitică sau chiar mezolitică.

Înmormântările de factură aurignaciană certă nu par a fi pe deplin asigurate prin condițiile descoperirii și ale contextului arheologic. Astfel, nici chiar cele 5 schelete de la Cro-Magnon nu par a fi considerate aurignaciene cu certitudine, din lipsa unor elemente stratigrafice. Gropile de morminte din niv. 8a al grottei Cueva Morin, datat în Aurignacianul vechi, sunt reprezentate de *patru gropi acoperite cu blocuri de pietre alungite, asociate cu o vatră datată la aproximativ 29.500 cal. BC*; în două dintre acestea (Morin I et III), se observă urmele corpurilor umane și a animalelor (pseudomorphe), conservate datorită unui *processus de saponification* (P. Arias & E. Alvarez-Fernández, 2004, 221), acestea fiind considerate ca reprezentând dovezile unui comportament funerar complex, cu amputarea unor părți anatomice, fapt unic în întregul Paleolitic al lumii. Alte descoperiri nu marchează cu certitudine înmormântări, ci mai degrabă părți de schelete, ceea ce conduce la ideea existenței unor practici cultice, datate în Aurignacian: Mladec, Vogelherd, Isturitz, Brassempouy, La Quina (doi dinți perforați), La Crouyade, Bise, Kent's Cavern, Fontana Nouva (cu mențiunea existenței unui frontal de neandertaloid), în grotta Vindija, Croația, în mediu sigur aurignacian, datat la 33.850 ani BP (*Art et Civilisations...* 1984; V.-C. Chirica, 1996; F. Djindjian, 1999; M. Lejeune, 1995; Y.

Taborin, 1990). Cu toate acestea, A. Leroi-Gourhan (1990) consideră că în Paleoliticul superior, din Anglia până în Rusia, există o stereotipie a înmormântărilor: săparea gropii și depunerea mortului acoperit cu ocră roșu și asociat cu obiecte de podoabă, a căror importanță nu este estetică, ci simbolică. După M. Otte (1993), datele cu privire la comportamentul religios abundă în Paleoliticul superior european, apreciind că orice comunitate umană dispunea nu numai de un utilaj litic specific culturii arheologice, un anumit tip de locuință, de amenajare și exploatare a spațiului, dar deținea și anumite categorii de valori, mituri și credințe, în vederea stabilirii unui anumit echilibru al întregii societăți. Descoperirile arheologice evocă existența unor credințe, a unor practici comportamentale, care nu sunt izolate, ci au caracter de continuitate, de obligativitate.

Așa cum am precizat (V. Chirica, 1999, 247-248; V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012), în Paleoliticul superior arta are caracter religios, toate creațiile sale, artistice sau ca obiecte de podoabă, sunt de natură religioasă. Omul își asumă responsabilități, puteri și caracteristici, pe care și le însușește prin transpunerea propriei ființe în existența elementului pe care vrea să-l subordoneze, prin *substituire*, ca mod de comportament și de creație artistică (V. -C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012). În Gravettian și Epigravettian (Epipaleolitic) descoperirile se multiplică, iar valoarea acestora, luând în considerație îndeosebi ofrandele mortuare, indiferent de natura lor, devin elemente extrem de importante pentru înțelegerea complexității vieții comunităților umane.

Pentru a facilita deplina înțelegere a complexității fenomenului funerar în Paleoliticul superior european, vom trata întreaga problemă pe zone geografice (Marea Câmpie Rusă, Europa Meridională și Occidentală) și din punct de vedere cultural-cronologic: Aurignacian - Gravettian, respectiv Epigravettian, cu necesara luare în considerație și prezentare a categoriilor de depuneri: ofrande de carne și coarne de animale, obiecte de podoabă și de artă mobilă, piese de silex sau din alte roci – unelte cioplite de membrii comunităților, arme din os și corn, inclusiv sensurile acestor ofrande, și mai ales prezența, uneori abundentă, a ocrului roșu.

În Cehia (și Moravia) există numeroase înmormântări cu gropi special amenajate, care se datează îndeosebi în Pavlovianul morav. M. Oliva (2002, 191-214) a procedat la o reinventariere a descoperirilor și a problemicii acestora. Astfel, se apreciază că în 7 stațiuni au fost descoperite 10 gropi de morminte care conțineau aproximativ 30 de indivizi înhumați: Predmosti, groapă comună, cu 18 schelete (unul dintre acestea, fără craniu), Brno II, Dolní Vestonice I, Dolní Vestonice II (cu peste 30 de resturi antropologice izolate, dar și cu morminte special amenajate), Pavlov I, la care se adaugă resturile de schelete feminine, cu datare incertă, de la Brno-Žabovresky și Svitávka (M. Oliva, 2002, 191). Nu intrăm în detaliile descoperirilor, ci prezentăm și alte opinii în ceea ce privește mormântul triplu de la

Dolni Vestonice I, cu implicații deosebite în ceea ce privește practicile funerare ale membrilor comunității umane. Astfel, s-a emis ideea că decedatul din mijloc nu era obligatoriu o femeie, dar că avea depus, în zona pubiană, un *couteau en silex*, ca și o cantitate mare de ocră roșu. Acest detaliu, ca și certitudinea că avea visajul deformat patologic, la care se adaugă orientarea mâinii înhumatului din dreapta sa, i-a determinat pe cei mai mulți specialiști să considere că era o tânără femeie, nu o persoană cu sex nestabilit cu certitudine. În ceea ce privește descoperirea de la Brno II, remarcăm numărul mare de depuneri rituale: resturi faunistice (defense și omoplați de mamut, un craniu și coaste de rinocer, dinți de cal, bizon, un os prelucrat de ren), obiecte de podoabă din moluște (peste 600 exemplare), depuse în jurul craniului, ca și fragmentele statuetei masculine (singura descoperită în cadrul unui mormânt gravettian) (H. Delporte, 1993, 92), numeroase rondele decorate, din molari, defense de mamut, piatră și os, ca și alte diverse obiecte de podoabă sau de artă mobilă (M. Oliva, 2002, fig. 18-21; B. Klima, 1995; K. Valoch, 1959, 24-29) (fig. 47; 48).

Semnalări de resturi paleoantropologice au fost făcute și în Belgia, chiar dacă nu pentru toate descoperirile sunt asigurate condițiile de stratigrafie certă sau caracteristicile, la fel de certe, ale înmormântărilor. Astfel, în grotile de la Goyet sunt semnalate resturi umane în nivelele superioare, aparținând locuirilor de factură aurignaciană din cea de a treia grotă (M. Otte, 1979, 418), fără alte precizări suplimentare. Precizăm și faptul că nu există certitudinea unor înmormântări intenționate. În ceea ce privește descoperirea celor două crani de la Engis (considerate de vârstă musteriană), M. Otte (1979, 491-492) le atribuie à *l'occupation du Paléolithique supérieur ancien (Périgordien supérieur) représentée à Engis*. Potrivit observațiilor descoperitorului (P. C. Schmerling), primul craniu aparținea unui adult, iar în pământul care îl acoperea, nederanjat ulterior depunerii, au fost descoperiți «*dents de rhinoceros, de cheval, d'hyenne et d'ours*» (M. Otte, 1979, 491). Celălalt craniu («Engis II») aparținea unui tânăr; asociat cu un dinte de elefant, se poate aprecia că ar fi aparținut nivelului musterian (M. Otte, 1979, 492). Alte descoperiri paleoantropologice, aparținând Paleoliticului superior vechi din Belgia, semnalate de către primii descoperitori, în prima jumătate (Schmerling, în 1833-1834) și în a doua jumătate (Ed. Dupont, în 1872) a secolului al XIX-lea, nu sunt prezentate ca aparținând unor înmormântări intenționate, iar starea lor fragmentară pare să demonstreze că acestea erau *très épars (dispersés) dans les dépôts géologiques* în care se aflau nivelele de locuire arheologică (M. Otte, 1979, 492). În ceea ce privește descoperirile aparținând Paleoliticului superior recent, se pare că numai în grotile Martinrive și Remouchamp au fost semnalate resturi paleoantropologice, dar fără un context arheologic, care ar putea permite emiterea unor aprecieri asupra posibilelor înmormântări. Menționăm, totuși, descoperirea unor obiecte de

podoabă (colier?) (fig. 48), considerate ca ofrande, întrucât au fost descoperite în asociere cu oase umane: 13 falange și 19 dinți. Întregul ansamblu a fost identificat *sous une nappe stalagmitique*, într-o fisură a grotei (zona „DD” M. Dewez, 1987, 356-357).

În spațiile atât de întinse ale Câmpiei Ruse sunt cunoscute două mari centre cu descoperiri funerare: Sungir, la nord de Moscova și Kostenki, pe Don. De altfel, descoperirile de la Sungir aparțin, din punct de vedere cultural, tot *spațiului* kostenkianm chiar dacă unii specialiști le consideră de factură aurignaciană. A. Sinitsyn (2004, 237) a procedat la stabilirea unei cronologii interne a descoperirilor de la Kostenki, în trei etape (grupe): grupa I, între (40.000 ?) 36.000 și 33.000 ani, fără gropi de morminte, cu numai câteva descoperiri izolate de resturi umane; grupa a II-a, între 32.000 și 27.000 ani (cu cele mai multe înmormântări organizate) și grupa a III-a, între 26.000 și 20.000 ani (cu mormintele de la Kostenki 2 și 18).

Credem că se impune continuarea demersului nostru cu prezentarea triplului mormânt de la Sungir, datat la aproximativ 25.000 ani BP: bărbatul și cei doi copii, depuși alături, dar cu orientare inversă. Întregul complex închis conține cel mai bogat inventar funerar din întregul Continent (Fig. 50; Fig. 24). Cei trei morți au fost depuși întinși pe spate, copiii (un băiat de 12-13 ani și o fetiță de 8-9 ani) fiind alăturați bărbatului, dar în poziția cap-la-cap. Inventarul funerar, foarte bogat, al bărbatului, era reprezentat de: 3.500 perle întregi și fragmentare din ivoriu de mamut, 25 brățări din ivoriu (unele cu urme de pictură, perforate la capete pentru a fi legate între ele), depuse în zona antebrățelor și a coapselor, un pandantiv din șist, pictat cu roșu și cu decor punctiform, deșus la gât, un alt pandantiv zoomorf, fragmentar, cu decor punctiform pe ambele suprafețe, un disc din ivoriu, perforat, mai mulți dinți de vulpe, perforați, unelte de piatră, printre care se remarcă un cuțit din silex. Băiatul avea ofrande compuse din peste 4.900 perle din ivoriu de mamut, 250 canini de vulpe polară, perforați, un pandantiv zoomorf, deșus pe piept, un ac, la gât, estimându-se că încheia un accesoriu vestimentar, o sculptură zoomorfă sub umărul stâng, un fragment de femur uman, lustruit și umplut cu ocră roșu (deșus sub partea stângă a toracelui), o lance din ivoriu de mamut, lungă de 2,42 m, un disc din ivoriu de mamut, perforat central și decorat cu șiruri radiale. Fetița avea ofrande mortuare alcătuite din: 5.200 perle identice cu ale celorlalți înhumați, depuse de-a lungul corpului, pe ambele părți, o lance din ivoriu de mamut, de numai 1,66 m, două bastoane din corn, perforate, dintre care unul decorat cu șiruri de puncte adâncite, trei discuri perforate central și cu spițe radiale (ca al băiatului) (J. K. Kozłowski, 1992, 44-46; C.-V. Chirica, 1996, 33-35; F. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999).

Exegeții în domeniu apreciază caracterul unic al acestui mormânt triplu, poate ca semn al ierarhizării sociale a comunității căreia îi aparțineau defuncții, dar noi considerăm că multe dintre aspectele spiritualității acestui complex funerar nu

sunt în concordanță cu înțelegerile noastre actuale; constatăm, printre altele, prezența femurului uman, plin cu ocră roșu (care nu este menționat în toate lucrările consultate de noi), aparținând cu certitudine unui individ neidentificat, și care ar fi trebuit să servească, pe criteriile fenomenului religios, numai băiatului și fetei, deoarece corpul bărbatului fusese acoperit cu ocră roșu. În plus, dacă luăm în considerație faptul că cei doi copii nu au fost înhumați în același timp cu bărbatul, dar că descendența lor ar putea fi o certitudine, am putea considera că aceștia ar fi trebuit să urmeze, ereditar, la conducerea comunității, iar ofrandele, specifice adulților, reprezentau consemnarea maturității lor viitoare. Dacă adăugăm și ofrandele reprezentate prin resturile de faună, constatăm că la Sungir avem cel mai complex monument funerar din întregul Paleolitic superior european. Se întărește încă o dată aprecierea potrivit căreia omul a dorit să-și asume, chiar prin *substituire*, supremația față de mediul natural (complexul faunistic) pe care îl domina prin vânatoare. Sacralitatea acestui mormânt nu poate fi pusă la îndoială. A. Leroi-Gourhan (1983, vol. I, 165) scria că ”practica înhumării morților constituie o trăsătură semnificativă pentru preocupările corelate de obicei cu sentimentul religios”. Vom adăuga mai jos unele detalii privind ritualurile inițierii la populațiile vechi sau foarte vechi, deoarece noi credem că cei doi copii de la Sungir au murit deoarece nu au supraviețuit obligațiilor impuse de ritualurile *de trecere* de la copilărie la stadiul de adult, de la stadiul de profan, la cel de sacralitate.

Revenind la stațiunile de pe Don, se constată existența înmormântărilor în morminte și gropi speciale, din grupa a II-a a lui A. Sinitsyn: Kostenki 14, unde baza gropii a fost marcată cu depunerea ocrului roșu pe toată suprafața sa, peste care a fost depus corpul unui tânăr de aproximativ 25 de ani, în poziție foarte contractată. Nu s-au găsit, printre ofrandele mortuare, decât trei așchii de silex, o falangă de mamut și câteva oase de iepure, în umplutura gropii.

La Kostenki 15, decedatul (un copil de 6-7 ani) a fost depus în poziție pliată, pe un cuțit din os, în perimetrul unei locuințe, în groapa de formă ovală, pe fundul căreia s-a depus ocră roșu și galben. Defunctul era depus pe un «pat» artificial, format din două tipuri de argilă, galbenă și gri, dar de proveniență alogenă. Mormântul a fost acoperit cu pământ și cu oase, inclusiv un omoplat fragmentar de mamut; prin prăbușirea acestuia, oasele înhumatului au fost dislocate: craniul a căzut într-o parte a gropii, iar restul scheletului, în partea opusă. Ofrandele funerare erau alcătuite din piese de silex, printre care 10 gratoare, 1 *perçoir*, lame și așchii (produse secundare de debitaj), (fig. 51) un cuțit, un lustruitor, un ac din os, un model special de obiecte de podoabă semnificând coafura, cu peste 150 dinți de vulpe polară, perforați.

Au fost descoperite și alte înmormântări, din grupul Kostenki, aparținând grupei a II-a, printre care se remarcă cea din nivelul II de la Kostenki 8, unde, prin analiza oaselor craniene s-a constatat existența urmelor de tăiere-perforare,

practicată pe omul încă viu, cu vârsta de 35-40 ani, poate cea mai veche dovadă a practicării trepanației. Mai precizăm faptul că unele fragmente craniene au suferit acțiunea focului, toate fiind localizate în perimetrul unei locuințe, aproape de vatra de foc, alături de alte resturi osoase, probabil ale aceluiași schelet.

A fost remarcat mormântul unui nou-născut, de circa 10 zile, cu un corp măsurând 46-48 cm, protejat cu piei de animale, de la Kostenki 12, nivelul I. În acest sit am putea constata o practică ritualică, observată și în unele înmormântări din Portugalia, dar și la unele populații antice, unde mortul era înfășurat, ritualic, într-o piele de animal (M. Eliade, 1992, 177). Practica o putem evidenția și în creștinism, prin acoperirea corpului celui decedat, cu o pânză albă, care simbolizează revenirea mortului la starea de nevinovăție a copilăriei, deci a sfințeniei, a sacralului.

Din grupa a III-a (cea mai recentă) se remarcă mormintele de la Kostenki 18, unde, alături de mormântul propriu-zis, al unui copil de 9-10 ani, au fost identificate trei gropi, probabil cu funcții sacrale. Nu au fost depuse ofrande, dar mormântul a fost acoperit cu oase mari de mamut, întregul complex având caracteristicile unui adevărate «chambre funéraire (la crypte)». Se estimează că cele trei gropi care însoțeau mormântul erau morminte conventionale sau cenotafuri (N. Praslov, A. N. Rogachev (eds), 1982), căci nu se încadrau printre gropile locuințelor sau cele pentru deșeuri (Fig. 52).

O altă descoperire s-a făcut la Kostenki 2: o structură de locuire cu o cameră alungită, unde a fost identificată partea inferioară a unui schelet, inclusiv coaste și vertebre, dar fără depuneri de ofrande. Partea superioară a scheletului se afla, nu în conexiune anatomică, în locuință, la 1,5 m de restul scheletului. Se apreciază că a fost construită o cameră mortuară specială, adosată la peretele locuinței. Trupul decedatului fusese acoperit până la umeri, cu capul și mâinile rămase în afară, parțial distruse de carasiere. Așadar, un alt tip de înmormântare, fără ofrande și, poate și acesta înmormântat „în doi timpi”, ca și unele înmormântări din Paleoliticul mijlociu, dar nu ar trebui exclusă nici existența unei practici punitive, chiar și după moarte, sau în vederea unei morți violente, pentru fapte pe care nu avem cum să le cunoaștem. Nu putem omite nici posibilitatea existenței unor practici rituale, legate de sacrificii umane, după «modelul» sacrificiului primordial.

Un mare număr de înmormântări au fost descoperite în Italia. Se apreciază că, între 1872 și 1905, în patru grote: Grotte des Enfants, Baouso da Tore, Barma Grande și Barma de Caviglione au fost descoperite 12 morminte, dintre care 10 erau anterioare datei de 15.000 ani BP. Studii recente precizează existența a peste 50 de morminte (poate chiar peste 70), dintre care 7 duble și 1 triplu, în care au fost înmormântați peste 60 de indivizi (G. Giacobini, 1999, 29). Specialiștii italieni (A. Palma di Cesnola, 2003, 131-139; D. Henry-Gambier, 2005, 213-229) constată cel puțin două perioade cronologice: „perioada veche”, Aurignacian-Gravettian și una

recentă, Paleolitic superior avansat, deci Epigravettian final, fiecare cu înmormântări care au anumite trăsături specifice, deși unele elemente funerare se găsesc în ambele perioade. Dar și în Italia primele descoperiri, datate la sfârșitul secolului al XIX-lea, la care se adaugă, uneori, lipsa de atenție a specialiștilor și faptul că aceștia nu au lăsat descrieri detaliate ale contextului descoperirilor, au determinat existența unor ambiguități în deplina concordanță a încadrărilor cronologice și culturale. Din cea mai veche etapă a Paleoliticului superior se remarcă descoperirile menționate mai sus. La Grimaldi – *Grotte des Enfants*, (GA) două morminte au fost datate între 25.000 și 20.000 ani BP, deci erau gravettiene, dar nu se exclude datarea lor într-o etapă inițială a Epigravettianului (G. Giacobini, 1999, 30). GE 1 și GE 2 conțineau doi copii (de aici numele grotei), de 4 și 5-6 ani, alungiți pe spate, *cote-à-cote*, dar bazinul fiecăruia era înfășurat cu o «centură» formată din peste o mie de cochilii perforate. GE 3 era o femeie adultă, asociată cu numeroase cochilii (*Trochus*), depusă împreună cu un/o adolescent(ă) (GE 6).; GE 4 era un bărbat adult, așezat pe spate, alungit, cu mâinile îndoite; ofrandele funerare erau alcătuite din cochilii perforate, unelte de silex, dinți de cerb, perforați; capul și picioarele erau acoperite de structuri de piatră, după opinia noastră, depuse în același scop: de a nu lăsa mortul să părăsească «locul de veci» (Fig. 53).

La Barma Grande (= BG) un mormânt (BG1) a fost amenajat aproape de intrare, la adâncimea de 8,40 m, altul, triplu (BG 2-3-4) la câțiva metri distanță de primul, la 8,00 m adâncime; alte două morminte (BG 5-6) au fost amenajate unul lângă altul, în fundul grotei, la 6,40 m adâncime. Așadar, nu există certitudinea contemporaneității sau a unor relații de rudenie între defuncți. Toate înhumările se datează, în general, între 19.280 ± 220 BP și 14.110 ± 150 BP, prin care se sugerează apartenența epigravettiană a acestora; prezența celor trei lame de silex, de 17, 23 și 26 cm lungime, a pandantivelor gravate, din os sau ivoriu de mamut, a numeroaselor cochilii perforate, a caninilor de cerb și a salmonidelor, la BG 2-3-4, pare să notifice apartenența lor la Gravettian (D. Henry-Gambier, 2005, 214). BG 5 nu avea depunere de ocră roșu, dar scheletul era acoperit cu trei pietre de mari dimensiuni; se temeau, oare, membrii comunității, de «revenirea» mortului (adult, masculin) printre dâștii? Se poate accepta și un ritual mai deosebit, acela al separării iremediabile a mortului față de contextul terestru, al celor rămași în viață; dar noi credem că dacă se acceptă această a doua variantă de interpretare, am putea avea o dovadă a faptului că nu peste tot se dorea revenirea mortului la viață, deci nu peste tot moartea era considerată ca fiind un fenomen reversibil.

La Baouso da Torre au fost descoperite trei morminte (BT 1, 2, 3), alăturate, la adâncimi cuprinse între 3,70-3,90 m, așadar acestea par să fie contemporane; inventarul funerar era alcătuit din vîrfuri *à base fendue*, de tip aurignacian, dar se estimează că decedații aparțineau unui grup gravettian.

Alt mormând din acest grup marcat de incertitudini a fost descoperit la Barma de Caviglione, numit și *L'Homme de Menton* (G. Giacobini, 1999, 30), având ca mobilier funerar podoabe din cochilii.

Așadar, se notează 13 înhumați, cu schelete complete, doar cu mici distrugerii provocate de fenomene geo-pedologice. Trei dintre aceștia erau adolescenți, iar 10, adulți; cinci puteau fi femei. Opt indivizi aparțineau unor înmormântări singulare; la Barma Grande, mormintele 2 și 3-4 par să fi fost simultane. Majoritatea erau înmormântați en *decubitus dorsal*, de-a lungul grotei sau la intrare, pe direcția E – V, dar au fost identificate și orientări N – S, sau NE – SV, cu poziții diferite ale corpului, membrelor sau capului. Existența gropilor de morminte este certă în unele cazuri și nedepistată, în altele. Ofrandele funerare erau alcătuite din cochilii perforate, de *Ciclope neritea*, *Cyprae* etc., canini de cerb, perforați, uneori gravați, pandantive din ivoriu sau din os, iar vertebrele de salmonide ornau îmbrăcămintea defuncților. Nu credem că dispunerea ofrandelor funerare în asocieră cu corpul are vreo importanță particulară, privind eventualele practici ale ritualurilor de înmormântare; au putut exista, totuși, unele variante locale, specifice comunităților umane respective; în plus, observațiile făcute de către descoperitori nu sunt foarte concludente. Se semnalează și depuneri de ofrande, din lame mari de silex (în mâna stângă, la BG 2 și 3; sub fiecare umăr (BG 1), coarne, dinți de cervidee și de bovidee; alte fragmente de oase erau depuse în jurul corpului, la BG 2, 3, 4. Ocrul roșu însoțea fiecare defunct, deus din abundență în jurul capului, dar și pe corp, îndeosebi la BT 3 și BG 6.

Grotte d'Arene Candide a oferit, printre cele 16 gropi de morminte (A. Broglio, 1996, 289-298), o groapă foarte bine conservată, datată la 23.440 ± 190 BP, ce aparținea unui adolescent, deus en *decubitus dorsal*, într-o groapă amenajată, cu ocrul roșu pe fundul ei și în întregul interior; este celebra *sépulture de «Jeune Prince»*. Ofrandele erau alcătuite din cochilii de *Ciclope neritea* (deus îndeosebi la nivelul genunchilor), iar la cap, dinți perforați, de cerb, pandantive gravate, din os sau ivoriu; un posibil accesoriu vestimental era ornat cu o coadă de veveriță; 4 bastoane perforate, din corn de elan, întregau ofrandele. Se remarcă cele 4 pandantive din ivoriu, dintre care trei provin din defense de mamut. O mare lamă din silex, de 25 cm, era deusă în mâna dreaptă. Scheletul era acoperit cu ocrul roșu. Groapa mormântului era situată în prima sală a grotei, la adâncimea de aproximativ 7 m. Ca și în alte situații din Italia, industria litică a fost încadrată în Gravettien și Epigravettien (F. Martini, L. Sarti, 1990, 124-126). Mormântul este anterior datei de 18.560 ± 210 ani BP (G. Giacobini, G. Malerba, 1995, 173-186) (Fig. 14; Fig. 15; Fig. 16; Fig. 17). Precizăm că la Arene Candide au fost descoperite și mormintele II, V-IX, XI, considerate ca fiind de epocă mezolitică, datate între 11.750 ± 95 BP și 10.910 ± 90 BP (G. Giacobini, 1999, 32).

Abri Tagliente a oferit un mormânt al unui adult de vârstă epigravettiană; interesant este faptul că scheletul era acoperit (protejat?) cu pietre, dintre care două, ca ofrande, un fragment osos de la un bovidu (G. Giacobini, 1999, 33; D. Henry-Gambier, 2005, 222).

În alte situri: Abri Villabruna, Vado all'Arancio, Grotte Maritza, Grotte Continenza au fost descoperite morminte de vârstă epigravettiană, deci epipaleolitice (chiar dacă unii specialiști italieni numesc Epigravettianul „faza recentă” a Paleoliticului superior). Acestea aparțin unor copii, tineri sau adulți (A. Palma di Cesnola, 1996, 305-325; A. Broglio, C. Mondini, A. Villabruna, A. Guerreschi, E. Bianchin Citton, Simonetta Bonomi, 1992, 49-75). Depunerea unor lespezi de piatră (una pictată cu linii groase, în zig-zag, pornind de la o alta, trasată longitudinal, iar alta pictată doar cu două benzi mai scurte) peste corpul celui mort și îngropat, pare să generalizeze această practică funerară (A. Broglio, C. Mondini, A. Villabruna, A. Guerreschi, E. Bianchin Citton, Simonetta Bonomi, 1992, 71, fig. 64). Se remarcă unul dintre scheletele de la Vado all'Arancio, care avea ca ofrande un fragment de mandibulă de căprior, un molar de cal, un premolar de mistreț, galete, cochilii perforate, 2 gratoare și o piesă trunchiată din silex; al doilea schelet aparținea unui copil de 18 luni, având capul depus pe un bloc de travertin, alt bloc fiind depus pe pânțele. În Grotte Continenza, scheletul unui adult se afla depus în centrul unui cerc de pietre, fără groapă special săpată, și fără craniu (aparent înlocuit prin câteva pietre), fără mobilier funerar (G. Giacobini, 1999, 33-34) (Fig. 57).

Grotte Paglicci a oferit alte două morminte (Pag. 15 și Pag. 25), datate la 24.720 ± 420 ani BP (Pag. 15) și 23.470 ± 370 ani BP (Pag. 25). Pag. 15 reprezenta tânăr de 13-14 ani, înmormântat fără groapă săpată, dar corpul era protejat de o structură din pietre, cu mult ocru roșu peste tot corpul, cu o «diademă» din 30 de canini de cerb, perforați, depusă pe cap, alți canini perforați fiind depuși pe corp, o cochilie de *Cyprae* pe torace, unelte din os și silex. Pag. 25 (numit Pag. 3, de către G. Giacobini, 1999, 34), era o femeie tânără, depusă *en decubitus dorsal*, într-o groapă specială, cu ocru roșu pe cap, bazin și picioare, cu o «diademă» de 7 dinți perforați, de cerb, pe cap; două burine, un gratoar, o lamă, o așchie din silex și un fragment de *Pecten* completau ofrandele funerare (D. Henry-Gambier, 2005, 217). La acestea, A.-M. Ronchitelli (Ronchitelli A. et al., 2014, 1-19) adaugă depunerea ocrului pe corpul celui mort, ca și cochilii de *Luria lurida* în zona toracelui, gesturi funerare care se adaugă la acelea cunoscute până acum în Italia și Europa.

În alte situri, mai ales de grotă (Grotte delle Veneri, Grotte Romanelli, Grotte-abri du Romito, Grottele San Teodoro, Ostumi), au fost descoperite morminte simple sau duble, în general asemănătoare cu cele prezentate deja. Se remarcă, totuși, Ostumi I, unde a fost depusă o tânără femeie înmormântată în timp ce era însărcinată (craniul copilului nenăscut era situat în bazinul femeii, situație

unică în Paleoliticul superior european). Toate scheletele erau însoțite de ofrande funerare, în general aceleași: canini perforați, cochilii perforate, ocră roșu, etc. (P. Gambassini, P. Boscato, A. Moroni, Annamaria Ronchitelli, 2013, 101-104).

Înmormântări au fost descoperite și în perioada Mezoliticului zonei, datat, în general, începând cu Atlanticul (7.500), culturile arheologice fiind Sauveterrianul și Castelnovianul. În așezarea de la Mondeval de Sora a fost descoperit unul dintre cele mai importante morminte mezolitice din această parte a Italiei. Defunctul, un adult de sex masculin, a fost depus întins pe spate, cu mâinile întinse. Parțial, corpul a fost acoperit cu ocră, iar în partea stângă, de la femur și până spre umăr, acoperind brațul și antebrațul, au fost depuse umeroase piese de silex, unelte din corn de cerb și ren, un harpun de mari dimensiuni, din corn, cu două rânduri de barbeluri (A. Guereschi, 1992, 91-97, fig. 82 și 84-86).

Așadar, se poate constata că în Paleoliticul superior din Italia au fost identificate peste 16 înmormântări gravettiene și peste 35 epigravettiene, deci între aproximativ 26.000-25.000 și 14.000-11.000 ani BP. În toate situațiile, grija pentru cei morți este foarte atent manifestată. De altfel, E. Morin (1970, 33) scria că „*il n'existe pratiquement aucun groupe humain qui abandonne ses morts ou qui les abandonne sans rite*”. Dar, se constată unele diferențe, probabil de ritual, local sau zonal, proprii unor anumite comunități umane:

- în 12 cazuri, gropile mormintelor au fost umplute imediat, poate pentru protecția celor depuși;

- toți defuncții erau acoperiți cu ocră roșu, iar importanța acestui fapt trebuie pusă în legătură cu credința în revenirea la viață, în protecția sangvină a decedaților;

- în ceea ce privește caracteristicile mormintelor, s-a constatat existența a 13 morminte individuale, 2 duble și 1 triplu;

- depunerea unor pietre mari peste corpul celor înmormântați, uneori pe picioare sau pe picioare și pe cap, pe pânțele, credem că poate demonstra teama de revenirea morților printre cei vii, aceștia luându-și măsuri de „protecție”, îndeosebi în cazul copiilor de până la 2-3 ani, de unde se poate deduce atenția specială acordată celor *neinițiați*; cu toate acestea, noi nu excludem nici intenția de protecție a corpurilor celor decedați prin acoperirea, chiar și parțială, cu lespezi.

- nu sunt elemente anatomice care să probeze o eventuală paternitate biologică a defuncților înhumați simultan (dar numai 3 morminte pot intra în această categorie);

- credem că diversitatea poziției corpului și a membrilor nu pot constitui detalii sau indicii ale unor probabile elemente de ritual funerar;

- depunerea ofrandelor funerare era extrem de importantă la comunitățile de gravettieni și epigravettieni, mai ales la aceștia din urmă, când depunerile mortuare sunt mai numeroase și mai variate; *Cyclope neritea* este prezentă la marea majoritate

a defuncțiilor, indiferent de vârstă și sex; nu putem ști (chiar dacă unii specialiști caută să acrediteze ideea unor discriminări potrivit vârstei și/sau sexului - D. Henry-Gambier, 2005, 223), dacă depunerile de ofrande se făceau potrivit unor *canoane* obligatorii, sau erau aleatorii, poate și în funcție de o anumită situație socială a comunității umane respective sau a defuncțiilor;

Franța este destul de bine reprezentată din punctul de vedere al înmormântărilor din Paleoliticul superior. Din păcate, descoperirile au fost făcute în perioada de început a cercetărilor și săpăturilor paleolitice sistematice, iar autorii acestora nu au acordat întotdeauna atenția cuvenită complexelor funerare și nici nu au lăsat descrieri detaliate ale observațiilor lor din momentul descoperirilor. Se remarcă, totuși, descoperirile de la Combe-Capelle, Cro-Magnon, Roc de Sers, Cap Blanc, St. Germain, Bruniquel, La Madeleine, Laugerie-Basse, Chancelade, Le Figurier, Les Hoteaux, cu peste 21 schelete (Fig. 58), lipsind, din sintezele prezentate, alte descoperiri funerare, cum ar fi Cap Roux, Marronnier, Isturitz, Combe-Grenal ș.a. Chiar și cronologia descoperirilor rămâne imprecisă (G. Quenchon, 1976, 728-729): din 12 morminte luate în considerație ca fiind prezentate mai exact în ceea ce privește condițiile descoperirii și elementele constitutive, numai două pledează pentru o datare de aproximativ 27.000 ani și 10, sub 18.000 ani BP. Raritatea descoperirilor în Paleoliticul superior vechi (Aurignacian, Châtelpéronian), absența lor în Gravettian este frapantă și crează existența unei situații unice în cadrul cercetărilor paleolitice pentru Europa Occidentală și Meridională; există unele indicii privind existența fenomenului funerar, a unor diferențieri în ceea ce privește practicile rituale, îndeosebi în perioada magdaleniană, când *"l'inhumation se fait plus frequente et qu'elle gagne tout le territoire paléolithique"* (G. Quéchon, 1976, 730).

Cu mai multe detalii au fost publicate mormintele din grotte du Figurier și l'Abri du Cap Roux, acordându-se atenție specială asupra prezenței ofrandelor funerare din cochilii de *Glycymeris violacenses*, *Nassarius circumcincta*, *Nassarius gibbosula*, *Nassa (Arcularia) gibbosule*, *Nassa circumcincta*, *Nassa acrostyla*, cu precizarea unuia dintre descoperitori: «En effet, tandis que dans les Grottes de Menton nous avons découvert jusqu'ici six squelettes humains d'adultes et d'enfants – les premiers ornés de coquillages et de dents der cerfs percées, le seconds revetus d'une sorte de pagne exclusivement composé de coquillages tous de la même espèce *Nassa neritea* – par contre nous n'avons trouvé au Cap-Roux d'autres restes humains que les quelques débris épars çà et là au milieu d'un foyer» (G. Onoratini, J. Combier, 1995, 266). În grota Marronnier, Saint-Remèze, Ardèche – Franța, resturile anatomice ale unui copil de aproximativ 8 ani erau acoperite cu hematită (care înlocuia ocrul), fiind însoțite de ofrande funerare: podoabe din cochilii marine mediteraneene, aparținând speciei *Glycymeris violacenscens*, alte obiecte de

podoabă, piese de silex, oase de animale (G. Onoratini, J. Combier, O. Dutour, H. Lucot, I. Lucot, 1992, 305-308). A. Leroi-Gourhan (1990, 41-42) adaugă descoperirea de la Mas-d'Azil, Ariège, unde a fost degajat, în 1961, craniul unei tinere, fără mandibulă, iar în orbitele sale fuseseră depuse două plachete din os, simulând ochii; descoperirea este de vîrstă magdaleniană (Fig. 38/3). Dar se precizează că în perimetrul stațiunii La Madelaine (Dordogne) a fost descoperit și mormântul unui copil de sex nedeterminat, datat la 10190 ± 100 (D. Sacchi, 2003, 108 și n. 40). De altfel, se precizează existența unui număr de peste 12 morminte de epocă magdaleniană, unele de caracter dublu (autorul precizează: «Pour les uns, elle constituait un même ensemble réunissant une femme d'une vingtaine d'années et un homme de 50 ans environ. Pour les autres, il s'agissait de deux tombes distinctes») (D. Sacchi, 2003, 107); precizăm că D. Sacchi se referă la descoperirea fortuită de la Obercassel (în Westphalia). Am oferit acest exemplu pentru a demonstra încă o dată dificultățile întâmpinate în analiza și prezentarea unor descoperiri funerare imprecis prezentate de către descoperitori. Un alt posibil exemplu se referă la descoperirea de la La Crouzade (Gruissan, Aude), cu precizarea că "les restes humains ont en effet récemment été confirmés dans leur association à l'Aurignacien et figurent donc parmi les meilleurs vestiges d'*Homo sapiens* pour cette période" (Fr. Bon, 2013, 85-92).

În Peninsula Iberică, perioada gravettian-epigravettiană se remarcă printr-o anumită creștere a descoperirilor de înmormântări. Se constată, mai întâi, descoperirea de la Lagar Velho (Estremadura, Portugalia), unde corpul unui copil de 5 ani a fost depus lângă peretele grotei, la o adâncime de numai 0,30 m, groapa fiind amenajată special, iar înmormântarea a fost făcută pe baza unui anume ritual, căci corpul era depus în poziție întinsă, iar o ramură de *pinus silvestris* a fost arsă pe fundul gropii. Autorii cercetărilor au interpretat prezența ocrului roșu în întregul conținut al gropii, ca reprezentând faptul că trupul copilului a fost înfășurat într-un veșmânt (lințoliu) pictat, situație pe care am întâlnit-o și în alte complexe funerare europene; scheletul incomplet al unei veverițe se afla lângă tibia dreaptă a copilului, ca și două oase de cerb, pe fiecare parte a corpului, reprezentând, fără îndoială, ofrande de carne; patru oase de cerb, perforate, fragmente de craniu, două cochilii de *Littorina obtusata*, perforate, completau mobilierul funerar (P. Arias & E. Alvarez-Fernández, 2004, 222; J. Zilhão & E. Trinkaus, 2002, 131-145) (Fig. 38).

De epocă solutreană sunt patru schelete descoperite în grotte Nerja (Andalusia, Spania): trei adulți și un copil în poziția fœtus-ului (P. Arias & E. Alvarez-Fernández, 2004, 223). Acesta este, după cunoștințele noastre, al doilea mormând de copil nenăscut, după cel din Italia (Ostumi 1). Este de precizat că această grotă a fost utilizată și în întreaga perioadă Mesolitic-Neolitic-Calcolitic,

devenind, după opinia noastră, un adevărat sanctuar al înmormântărilor rituale preistorice.

Grota Tito Bustillo este, cum am precizat și altă dată (V. Chirica, 2004, 103-127; V. Chirica, 2006, 7-35) un alt sanctuar al Paleoliticului superior european, stațiune-cheie a Magdalenianului iberic, cu elemente de artă parietală și cu vestigii funerare: un mormânt individual magdalenian. (P. Arias & E. Alvarez-Fernández, 2004, 223).

Epipaleoliticul-Mezoliticul este mai bine reprezentat din punctul de vedere al descoperirilor funerare de pe teritoriul Europei, fiind identificate nu mai puțin de 23 stațiuni, cu morminte de înhumăție, majoritatea simple, dar și cu adevărate necropole, la care trebuie să le adăugăm pe acelea de pe Valea Dunării, cu întreaga lor problematică și importanță. Astfel, în perimetrul de la La Madelaine a fost descoperite mai multe vestigii umane fragmentare (D. Henry Gambier, H. Valladas, N. Tisnerat-Laborde, M. Arnold, Fr. Bresson, 2000, 205-206), dar descoperirea cea mai importantă și mai semnificativă este a mormântului unui copil de 2-3 ani: acoperit cu ocră (chiar și pereții cavității săpate erau intens acoperiți cu ocră) și cu bogate ofrande (podoabe) din cochilii; corpul era orientat pe axul NV-SE, cu picioarele la 2,60 m de peretele adăpostului sub stâncă, deci în afara perimetrului locuirii. S-a constatat, pe baze statistice, că tipul de înmormântare și componentele acesteia se încadrează printre caracteristicile înmormântărilor de factură epipaleolitică, găsindu-se analogii printre descoperirile similare din Italia: "*Ornés et ocrés comme les adultes, ils sont déposés dans le même espace. La datation directe de l'enfant l'integre donc à cet ensemble épipaléolithique*" (D. Henry Gambier, 2005, 213-228; D. Henry Gambier, 2013, 307-328; D. Gambier, H. Valladas, N. Tisnerat-Laborde, M. Arnold, Fr. Bresson, 2000, 206). Aici, analiza bogatului inventar de ofrande a permis să se cunoască în detaliu depunerile rituale: "*Attribués par le découvreur à un enfant de 5-7 ans, ces restes correspondent plutôt à un individu d'âge compris entre 2 et 4 ans. L'enfant avait été déposé allongé sur le dos. La tête, orientée vers le Sud, était entourée de trois pierres et ornée, ainsi que le cou, les coudes, les poignets, les genoux et les chevilles de nombreux petits coquillages et de dents percées. Malheureusement, Peyrony ne donne pas d'informations plus précises sur la nature et la localisation de ces objets. Leur représentation sur le dessin de la sépulture qui illustre la monographie du site est trop schématique pour les identifier et ne révèle pas de différences morphologiques suffisantes pour identifier chaque catégorie d'objets et repérer leur emplacement sur le squelette (fig. 1c). Dans son inventaire des parures en coquillage associées à cette sépulture, Taborin (1993) mentionne 900 dentales, 160 Neritina, 20 Cyclope et 36 Turritella. L'attribution de cette sépulture au Magdalénien IV, proposée par Capitan et Peyrony et admise ensuite par la plupart des auteurs (Bouvier 1979, 1987 ; May*

1989 ; Binant 1991; Taborin 1993) a été récemment contredite par la datation directe par ^{14}C AMS d'un fragment du crâne de l'enfant qui a donné un âge de $10\ 190 \pm 100$ BP (GifA 95457) soit 9990-10390 cal BP, ce qui selon Gambier et al. (2000), attribuerait plutôt l'enfant à l'Azilien". (M. Vanhaeren, Fr. d'Errico, 2001, 201-240).

„Les objets de parure qui étaient associés avec certitude à la sépulture de l'enfant comprennent 1275 dentales, 99 néritines, 25 turritelles, 13 cyclopes, deux croches de cerf et deux canines de renard (fig. 2, pl. 1). A ce lot il faut sans doute ajouter 77 néritines, 17 turritelles, 11 cyclopes, un *Glycymeris* et une phalange perforée de lagomorphe conservés dans une boîte étiquetée „Magdalénien IV” (fig. 3, pl. 1). Les néritines et les turritelles de cette boîte ont les mêmes dimensions et présentent les mêmes traces d'ocre que celles attribuées à la sépulture. De plus, nous avons trouvé dans cette boîte, mêlée aux turritelles, la couronne d'une petite prémolaire humaine, également ocrée, qui pourrait appartenir à l'enfant (fig. 3f). Parmi les objets de parure de l'enfant, nous avons repéré un humérus de lagomorphe et une vertèbre de poisson portant des perforations naturelles (fig. 2g-h). Les traces d'ocre sur ces pièces et l'utilisation d'un autre os de lagomorphe comme objet de parure indiquent que ces deux éléments pourraient également faire partie de la parure de l'enfant” (M. Vanhaeren, Fr. d'Errico, 2001, 201-240).

O altă descoperire epipaleolitică este cea de la Roc-de-Cave, Franța, din prima jumătate a sec. XX. A fost descoperit scheletul unui adolescent, dar în asociere cu materiale arheologice de factură aurignaciană, solutreană, magdaleniană și aziliană. Decedatului i-a fost oferit, printre altele, un colier din dinți de cerb. Datarea sa, de 11.210 ± 140 ani BP (GifA 95048), corespunde unui interval de timp dintre 11.490 - 10.930 BP, deci Tardiglaciului, fiind plasat, din punct de vedere arheologic, în Magdalenianul final sau în Azilian (D. Gambier, H. Valladas, N. Tisnerat-Laborde, M. Arnold, Fr. Bresson, 2000, 206).

O altă stațiune, cea de la Saint-Germain-la-Riviere, a oferit cel puțin două schelete, al doilea aparținând unei femei depusă *en decubitus lateral* pe partea stângă, cu membrele „în poziția somnului”, într-o groapă săpată până în substratul calcaros; interesantă este constatarea autorilor săpăturilor (făcute tot în prima jumătate a sec. XX) privind asocierea scheletului cu dale de piatră și cu resturi de vatră, ceea ce ne permite să facem asocierea cu alte descoperiri similare din Paleoliticul superior european (D. Gambier, H. Valladas, N. Tisnerat-Laborde, M. Arnold, Fr. Bresson, 2000, 207).

În Abri Lafaye, Bruniquel, la sfârșitul sec. XIX, a fost descoperit fie un mormânt triplu, fie o înmormântare primară, dublată de una secundară, posibil remaniată, căci a fost identificat un schelet de femeie adultă, aproape complet, un schelet de copil de aproximativ 3 ani și un craniu de adult. Datarea, de 15.290 ± 150

BP (GifA 95047), permite o încadrare între 15.590 BP și 14.990 BP, atribuite unui Magdalenian mediu, fără alte precizări cu privire la inventarul înmormântărilor (D. Gambier, H. Valladas, N. Tisnerat-Laborde, M. Arnold, Fr. Bresson, 2000, 208).

Citând pe Arias Cabal et Garralda (1995), sunt exemplificate și alte descoperiri de înmormântări epipaleolitice în Spania (los Azules et du Molino de Gasparin), cu obiecte de ofrandă, neutilizate, dar care îi însoțeau pe cei depuși în morminte (D. Gambier, H. Valladas, N. Tisnerat-Laborde, M. Arnold, Fr. Bresson, 2000, 208-2010).

În Franța, J.-G. Rozoy (1978, 1115-1129) a realizat o statistică parțială, cu peste 60 de descoperiri, pe care le-a repartizat în două categorii principale:

1. resturi umane izolate (morminte și resturi umane);

2. cimitire și morminte izolate. Sintetizând cele două tabele, găsim situația următoare:

Tabelul 10. Resturi umane epipaleolitice, izolate, în Franța (după J.-G. Rozoy, 1978)

Stațiunea	încadrare	Natura descop.	Masc.	Fem.	Copil
La Balme	Aziloïd	Fragm. craniu, 1 femur, 1 peroneu, 2 humerus	1	1	1
Sous Sac	Aziloïd	Cubitus drept	1		
Sur Balme	Aziloïd ?	? 3 dinți	bătrân		
Rochereil I	Azilian	oase arse			1
Bize	Azilian	craniu incomplet ?	?	?	?
Mas d'Azil	Azilian	? 2 mandibule, os lung	?	?	?
Le Peyrat	Azilian	dinte, 1/2 mandibulă		1	
La Tourasse	Azilian evol.	2 dinți	?	?	?
La Tourasse	Azilian evol.	2 dinți fragm.	?	?	?
Remouchamp	Ahrenburgian	dinți, 13 falange, dinte perforat	?	?	?
Gramari 3c	Ahr. St.vechi?	metastarsian	?	?	?
Gramari 5	Ahr. St.vechi?	1 canin	?	?	?
Sous Balme (Culoz)	Ahr. St, vechi?	1 canin	1		
Malaurie	Sauveterian	Mediu craniu și oase dispersate	1	?	1
Cornille 6	Montadian	oase sparte	?	?	?
Trou violet 2	St. mediu	calotă, claviculă, rotulă, falange	1	1	
Atsebach 1	St. mediu	craniu	1		
Loschbour	St. mediu?	oase nedet., amestecate, calcinat	?	?	?

Mannlefelden	+/- 6.200 BC	craniu adult	1		
Grotte de Contie (Coulaures)	Sauveterrian mediu	4 dinți	?	?	?
Cuzoul de Gramat	Sauvet. recent	parietal fragm., fragm. cran. și de mandibule, 4 dinți – 2 indivizi	?	?	?
Montclus c.9	Castelnov. final	frag. Craniu	?	?	?
Urtiaga (<i>passim</i>)	Azilian	cranii ???	1	1	

Se semnalează faptul că, în diverse locuri, indatabile sau neprecizate (Colombière 2, Eguisheim, Villard de Bozel, Toussieux, Montespan, Roc Allan, Sous Vargonne, inclusiv cu datare nedeterminată, s-au găsit fragmente craniene, mandibule, dinți, falange, etc., unele arse (J.-G. Rozoy, 1978, 1116, tab. 72).

În ceea ce privește mormintele epipaleolitice (inclusiv necropole) din Franța și din împrejurimi, există situația următoare:

Tabelul 11. după J.-G. Rozoy (1978)

Stațiunea	Încadrare	poziție (A, întins, C, contractat) M	M	F	C
Cheix	Magd. Azil.	C	1		
Rochereil I	Azilian	C	1		
Le Peyrat	Azilian	A	1	1	
Sous-Sac	Aziloïd	C	1		
Roc-du-Barbeau	Sauvet.vechi	C?	?	?	?
Sous Balme 1	St. Vechi	C	1		
Sous Balme 2	St. vechi	C	1		
Cornille 6	Montadian vechi	C	diverse		
Cornille 6	Montadian vechi	C	diverse		
Comille 6	Montadian vechi	?	diverse		
Rastel	St. mediu ?	C	...1		
Loschbour	St. mediu ?	C	...1		
Trou Violet 1	St. mediu ?	A	...1		
Poeymau	Arudian	A	...1		
Birmsmatten	St. mediu?	A	...1		
La Genière	St. mediu?	A	...1		
Cuzoul de Gramat	Sauvet.recent	A	...1		
Montclus c.9	Castel. Recent	C	...1		
Montclus c.5	” ”	C	...1		
La Torche	Téviécian	?	...1?		

La Torche	Téviécian	A	...1		
Téviéc	Téviécian final	C	...7	8	8
Hoédic	Téviécian final	C	...4	5	

Se precizează că în stațiunile Manosque și Bonifacio descoperirile sunt indatabile, respectiv, s-au făcut în afara zonei studiate (J.-G. Rozoy (1978, 1120, tab. 73)).

La rândul său, H. Duday (1976, 736, tab. 1) oferă o listă proprie, a siturilor care au oferit morminte mezolitice în Franța centrală și meridională:

Tabelul 12. Stațiuni care au oferit morminte în Franța centrală și meridională.

Stațiunea	Departamentul	Cultura arheologică
Abri du Culoz, I	Ain	Sauveterrien
Abri du Culoz, II	Ain	Sauveterrien
Abri de La Genière	Ain	Azilien
Abri de Sous-Sac	Ain	--
Grotte du Cheix	Puy-de-Dome	--
Abri du Roc du Barbeau	Dordogne	Sauveterrien
Grotte de Rochereil	Dordogne	Azilien
Abri de Saint-Rabier	Dordogne	Azilien
Abri du Cuzoul de Gramat	Lot	Tardenoisien
Grotte de Poeymau	Basses-Pyrénées	Post-azilien
Grotte de Montardit I, II	Ariège	Azilien
Baume de Montclus	Gard	Epicastelnovien
Grotte du Rastel	Alpes-Maritimes	--
Abri d' Araguiana-Sennola, Bonifacio Corse		6570 ± 150 BC, cu bibliografia aferentă, cea mai importantă, pentru fiecare.

Autorul a constatat că cele mai importante descoperiri au fost făcute în cele două mari necropole, de la Téviéc și Hoédic, de unde se pot generaliza unele ritualuri funerare ale Mezoliticului din această zonă geografică:

- existența unor adevărate necropole, cu numeroase morminte de
- bărbați, femei, adolescenți, copii;
- gropile de morminte au fost săpate cu intenție, cu afectarea
- diferită a straturilor geologice;
- doar la Hoédic s-a constatat preferința pentru orientarea Nord-Sud a celor înmormântați, în timp ce în alte necropole sau morminte izolate nu s-a constatat o anumită preferință a orientării scheletelor;

- s-a constatat existența ideii de protecție a unor înhumnați, prin diverse mijloace;
- cadavrele erau depuse, de regulă, cu membrele inferioare puternic contractate;
- limita gropilor era marcată de câte un „cordon” de pietre mici;
- peste corp se puneau plăci de piatră, de dimensiuni medii;
- pe dalele care acopereau groapa mormântului se făcea un foc, dar nu era prea puternic;
- ofrande de carne, oase, erau depuse fie în focul amenajat, fie în cenușa acestuia;
- amplasarea mormântului era marcată printr-un mic *tumul*;
- la o nouă înmormântare, toată „construcția” se dezafectă, după care se realiza din nou fosta amenajare;
- descoperirea unor anumite cantități de oase în perimetrul vetrelor de pe morminte a fost interpretată ca reprezentând „ospățul funerar”, ce urma înmormântarea;
- au fost descoperite înmormântări multiple (până la 6) într-un singur mormânt, de unde s-a emis ideea existenței unor „cavouri” de familie;
- depunerile de ofrande diferite, inclusiv obiecte de podoabă (mai ales cochilii perforate sau dinți perforați), era aproape obligatorie, ca și acoperirea corpului cu ocră sau cu alte substanțe colorate;
- datorită diferențelor de inventar funerar, s-a emis ideea existenței unei posibile ierarhii sociale;
- în lipsa necropolelor, mormintele izolate erau amenajate în cavități naturale (abri, mici grote), dar aproape obligatoriu în perimetrul campamentelor umane (H. Duda, 1976, 734-737).

Constatăm faptul că nu numai în Franța, ci și în Italia, numeroase morminte de epocă mezolitică au fost „organizate” în necropole (A. Broglio (a cura di), 1984, 306), iar utilizarea ocrului roșu cu ocazia evenimentului funerar se constituie ca și o activitate etnografică, deoarece am constatat folosirea acestuia în aproape toate tipurile de înmormântări, rituri și ritualuri funerare, chiar dacă nu-i putem atribui întotdeauna aceeași semnificație.

Este foarte importantă semnalarea lui P. Binant (1991, 64), care menționează cel puțin două cazuri de înmormântări secundare (la „Petit Marais”, Somme), cu oasele scheletului rearanjate după criteriile necunoscute, dar acestea au suferit, intenționat, acțiunea focului. În această mini necropolă au fost identificate două morminte cu oase arse, dar în al doilea mormânt erau depuse oasele de la doi adulți și un copil, cărora le-au fost oferite ofrande funerare: unelte, obiecte de podoabă, oase de animale, unele arse parțial. Deoarece pereții gropii mormântului nu suferiseră acțiunea focului, s-a apreciat că arderea oaselor (gest funerar?) s-a realizat în afara perimetrului de înmormântare.

Așadar, în cadrul descoperirilor de necropole, morminte sau resturi umane izolate, din Epipaleoliticul și Mezoliticul din Franța și din zonele învecinate, găsim situații aproape identice cu altele, din restul Continentului, inclusiv cu depunerea coarnelor de cerb/ren în gura celui mort (Hoédic), dar nu numai aici; remarcăm și descoperirea dintelui perforat, la Remouchamp, dar și în alte locuri, etc. Vom trece peste aserțiunile dr. J.-G. Rozoy (1978, vol. 2, 1115-1129) cu privire la posibilele practici funerare asociate înmormântărilor de copii; ne reține atenția faptul că acum, în Epipaleolitic (și Mezolitic, cunoscut fiind faptul că unii autori europeni au tratat ambele perioade sub o singură denumire) (cf. V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, 2013), se cunosc mai multe înmormântări, de toate categoriile, decât în întregul Paleolitic superior european. În cadrul demersului nostru, o atenție deosebită acordăm unor elemente ce apar izolat sau cu caracter de permanență în toate situațiile înmormântărilor voluntare, căci există (au fost descoperite) morminte epipaleolitice pe aproape întregul Continent, cu unele specificități: în general, în mormintele situate în zonele de coastă (Téviec, Hoédic, etc.) s-a constatat depunerea ofrandelor, îndeosebi din cochilii de scoici de diferite specii, dar aduse, toate, de la distanțe mari, de peste 300 km; s-a mai putut constata faptul că numai în cimitirele (care se generalizează numai în Epipaleoliticul de pe teritoriul Europei și din țările vecine) există înmormântări multiple (copii, bărbați, femei), căci în acelea situate în grote nu sunt semnalate astfel de situații; nu se pot face (credem noi) identități speciale sau specifice unei anumite zone geografice, în ceea ce privește orientarea depunerii morților, nici cu privire la poziția acestora: alungită sau chircită, cu diversele lor poziții (pe spate, pe partea dreaptă, pe partea stângă, etc.). Au fost semnalate și situații în care trupul celui mort era protejat (?) prin depunerea, simbolică a unor lespezi, chiar și sub forma unor mici construcții speciale, sau prin faptul că îndeosebi capul celui mort era protejat de coarne de cerb, depuse cu intenție. Mai amintim și opinia lui J. Orschiedt (H. Floss, 2001, 95), care crede că în multe morminte magdaleniene (mai ales din Germania), resturile umane au fost manipulate post-mortem; dar, la înhumările „secundare” sau „în doi timpi” ne-am referit și noi, atunci când am găsit semnalate cazuri de deranjări ale mormintelor inițiale. Descoperirile sunt de epocă magdaleniană.

În spațiul geografic de pe Valea Dunării, înmormântările constituie a doua categorie de elemente de spiritualitate a comunităților umane, epipaleolitice și mezolitice, astfel că vom considera aceste descoperiri ca un adevărat *studiu de caz*.

Astfel, la Ostrovul Corbului-*Botul Cliuciului*, în nivelul I a fost descoperit un mormânt de înhumație, la adâncimile de 4,12 m (craniul) și 4,23 (picioarele). Scheletul se găsea în poziție întinsă, cu fața în sus, cu brațele pe lângă corp, pe direcția ENE-VSV. Corpul celui decedat a fost depus pe un strat de argilă gălbuie cu capul ridicat mai sus, pe un strat de sol negricios. Sub craniu s-au găsit câteva

valve de scoici și două piese de cuarțit. Pe oasele scheletului au fost depuse fragmente de oase de animale, două vertebre de pește, inclusiv fragmente din craniul unui pește de mari dimensiuni (*Silurus glanis*), patru piese de cuarțit, un burin diedru pe așchie corticală de silix și un fragment de ocru.

La Schela Cladovei-*La Canton*, se estimează că au fost descoperite aproximativ 100 morminte de înhumăție (Adina Boroneanț, 2011, 129); V. Boroneanț (2000, 112) precizează că unul dintre acestea părea să aibă urme de incinerare.

Sunt menționate morminte cu și fără inventar arheologic, cu orientări diverse, dar puse în legătura cu vecinătatea locuinței, cu leziuni pe unele elemente ale scheletului, provocate de violență încă în viață (Val.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012), ca urmare a unor posibile conflicte, cu vârfuri de săgeată din os, care străpungeau coaste, cap, membre, etc. A fost constatată o mare varietate a înmormântărilor, dar și a situației arheologice descoperite în momentul decapării gropilor de morminte (V. Boroneanț, 2000; Al. Păunescu, 2000, 450-451; Adina Boroneanț, 2011, 126-129; Adina Boroneanț, Clive Bonsal, 2012, 45-56). S-a constatat că unele gropi de morminte au deranjat înmormântări mai vechi, iar alte morminte au fost deranjate de gropi menajere ale comunităților Starčevo-Criș. Al. Păunescu (2000, 452-453) apreciază că unele morminte, considerate că aparțineau comunității Schela Cladovei ar putea aparține, de fapt, comunității Starčevo-Criș.

La Ogradena-*Icoana* au fost descoperite două resturi de schelete umane în poziție întinsă pe spate, cu brațele pe lângă corp sau pe bazin, dar și un craniu izolat; gropile mormintelor erau rectangulare, cu colțurile ușor rotunjite. Scheletele erau acoperite cu ocru roșu. La capul unui înhumat a fost depus un *racloir-perçoir* din defensă de mamut (V. Boroneanț, 2000, 112; Al. Păunescu, 2000, 407). După opinia noastră, aceste descoperiri se încadrează, din punct de vedere al spiritualității preistorice, în practicile înmormântărilor din Paleoliticul superior și Epipaleoliticul-Mezoliticul Europei (V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012a; V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012, 2-18).

La Climente II, într-o zonă din interiorul peșterii a fost descoperit un mormânt de înhumăție cu scheletul în poziție chircită (în „pozitia somnului”, V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012a), orientat NV-SE, culcat pe partea stângă, cu miinile sub cap. Corpul defunctului fusese depus pe un pat de ocru roșu, cu care a fost acoperit și corpul acestuia. Scheletul a fost găsit deranjat, cu unele părți lipsă, probabil datorită unor micro-fenomene pedo-geologice. În primetrul scheletului au fost descoperite piese de silix, depuse ca ofrande: un gratoar fragmentar, două piese segmentiforme, un vârf. La intrarea în peșteră, V. Boroneanț a mai descoperit un craniu aparținând unui copil (Al. Păunescu, 2000, 372-373).

La Cuina Turcului, nivelul I adăpostea numai doi molari aparținând unui adult; nivelul II păstra fragmente de oase și dentiție de la un nou-născut și de la trei

adultți; toate aceste descoperiri aparțin lui *Homo sapiens sapiens* (Al. Păunescu, 2000, 341).

Constatăm, deci, existența unor transmițeri sau creații proprii în cadrul civilizației și spiritualității comunităților umane preistorice de pe largi spații continentale (V. Chirica, C. V. Chirica, 1999, 79-91; C. Beldiman, 2004, 55-69; V. Boroneanț, 1970a, 129-132; N. Clermont, 2003, 141-148; Marc Groenen, 1997, 17-50, etc.). Dar mai observăm că pe aproape întregul spațiu geografic european, în paleolitic și epipaleolitic-mezolitic, depunerile de ofrande mortuare, ori folosirea ocrului roșu constituie o constantă în ritualurile de înmormântare a defuncțiilor, ori de sacralizare a violenței (V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012, 1-19; V.-C. Chirica, G. Bodi, V.Chirica, 2012; V.-C. Chirica, G. Bodi, V.Chirica, 2012a, etc.).

Considerăm necesară adăugarea unor reflecții și considerații cu privire la diversele practici funerare a căror explicație nu o putem găsi decât în existența altor procesiuni și ritualuri ale populațiilor străvechi, dar pe care unii exegeți ai domeniului le-au identificat și în practici ale populațiilor istorice.

Am identificat câteva situații destul de rare în cadrul fenomenului funerar:

1. Învelirea copiilor într-un lînțoliu din pielea animalului vânat sau din posibile țesături (Lagar Velho și Kostenki 12, niv. I), ceea ce ne duce la o activitate casnică, considerată ca fiind necunoscută comunităților umane paleolitice: pregătirea unor elemente de îmbrăcăminte; dacă se va constata că primele țesături au fost realizate în Paleoliticul superior, pentru necesități funerare, se va certifica ideea că la baza oricărei creații umane a stat fenomenul spiritual, religios, laic sau funerar. Dacă nu este vorba de fenomene naturale (distrugerea unor piese de îmbrăcăminte ale adulților), constatăm și din acest punct de vedere atenția specială acordată copiilor, iar explicația s-ar putea baza pe *ritualurile inițierii*, în sensul că, celor mici, care nu au avut posibilitatea să treacă prin aceste procesiuni, datorită vârstei, li se acorda o atenție deosebită.

2. În aceeași suită de manifestări se înscrie depunerea unor mari lespezi de piatră pe corpul neînsuflit al copiilor, care au vârste mici sau foarte mici (Vado all'Arancio), dar și al unor adulți, care au fost înmormântați tot cu blocuri de piatră, depuse pe diferite părți anatomice ale corpului, sau având corpul în întregime acoperit cu pietre (Grotte des Enfants 4, Barma Grande 5, Abri Tagliente etc.). Credem că acestor membri ai comunității li se acorda atenția specială, determinată de teama de revenire printre cei vii. Alți specialiști (M. Oliva, 2013, 271-289) apreciază că ar fi vorba doar de protecția celor morți, deoarece erau înmormântați, în marea lor majoritate, în mici adâncituri naturale ale peșterii, și pentru ca trupurile lor să fie apărate de eventualele atacuri ale carnasierelor.

Motivațiile acestor elemente specifice numai unor anumite comunități nu pot fi evidențiate fără a avea un grad mare de incertitudine. De altfel, o paralelă cu

lumea creștină nu ni se pare exagerată. Se știe că doar după botez copilul este acceptat cu drepturi egale în comunitatea spirituală a părinților săi; numai că, la ortodocși botezul are loc la o dată ce ține de voința părinților, dar, de regulă, înainte de a împlini un an, în timp ca la catolici prima comuniune se face pe la vârsta de 8 ani. Așadar, păstrând proporțiile analizei noastre, nu trebuie să ne mire faptul că se observă situații aproape identice la copii de vârste diferite, aparținând unor comunități diverse, din regiuni geografice aflate la distanță mare unele de altele, dar poate că și la paliere cronologice diferite, când practicile cultice au putut suferi îmbogățiri sau sărăciri marcante. Nu excludem nici posibilitatea ca *trecerea* să se fi făcut, la unele comunități paleolitice, de mai multe ori, de la un ciclu de vârstă la altul, astfel că au putut exista mai multe rânduieli (ritualuri), în funcție de vârstă.

3. În două situații cunoscute, s-a observat că aceeași atenție marcantă s-a acordat copiilor nenăscuți, la Nerja, Spania, și Ostumi 1, Italia (aici a fost înmormântată mama cu copilul nenăscut). Nu credem că este vorba numai de atenția specială acordată doar acestei categorii de decedați, ci mai degrabă de includerea acestora printre membrii comunității, chiar înainte de a se naște. În acest caz putem admite existența familiei, sau măcar a unui anumit grad de înrudire, evident după mamă. Sigur că nu generalizăm, căci acest fapt ar contrazice un alt tip de atenție, față de cei *neinițiați*, peste trupul cărora s-au depus lespezi de piatră. Observațiile noastre se referă la comunitățile umane care și-au înmormântat morții potrivit unor ceremoniale specifice, determinate de credințe și practici proprii.

4. Am constatat existența altor situații speciale: în Grotta Continenza scheletul zăcea în centrul unui cerc de pietre, dar decapitat, evident cu intenție, deoarece capul nu a fost găsit în contextul mormântului; la Cueva Morin I și III s-a constatat amputarea unor părți anatomice ale trupului celui mort, fără a se putea preciza momentul intervenției antropice asupra individului; poate fi vorba de intervenții «chirurgicale» (ca și la Kostenki 8, niv. II, unde s-a observat posibilă practicare a trepanației, prin tăiere și perforare a craniului); la Kostenki 2 s-a observat o altă situație unică: depunerea scheletului în picioare, într-o groapă săpată special, dar membrele superioare ale personajului lipseau, la fel și capul, arheologii opinând că au fost distruse de carniere; suntem, oare, în fața unui caz de «execuție», prin părăsirea condamnatului încă în viață? Dar poate fi vorba și de sacrificii umane (H. Hubert, M. Mauss, 1899), ca elemente de răspundere colectivă față de nevoile comunității, sau față de diferite perturbări ale ambientului. Răspunsul nu poate fi dat în lipsa unor detalii ale descoperirii. Dar putem aprecia că în fond, la populații străvechi sau din zorii istoriei, manifestările de canibalism, de moarte violentă, prin sacrificiu uman, uneori urmată de antropofagie, toate acestea și încă multe alte ritualuri / ca manifestări cultice, puteau lua dimensiuni și variante multiple de acțiuni, puse în scopul păstrării și multiplicării sacralității. De altfel, A. Leroi-

Gourhan (1990, 65) precizează că ”*Le cannibalisme ritual est indémontrable pour aucune époque du Paéolithique. Les documents suggèrent seulement que beaucoup d’hommes étaient laissez sans sépultures et dévorés, les uns par leurs semblables, les autres par les bêtes*”.

5. Bogăția și varietatea ofrandelor pot fi, uneori, elemente care certifică fie existența unor relații de schimb între comunități umane aflate la distanțe foarte mari, fie intensa mobilitate a acestora, poate chiar cu scopul găsirii suporturilor necesare transformării în ofrande, cum ar fi cochiliile de *Nassa*, ori *Cyclope neritea*. Dar frapează depunerea unor «centuri» din sute (Brno II) sau chiar mii de cochilii perforate (Grotte des Enfants I și II), ca și a foarte numeroșilor canini perforați, de vulpe sau cerb, ceea ce demonstrează un efort foarte mare din partea membrilor comunității.

6. Mormântul triplu de la Sungir ne crează posibilitatea de a analiza, chiar și parțial, contextul său ideologic, spiritual, și de a propune unele tentative de interpretare. Mai întâi, constatăm că cei doi copii au fost înmormântați la aproximativ 1,5 m depărtare de bărbat, ceea ce ne permite să apreciem faptul ca neîntâmplător. În al doilea rînd, credem că bogăția ofandelor demonstrează nu numai posibila situație socială (și economică) a grupului (familiei?) din cadrul comunității, ci o situație mult mai complexă.

Opinia noastră este că putem fi în situația acelor complexe proceduri *de inițiere*, uneori atât de dure, încât putea surveni moartea celor supuși ritualurilor (căci puteau fi mai multe ritualuri, sau unul complex, cu mai multe etape de execuție). Credem că nu exagerăm dacă acceptăm (cum au făcut-o și alți specialiști în religii preistorice, antice, sau etnologi care studiază încă viața spirituală a unor populații actuale, dar rămase la nivel de comportament pre- sau protoistoric) ca fapte reale ceremoniile *de trecere*. «*Inițierea este o lungă suită de ceremonii ce au ca obiect introducerea tănărului* (s. ns.) *în viața religioasă: acesta iese pentru prima dată din lumea profană în care și-a petrecut copilăria, spre a pătrunde în sfera lucrurilor sacre* Se spune că în acel moment *tănărul* moare, că *fîința care era încetează să mai existe și că o alta i se substituie instantaneu. El renaște într-o formă nouă*» (E. Durkheim, 1995, 47). Dar la Sungir a murit și o tânără, de vîrstă apropiată, nu numai tănărul. Așadar, putem accepta ideea că aici, la ritualurile purificării, a trecerii prin etapele inițierii, a participat și un personaj feminin, a cărui prezență este, de regulă interzisă printre tineri? «*Există și inițieri feminine*», spune M. Eliade (1992, 179), așa că nu excludem posibilitatea ca fetița de la Sungir să fi fost victima ritualurilor care puteau să fie chiar mai complicate, mai dure, deoarece, intrând în rîndul femeilor, ea are acces deplin și neîngrădit la sacralitate, inclusiv la sacralitatea procreerii și a nașterii.

7. Constatăm că și în Epipaleolitic-Mezolitic au continuat să existe elemente ale practicilor funerare din Paleoliticul superior: depunerea ocrului roșu în morminte, ori acoperirea întregului trup al celui mort cu ocrul, ca și existența unor oase arse, ori depunerea cochiliilor de *Luria lurida* (după știința noastră, numai pe toracele tânărului de la Paglicci, în Gravettianul italian), se adaugă gesturilor ori practicilor funerare din Paleoliticul superior. Gesturi funerare identice sau asemănătoare au fost semnalate și în cadrul unor înmormântări din Epipaleoliticul și Mezoliticul din Câmpia Dunării. În ceea ce privește depunerea ocrului roșu, am putea admite că acest gest funerar a devenit, începând cu Paleoliticul superior, o obișnuință funerară, o obișnuință *etnografică* elementară, fără a încerca să se impună ideea obligativității sale.

8. O obișnuință a comunităților umane din Paleoliticul superior, dar și din Epipaleolitic și Mezolitic, a fost amenajarea mormintelor în perimetrul spațial al campamentelor, cu excepția grotelor (considerate halte de vânătoare), unde mormintele, aproape unice, simple, nu sunt situate în perimetrul locuirilor. De asemenea, apreciem că practica depunerii (uneori) mortului într-o "cutie" de piatră, observată în unele înmormântări din Mezoliticul din Franța (H. Duda, 1976, 734-737), este chiar mai veche, căci s-a constatat aceeași practică funerară și în Magdaleniul mijlociu de la Saint-Germain-La-Rivière (Gironde), unde corpul unei tinere de aproximativ 25 de ani a fost depus într-o adevărată cutie din lespezi de piatră. Depunerea s-a făcut în poziție foarte pliată, pe partea stângă. Depunerile funerare: *cochilii* (*Trivia dimidiatooaffinis*, *Cypraea fossiles*), 70 de canini de ren și cerb, perforați la rădăcină, însoțeau trupul decedatei (D. Sacchi, 2003, 109 (Fig. 71).

9. Am constatat că diverși autori au tratat destul de diferit aceeași înmormântare, adăugând unele considerații proprii sau chiar elemente de rit sau ritual funerar. Astfel, referindu-ne din nou la complexul funerar de la Sungir (Rusia), apare, în unele studii, femurul uman, umplut cu ocrul și depus fie sub corpul tânărului, fie al bărbatului, dar și faptul că ar fi fost amenajate **două** morminte (unul pentru bărbat și altul pentru cei doi tineri); în fine, tot aici se emite ideea că bărbatul ar fi fost ucis, căci între vertebrele cervicale s-ar fi găsit urmele unei săgeți care i-ar fi provocat moartea. În ceea ce ne privește, noi nu renunțăm la ideea unui posibil *scenariu de inițiere* a celor doi tineri.

Inițierea, la fel ca moartea, ca extazul mistic, ca și cunoașterea absolută, ca și credința (în iudeo-creștinism), echivalează cu o trecere de la un mod de a fi la altul și realizează o adevărată mutație ontologică (M. Eliade, 1992, 167). Riturile și ritualurile inițierii au fost multiple, variate, chiar dacă se bazau, la început, pe o ideologie comună a populațiilor care le practicau (Arnold van Gennep, 1909; B. Maureille, 2004). Nu analizăm și nu detaliem întregul cortegiu al canoanelor, inclusiv suferințe fizice la care sunt supuși cei dornici (și obligați) să intre, cu

drepturi depline, în comunitate. Așa cum am mai spus (V. Chirica, 2006; V. Chirica, G. Bodi, V.-C, Chirica, 2012), există adesea mutilări reale (smulgerea dinților, amputarea degetelor tăiate, chiar mâini deformatе, acestea din urmă fiind «eternizate» pe pereții peșterilor-sanctuar din Paleoliticul superior european), pentru că toate acestea sunt încărcate de simbolismul morții (M. Eliade, 1992, 176), întregul ritual fiind pus sub semnul sacralui, prin care se decide renașterea mistică, dar trecând și prin una sau mai multe faze ale morții, de unde renaște, se naște un om nou, pregătit pentru viața laică, profană, dar și sacră. Așadar, în desfășurarea întregului ansamblu al fenomenului inițierii, se poate produce moartea fizică a inițiatului, în urma căreia credem că întreaga comunitate, părtașă la desfășurarea *trecerii*, își asumă urmările, deci înmormântarea cu posibilul fast, cu o mare și variată bogăție de ofrande. În felul acesta s-ar putea explica inegalabila bogăție și varietate a ofrandelor cu care au fost îmbrăcați morții de la Sungir. Dar, deoarece cei doi copii/tineri aflați în pragul pubertății nu au putut trece pragul dintre viață și moartea fizică, devenind sacrificați ai credințelor comunității, aceasta i-a înmormântat cu credința reînvierii; dovada o constituie cantitatea de ocră roșu, depusă pe corpul (sau îmbrăcămintea) adultului, dar și femurul uman, golit de conținutul natural și umplut cu ocră roșu, în perimetrul mormântului băiatului, depus sub trupul acestuia.

Tema 7. Viață și moarte în Paleoliticul superior și în Epipaleolitic-Mezolitic. Sacralitatea violenței în viață și după moarte*

„violența constituie adevărata inimă și sufletul sacrului”

René Girard

Întreaga viață a comunităților umane, începând cu epoca paleolitică, se caracterizează prin existența violenței, pornind de la necesitățile elementare de alimentație: asigurarea hranei animaliere, chiar și vegetale, care se datorează violenței directe sau indirecte. Chiar dacă acceptăm sau nu existența *violenței primordiale*, *asasinatul primordial* ca sacrificiu asumat sau datorat comunității, prin care a apărut lumea vie, chiar dacă primul element sacrificat a fost sau nu o divinitate, faptul acesta a generat (din punct de vedere ideologic) viața prin acceptarea și împlinirea morții.

Așadar, din punct de vedere spiritual, violența este legată de fenomenul morții: prefațează moartea, de cele mai multe ori o determină; mai mult încă, ea poate continua și după moartea fizică a omului (ne referim, mai ales, la practicile și ritualurile unor comunități umane preistorice sau antice, chiar și actuale, legate de canibalismul de sacralizare a celui mort, dar și a celor care doreau sau impuneau sacralizarea, inclusiv prin consumul elementelor devenite sau considerate sacre). În literatura de specialitate găsim destule exemple care demonstrează că, de cele mai multe ori, ritualurile *de trecere* erau violente și uneori se sfârșeau prin moartea practicantilor, dar și cu privire al altor modalități sau elemente de practicare a sacrului (inclusiv prin «spectaculoasele» ritualuri ale sacrificiilor), în întreaga complexitate (E. Durkheim, 1995; M. Eliade, 1991; M. Eliade, 1992a; M. Eliade, 1992b; M. Eliade, 1994; Arnold van Gennep, 1909; R. Girard, 1995; H.

---

* Cf. și V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2013. *Elemente de sacralitate a violenței în Preistorie*, în vol. *Peter Lang*, Austria, netipărit.

Hubert et M. Mauss, 1899; A. Leroi-Gourhan, 1990; Cl. Masset, 1992; B. Maureille, 2004, etc.).

În încercarea de detaliere a fenomenului violenței în Preistorie, vom porni de la analiza descoperirilor arheologice, începând cu Paleoliticul mijlociu și vom constata că violența, de natură sacră sau profană, a avut loc atunci când subiectul era în viață, dar și după moarte, că acțiunea, sacră sau nu, se făcea cu participarea întregii comunități, că avem dovezi cu privire la violența asupra oamenilor, plantelor sau a animalelor, că subiectul putea fi individual, dar și colectiv. Nu vom analiza natura violenței prin elementele sacrificiului, chiar dacă, de cele mai multe ori, cele două componente ale morții în Preistorie sunt consecvente în desfășurarea ritualurilor, ca modalități de manifestare a sacralului.

În tratarea fenomenului, am constatat existența numeroaselor dificultăți în încheierea unui „eseu” în acest sens; avem foarte puține informații furnizate de descoperirile cu caracter funerar, efectuate la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul celui următor, determinate de lipsa cunoștințelor în domeniu, sau de neseizarea multiplelor aspecte (detalii) arheologice; constatăm și faptul că numeroase sinteze, indiferent de gradul de extensie, au luat în considerație numai anumite elemente ale descoperirilor arheologice (de exemplu, nu am găsit referiri la femurul uman, plin cu ocră roșu, depus sub trupul unuia dintre tinerii defuncții de la Sungir); ne referim și la faptul că autorii recenți au luat în considerație, poate în mod defectuos, primele informații publicate, astfel că observăm tratarea diferențiată sau cu lacune, a unor anumite descoperiri (mai ales din spațiul „estic”, unde materialele și studiile au fost tipărite în limba rusă, prea puțin accesibilă specialiștilor occidentali și nu numai lor), lăsând la o parte aspectele ideologice, religioase, interzise în studiile noastre, la vremea respectivă. Așadar, nu avem nici noi posibilitatea unei tratări exhaustive a problematicii cu privire la existența violenței, sub multiplele ei aspecte, la comunitățile umane din Paleoliticul superior al teritoriului european sau al Orientului Mijlociu. În schimb, putem chiar să precizăm că ne ajută cunoștințele noastre de teologie, în interpretarea religioasă (uneori) a faptelor prezentate de către descoperitori, arheologi sau de alte profesioniști.

Apelând la descoperirile arheologice, așa cum au fost acestea relevate de către descoperitori sau de către specialiștii care le-au consacrat diverse studii privind aspecte ale fenomenului viață-moarte în Paleolitic, ar trebui să începem demersul nostru cu descoperirea de la Cima de los Huesos, Atapuerca, Spania, datată la aproximativ 350.000 ani B.P., cu cele 30 de schelete aparținând lui *Homo erectus* (J. Clottes, 2005, 21); s-a constatat că numai la un singur individ înmormântat a fost depusă ofranda ce reprezenta bifaciala din cuarțit (Fig. 2) (A.-C. Velté, G.-N. Lambert, 2005, 728; B. Maureille, 2004, 36-40); va trebui să nu oitem nici prezența celor 30 de schelete descoperite la Krapina, Croația, de vârstă mai târzie,

de tip neandertalian (aproximativ 70.000 ani B.P.). A. Leroi-Gourhan (1990, 48) a pus o altă importantă problemă: posibilă antropofagie rituală la acești paleantropi europeni, cu atât mai mult cu cât descoperiri similare (de oase umane izolate, cu urme de consum alimentar) au fost făcute și în alte stațiuni musteriene. Aceste descoperiri demonstrează existența violenței de grup, dar nu se pot determina cu certitudine cauzele sale; noi am apreciat (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012) că în aceste situri-necropole colective ar putea fi vorba de un fenomen de masacrare ale unor posibili invadatori, aruncați într-o «groapă comună», dar nu putem exclude existența unor elemente de canibalism (nu antropofagie rituală) de factură laică. Ne exprimăm părerea că doar începând cu Paleoliticul superior am putea avansa cu mai multă certitudine ideea existenței unor ritualuri cu privire la religiozitatea fenomenului funerar cu toate componentele sale, demersul nostru concentrându-se asupra violenței ca fapt social și sacru, asumat de întreaga comunitate.

Dar nu se poate omite cunoașterea factorului artistic și a ideii de revenire la viață a celor înmormântați (conform credințelor vremii) încă din Paleoliticul mijlociu, dacă ne referim la depunerea unuia dintre decedații de la Shanidar pe un „pat de flori”, fapt care implică nu numai esteticul, dar și ideea vindecării și a revenirii pe pământ; alte situații similare au fost constatate la Roc de Marsal și La Ferrassie (J. Renault-Miskovsky, M. Girard, Bui Thi Mai, 2003, 207-209). Din acest punct de vedere constatăm dorința omului de a reveni la viață. G. Bosinski (1990, 28), apreciază că decedații erau înmormântați „în poziția somnului”. Dar noi nu putem exclude existența violenței chiar și în Paleoliticul mijlociu, ca element al sacrului, dacă ne referim la descoperirea unor cranii sau numai a mandibulelor, ca posibile manifestări cultice, ceea ce l-a determinat pe A. Leroi-Gourhan (1990, 38-39) să propună ideea existenței unui cult al mandibulelor, pe baza unui procentaj al descoperirilor, constatând că dinții și mandibulele de om întrunesc proporții de 60%, respectiv 20 % din descoperirile antropologice ale perioadei. Avem și alte exemple de epocă musteriană: în marea stațiune de la La Ferrassie a fost descoperită o altă situație care marchează violența individuală, probabil *post-mortem*: s-au găsit doar resturi din scheletul unui copil de 3 ani, dar capul acestuia, fără mandibulă, se afla la 1,5 m depărtare de restul scheletului (B. Vandermeersch, 1976, 726). La Regourdou, în niv. IV a fost descoperit un schelet acoperit cu blocuri de piatră (E. Bonifay, 1965, 136-139), ceea ce ar putea demonstra existența violenței după moarte, indiferent de conotația acceptată pentru depunerea blocurilor peste cel înhumat. Mai evidentă este descoperirea de la Guattari, Monte Circeo, în Italia, unde a fost semnalată o locuire musteriană în perimetrul căreia a fost descoperit un craniu uman depus în interiorul unui „cerc” de pietre, potrivit unui ritual specific (fig. 3) (A. Leroi-Gourhan, 1990, 42-43; Cl. Masset, 2000, 58); se mai precizează că acest craniu avea o perforație

largă a occipitalului. Așadar, nici în Paleoliticul mijlociu nu putem nega evidența unor acțiuni voluntare asupra cadavrelor (Cl. Masset, 1992, 267; M. Otte, 1996, 183-186), ca reprezentând acțiuni de tranșare a corpului, cu descărmarea membrilor (A. Leroi-Gourhan, 1990, 52-53), sau intervenții voite asupra unor oase lungi, ori a craniilor (Petralona, Verteszöllös, Tautavel, Atapuerca, Bilzingsleben, Kulna etc.) și pe care le putem interpreta ca fiind legate de violența de natură spirituală, în cadrul unor posibile ritualuri ale înmormântărilor, ori a morții, cel puțin pentru unii dintre membrii comunității, ale căror elemente de selecție nu le vom ști, probabil, niciodată.

În Paleoliticul superior constatăm o anumită multiplicare a formelor de violență asupra subiecților, dar și a urmărilor fizice asupra corpului omenesc, înainte și după moarte. Putem angaja și o discuție cu privire la formele de violență a omului, ca entitate superioară a lumii vii, asupra întregului mediu: se folosesc ramuri de arbori (poate chiar arbori întregi), prin tăiere sau rupere, pentru foc, pentru încălzire, pentru apărarea de animalele prădătoare, pentru eventuala preparare a hranei, dar și în cadrul înmormântărilor. M. Eliade (1992, 96) amintește de faptul că însăși planta alimentară este produsul unui asasinat. Dar am constatat că se folosesc ramuri aprinse și în unele ritualuri de înmormântare, poate că în scop purificator, dacă luăm în considerație descoperirea de la Lagar Velho (Estremadura, Portugalia), unde corpul unui copil de 5 ani a fost depus lângă peretele grotei, în poziție întinsă pe spate, cu picioarele puțin îndoite. Înainte de înhumare, o creangă de *Pinus silvestris* a fost arsă pe fundul gropii (Fig. 38) (P. Arias & E. Alvarez-Fernández, 2004, 222; J. Zilhão & E. Trinkaus, 2002, 131-145). Deci, după cum precizează și M. Eliade (1992, 138), arborele, sau părți din el, simbolizează tinerețea, nemurirea. Se folosește chiar focul purificator: la Kostenki 8, niv. 2, unele fragmente craniene au suferit acțiunea focului, fiind localizate în perimetrul unei locuințe, aproape de vatra de foc, alături de alte resturi osoase, probabil ale aceluiași schelet, care nu au fost depuse și descoperite în poziție anatomică (A. Sinitsyn, 2004, 238-240). Am mai putea lua în considerație înhumatul de la Shanidar, depus pe un „pat de flori”; așadar s-a procedat la sacrificarea plantelor pentru ca mortul să se vindece și să revină la viață.

Luăm în considerație violența tuturor comunităților umane asupra animalelor, din două puncte de vedere esențiale: asigurarea hranei pentru perpetuarea vieții oamenilor și depunerea rituală a ofrandelor de carne (au fost descoperite oase) sau de coarne, în cadrul unor ceremoniale ale înmormântărilor; aici trebuie să mai adăugăm depunerea, culturală, a ofrandelor de coarne, ori a unor animale (întregi sau numai părți din corpul lor), alături de cel înhumat (Fig. 60/A-C). Mai adăugăm marea diversitate a ofrandelor, începând cu diferite specii de moluște (ale căror cochilii erau folosite și ca depuneri de obiecte de podoabă), dar și veveriță, iepure și mai toate erbivorele cunoscute și vâdate de către om.

Nu putem încheia fără a include numeroasele obiecte de podoabă sau de artă mobilă, având ca suport oase de animale, depuse ritual în mormintele din Paleoliticul superior de pe întregul continent (Valentin-Codrin Chirica, George Bodî, Vasile Chirica, 2012). Unele exemple, cu valori sacrale deosebite, trebuie adăugate demersului nostru. Astfel, la Brno II, se constată numărul mare și varietatea depunerilor rituale: fragmente de defense și de omoplați de mamut, un craniu și coaste de rinocer, dinți de cal și de bizon, un os de ren, prelucrat, obiecte de podoabă din cochilii (peste 600 exemplare), depuse în jurul craniului (H. Delporte, 1993, 92), numeroase runde decorate, din molari, defense de mamut, piatră și os, ca și alte obiecte de podoabă sau de artă mobilă (M. Oliva, 2002, fig. 18-21; B. Klima, 1995; K. Valoch, 1959, 24-29). Nu trebuie să uităm faptul că materia primă pentru fabricarea acestor obiecte de artă sau de podoabă era constituită din oase, fildeș sau coarne de animale sacrificate. La Barma Grande, Italia, ofrandele funerare erau alcătuite din cochilii perforate, de *Ciclope neritea*, *Cyprae* etc., canini de cerb, perforați, uneori gravați, pandantive din ivoariu sau din os, iar vertebrele de salmonide ornau îmbrăcămintea defuncțiilor (D. Henry-Gambier, 2005, 214-221). La Grotte d'Arene Candide, celebra groapă de mormânt a Tânărului Prinț (*le Jeune Prince*) avea ca ofrande cochilii de *Ciclope neritea*, depuse la nivelul genunchilor, iar la cap, dinți perforați, de cerb, pandantive gravate, din os sau ivoariu; în plus, ceea ce s-a considerat că putea fi un posibil accesoriu vestimental, era ornat cu o coadă de veveriță; 4 bastoane perforate, din corn de elan, întregeau ofrandele (A. Broglio, 1996, 289-298).

La Vado all'Arancio, Italia, unul dintre schelete avea ca ofrande un fragment de mandibulă de căprior, un molar de cal, un premolar de *Bos primigenius*, galete, cochilii perforate (G. Giacobini, 1999, 33-34). Adăugăm, tot în Italia, descoperirile din Grotte Paglicci (Pag. 15), unde un tânăr de 13-14 ani, cu corpul protejat de o structură din pietre, avea ca obiecte de ofrandă o «diademă» din 30 de canini de cerb, perforați, depuși pe cap, alți canini perforați fiind depuși pe corp, o cochilie de *Cyprae* pe torace, dar și unelte din os și silex (D. Henry-Gambier, 2005, 217-224). Copilul de la Lagar Velho (a cărui groapă de mormânt fusese *sacralizată* cu ajutorul unei ramuri de *Pinus silvestris*, depuși, arsă, pe fundul gropii), avea numeroase depuneri de ofrande funerare: scheletul incomplet al unei veverițe, lângă tibia dreaptă, două oase de cerb, pe fiecare parte a corpului, reprezentând, fără îndoială, ofrande de carne; patru alte oase de cerb, perforate, fragmente de craniu, două cochilii de *Littorina obtusata*, perforate, completau mobilierul funerar (P. Arias & E. Alvarez-Fernández, 2004, 222; J. Zilhão & E. Trinkaus, 2002, 131-145) (Fig. 61; Fig. 62). În sfârșit, adăugăm extraordinara bogăție și varietate a mobilierului funerar de la Sungir, Rusia (G. Bosinski, 1990; C.-V. Chirica, 1996; Valentin-Codrin Chirica, George Bodî, Vasile Chirica, 2012), unic în întregul Paleolitic superior

europăean. Vom reveni asupra problematicei și importanței depunerii ofrandelor animale în mormintele datate în Paleoliticul mijlociu și superior din Europa și Orientul Mijlociu, dar considerăm necesar să precizăm doar faptul că *simbioza* om – animal, firească în timpul vieții, se continuă și după moartea lor, indiferent de interpretarea prezenței resturilor animaliere în morminte.

Adevărata problemă a violenței în cadrul vieții și morții la comunitățile umane paleolitice devine cu adevărat importantă atunci când analizăm situația descoperirilor paleoantropologice, rezultate din investigațiile complexe asupra fenomenului funerar al perioadei, cu întregul context al inventarului funerar din mormintele respective.

Cele mai recente descoperiri în domeniu se referă la cele mai vechi resturi paleoantropice. Astfel, B. Maureille (2004, 45-46) semnaleză faptul că în Etiopia, stațiunile de la Herto Bouri au fost considerate de vârstă acheuleană, datate la 160.000 ani și atribuite celor mai vechi reprezentanți de tip *Homo sapiens*: s-au descoperit craniile purtând striuri și raclaje de natură antropică, efectuate înainte de înmormântare și reprezentând „gesturi funerare”. În Orientul Mijlociu, cu privire la mormântul Quafzeh 15, același autor notează descoperirea unui mormânt de copil de 12-13 ani cu craniul purtând urmele unei mici perforații, cu început de vindecare (de reconsolidare a cutiei craniene) înainte de a muri (B. Maureille, 2004, 53, citându-l pe B. Vandermeersch, 1970, 298-301). Mai adăugăm faptul, încă prea puțin verificat, dar constatat în Europa, cu privire la posibilele acțiuni de deformare intenționată a craniilor, despre care se consideră (luând în considerație descoperirile de la Shanidar 1 și 5 (datate în Paleoliticul mijlociu), că acest fenomen putea avea „un statut de représentation symbolique très particulier” (E. Peyre, 1995, 737-747; E. Trinkaus, 1982, 188-197).

Am constatat de mai multe ori faptul că unele schelete (Dolni Vestonice-mormântul triplu și cel de femeie, Skhul etc.) probau existența unor deformații patologice, astfel că membrii comunității le acordau o atenție specială, considerându-i de factură deosebită (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012), dar credem că ar trebui să se constate cu mai multă certitudine dacă aceste malformații, considerate patologice, sunt de natură congenitală sau ca urmare a unor traumatisme din timpul vieții, survenite în urma violențelor, posibil de caracter sacral, poate în cadrul unor anumite ritualuri specifice, de consacrare (*de trecere, de inițiere*), pe care nu credem că le vom cunoaște vreodată; am mai constatat că, în grotle-sanctuar ale Paleoliticului superior au fost reprezentate numeroase mâini cu astfel de deformații, fiind considerate ca având proprietăți supranaturale, motiv pentru care au fost pictate pe pereții grotelor (V. Chirica, 2011, 40-41) (Fig. 28; Fig. 29). Aceleași deformații patologice pare să fi avut bărbatul înmormântat la Kebara (2), cu scheletul foarte bine conservat, dar fără craniu și fără piciorul drept (Fig. 37). Se

poate remarca faptul că și aici a putut să existe fenomenul violenței *post-mortem*, deoarece s-a constatat desprinderea cutiei craniene după înmormântare, mandibula fiind lăsată în poziție anatomică, la fel și molarul 3 al maxilarului superior (M. Otte, 1996, 183-185). Astfel de practici (acțiuni voite? gesturi?) funerare, demonstrând existența unor adevărate elemente de ritual al sacralizării, se constată și în Paleoliticul mijlociu european. Ne referim la precizările anterioare, privind posibila existență a cultului mandibulelor, dar și la alte situații, cum ar fi constatările de la Biache, Franța, unde cele două cranii au fost depuse (ritual?) în perimetrul locuibil al campamentului, sau La Ferrassie, unde una dintre gropile funerare, acoperită cu o lespede de calcar, conținea resturile unui copil de 3 ani, dar capul acestuia, fără mandibulă, se afla la 1,5 m depărtare de restul scheletului (B. Vandermeersch, 1976, 726). La Regourdou, „un gisement de plein air”, datat în ultimul interglaciar, a fost identificat un schelet de copil, depus într-o amenajare specială, considerată unică în Paleoliticul mijlociu european: situat în niv. IV, scheletul părea protejat de un anume tip de tumul, amenajat în mod special pentru ritualul înmormântării. E. Bonifay (1965, 136-139) precizează că scheletul zăcea pe un pat de lespezi de piatră, fiind acoperit cu blocuri de piatră, amestecate cu ofrandele depuse: nuclee, așchii, un racloir, un humerus de urs, întregul complex fiind acoperit cu pietriș, nisip, cenușă de vatră, inclusiv oase de urs și un corn de cerb, iar B. Moreille (2004, 68-69) apreciază că prin modul dispunerii-păstrării oaselor s-a avansat ideea că acest copil a fost aruncat în groapă, nu depus ritual, autorul studiului aducând ca argument situația identificată în Siria, la Dédériyeh, unde un copil se afla într-o poziție anormală, ce părea, de asemenea, aruncat, nu depus ritual, dar și groapa mormântului 3 de la Bauosso de Torre, Italia (Fig. 63/1).

În Paleoliticul superior european avem numeroase detalii cu privire la practicarea violenței, aproape cu certitudine rituală, înainte și după moartea unor membri ai comunității. Devine la fel de adevărat faptul că dinții de om, perforați și transformați în pandantive, cu o vechime de 35.000-30.000 B.P., de la Brassempouy (B. Maureille, 2004, 77), de la Regourdou (Epipaleolitic), dar și din alte complexe funerare, de vârstă magdaleniană (Cl. Masset, 2000, 63) reprezentau, în mentalul religios al membrilor comunității, clasificarea superiorității personajului respectiv. Dar dacă dinții au fost prelevați de la omul viu sau după moartea acestuia, această acțiune a avut cu certitudine caracter violent, și trebuie recunoscută ca atare, fiind una dintre cele mai elocvente dovezi cu privire la sacralitatea violenței în Paleoliticul superior. În Solutreanul final de pe aproape întregul teritoriu de expansiune, au fost descoperite foarte puține resturi umane, printre care se menționează calote craniene, cranii fragmentare (la Tournal, Lacave, Franța), maxilare și fragmente de mandibule de copii și adulți, dinți (Fourneau du Diable, Badegoule, Laugerie-Haute), dar mai bine păstrate sânt resturile de schelete de la Parpallo, Riera și Beneito, Spania. Nu s-

a descoperit nici un mormânt intact, pentru a se putea cunoaște în mod direct riturile și ritualurile funerare. Dar, faptul că în grotă Placard (Badegoulian) s-au descoperit fragmente craniene și dinți de la 24 indivizi, cu urme de tăieturi intenționate, ca și craniul înmormântat intenționat, sugerează un anume interes al grupelor umane față de cei plecați din lumea cunoscută.

Descoperirile din *complexul funerar* de la Sungir, Rusia, au succitat un interes deosebit datorită multitudinii informațiilor pe care le oferă (M. Eliade, 1991; M. Eliade, 1992a, b; J. K. Kozłowski, 1992; G. Bosinski, 1990; C. V. Chirica, 1996; J. Clottes, 2005; Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012; V. Chirica, 2011; B. Maureille, 2004). Trebuie să precizăm că doar unii specialiști au luat în considerare toate componentele ansamblului funerar; se vorbește despre numai trei schelete, dar sunt și alte resturi umane: un craniu și un femur uman, umplut cu ocră roșu, fusesse depus sub corpul băiatului (B. Maureille, 2004, 79; P. Binant, 1991). De altfel, nu trebuie omisă nici importanța amplasării mormintelor în perimetrul locuibil, deci în apropierea locuințelor de tip „cabană” și a structurilor de combustie (René Desbrosse, J. Kozłowski, 1994, 43-44). Așadar, în ceea ce privește demersul nostru, constatăm că, în afara celor trei înhumați, cu bogăția și diversitatea depunerii ofrandelor funerare, au mai fost identificate două resturi antropologice: un craniu singular, depus pe un „pat” de ocră roșu, dar și un fragment de femur uman, lustruit și umplut cu ocră roșu (depus sub partea stângă a toracelui băiatului). Avem așadar, dovezi certe cu privire la caracteristicile de sacralitate a violenței: desprinderea craniului de restul corpului și depunerea sa pe un strat de ocră roșu, ori prezența aceluși femur uman, lustruit și umplut cu ocră roșu, care trebuia să valorizeze doar corpul băiatului sau, prin extensia sacralizată a spațiului (cu referire la întregul perimetru al gropii celor doi copii), caracteristicile spirituale ale ambilor înhumați. Tot în Rusia, în complexele funerare de pe Don (Kostenki), se remarcă descoperirea din nivelul II de la Kostenki 8, unde s-a constatat existența urmelor de tăiere-perforare, pe craniu, în timpul vieții, deci pe omul încă viu, cu vârsta de 35-40 ani, poate cea mai veche dovadă a practicării trepanației. Mai precizăm faptul că unele fragmente craniene au suferit acțiunea focului, toate fiind localizate în perimetrul unei locuințe, aproape de vatra de foc, alături de alte resturi osoase, probabil ale aceluiași schelet, deci dezmembrat cu intenție de către membrii comunității. La Kostenki 2 a fost identificată o structură de locuire cu o cameră alungită, în interiorul căreia fost descoperit un schelet cu coaste și vertebre, dar fără depuneri de ofrande; partea sa superioară se afla în locuință, la 1,5 m distanță de restul scheletului. Se apreciază că oamenii au amenajat o cameră mortuară specială, iar corpul bărbatului a fost acoperit doar până la umeri, cu capul și mâinile rămase în afară, parțial distruse de carniere (A. Sinitsyn, 2004, 237-242). Așadar, observăm existența unui alt tip de înmormântare, fără ofrande, dar nu excludem nici existența unei practici punitive,

violente, în viață sau după moarte, pentru fapte pe care nu avem cum să le cunoaștem. Nu putem omite nici posibilitatea existenței unor practici de aspect ritualic, legate de sacrificii umane, după modelul sacrificiului primordial.

În Moravia, la Dolni Vestonice există, cum am mai precizat, mai multe situații de violență, probabil înainte de moarte, dar și *post-mortem*: ne referim mai întâi la mormântul triplu, unde nu întâmplător cele trei corpuri au fost depuse, ca gest funerar, într-o anumită ordine (Fig. 64), ceea ce ne conduce din nou la ideea morții violente a celor trei tineri (cu precizarea că fata, depusă între cei doi băieți, avea deformații patologice). Se mai precizează descoperirea scheletului unui copil, fără craniu, dar cu urme de ardere; femeia (cu deformații patologice), depusă într-un cadru ritual cu certitudine (corpul fiind foarte contractat, iar groapa mormântului acoperită cu oase mari de mamut, printre care un omoplat pictat); un bărbat, cu corpul, de asemenea foarte contractat, cu ocră roșu sub oasele bazinului și sub craniu, depus într-o construcție special amenajată; alte oase umane fiind răspândite în perimetrul campamentului (B. Maureille, 2004, 84-86). De aceea noi opinăm spre atribuirea unor practici ritualice, specifice, cu caracter de elemente ideologice specifice comunității umane care a locuit la Dolni Vestonice în Paleoliticul superior, așadar cu ritualuri proprii, chiar dacă pot fi mai mult sau mai puțin considerate ca aparținând întregii civilizații gravettiene europene.

În Polonia, în grotă Maszyska, au fost descoperite resturi craniene și post-craniene de la 16 indivizi, adulți și tineri, cu urme vizibile de tăiere, considerate de către descoperitori ca reprezentând masacrarea și consumarea unui grup de magdalenieni de către vânătorii epigravettieni, dar nu toți specialiștii acceptă această supoziție (B. Maureille, 2004, 94).

În Franța sunt semnalate alte situații de violență a morții sau asupra oamenilor înainte de moarte. Astfel, la Abri Pataud au fost descoperite 6 schelete de adulți, copii și sugari, în trei concentrații de oseminte: prima conținea fragmente osoase ale unui adult în asociere cu ale unui copil de câteva luni; a doua, situată la distanță de câțiva metri, conținea un craniu cu mandibula desarticulată; a treia, la distanță de prima, conținea patru dinți și 130 oase ale scheletului port-cranian ale unui adult și ale unui copil, depuse într-o groapă de numai 80 x 50 x 30 cm, cu precizarea că cei patru dinți aparțineau defunctului găsit în concentrația a doua (B. Maureille, 2004, 86-87). Noi nu excludem în totalitate nici aici, nici în cazul tuturor înmormântărilor sau al descoperirilor izolate de resturi paleoantropice, acțiunile rozătoarelor, ori chiar existența unor mici fenomene pedo-geologice locale, neevidențiate de către arheologi, dar de cele mai multe ori apreciem că ne aflăm în situații certe de acțiuni voluntare ale membrilor comunităților umane respective, cel mai adesea având ca scop sacralizarea morților prin valorizarea trăsăturilor specifice, de natură spirituală. O situație aproape similară, tot cu trei zone de amenajări

mortuare a fost identificată în grota de la Cussac, cu resturi osoase dispartate (fie fragmente post-craniene, fie corpul aproape întreg), de la mai mulți indivizi de vârste diferite (B. Maureille, 2004, 89), ceea ce ar putea conduce la aceeași accepțiune a intervențiilor antropice asupra cadavrelor sau scheletelor. Asemenea practici ritualice, unele marcând intervenții directe, antropice, asupra oaselor, cu striuri sau tăieri intenționate, ori cu depunerea unei mandibule foarte bine conservată peste cutia craniană a defunctului, într-un fel de „caisson en pierre”, la Rond-du-Barry (niv. F2, datat la 17.100 ani B.P.) (B. Maureille, 2004, 90-91). Tot în Franța se precizează: «En effet, tandis que dans les Grottes de Menton nous avons découvert jusq'ici six squelettes humains d'adultes et d'enfants – les premiers ornés de coquillages et de dents de cerfs percées, le seconds revetus d'une sorte de pagne exclusivement composé de coquillages tous de la même espèce *Nassa neritea* – par contre nous n'avons trouvé au Cap-Roux d'autres restes humains que les quelques débris épars çà et là au milieu d'un foyer» (G. Onoratini, J. Combiér, 1995, 266). A. Leroi-Gourhan (1990, 41-42) mai adaugă descoperirea de la Mas-d'Azil, unde a fost identificat craniul unei tinere femei, fără mandibulă, dar în orbitele sale fuseseră depuse două plachete din os «simulauent les yeux»; descoperirea este de vîrstă magdaleniană (fig. 63/2). Adăugăm parietalul de adult, cu «trous intentionels», de la Rond-du-Bary, Haute-Loire, mandibula «strié et ocrée découverte à Enlène (Ariège), des crânes traités par des dessins gravés», descoperite în alte gropi de morminte (Cl. Masset, 2000, 63). În sfârșit, amintim că numai la Isturitz se semnaleză existența numeroaselor fragmente ale scheletului cranian, de la aproximativ 43 de indivizi, iar în grota Placard à Vilhonneur, resturi osoase provenind de la aproximativ 54 persoane (Cl. Masset, 2000, 62). De asemenea, ca fapte de certă violență se semnaleză capul unui copil, de la La Ferrassie, decapitat și reinmormântat, ori femeia de la Bruniquel, cu „les jambes ramenées par dessus tête” (P. Binant, 1991, 78-80). Aici, ca și în alte situații, putem constata violența înmormântării prin depunerea fortuită a celor morți, în poziții nefirești chiar și în moarte (Fig. 63/3; Fig. 65/1-2), deși nu este semnalat un număr prea mare de descoperiri funerare de această factură. (B. Vandermeersch, 1976, 725-727).

Descoperirile paleoantropologice din Italia se caracterizează în primul rînd prin constatarea depunerii unor blocuri de piatră de mari dimensiuni peste trupurile celor înmormântați, indiferent de vîrstă. Numeroasele exemple se constituie în tot atâtea cazuri de violență *post-mortem*, scopul fiind de natură spirituală, indiferent de modalitățile practicilor, cu sau fără ritualuri specifice, chiar dacă unii arheologi au emis ideea că aceste gesturi funerare au fost făcute pentru protecția corpurilor celor morți. În ceea ce ne privește, noi nu intenționăm să exagerăm nici una dintre variantele emise. Constatăm, totuși că la *Grotte des Enfants*, GE 4 aparținea unui bărbat adult, așezat pe spate, în poziție alungită, cu mâinile îndoite, cu ofrande

funerare din cochilii perforate, unelte de silex, dinți de cerb, perforați, dar care avea capul și picioarele acoperite de structuri de piatră, depuse în același scop: de a nu lăsa mortul să părăsească «locul de veci». Barma Grande (5) conținea, ca și în alte cazuri, o depunere rituală de ocră roșu, dar scheletul era acoperit cu trei pietre de mari dimensiuni. Abri Tagliente a oferit un mormânt de vârstă epigravettiană al unui adult, cu scheletul acoperit (protejat?) cu pietre, dintre care două cu decor gravat, linear, respectiv profilul unui leu și capul unui *Bos primigenius*, la care s-au adăugat, ca ofrande, un fragment osos de bovidu (G. Giacobini, 1999, 33; D. Henry-Gambier, 2005, 222). În situl de la Vado all'Arancio, unul dintre schelete aparținea unui copil de 18 luni, cu capul depus pe un bloc de travertin, alt bloc fiind depus pe pânțele. În Grotte Continenza, scheletul unui adult se afla depus în centrul unui cerc de pietre, fără groapă special săpată, dar și fără craniu, acesta fiind înlocuit prin câteva pietre, fără mobilier funerar (G. Giacobini, 1999, 33-34; R. Grifoni Cremonesi, 2003, 107-109) (Fig. 66/1). Grotte Paglicci (Fig. 66/2) a oferit alte două morminte („Paglicci 15” și „Paglicci 25”), datate la 24.720 ± 420 ani BP („Paglicci 15”) și 23.470 ± 370 ani BP (Pag. 25). ”Paglicci 15” conținea scheletul unui adolescent de 13-14 ani, înmormântat fără groapă săpată special, dar cu corpul protejat de o structură din pietre, cu mult ocră roșu peste tot trupul, cu o «diademă» din 30 de canini de cerb, perforați, depusă pe cap, alți canini perforați fiind depuși pe corp, o cochilie de *Cyprae* pe torace, unelte din os și silex (D. Henry-Gambier, 2005, 217), dar tot aici se semnaleză descoperirea unui adult, cu blocuri mari de piatră depuse peste sau alături de corpul său, altele, mai mici, fiind amestecate printre oasele scheletului (P. Binant, 1991 a, 62), de unde am putea deduce intenția de acoperire integrală a mortului. Interesantă este și descoperirea de la Ostuni 1, unde a fost înmormântată o femeie cu resturi din scheletul unui copil nenăscut «situées face à l'articulation sacro-iliaque maternelle gauche» (D. Coppola, E. Vacca, 1995, 797-810). Alte elemente de interes pentru demersul nostru au fost constatate la Villabruna sau în alte morminte de pe teritoriul Italiei (A. Palma di Cesnola, 2003, 131-138; A. Broglio, 2005, 50-51).

Nu se poate omite nici altă descoperire, cea de la *Grotte des Enfants*: un copil, cu vârsta de 1-2 ani fusese omorât de o săgeată «fichée entre deux vertebres thoraciques» (B. Maureille, 2004, 94), ceea ce, după opinia noastră demonstrează și ideea de violență profană, nerituală, deși, necunoscând motivațiile acestei violențe (pe care, aparent, o putem considera fără sens), este absolut imposibil să i se dea o interpretare mai aproape de adevărul istoric; cu atât mai mult cu cât, al doilea copil, de doi-trei ani, depus în același mormânt, nu prezenta nici un fel de intervenție antropică. Vârsta arheologică a copiilor este de 11.130 ani B.P., iar sutele de cochilii de *Cyclope neritea*, depuse ca ofande mortuare, par să demonstreze o anumită atenție care le-a fost acordată. Precizăm că alți specialiști (G. Giacobini, 1999, 30) dau

copiilor vârste cuprinse între 3 și 6 ani, fără a susține posibilaucidere a unuia dintre ei prin săgeata „fichée” între vertebre; de asemenea, același autor precizează că cei doi copii aveau adevărate „centuri” alcătuite din mii de cochilii de gasteropode.

Așadar, constatăm existența unor practici rituale, cu aspecte de violență, respectiv depunerea marilor lespezi de piatră pe corpul neînsuflețit al copiilor, de vârste mici sau foarte mici (*Vado all'Arancio*), dar și al unor adulți, care au fost înmormântați tot cu blocuri de piatră, depuse pe diferite părți anatomice ale corpului, sau având corpul în întregime acoperit cu pietre (*Grotte des Enfants* 4, Barma Grande 5, Abri Tagliente, Continenza, etc.). Credem că acestora li se acorda o atenție specială, determinată de teama de revenire printre cei vii, deși nu cunoaștem motivația acestor gesturi funerare. Mai adăugăm, ca elemente ale violenței indirecte, deformarea (aplatizarea) craniilor, fapt ce conducea la o nouă moarte; motivațiile acestor elemente specifice numai unor anumite comunități umane, și numai anumitor indivizi, nu pot fi evidențiate fără a avea un grad mare de incertitudine.

Literatura de specialitate ne oferă și alte situații speciale, pe care le notăm ca elemente ale unor practici violente, dar cu rol cultic: în Grota Continenza (R. Grifoni Cremonesi, 2003, 107-109) (fig. 66/1), scheletul zăcea în centrul unui cerc de pietre, dar decapitat, evident cu intenție, deoarece nu a fost găsit în contextul mormântului; la Cueva Morin I și III s-a constatat amputarea unor părți anatomice ale trupului fără a se putea preciza momentul intervenției antropice asupra individului; poate fi vorba de intervenții «chirurgicale» (ca și la Kostenki 8, niv. II, unde s-au observat intervenții antropice, de tăiere și perforare a craniului; la Kostenki 2, scheletul se afla „în picioare”, într-o groapă săpată special, dar membrele superioare lipseau, la fel și capul, arheologii opinând că au fost devorate de camasiere; așadar, putem să ne aflăm în fața unui caz de «execuție» prin părăsirea condamnatului încă în viață, dar poate fi vorba și de un sacrificiu uman de caracter cultic ca elemente de răspundere colectivă față de nevoile comunității, sau față de diferite perturbări ale ambientului) (H. Hubert, M. Mauss, 1899). Răspunsul nu poate fi dat în lipsa unor detalii ale descoperirii. Dar putem aprecia că la populații străvechi sau din zorii istoriei, manifestările de canibalism, de moarte violentă prin sacrificiu uman, uneori urmată de antropofagie, ca și încă multe alte ritualuri / ca manifestări cultice, de violență și sacrificiu, puteau lua dimensiuni și variante multiple de acțiuni, toate puse în scopul păstrării și multiplicării sacralității.

Intervenția asupra corpurilor celor morți se constată și în prezent, un exemplu fiind semnat de P. Binant (1991, 55), în Oceania – „*de coupes faites dans des crânes humains*”, pe care o pune pe seama unor considerații postume, dar necunoscute, astfel că se poate accepta caracterul de generalizare, chiar dacă nu a fost constatat la toate comunitățile umane paleolitice.

După această înregistrare a faptelor pe care le considerăm ca reprezentând unele dintre cele mai elocvente dovezi ale existenței violenței (mai ales cu motivație de sacralitate) la comunitățile umane paleolitice, considerăm necesară identificarea unor posibile explicații, de găsim a motivației situațiilor evidențiate de descoperirile arheologice. Primele considerații se referă la violența asupra animalelor. Ne referim îndeosebi la vânătoare, ca necesitate a asigurării hranei. Dar aici putem aprecia că există cel puțin două direcții esențiale: a) animalele ca sursă de viață a omului și b) depunerea rituală a ofrandelor de carne în morminte, sub diferite forme; se mai poate adăuga o a treia direcție de investigație, c) transformarea materiilor dure animale în piese de artă mobilă sau de podoabă, cu dublul scop: purtarea lor de către vânătorii comunităților paleolitice, în sensul dovedirii și păstrării supremației omului, dar și depunerea în morminte, ca ofrande ritualice. O altă dimensiune a relației om-animal o constituie reprezentarea animalelor, ca și caracter sacru al artei paleolitice. Se poate emite cu certitudine ideea că viața omului a depins de vânătoare, deci de moartea animalelor și că, așa cum a precizat E. Anati (2003, 282), „*L'animal chassé était identifié à la survie*”. Așadar, constatăm necesitatea acestei forme de violență, impusă de supraviețuirea omului. În acest sens, etnologia oferă destul de multe exemple cu privire la relațiile de apropiere metafizică dintre om și animal; se cunosc acele ritualuri de sacrificare a unor animale capturate și crescute în cadrul comunității (ca pe un membru al acesteia), iar la vremea sacrificiului, întreaga comunitate regretăuciderea animalului, pe care îl trimite la divinitatea sa protectoare, cu solicitarea de a fi îngăduitoare cu membrii comunității umane, prin trimiterea altor animale de sacrificiu (vânătoare), care să asigure hrana tuturor oamenilor (G. Frazer, 1923; A. A. Lillin, 1986). Astfel de ritualuri ale morții animalelor, realizate în scopul vieții oamenilor au putut fi însușite de orice comunitate, cu diverse adăugiri de noi și variate elemente ale vastelor și multiplelor scenarii ale sacrului.

Dacă acceptăm ideea existenței unei conștiințe a morții (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012), dar pe care o considerau reversibilă (G. Bosinski, 1990, 28), atunci înțelegem depunerile de ofrande de carne, ca prime posibilități de asigurare a hranei în momentul revenirii la viață și, în felul acesta apreciem atât de numeroasele descoperiri de resturi animaliere în mormintele Paleoliticului mijlociu și superior, indiferent de zona geografică. Așadar, animalul vânat, ucis, îl însoțește pe om, în moarte, pentru a-l ajuta să revină la viață, fiindu-i un vector al continuității vieții, ca provizii de drum, deci un element esențial al sistemului viață-moarte-viață. Rămâne de explicat motivația celorlalte descoperiri, îndeosebi depunerile de coarne, în unele morminte. În cadrul acestei dualități om-animal din mormintele paleolitice, putem găsi unele explicații în Biblie, unde sunt enumerate animalele *curate* și *necurate* pentru om (*Biblia, Leviticul*, 11, 1-47). Astfel, chiar dacă luăm în considerație zona geografică și climatică în care a trăit

poporul evreu la vremea scrierii Bibliei, vom observa că au fost nominalizate animalele cunoscute în vremea și spațiul geografic specific, precum și posibilele urmări nefaste, dacă nu erau respectate impunerile sacre; vedem că se puteau atribui conotații efectiv religioase coarnelor de animale, singurul element zoomorf ce trebuia să alcătuiască *Altarul jertfelor*: „Să faci un jertfelnic de lemn de salcâm, lung de cinci coși, lat de cinci coși: jertfelnicul să fie în patru colțuri și înălțimea lui de trei coși. În cele patru colțuri ale lui să faci coarne. Coarnele să fie ca răsărite din el și să-l îmbraci cu aramă” (*Biblia, Ieșirea, 27, 1-2*). Mai putem găsi, încercând și sugerând o posibilă explicație tot ideologică, de transcendență, ideea subordonării esențelor vitale ale animalelor (cornutele fiind cele mai impresionante) pe ambele planuri: pe pământ, între entități vii, dar și după moarte, între o entitate dominantă, omul, și una dominată, animalul pe care prima și-l subordonează. În ambele cazuri putem aprecia că moartea era percepută ca și cum ar constitui doar o perioadă, un stadiu de inactivitate temporară, decedatul fiind însoțit în permanență de aceste elemente necesare vieții – ofrandele de carne, ca element de substanță materială, dar și ca element formal, ideologic, de substanță transcendentară, poate chiar ca un transfer de putere. În același context, nu excludem ideea *substituirii*, pe care am mai argumentat-o în alte studii (G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2009; V. Chirica, 2011, 40-52). Depunerea coarnelor în mâna sau, uneori, în gura copiilor (Fig. 40; Fig. 41), ca și tentativa de protecție a copilului prin perechi de coarne ”fichées”, este la fel de importantă, fie ca element al *substituirii*, fie ca modalitate de însoțire a acestora, în perioada și în lumea „de dincolo”. Dar am constatat că, mai mult decât ofrandele animaliere în stare naturală, morții erau însoții de ofrande funerare, constituite din piese de artă mobilă sau de podoabă, create pe suporturi din materii dure animale (categorie în care includem și cochiliile, prelucrate, adică perforate, sau în stare naturală (G. Onoratini, J. Combier, 1995, 259-271) (Fig. 61; Fig. 62). Și acestea, ca și alte ofrande, se constituiau în mijloace de însoțire a celor morți, de substituie, de transfer simbolic și transcendentar al prezenței animale cu toate caracteristicile sale de forță, agilitate, în scopul conservării forței vitale a celor morți. Este aproape o certitudine că măcar o parte dintre obiectele de podoabă sau de artă, depuse ca ofrande funerare, aparținuseră, în viață, celui mort și îngropat; de aceea, ca un element al simbiozei cu animalul care marcase (?) viața celui mort, acestea, la care s-au adăugat și altele, create și depuse în mod special, trebuiau să-l însoțească în mormânt, ca forțe superioare ale *trecerii*, cu elemente de *transmitere*. Bogăția, varietatea, caracterul alogen al unor astfel de depuneri funerare, care le fac și mai prețioase, material și spiritual, sunt fapte care marchează o situație socială și economică deosebită, elemente deosebit de importante în credințele religioase și în practicile ritualice ale comunităților umane paleolitice.

Revenim la încercarea de explicare a motivațiilor violențelor, îndeosebi după moarte, așa cum sunt acestea evidențiate prin descoperirile arheologice datate îndeosebi în Paleoliticul superior. În acest demers, pornim mai întâi de la caracteristicile generale ale înmormântărilor, apoi vom lua în considerație particularitățile acestora. Nu analizăm existența înmormântărilor simple, duble, triple, multiple, „în doi timpi”, ci mai ales, modul de pregătire a gropilor de morminte; din acest punct de vedere se pare că, printre cele mai elaborate construcții mortuare, se poate situa descoperirea de la de la Saint-Germain-la-Rivière, cu precizarea că scheletul carea aparținea „à une femme, etait abrité par quatre piliers couverts par une dalle horizontale”; scheletul era acoperit cu ocră roșu, „paré de coquillages et de canines perforés, de renne et de cerf, muni d’outils en silex” (Cl. Masset, 2000, 61); luăm în considerație și copilul de la Teshik Tash, care fusese protejat de 5-6 perechi de coarne „de bouquetin fichées dans le sol” (Cl. Masset. 2000, 61; P. Binant, 1991, 63; P. Binant, 1991a); dar nu se pot omite nici unele situații constatate în Italia (Grotte des Enfants 4, 6, Barma Grande 5, Grotte d’Arene Candide), unde au fost identificate „des petites constructions de pierre, ou de coffrage, qui protegait la tête ou les pieds” (M. Mussi, 1995, 833-846).

Se pune întrebarea dacă putem cataloga toate scenariile de violență de dinainte și de după moarte, ca având la origine fenomenul sacralui, așa cum apreciază René Girard (1995, 25), afirmând că „Violența și sacralul sunt inseparabile”. Nu credem că se poate accepta ideea violenței, în paleolitic, sub forma răzbunării (un exemplu din literatura clasică greacă fiind răzbunarea lui Ulisse asupra peștorilor soției sale), deoarece nu credem că putea exista ideea de răzbunare într-o societate mai mult sau mai puțin egalitaristă, unde toți participanții la violență (sau numai cei „inițiați”) sunt mulțumiți de efectele violenței și le considerau benefice asupra întregii comunități. După opinia noastră, mai multe elemente, unele dictate de anumite obligații de necesitate cultică, au putut impune practicarea violenței de către comunitățile umane, mai ales din Paleoliticul superior; acestea ar purtea fi:

- starea de impuritate a unor membri ai comunității;
- apariția (existența) unor boli cu efecte de malformație asupra vizajului sau membrilor;
- nașterile de copii cu deformații patologice, posibil ereditare;
- valorizarea superiorității unor membri ai comunității și folosirea acestora,

în viață sau/și după moarte, pentru a le atrage bunăvoința, caracteristicile sacralizate, ca valori ideologice, necesare vieții tuturor.

- riturile de trecere, de inițiere, determinate de motivații diferite (etape de vârstă, ori pubertatea, alte cicluri din viața copiilor/tinerilor).

Starea de impuritate a unor membri ai comunității, dar îndeosebi a femeilor, survenea destul de des, sau putea fi asociată cu orice faptă sau fenomen, impuritatea

fiind consecința oricărei „anormalități” din accepțiunea „normalității”, considerată ca sens al vieții cotidiene a membrilor comunității: bătaia dintre doi oameni; sinuciderea; ciclul menstrual; sexualitatea etc., când se produce apariția (curgerea) sângelui, apreciat ca fiind de factură impură (René Girard, 1995, 34-45), chiar dacă toate acestea și poate multe altele, ne par astăzi a fi total fără sens. De altfel, putem constata că doar în Biblie se prevede în mod explicit natura stării de impuritate („de necurăție”) la femei și la bărbați, perioadele de necurăție și modalitățile de a redeveni în starea normală (*Biblia, Leviticul*, 12, 1-8; 13, 1-59; 14, 1-57; 15, 1-33). În ceea ce privește deformațiile patologice, fără a putea preciza dacă au survenit prin naștere, ca urmare a unei boli contagioase sau a unui accident (indiferent de natura sa), aceste mutilări au fost identificate pe scheletele de femei de la Dolni Vestonice, dar și în grottele paleolitice pictate (ne referim îndeosebi la redarea mâinilor mutilate (uneori cu obstinație) (Fig. 28, Fig. 29). Dacă acceptăm ideea lui René Girard (1995, 37), potrivit căreia „violența constituie adevărata inimă și sufletul sacrului”, putem aprecia că membrii comunităților paleolitice puteau găsi suficient de multe ocazii prin care să caute revenirea la „starea de dinainte”, considerată normală, prin măsurile violente la adresa celor care se încadrau în categoriile de mai sus, cu precizarea că acestea puteau fi mult mai numeroase decât ne putem imagina astăzi. Credem că specialiștii în paleo-antropologie nu s-au aplecat cu suficientă atenție asupra scheletelor de copii, mai ales de vârste foarte mici, descoperite în morminte special amenajate, pentru a putea identifica posibilele malformații congenitale. Este adevărat că starea de conservare a scheletelor nu a oferit întotdeauna posibilitatea observațiilor de această natură, a eventualelor deformații fizice ale nou-născuților. Dar poate constitui o certitudine și faptul că „ritualul are ca funcție să << purifice >> violența” (René Girard, 1995, 43) și în felul acesta, comunitatea să nu mai fie afectată de existența celor cu „impurități” printre membrii săi; în această situație, toate cazurile de violență pe care le-am constatat trebuiau să se manifeste prin ritualuri specifice fiecărei comunități, dar cu caracteristici generale. De altfel, René Girard (1995, 48) precizează că „între violența sacrificială și violența nesacrificială, diferența este departe de a fi absolută, ea comportă chiar un factor arbitrar”.

În același sens, al existenței *riturilor de trecere*, se pune o întrebare esențială: dacă se acorda această atenție celor morți și îngropați, însăși moartea fiind considerată doar ca o *etapă*, chiar și metafizică, deci ideologică, de inactivitate, în speranța revenirii la viața terestră, de dinainte de *trecere*, cum se pot explica măsurile de violență asupra celor morți, mai ales prin depunerea (rituală ?) a unor blocuri mari de piatră, pe capul (pe care îl distrug), pe trunchiul sau pe membrele inferioare (anihilând ideea de mișcare) ale celui mort? Răspunsul îl găsim în cunoașterea celor mai importante și mai des utilizate ceremonialuri ale populațiilor analizate din punct de vedere etnografic. În mod teoretic, se poate aprecia că este imposibil să se

găsească identități în diferitele manifestări culturale din viața sau din faptele funerare ale populațiilor paleolitice, încă din secolele XVIII-XIX, din diferite spații geografice ale lumii cunoscute. Dar am constatat că aceste asemănări de comportament motivațional cultural (al sacralului) există uneori până la identitate. Pentru a lua în considerații aceste practici de sacralitate din lumea celor vii și a celor morți, relevate de descoperirile paleolitice și de investigațiile etnologice, noi am luat în considerație lucrarea lui Arnold van Genep (1995). Astfel, cu posibile referiri la descoperirile de la Atapuerca sau de la Krapina, facem apel la faptul că „interdicția de a pătrunde pe un teritoriu are caracter magico-religios propriu-zis” (van Genep, 1995, 26) și, în istoria manifestărilor cu caracter cultic din toată lumea, avem ca exemple, interdicția prin brazda trasă de Romulus în jurul a ceea ce se voia viitorul teritoriu al Romei (încălcată, aceasta a determinat uciderea lui Remus); la români, se știe că, înainte de ridicarea unei case, proprietarul trage o brazdă, construiește un gard etc. (ceea ce înseamnă interdicția *trecerii*, ca fapt de violență, căruia i se poate răspunde tot prin violență). Așadar, se evidențiază obligativitatea „mecanismelor riturilor referitoare la străini” (van Genep, 1995, 35), de unde deducem caracterul de obligativitate a comportamentelor sociale ale membrilor colectivității.

În cadrul găsirii explicațiilor pentru unele caracteristici ale mormintelor (cu întregul cortegiu de fapte și gesturi funerare) paleolitice, ne interesează în mod deosebit riturile: de naștere, de creștere (cu diferitele etape *de trecere, de inițiere*). Se precizează că riturile sarcinii și ale nașterii sunt, ca și acelea din alte etape ale vieții, numeroase, diverse, îmbogățite de fiecare comunitate umană cu elemente proprii, uneori cu un adevărat amestec de ceremonii specifice. Se precizează faptul că, acolo unde femeia gravidă se află în stare de impuritate, caracteristica se transmite și copilului nenăscut sau născut, dar care a murit înainte de a trece prin ritualurile purificării. Aici trebuie să facem o precizare, cu caracter de generalizare: la toate comunitățile umane investigate, există teama față de cei morți, cărora li se acordă atenție specială, așa cum am precizat adesea: „*Indivizii pentru care nu s-au executat rituri funerare sau au rămas neinițiați sunt sortiți unei existențe jalnice, fără a putea vreodată să pătrundă în lumea morților, sau să fie agregați de către comunitatea lor; aceștia sunt morții cei mai periculoși; ei ar dori să revină în lumea celor vii și, neputând s-o face, se comportă ca niște străini ostili. Lipsindu-le mijloacele de subsistență pe care morții nu le găsesc în lumea lor, trebuie să și le procure pe socoteala celor vii. Mai mult încă, morții fără adăpost au adesea o dorință aprigă de răzbunare. Astfel, riturile funerare sunt în același timp rituri utilitare pe termen lung: ele îi ajută pe supraviețuitori să scape de dușmanii lor eterni*” (van Genep, 1995, 142-143). Iată, deci, una dintre posibilele motivații ale depunerii blocurilor de piatră peste nou-născuți, peste copii sau adulți, așa cum am văzut din prezentarea descoperirilor arheologice. Dar, dacă acceptăm această

interpretare, trebuie să o constatăm pe cea care derivă din prima: revenirea morților la viață nu era considerată un simplu fapt ideologic, ci fenomenul se putea manifesta în mod practic, fizic, cu toate urmările sale, mai ales nefaste, pe pământ, printre cei vii.

Am constatat existența atenției speciale acordată morților, evidențiată în cel puțin două maniere speciale, diametral opuse:

a) o atenție pozitivă, de protecție deplină a mortului;

b) o atenție negativă, reprezentând măsurile luate pentru ca acesta să nu mai revină printre cei rămași pe pământ (dispunerea lespezilor mari, de piatră, pentru a împiedica eventuala încercare de revenire). Între aceste două elemente ale sacralității înmormântărilor, dar cu valențe certe de violență, se înscriu celelalte acțiuni și gesturi funerare ale membrilor comunităților umane asupra celor *după chip și asemănare*. Astfel, în prima categorie am putea include, printre altele, mormintele de la Saint-Germain-la-Rivière, de la Kostenki 2, dar și din alte necropole sau morminte izolate, dar putem lua în considerație descoperirea de la Teshik Tash, unde copilul de epocă musteriană fusese protejat de 5-6 perechi de coarne „de bouquetin fichées dans le sol, outour de lui” (Cl. Masset. 2000, 61; P. Binant, 1991a, 63), ori unele descoperiri din Italia: Grotte des Enfants 4, 6, Barma Grande 5, Grotte d’ Arene Candide): „*des petites constructions de pierre, ou de coffrage, qui protegait la tête ou les pieds*” (M. Mussi, 1995, 836).

Există diferențe, uneori marcante, deduse prin deosebiri de apartenență culturală, geografică, de caracteristici culturale, specifice fiecărei comunități umane, știut fiind faptul că, dacă violența originară a putut să fie unică și spontană (René Girard, 1995, 112), iar modalitățile de practicare, ca ritualuri de sacrificiere, de inițiere, de orice categorii cultice ar fi, acestea sunt multiple și repetabile. Mai putem aprecia și faptul că, prin valorizarea celor morți (asupra cărora se aplică elemente sacrificiale violente) s-a putut naște *cultul morților*, derivat din rolul ideologic al morților (poate numai al *unor* morți, al celor care în viață au trecut prin toate ritualurile *de trecere și de inițiere*), în asigurarea ordinii, a stabilității (inclusiv prin asigurarea condițiilor de viață) pentru întreaga comunitate. Așadar, așa cum precizam mai sus, moartea conține elementele vieții, căci în cadrul comunităților preistorice exista credința că viața pornește din moarte, sens în care membrii întregii comunități sunt chemați să participe la întregul cortegiu de *fapte* sacralizate, funerare. Dar pentru a-și asigura caracterul benefic al morților, comunitatea trebuie să-i doteze cu cele necesare vieții „de dincolo”, din punct de vedere material (îmbrăcăminte, hrană, arme, unelte) și de factură sacră: amulete, piese de podoabă și de artă, coarne de animale etc.) (A. van Genep, 1995, 137), ceea ce am constatat că s-a întâmplat cu ocazia înmormântărilor, în aproape întreaga epocă paleolitică și pe aproape întregul spațiu geografic de manifestare. Mai mult încă, se apreciază că

la unele populații „un mort rămâne fără statut atâta timp cât funeraliile sale nu au fost îndeplinite cum trebuie” (L. Lévy-Bruhl, 2003, 150). Am găsit posibile explicații și în ceea ce noi am numit aspecte ale violenței *post-mortem*, iar alți specialiști (Cl. Masset, 1992, 265-266; M. Otte, 1993; 1999) au numit „înmormântări în doi timpi”, căci van Genep (1995, 133) semnaleză faptul că la multe populații „sălbatică” corpurile morților sunt depuse temporar în locul de înmormântare, iar după un tip urmează a doua etapă a înmormântării, când „li se fac din nou ceremonii”, uneori chiar cu îndepărtarea cărnii de pe oase, cu alte „gesturi” funerare, deosebite de la o comunitate la alta, căci se precizează că „**nimic nu variază mai mult în funcție de popor, de vârstă, de sex, de poziția socială a individului, decât riturile funerare!**” (van Genep, 1995, 131). În ceea ce privește atenția deosebită acordată craniilor, aceasta se deduce din constatările referitoare la faptul că „orice acțiune asupra craniului înseamnă o acțiune asupra *Sir Ghost*-lui (spirit); craniul este mediul corporal care îi conferă spiritului abilitățile celor vii” (Lévy-Bruhl, 2003, 142). În cadrul mai larg al acelorași elemente de ritualuri sacralizante, putem lua în considerație, în Peninsula Iberică, dar nu numai „*la presence des structures funéraires localisées dans pe périmètres des habitats*” (P. Arias Cabal, M.-D. Garralda, 1995, 880) (Fig. 67; Fig. 68).

O atenție specială încercăm să acordăm riturilor *de inițiere, de trecere*, multiple, ocazionate de o anumită *trecere*, de mai multe feluri sau în mai multe etape, căci, așa cum precizează E. Durkheim (1995, 47), *inițierea* reprezintă o mulțime de ceremonii, scopul acestora fiind introducerea tânărului, dar și a copilului, în viața religioasă, deci a comunității, așadar în ordinea socială a acestora. Ideea de protecție a „stabilității” cunoscute, și care poate fi anihilată prin apariția fenomenelor de „instabilitate” în sensurile comunităților preistorice, a stat la baza practicării riturilor *de trecere*, absolut necesare pentru echilibrul comunității, care poate fi determinat de „o pierdere oarecare de diferență” (René Girard, 1995, 309), deci de acceptare a apariției membrilor *neinițiați*, ca și îngăduința față de existența acestora, care pot crea diferența față de starea de certitudine existentă, pot provoca denaturarea vieții întregii comunități. Așadar, în ceea ce privește riturile *de inițiere*, impuse de diferențele cicluri de vârstă, de alte momente din viața copiilor / tinerilor, cu diferențele cunoscute, referitoare la băieți și fete (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012), ne îngăduim să apreciem că situațiile observate în cadrul descoperirilor paleolitice de pe întregul teritoriu european, în Italia, Rusia, Franța, Spania etc., își găsesc corespondențe în observațiile etnografice de pe toate continentele, la cele mai diverse populații. În tot cazul, s-a constatat că peste tot, la toate comunitățile umane, ritualurile *de trecere* și *de inițiere* se desfășoară sub aspectul violenței, căci esența ritualurilor este să producă o schimbare bruscă; în unele cazuri cel supus ceremoniei este doar considerat mort și lăsat în această stare până când se încheie

întregul cortegiu de manifestări cultice speciale vârstei, nu de puține ori fiind posibile (uneori necesare) mutilări reale. În ceea ce privește vârsta la care se organizează aceste ceremonii de intrare în societate, *de trecere* de la un stadiu la altul, apreciem că o paralelă cu lumea creștină ni se pare a fi posibilă. Se știe că doar după botez copilul este acceptat și considerat a fi cu drepturi egale în comunitatea spirituală a părinților săi; numai că, la ortodocși botezul are loc la o dată ce ține de voința părinților, dar, de regulă, înainte de a împlini un an, în timp ca la catolici nu există o limită certă, dar „intrarea în comunitate”, adică prima comuniune, se face la vârsta de 8 ani; mai adăugăm că la vechii evrei, sau la alte comunități care practică circumciziunea, această *trecere* se oficiază la vârste diferite, mai ales în funcție de zona geografică (la vechii evrei, în a 8-a zi de la naștere), dar unii nou-născuți nu supraviețuiau operației. La alte populații, nu la naștere, ci după îndeplinirea riturilor prin care este consacrat celor din jurul său, copilul este integrat propriei comunități (M. Eliade, 1992, 170). De aici deducem existența unor practici ritualice, diferite de la o comunitate la alta, cu specific al unor culturi și perioade de timp, ori al unor spații geografice diverse. Cu toate acestea, putem constata, cu un destul de mare grad de certitudine, faptul că îndeosebi în Preistorie, apariția unor necesități identice la comunități umane diferite, determina găsirea unor soluții identice; în felul acesta putem interpreta situațiile relevate de descoperirile arheologice de pe întregul continent european și din Orientul Mijlociu, fără a exclude posibila existență a deosebirilor de practici funerare, de ritualuri (poate chiar rituri), determinate de vârstă, sex și situație socială ori economică (J. Zilhão, 2005, 231-240).

În toate accepțiunile prezentate de noi, observăm o posibilă caracteristică generală a omului preistoric (îndeosebi în Paleolitic): ideea de protecție prin violență a ceea ce comunitatea consideră că este mai important, mai prețios; de aici rezultă caracterul social al violenței, faptul că la îndeplinirea sa ritualică participă întreaga comunitate, sau dacă nu, cu certitudine, cei *inițiați*. Nu trebuie să ne bazăm pe analiza violențelor cultice din mitologia greacă sau din alte mitologii (René Girard, 1995, 110-111), pentru a înțelege și accepta ideea participării colective la actele de violență cultică sau laică, ori la necesitatea, la obligativitatea parcurgerii ritualurilor de către cei neinițiați, ori a întregului cortegiu de fapte ale sacrului colectiv din cadrul fenomenului funerar.

Din întregul nostru demers, apreciem, ca o concluzie cu caracter de generalizare, ideea „Car le souci de la mort n'est guère éloigné des mystères de la vie” (A.-C. Welté, G.-N. Lambert, 2005, 731).

Aprecieri generale *

Întreaga problematică a existenței fenomenului religios la comunitățile umane preistorice, din Paleoliticul și Neo-Eneoliticul Europei a constituit o preocupare permanentă a specialiștilor, fie ei arheologi, etnologi, exegeți ai religiilor preistorice, care și-au prezentat și precizat opiniile în studii de specialitate, sau în volume colective, ori de sinteză. Nu vom face un nou excurs în istoricul acestei teme, pe care o considerăm a fi de o importanță deosebită în tentativele permanente ale specialiștilor, de cunoaștere a vieții și morții comunităților umane preistorice; am dori să readucem în atenție câteva dintre cele mai importante opinii cu privire la existența și manifestarea sacrului colectiv la comunitățile umane paleolitice și neo-eneolitice. Au fost publicate volume speciale, de către renumiți specialiști (J.-G. Frazer, 1923; Denis Saurat, 1933; R. R. Schmidt, 1941; A. Leroi-Gourhan, 1964; A. Leroi-Gourhan, 1965; Claude Lévi-Strauss, 1970; J. Cauvin, 1987; J. Cauvin, 1997; H. Delporte, 1991; M. Otte, 1993; M. Otte, 2001; Cl. Cohen, 2003; N. Ursulescu, F.-A. Tencariu, 2006; Dan Monah, 1997; Dan Monah, 2013, etc.), au fost editate și tipărite numere speciale ale unor cunoscute publicații (*Religions & Histoire*, nr. 2, 2005), au fost realizate studii speciale, în volume diverse (A. Leroi-Gourhan, 1965, 61-74, 113-128; A. Leroi-Gourhan, 1976, 755-759; J. Cauvin, 1997, 1472-1480; D. Monah, 2001, 169-197; J.-P. Mohen, 2002, 155-202; Anton Nițu, 1976; Anton Nițu, 1980; Anton Nițu, 1987, V. Chirica, 2006, 7-34), au fost organizate manifestări științifice speciale, pe probleme de religie, spiritualitate, finalizate cu volume de studii pe teme analizate și discutate (H. Delporte, éd., 1995; M. Otte, éd., 2004; V. Chirica, ed., 2004), cu precizarea că această sumară enumerare nu a epuizat lunga listă a tipăriturilor și a manifestărilor consacrate, căci nu am avut în vedere o simplă enumerare a lucrărilor consacrate artei și religiilor preistorice.

Noi considerăm că nici nu se poate prezenta un subiect extrem de vast, poate chiar imposibil de tratat în mod exhaustiv într-o lucrare consacrată unor descoperiri particulare; mai apreciem că orice demers în acest sens trebuie să conțină foarte adesea apelul la lucrările lui Mircea Eliade (1991; 1992a; 1992b; 1993; 1994, etc.),

---

* Cf. și vol. V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest. Mărturii ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa-Iași*, BAI, XX, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008.

sau ale altor specialiști în domeniu. Într-o altă lucrare (G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005, 17) scriam că omul s-a născut cu sentimentul religios. Susținem această idee și o argumentăm cu analiza descoperirilor de la Makapansgat, Africa de Sud (Jean Clottes, 2005b, 20), datate la aproximativ 3 milioane de ani, ori acelea din peștera Kozarnica, Bulgaria, datate între 1,4 – 0,9 Ka (unde s-au identificat resturi osoase, decorate cu striuri intenționat trasate (A. Guadelli & J.-L. Guadelli, 2004, 87-95), ca posibile probe ale unui *limbaj* artistic cu elemente de spiritualitate; tot din Paleoliticul inferior datează și alte dovezi de accentuată spiritualitate (în interpretarea noastră) ale comunităților umane, de la Pech de l'Azé (Dordogne, Franța), Quneitra și Berechat-Ram (Israel); în Paleoliticul mijlociu, în afară de mormântul de copil din grotă La Ferrassie (Dordogne), a devenit celebră *masca* umană de la Roche-Cotard (Franța), ori mormântul de la Shanidar, unde defunctul a fost depus pe un „pat” de flori ale căror valențe vindecătoare sunt apreciate și în prezent de către păstorii nomazi irakieni (G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005, 15-50; V. Chirica, D. Boghian, 2003, vol. I, 242-243). În Paleoliticul superior, manifestările spirituale ale depunerii de ofrande în morminte, ori ale sacrului individual și colectiv s-au multiplicat în așa manieră încât specialiștii admit existența sanctualelor ca edificii referitoare la ritualurile de religiozitate ale comunităților umane, ori ca element al caracterului lor social, cu privire la manifestările lor individuale și de grup. În Paleoliticul superior s-a conturat și mai mult existența celor mai importante elemente și manifestări ale *fenomenului religios*, astfel că se poate accepta ideea că pentru aproape toate creațiile comunităților umane ale epocii noi a pietrei în domeniul spiritual, *arhetipul* a fost creat în întreaga epocă paleolitică.

În Epoca Nouă a Pietrei se diversifică la maximum creațiile artistice cu valențe spirituale, se găsesc noi tipuri și foarte variate materiale ce reprezintă suportul de realizare a operelor de artă (ceramică, os, lut ars, etc., chiar dacă unele dintre acestea erau cunoscute încă din Paleoliticul superior vechi sau recent); tot în Neo-Eneolitic religiile se individualizează ca manifestări practice, cu rituri și ritualuri necunoscute sau încă prea puțin înțelese, chiar dacă unele pot avea un caracter magic mai mult decât cel religios.

În cadrul investigațiilor noastre, putem constata, pe criterii strict cronologice (Makapansgat, peștera Kozarnica, mormântul de la Shanidar, „masca” de la Roche-Cotard, etc.), în *interiorul* sau în *afara* sacrului, că omul s-a căutat mai întâi pe sine însuși, poate pentru a-și găsi și a transpune în obiectele din jur, propria identitate; dar a căutat și a găsit mijloacele artistice pentru a-și demonstra năzuința permanentă spre înălțimile celeste, atunci când, la Bilzingsleben (Germania), cu datare între 350.000-320.000 ani, omul a creat acel decor cu fascicule de raze ce marcau tocmai ridicarea mâinilor spre înălțimi; ceva mai târziu, în vremea cronologică a Paleoliticului superior, omul-creator de imagini (*demiurgul*) a reprezentat animalele cu care se afla

în conflict, prin decor cu fascicule de raze: grotele Fumane (Italia), Chauvet, Lascaux, etc. (Franța), Altamira (Spania); aproape concomitent, avem și reprezentarea sacrală a femeii, în calitatea sa de divinitate: născătoare și protectoare a tot ce este viu (grotă Chauvet conținând cele mai vechi manifestări artistice ale sacrului).

În Neolitic se constată și „revoluția simbolurilor” (J. Cauvin, 1987, 1472-1479), alături de „revoluția” economică, demografică etc.

Deci, începând cu Paleoliticul superior și trecând prin Mezolitic, arta și simbolurile se multiplică pe toate coordonatele creației artistice, ajungând în Neolitic într-o manieră efectiv „revoluționară”, potrivit schimbărilor destul de spectaculoase, produse în mediul ambiant, cu repercursiuni directe în agricultură, creșterea vitelor, producția olăritului. Comunitățile umane au putut constata încă de atunci ceea ce contemporanii noștri (Claude Lévi-Strauss, 1989) au observat mult mai târziu, că arta are cea mai mică utilitate practică, dar cel mai mare impact în sistemul simbolurilor; aici găsim explicația „exploziei” artistice din sanctuarele Paleoliticului superior european, până la ceramica și plastica epocii neolitice.

Practicile și credințele magico-religioase constituiau o componentă importantă a vieții acestor populații, reprezentând o realitate a vieții spirituale a comunităților paleolitice și neo-eneolitice, demonstrată de mult timp și acceptată de majoritatea specialiștilor perioadei, indiferent de domeniul strict al specializării. Au fost identificate destul de numeroase categorii de materiale arheologice:

1. plastica antropomorfă, indiferent de suportul pe care erau create operele de artă;
2. obiecte de lut ars, cu semne și simboluri, unele de caracter antropomorf, antropomorfizat, sau zoomorf (C. V. Chirica, 1996, 203-224);
3. fragmente (ceramice) cu inscripții – *semne* cu valoare de inscripții (V. Chirica, 2004);
4. machete de sanctuare, ori de cuptoare;
5. ceramica, cu mai multe componente de artă și spiritualitate: reprezentări feminine, reprezentări masculine, reprezentări animaliere, păsările și oul, simboluri solare etc.

Unii arheologi (C.- M. Lazarovici, 2006, 57-87) folosesc patru *entități* lingvistice, apropiate ca semnificație: *semne*, *simboluri*, *magie*, *religie*, ceea ce ar necesita luarea în considerație a semnificației acestora, ca elemente definitorii pentru viața și spiritualitatea unor comunități preistorice, care își au originea în creațiile comunităților umane din Paleoliticul superior (C.- M. Lazarovici, 2006, 57-87; V. Chirica, 2004; G. Davidescu, V. Chirica, M. Cuculea, 2005). Din punctul nostru de vedere, toate *simbolurile* din creația artistică paleolitică și neo-eneolitică erau reprezentate artistic sub formă de *semne*, cărora creatorii lor puteau să le acorde sau chiar le atribuiau semnificații speciale, poate specifice unor areale spațiale și

civilizații arheologice. Ne bazăm pe faptul că în spiritualitatea preistorică fiecare *semn* creat trebuia să *simbolizeze* ceva, iar acel *ceva* era reprezentat de *semnul* creat în cadrul sacrului individual, dar cu manifestări ale întregii comunități, referitoare la *sensurile* atribuite *semnului*. În ceea ce privește raportul *magie – religie*, credem că distincția dintre cele două noțiuni-elemente ale spiritualității este greu de stabilit în cadrul manifestărilor culturale preistorice, atât de puțin cunoscute astăzi. Din punct de vedere al preistoriei religiilor (sau al religiilor preistorice), aceste două manifestări cultice au putut să coexiste, chiar și în cadrul acelorași comunități umane, dar credem că fiecare avea semnificații și ritualuri diferite. Acestea trebuiau să trateze, artistic sau cultural, năzuința omului spre împlinirea unor necesități, în primul rând *materiale*, dar depinzând de factori, de elemente superioare vieții terestre, iar implorarea forțelor benefice (de către *orante*, prin intermediul acestora, sau prin alte reprezentări artistice), situate în exteriorul lumii cunoscute de către manifestanți (în cadrul procesiunilor sacrului colectiv) se realiza potrivit unor *canoane* proprii fiecărei comunități, dar cu caracter general în cadrul fiecărei civilizații (= culturi) arheologice, pe toată întinderea sa, în spațiul geografic de manifestare. În aceste situații și condiții culturale, creatorii (artiștii) aurignacieni, gravettieni, solutreni, magdalenieni sau cucutenieni, ca și ai celorlalte civilizații arheologice mai mult sau mai puțin contemporane lor, erau obligați să se supună *canoanelor* de realizare artistică, ce tratau elementele de spiritualitate ale epocii sau civilizației arheologice.

Trecerea și transmiterea, cu elementele specifice de cunoaștere și de manifestare cultică au avut loc la toate comunitățile umane preistorice de pe foarte largi spații geografice. În felul acesta se poate explica identitatea unor elemente decorative, de factură geometrică, în Gravettianul Europei de Est și Occidentale, ori în Neoliticul aceluiași spațiu geografic, indiferent de suportul pe care este realizat (ivoriu de mamut, ceramică, din lut ars, materii dure animale, etc.). Putem lua în considerație decorul cu romburi sau triunghiuri (și putem observa elementul de *transmitere* pe cunoscuta falangă de cal, cu decor rombic, de la Cuina Turcului-Dubova (Fig. 21/2 A-D), aparținând Epigravettianului din zona Porților de Fier); ne putem referi și la decorul spiralic geometrizat, cu identități în Gravettianul european (Mezin, Ucraina) ori pe ceramica cucuteniană din aproape întregul areal de răspândire. În ceea ce privește lipsa explicită a feței statuetelor, sau acoperirea acestora cu mască, ori reprezentările mascate sau animaliere, credem că ar trebui să înțelegem cel puțin două elemente cultice: în primul rând, obligativitatea *imaginii interzise* a divinității, potrivit canoanelor artistic-spirituale. (A. Besançon, 1996, 36) precizează, cu exemple din pantheonul grec: *Corpul zeilor posedă, prin natura sa, o constantă de frumusețe și de glorie ... El poate să devină invizibil pentru oameni ... Ascunzându-se de ochii muritori, el îi protejează. Fiindcă pentru greci, ca și în Biblie, a-i vedea pe zei în față poate fi mortal*); în al doilea rând, credem că poate fi

vorba de *substituirea* omului prin animalul de sacrificiu, dar și a doua valență a *substituirii* forței și agilității animalului de către om (cu precădere de către bărbatul-vânător) (V. Chirica, 2006a, 25-27).

O foarte bogată categorie de manifestări cultice trebuie să fi avut comunitățile preistorice dacă le raportăm la numărul mare de opere de artă cu *destinații* certe, directe, ori la machetele de sanctuare, măsuțele de cult (altare mobiliare), la cuptoare miniaturale, cu simboluri sacre sau cu elemente arhitectonice reprezentând simboluri ale sacralității.

În Neolitic, existența bucraniilor, descoperite îndeosebi în nivele de locuire, poate conduce din nou la Paleoliticul superior, în a cărui artă găsim destul de bogat reprezentarea bovidului, ca element celest al virilității, în relație directă cu elementul feminin. În acest sens, ne referim mai întâi la reprezentările foarte explicite din grotă La Magdelaine (Tarn), unde bizonul este redat în poziție de „atac”, în asociere cu cele două imagini feminine, în poziție sexuală (Fig. 44/2), scenă unică în arta paleolitică (A. Leroi-Gourhan, 1965, 289, fig. 500-502). O altă descoperire de caracter excepțional a fost făcută în grotă Chauvet, unde *cuplul* femeie-bizon este redat pe un planșeu calcaros; femeia este reprezentată prin partea sacralizată a abdomenului, a zonei genitale și a coapselor, dar ea se află sub protecția bizonului, reprezentat numai de capul său, cu coarne bine conturate, dar și cu trasarea mâinilor (Fig. 23) (J. Clottes, (sous la dir. de), 2001; V. Chirica, 2006b, 185-191). În cadrul ceramicii cucuteniene, acest ansamblu este reprezentativ realizat pe vasul de la Târgu Ocna-Podei (Fig. 33/2) (G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005, 69, fig. 1), sau la Bilcze Złote (Fig. 33/1) (D. Monah, 1997, 211) ori Căscioarele (D. Monah, 1997, 297, fig. 45/7).

Reprezentările antropomorfe (mai ales feminine) și zoomorfe (îndeosebi masculine), identificate pe ceramica cucuteniană, pictate sau sculptate (modelate în relief) ne îndrumă spre alte manifestări cultice, ale căror cunoașteri depline nu sunt încă posibile în lipsa unor elemente clar definite, așa cum au recunoscut majoritatea exegeților religiilor. Dar aceste rituri și ritualuri au existat și, indiferent de modalitățile de participare a membrilor comunității, ar trebui să acceptăm ideea existenței divinității, reprezentată, uneori, chiar și prin semnificația formelor ceramice (printre acestea, vasele antropomorfe sau cu tub de scurgere, pot constitui exemple concludente). Asocierea divinității feminine cu altele, tot feminine, dar de proporții mai mici, cu elementul masculin, dar și cu cel zoomorf, cu pești, șerpi, păsări, ori cu motive vegetale (*pomul vieții*), sau numai reprezentarea acestor realități ale lumii vii, completează în mod fericit întreaga gamă de valorizări ale *Marii Divinități*, indiferent dacă elementele *complementare* divinității feminine aparțin vieții cerești, acvatice sau terestre. Schematizarea excesivă a reprezentării feminine, ori elementele de natură vegetală prin care este semnificată prezența erbivorelor (cu

coada *în spic*), reprezentarea numai a *romburilor* și a *triunghiurilor*, cu semnificația lor sacralizantă (destul de bine cunoscută), dar și prezența efectivă a elementelor de decor din lumea vegetală, prin care sunt umplute spațiile goale, libere, simbolizează calitatea *Marii Divinități* de creare a lumii vii, de protecție, de legătură a acesteia cu *lumea de sus* (prin arborele vieții), cu valențe cosmice sau având tocmai acest rol de legătură.

În momentul în care a fost lansată ideea existenței cultului fertilității și al fecundității, arheologii au căutat reflectarea sa în „standardizarea” realizărilor artistice ale plasticii antropomorfe feminine, care prezintă femeia în ipostaze și cu un aspect special, uneori foarte naturalist. Ideea spirituală a procreerii, poate chiar a auto-procreerii (potrivit caracteristicii auto-asumate de Marea Divinitate feminină) aparține tot spiritualității Paleoliticului superior („carte à jouer” de la Laussel, sau statuetele cu elemente supraponderale, dar numai acelea care reprezintă starea de graviditate) (J.-Ph. Durhard, 1995, 65-70; A. Russot, 1995, 221-237); este evident că, începând cu arta Paleoliticului superior, unde sunt reprezentate vulvele, ca element al feminității (la Tito Bustillo, Spania, a fost identificată o adevărată înșiruire a vulvelor „Loge des vulves”) (J.-P. Duhard, 1995; V. Chirica, 2004; J.-P. Duhard, Brigitte Delluc & Gilles Delluc, 2014), dar aceste creații artistice, ca și unele statuete feminine reprezintă, după opinia noastră, mai degrabă starea de sexualitate decât caracteristica sacralității nașterii sau a gravidității. Nu putem însă nega legătura de sacralitate, în credințele Cucutenienilor, între sexualitate și graviditate-naștere (J.-P. Duhard, Brigitte Delluc & Gilles Delluc, 2014).

Redarea triunghiului pe o statuță de la Târgu Frumos reprezintă, așa cum am precizat (V. Chirica, 2006), sexualitatea feminină, ca element al sacralității procreației (fecundității) și al fertilității, atunci când este însoțit de romb, sau când este reprezentat numai rombul, de regulă pe abdomenul formelor plastice antropomorfe feminine, dar statuetele care redau femeia cu un recipient (mai ales în față, la nivelul abdomenului) reprezintă o altă trăsătură specifică *Marii Divinități*, aceea a asigurării hranei, deci a vieții, asemănătoare cu rombul de pe vase sau de pe statuetele feminine (ca și în Paleoliticul superior), care semnifică abdomenul fertil al *Divinității* (G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005, 53). În ceea ce privește modelarea unor statuete cu vase-recipient (N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, 2006, fig. 5), poate că ar trebui să vedem în realizarea lor și simbolul *Divinității-glie*, în sensul lui M. Eliade (1992, 291-293). În acest sens, nu este lipsit de importanță să precizăm că, în iconografia creștină, *Fecioara Maria* este pictată uneori cu mai multe *izvoare dătătoare de viață*, care izvorăsc din pieptul său, semnificând, din nou, dar peste milenii, capacitatea *Mamei universale* de a asigura viața de după naștere.

O altă reprezentare ce apare ca element important de creație artistică și religioasă o constituie pictarea mâinilor ridicate spre implorare, pe ceramica precucuteniană și cucuteniană, cu referire la *orante*. Pe baza unor creații artistice mai vechi, aceste imagini-simbol își au originea tot în arta și în spiritualitatea Paleoliticului superior. Mai mult încă, putem constata o bogăție numerică și calitativă impresionantă a pictării mâinii în aproape toate grotle-sanctuar ale Paleoliticului superior european, pe care le-am interpretat (V. Chirica, 2006, 25-26) ca reprezentând mâna care crează (alăturată altor realizări artistice, ca simbol al creației divine), care protejează (pictată în asociere cu erbivore – cai etc.), care poate stăpâni animalele feroce (grota Chauvet), care se sacrifică în cursul unor activități specifice omului, sau mâna, ca element considerat ca având atribute supranaturale, când este redată cu deformații patologice – degete mutilate sau lipsă (grotele Arcy, Gargas). Interpretarea simbolisticii mâinii este asigurată de cele peste 500 de *semne* ale acesteia, la Chauvet, peste 250, la Gargas (dar numai 10 întregi și fără deformații), prin care ni se transmite un mesaj religios, limbaj cu anumite specificități (G. Bosinski, 1990; A. Leroi-Gourhan, 1990) ale comunităților umane respective, intrând în cadrul creației artistice cu valoare de sacru colectiv. Precizăm că redarea mâinii protectoare sau de sacrificiu a trecut și în iconografia creștină (V. Chirica, 2006, 26), tot prin acele elemente de *trecere și transmitere*. Interpretarea mâinilor cu cinci degete desfăcute, în sus, redate pe ceramica de tip Precucuteni-Tripolie, este deosebit de interesantă și aduce noi valențe în ceea ce privește semnificațiile spirituale ale posibilelor manifestări cultice, cu caracter religios, așa cum precizează, în scrierile sale M. Eliade (1992, *passim*).

O categorie importantă de reprezentări în arta preistorică este constituită de protomele din creația artistică neo-eneolitică, prin faptul că ele reprezintă gâtul și capul întreg al taurului, cu coarcele orientate mai degrabă orizontal, dar și în sus. Nu este lipsită de importanță protoma care pare să redea și o înfățișare umană a taurului (G. Bodi, 2007, pl. IV/2), ceea ce o apropie de una dintre piesele mult mai caracteristice, descoperită la Ruginoasa. O importanță particulară o reprezintă pictarea vaselor cu protome de bovidee, fapt ce le potențează caracteristicile de sacralitate în cadrul manifestărilor religioase, din al căror *inventar* făceau parte. În fond, în aproape toate religiile preistorice și antice, taurul a fost asimilat forței, puterii irezistibile de factură cosmică, regeneratoare și fertilizatoare a pământului, a oricărei naturi de creativitate; nu stim dacă a trecut din religiile preistorice în acelea ale Antichității europene sau / și ale Orientului (inclusiv Îndepărtat – India), sau dacă în credințele religioase ale acestor populații și popoare reprezentarea sa a fost adaptată noilor elemente de spiritualitate. Găsim taurul, ca importanță majoră, în mileniul al III-lea a. Chr., întruchipat de zeul El, la patriarhii evrei de dinaintea lui Moise; aproape concomitent, statuile taurului sacru sunt prezente în arta religioasă a

Egiptului (Osiris), dar și în Mesopotamia (Sin, zeu lunar, deci ciclic), ori în Babilon (Enlil); un alt moment îl constituie existența Minotaurului în cultura Greciei minoice, dar și sub forma taurilor sacri ai lui Poseidon, sacrificiați din necesități alimentare (dar și din neștiință) de către însoțitorii lui Ulise, aspru pedepsiți de către divinitatea greacă a timpului; se pare că tot taurii îi erau consacrați și lui Dionysos (care avea și valențele virilității regeneratoare); însuși Zeus a luat înfățișarea unui taur alb ca zăpada, când a vrut să o seducă pe Europa (J. Chevalier, A. Gheerbrant, 1993, 337-342) și exemplele pot continua. Așadar, putem considera că în toate religiile vechi taurul era considerat un simbol al spiritului masculin, al puterilor elementare regeneratoare ale naturii întregi, al energiei sexuale, fertilizatoare (înfățișat ca emblemă a lui Shiva și Indra, în religiile vechi indiene), chiar ca simbol al ploii, în alte religii din a doua jumătate mileniului III a. Chr., sub forma dualității taur-trăsnet care aduce ploia fertilizatoare; același element celest apare în religiile sau în unele culte din America Centrală și de Sud, la eschimoși ori la boșimani, în Asia Mică, dar și în Asia centrală și Siberia, iar în ebraică, prima litera a alfabetului, *alef*, înseamnă taur și este simbolul lunii din primul pătrar (J. Chevalier, A. Gheerbrant, 1993, 337-342), așa cum apare Fecioara Maria, ca Mare Divinitate, în cadrul lunii din această etapă a creșterii sale.

După opinia noastră, preferința pentru reprezentarea taurului (sau, cum am văzut pe vasul antropomorf de la Hoisești, a berbecului), ambele *umanizate*, dar în detrimentul antropomorficului și fără atributele zoomorficului pe ceramica sau în plastica eneolitică rezidă tocmai în necunoscutul sacru al divinității masculine, sau în existența *canoanelor* religioase, care impuneau artiștilor-creatori de imagini ale sacrului, *substituirea* virilității umane prin cea animalieră, poate mai apropiată de cultul uranian, al soarelui, pe care îl vedem prefigurată la Ruginoasa, ca element important în evoluția ideilor și a credințelor. Pe un alt plan, dar tot în legătură cu ideea *substituirii* om-taur, în iconografia creștinismului, găsim asocierea Evanghelistului Luca cu taurul (bourul), ce vine din Vechiul Testament, unde, de obicei, animalul sacrificat în cadrul ceremoniilor cerute de Divinitate, dar și la anumite manifestări laice deosebite era *vișelul* (*cel gras*); de altfel, în perioada primirii Tablelor Legii de către Moise, poporul său își făcuse „chip cioplit” sub forma taurului (*vișelul de aur*) (M. Otte, 1993, 119-121). Nu trebuie să uităm nici faptul că, dacă se admite realitatea existenței *orantei* în imagistica feminină a creației plastice cucuteniene, trebuie găsită divinitatea *cerească*, spre care își ridică mâinile figurinele-divinități feminine. Această dualitate, masculin-taur – feminin-femeie își găsește cele mai reprezentative imagini (cu excepția celor din Paleoliticul superior, din grotă Chauvet, datată la 31.000 – 30.000 ani BP, ori de la La Madelaine – Tam, datate pe la 18.000 BP), pe pandantivul de la Bilcze Złote, dar și pe vasul de la Podei-Târgu Ocna (Fig. 69/2) ori la Căscioarele. În ultimele două situații vedem femeia-

divinitate plasată pe capul sau între coarnele taurului, deoarece acestea reprezintă un *univers*, în centrul căruia este situată Marea Mamă. Mai mult încă, putem să constatăm că sistemul monoteist al credințelor religioase nu apare odată cu religiile Antichității, ci în Preistorie, sub forma cuplului femeie-bizon (taur). Dar existența aceluiși cuplu, însă cu reprezentarea *femeie-berbec* o putem constata și în creația artistică-religioasă de la Hoiești-Iași. În acest cadru, trebuie să facem apel tot la unele identificări ulterioare epocii preistorice. După J. Chevalier și A. Gheerbrant (1993, vol. I, 185-186), berbecul „*simbolizează forța originară ce trezește omul și lumea care asigură refacerea ciclului vital, atât în primăvara vieții, cât și în celelalte anotimpuri ... În acest fel îl înțeleg astrologii, pentru care semnul Berbecului – pe care soarele îl străbate în fiecare an începând cu 21 martie, ziua Echinocțiului de primăvară – este o reprezentare cosmică a puterii animale (sau însuflețitoare) a focului, care este, în același timp, creator și distrugător, ... și care, pornind dintr-un punct central, se răspândește în toate direcțiile. Această forță de foc este asimilată țâșnirii vitalității primordiale, elanului primitiv al vieții, cu tot ceea ce un asemenea proces inițial are ca impuls pur și brut, ca descărcare răbufnitoare, fulgerătoare și neîmblânzită, ca pornire violentă, ca respirație incandescentă. Tradiția herme-
neutică spune că ne aflăm în prezența unui Logos, ale cărui sonorități sunt din aur și purpură (roșu), având afinități astrale cu Soarele și cu Marte*”. Vedem, deci, că artiștii cucutenieni au asimilat, spiritual, puterile (pro)creatoare ale unui animal cu valențe cosmice. Dacă raportăm elementele de religie cucuteniană în domeniu la unele religii ale Antichității, vom constata că, la egipteni de exemplu, zeul Knum este zeul-olar; modelând creația, inclusiv artistică (dar olăria este considerată una dintre cele trei elemente esențiale ale fenomenului neolitizării), el a fost asimilat berbecului (J. Chevalier și A. Gheerbrant, 1993, vol. I, 186-187; G. Posener ș.a., 1959, 178; T. G. H. James, 1988, *passim*), cu toate atributele înmulțirii turmelor, deținător al puterii, al forțelor ce asigurau perpetuarea a tot ce este viu, deci a șeptelului, dar și a oamenilor. Un lucru este impresionant – existența unor forțe divine (în accepțiunea comunităților preistorice și ale Antichității) cu valențe comune sau apropiate, pe imense spații geografice, ceea ce ne demonstrează încă o dată ideea că oamenii, indiferent de stadiul de civilizație, indiferent de civilizația arheologică denumită de specialiștii epocii moderne, căutau și găseau identități spirituale și religioase pentru rezolvarea unor necesități vitale existenței. Constatăm că, poate mai mult chiar decât taurul, berbecul a intrat în spiritualitatea multor popoare, din Africa, Asia, Orient, Europa. Astfel, dacă acceptăm că Venus de la Laussel, de vârstă paleolitică, a fost sculptată cu un corn („Venus à la corne”) de bour sau de berbec, în Europa de mai târziu (Galia), berbecul este creator, dar și distrugător (al porților cetăților asediate), iar forma spiralată a coarnelor sale vorbește o dată în plus despre ideea de evoluție și întărește valoarea de deschidere și

de inițiere evocată de V-ul oricăror coarne de animal. Berbecul reprezintă *inițierea*: e înzestrat cu grai și rațiune. El simbolizează forța psihică și sacră, sublimarea: zboară, iar lâna îi este de aur” (A. Virel, 1965, 174; cf. și J. Chevalier, A. Gheerbrant, 1993, vol. I, 187).

Dacă ar fi să rememorăm continua tendință a omului spre sacru, constatăm că în permanență omul s-a căutat mai întâi pe sine; ulterior, dar nu foarte târziu, omul a reprezentat animalele cu care se afla în conflict (grotele Chauvet, Lascaux – Franța, dar și celelalte sanctuare paleolitice – V. Chirica, 2006, 12-34); aproape concomitent, avem reprezentarea sacrală a femeii și taurului (Chauvet sau, după mai multe milenii, Madelaine des Albis, etc.). Reprezentarea elementului masculin sub forma deghizării, a *substituirii* (marii „vrăjitori” din santuarele de la Gabillou, Lourdes, Trois Frères – Franța (V. Chirica, 2006, 31, fig. 1) a devenit foarte necesară, căci, o spune și L. Blaga (1976, p. 133): „Idea unor puteri sau substanțe <magice> reprezintă, în ultimă analiză, o născocire a spiritului uman. Această născocire s-a dovedit a fi de-o persistență aproape incredibilă, dacă se ține seama de caracterul ei irațional, paradoxal, imposibil”, iar această *necesitate* a fost posibilă datorită condițiilor ostile de mediu, în care omul a fost nevoit să supraviețuiască. Citat de L. Blaga (1976, 126-127), Herder scria: „*Iată în sfârșit omul... în mijlocul unei lumi plină de dușmani și de primejdii mortale, o creatură firavă, fără arme naturale, pus în fața bestiiilor înzestrate cu colți și ghiare, cu blăni și piei cornoase, care erau de zece ori mai tari, mai iuți, ... gol, expus neajunsurilor tuturor intemperiilor și ale oricărei clime, căutându-și hrana...*”. După opinia lui Cl. Levi-Strauss (1989), arta creată de vânătorii paleolitici avea cea mai mică utilitate practică, dar cel mai mare impact în sistemul simbolurilor. Așadar, începând din Paleoliticul superior, trecând prin Mezolitic, arta și simbolurile se multiplică în Neolitic într-o manieră efectiv „revoluționară”, potrivit cu concepțiile, necesitățile, descoperirile, impunerile (canoanele) produse de „revoluția” specifică epocii noi a pietrei, în agricultură, în creșterea vitelor, în producția olăritului. În fond, „revoluția” neolitică nu este decât o „revoluție” a simbolurilor (J. Couvin, 1987, 1472-1480), iar aceste simboluri sunt strâns legate de fenomenul religios, mai ales în Preistorie. Căci, spune și M. Eliade (1994, 5) că „<religie> poate fi un termen util cu condiția să nu amintim mereu că el implică necesarmente credința într-un Dumnezeu, în zei sau în spirite, ci se referă la experiența sacrului și prin urmare are legătură cu ideile de *finiță, sens și adevăr*”. Este ceea ce am încercat noi să prezentăm, în mai multe studii, și anume, că sacrul a existat dintotdeauna (cf. *chipul* uman de la Makapangsgat, dar și altele, puțin mai recente – cf. M. Otte, 1993; A. Leroi-Gourhan, 1964), iar comunitățile umane, încă de la apariția lor au fost obligate să-și asume experiența sacrului prin „descoperirea” conștiinței de sine, element esențial al caracterului lor social, trăsătură semnificativă și specifică omului, care l-a deosebit pe acesta de restul întregului *sistem* animal al

lumii vii, ridicându-l deasupra acestuia. Acest fapt s-a întâmplat numai fiindcă *sacru* este un element constitutiv al conștiinței individuale și colective, nu un stadiu, o perioadă, o etapă, în ceea ce am putea numi „istoria conștiinței” umane sau a umanității, cunoscută, recunoscută și asumată ca trăsătură caracteristică a Omului, prin *trecere* și *transmitere*. Dar aici ar trebui să se facă apel la identitatea Femeie (Divinitate)= Pământ și Taur (Divinitate) = Cer, deci existența celor două *elemente*: Uranic – Terestru; în acest context, la fel de important ar fi să facem apel la toate credințele și practicile populațiilor preistorice, manifestate în legătură cu agricultura în toate componentele ei. În ceea ce ne privește, preferăm să propunem lectura unei excelente lucrări (A. Poruciuc, 2013), în care se procedează la un foarte interesant excurs în tradițiile unor popoare cu vechi activități agricole, cu privire la manifestările cultice oglindite în folclor și în alte creații populare locale sau regionale. Citând unele creații folclorice (colinde), și noi am apelat la aceste creații populare, atunci când am găsit legătura stabilită din vremuri de mult trecute, între Divinitatea feminină și Bour (taur) sau berbec („Berbecelu’ cel mai mare// Cu cornițele de-alamă// Și-n vârvu’ cornițelor// Șade Maica Domnului”// (colind din sec. XVII, de la Butea, jud. Iași, *apud* I. H. Ciubotaru, 2005).

De altfel, în ceea ce privește relația sacru individual – sacru colectiv, putem cita opinia unui mare exeget al religiilor, Th. Reinach (1905, 4-6): „*On a prétendu, il est vrai, que la religion individuelle n'est jamais que la répercussion de la religion collective dans la conscience d'un individu. Mais on pourrait soutenir avec tout autant de raison que la religion collective n'est actuellement que la somme, la moyenne ou le résultante d'un faisceau de religion individuelles. La vérité paraît être que ces deux formes de la vie religieuse sont aussi inséparables l'une de l'autre qu'elle sont en matière d'art le génie individuel et les grands courants collectifs, dont on ne saurait dire si le génie les détermine ou s'il est porté par eux. Ainsi, on résume, religion individuelle et religion collective sont deux formes en toute apparence éternelles et également légitimes du sentiment religieux. Malgré l'antagonisme que la théorie a voulu créer entre elles, malgré l'opposition qui s'est plus d'une fois dessinée dans la pratique, elles sont, en réalité, complémentaires et solidaires l'une de l'autre; elles se pénètrent, elles se fécondent mutuellement. Toujours la religion individuelle a pour point de départ, pour substratum, une croyance transmise et par conséquent collective; mais, toujours aussi, une fois caractérisée, elle cherche à se répandre, à rayonner, à se faire collective à son tour...*”.

„*La nivelurile cele mai arhaice de cultură (și de existență socială, adăugăm noi), a trăi ca ființă umană este de la sine un act religios, căci hrana, viața sexuală și munca au valoare sacramentală. Altfel spus, a fi – sau mai degrabă a deveni – om înseamnă a fi <religios>” (M. Eliade, 1994, 6). Așadar, într-o lume necunoscută,*

haotică pentru om și continuu amenințătoare, în permanent conflict cu el (M. Otte, 1993), doar experiența sacrului, practicarea acestei forme de trăire i-a netezit omului calea unei gândiri (și acțiuni) sistematice, de supraviețuire, prin asumarea superiorității față de întregul mediu natural înconjurător. De altfel, așa cum spuneam mai sus, chiar uneltele create de om au fost încărcate de tot ce însemna, pentru acea vreme, puterea sacralității, producând alte universuri de valori mitico-religioase (M. Eliade, 1991, 16). Omul începuse, odată cu producerea primelor unelte, să se știe, să se creadă că este un *demiurg*. El scotea din pământ (din albia minoră a râurilor uneori) bulgări de cremene, galeți din oricare alte roci, pe care le transforma în unelte și arme, cu care căuta să domine lumea care îl înconjura, și care îi era ostilă. Abia în Neolitic ostilitatea reciprocă se transformă în complementaritate și solidaritate mistică, dar nu obligatoriu și permanent reciprocă. Este aproape o certitudine că în Paleolitic omul își substituie animalele, sau se substituie acestora, iar dovada o avem în ofrandele depuse (și descoperite) în morminte, în creațiile de artă mobilă (cu reprezentări zoomorfe sau antropomorfe), sau în picturile din grottele-sanctuar (V. Chirica, 2006, 24-29).

S-a recunoscut de către specialiștii în cercetarea vieții comunităților umane paleolitice, că descoperirea și apoi folosirea *focului*, pe care același *om-demiurg* l-a creat pe la 500.000 BP, l-a făcut pe acesta să se recunoască pe sine a fi stăpânul, creatorul. Prin foc, omul a transformat lemnul în cărbune pe care îl folosește la nevoi casnice, dar și la pictarea animalelor, a întregului univers ce-l înconjoară, devenind, astfel, creatorul imaginilor, al *semnelor*, al lumii.

Makapansgat devine (din mai multe puncte de vedere, pentru cine acceptă interpretarea), recunoașterea celui *după chip și asemănare*, pentru prima dată în istoria de peste trei milioane de ani a devenirii umane.

Noi nu vom putea demonstra niciodată aserțiunile de mai sus, căci ideile și credințele nu sunt fosilizabile; existența ideilor, a ideologiei religioase la comunitățile umane paleolitice și neolitice este doar sugerată de realitățile arheologice; dar niciodată nu vom putea spune că am identificat, cu exactitatea datelor oferite de izvoarele scrise, detaliile riturilor, ale ritualurilor și mai ales acea ideologie religioasă a comunităților umane preistorice din orice arie geografică (M. Eliade, 1991, 18-25). „*Importanța unei idei religioase arhaice*, mai spune M. Eliade (1991, 25), *este confirmată de capacitatea sa de a supraviețui în epocile ulterioare*”. Din acest punct de vedere, constatăm că aproape toate *construcțiile* paleolitice în domeniul sacrului individual, dar mai ales colectiv, pot fi regăsite în întregul Neolitic, din vastul său areal istoric și temporar de dezvoltare. Potrivit lui A. Leroi-Gourhan (1964, 151), „*reprezentările* (artistice) *ascund un sistem extrem de complex și de bogat, mult mai complex și mai bogat decât s-ar fi putut imagina până atunci*”; aceasta cu atât mai mult în Neolitic (în cultura Cucuteni), unde avem o varietate mult mai mare de

simboluri, de imagini, de creații artistice, pe suporturile cele mai diverse: vase pictate sau cu decor adâncit ori în relief, plastică din lut ars, marmură, os, corn etc.

Principiul complementarității = masculin – feminin, al *coincidenței contrariilor*, principii sexuale și cosmologice, ce abundă la toate comunitățile umane preistorice, începând din Paleolitic (bour, bizon – femeie și până în Neolitic (M. Eliade, 1991, 31), trebuie invocat și este necesar pentru a explica misterul creației lumii și al regenerării sale.

Se pune și problema decorului meandric, prezent în decorul adâncit, pe suport de fildeș de mamut (Mezin-Ucraina etc.), dar și în decorul pictat al ceramicii cucuteniene, ca element de sacralitate a creației materiale. Dar el poate fi încadrat și în ceea ce M. Eliade a numit „funcția rituală a semnelor” (M. Eliade, 1991, 33), pe care le-am identificat într-o mare varietate de exprimare artistică, atât în Paleolitic, cât și în Neolitic (Fig. 69; Fig.70); acestea ar putea semnifica evenimente, anotimpuri (trecerea periodică a timpului), obiceiuri, vânătoare, sexualitate, moarte, puteri supranaturale, tot ca elemente ale sacralului, cu valoare simbolică în ceremonii, dar și cu anumite funcții în manifestările culturale (M. Eliade, 1991). De aceea se apreciază că nu vom cunoaște niciodată conținutul, valoarea, amploarea, desfășurarea efectivă a acestor manifestări sacre; dar, prin cunoașterea credințelor, a riturilor și ritualurilor, a obiceiurilor legate de anumite evenimente repetabile în viața comunităților de vânători, apoi și de agricultori și crescători de vite (prin analogii care merg până la identitate în ceremoniile comunităților umane actuale, de factură paleoetnografică), putem încerca să reconstituim unele manifestări culturale preistorice; considerăm însă, că nu putem să atribuim tuturor comunităților umane străvechi practici religioase, ritualuri cultice ori mitologice ale altor comunități aflate tot în stare de primitivitate.

Cunoașterea, experiența primară a sacralității Cerului și a fenomenelor cerești, atmosferice ar putea fi de natură să faciliteze exegeților actuali ai domeniului accesul la înțelegerea sacralității fenomenelor similare în Preistorie. „Moștenirea religioasă a Paleoliticului prezenta deja o configurație destul de complexă” (M. Eliade, 1991, 37), pe care, prin acel fenomen de *transmitere* a fost cunoscută și de comunitățile umane care s-au succedat în timp și spațiu, dar ar fi putut să fie redobândită de aceste comunități prin caracteristicile social-religioase ale omului ca entitate a lumii vii.

„Lucrând cu un silex sau cu un ac primitiv, legând piei de animale sau panouri de lemn, pregătind o undiță sau un vârf de săgeată, modelând o statueta de lut (sau din orice altă materie primă), imaginația decelează analogii nebănuite între diferitele niveluri ale realului: uneltele și obiectele sunt încărcate de nenumărate simbolisme, lumea lucrului – microuniversul care confiscă atenția meșteșugarului

(*creatorului, demiurgului, s. n.*) timp îndelungat – devine un centru misterios și sacru, bogat în semnificații” (M. Eliade, 1991, 43).

„Nu mai puțin considerabile au fost consecințele descoperirii agriculturii pentru istoria religioasă a omenirii. Domesticirea plantelor a prilejuit o situație existențială până acum inaccesibilă; ea a provocat creări și răsturnări de valori, care au modificat radical universul spiritual al omului” (M. Eliade, 1991, 47). Se evidențiază miturile de origine, existente la numeroase populații primitive, care practicau una sau ambele ocupații esențiale vieții neolitice: jerfa unei divinități, cu rememorarea asasinatului primordial, ce a constituit baza altor mituri ale primelor creații, ceremonii, manifestări cultice, de unde rezultă sacralitatea plantelor cultivate, ca fiind născute dintr-o divinitate, indiferent de modalitățile jertfirii acesteia. Astfel, în religiile agricultorilor, originea cerealelor este divină: prin hierogamia între divinitatea celestă și Mama-Pământ, dar poate că și printr-o altă acțiune mitică repetabilă – sexualitatea celor două personaje, rezultând moartea și învierea. Acestea sunt principalele motive pentru care, la societățile agricole, femeia și sacralitatea sa sunt ridicate la rangul de primă putere (M. Eliade, 1991, 48-49). Sunt necesare unele detalieri: am precizat (N. Iorga, 1988, 148; G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005, 58), dar și G. Childe (1966, 113-114) are o părere identică, pe care o regăsim și în Noul Testament (*Evanghelia după Ioan*, 12, 24), potrivit căreia „drama” bobului de grâu, care trebuie să *moară* pentru a da recoltă bogată se regăsește în practica ritualică a comunităților neolitice, atunci când statueta-divinitate a grâului era sacrificată pentru a determina învierea și multiplicarea roadelor pământului. Nu revenim asupra tuturor ideilor ce se desprind dintr-o analiză mai aprofundată a relației divinitate-femeie, atât în Paleolitic, cât și în Neolitic, pentru care există o destul de bogată literatură de specialitate (D. Monah, 1992; D. Monah, 2001; D. Monah, 2002; R. Alaiba, 2000; A. Nițu, 1980; Vl. Dumitrescu, 1974; Vl. Dumitrescu, 1979; V. Chirica, 2004; V. Chirica, 2006a; V. Chirica, 2006 b; G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005 și multe altele), inclusiv natura și specificul divinității, ori calitățile sacrale (*disponibilitățile*) atribuite femeii-divinitate în continuarea și multiplicarea vieții pe pământ, cu legătură aproape genetică a relației divinitate htonică-divinitate uranică. Considerăm necesar să prezentăm opinia unui mare specialist în problematica „nașterii” divinităților și relația acestui fenomen cu apariția agriculturii: J. Cauvin (1997, 43-105), care precizează, pe baza unor bogate reprezentări artistice, plastice, că se poate vorbi de o nouă religie a populațiilor neolitice sau chiar a celor în curs de neolitizare. Putem lua în considerație în primul rând relația Femeie-Taur: în imagistica Paleoliticului superior, Femeia era dominată de Taur; în sanctuarul de la Çatal Hüyük, femeia este reprezentată ca o adevărată divinitate: „en hauts-reliefs schématiques et monumentaux, elle domine ... le mur nord ou est des sanctuaires domestiques, bras et jambes écartés, y donnant naissance

à des taureaux (exceptionnellement des béliers) dont les bucranes sculptés, s'étageant sous elle, paraissent émaner d'elle (fig. 9 : 2)", continuând să aprecieze că „L'image du taureaux est également un thème quasi obsessionnel à Çatal Hüyük" (J. Cauvin, 1997, 51), și că „Sur toute la durée du Néolithique et dans tout le Proche et le Moyen-Orient, on rencontre donc, à travers des modes d'expression différents et les styles artistiques parfois contrastés, qui contribuent à différencier les cultures, une „idéologie" unique dont nous verrons d'autres exemples. Elle est organisée autour de deux symboles-clefs: l'un, féminin, a déjà forme humaine. Peut-être dérive-t-il des premières statuettes féminines connues dans le Paléolithique supérieur de l'Europe et répandues jusqu'en Sibirie? Ce qui est nouveau à présent c'est leur nombre, et aussi l'indice qu'il ne s'agit plus seulement d'un „symbole de fécondité", mais d'un véritable personnage mythique, conçu comme Être suprême et Mère universelle, autrement dit d'une déesse couronnant un système religieux qu'on pourrait qualifier de „monothéisme féminin" en ce sens que tout le reste lui demeure subordonné. L'autre, incarné par le Taureau, est masculin, mais d'expression encore essentiellement zoomorphe" (J. Cauvin, 1997, 52). Evident, ne aflăm la începuturile unei noi religii (poate chiar a unor noi reprezentări religioase, cu implicații profunde în sacralitatea populațiilor respective), datată, pe baza descoperirilor din stațiunea reprezentată, în mileniul VII a. Hr., căci la Ruginoasa, în etapa Cucuteni A3, Taurul are deja față umană, la fel ca și Berbecul pe care l-am găsit reprezentat, tot în relief, pe vasul de la Hoisești. În ceea ce privește ideea „monoteismului feminin" al lui J. Cauvin, noi l-am precizat deja. Oricum, după opinia lui J. Cauvin, „revoluția neolitică" are o origine culturală, o mutație mentală, deci o „revoluție" a simbolurilor (J. Cauvin, 1997, 95-105).

Noi ne-am obișnuit să considerăm comunitățile preistorice, neo-eneolitice (îndeosebi cucuteniene) ca fiind sedentare, dar apreciem că nu le-a lipsit acel „spirit migrator", moștenit și transmis de la populațiile precedente, și determinat de profunde schimbări climatice de la sfârșitul Tardiglaciului și începutul Holocenului (Optimul Climatic Postglaciului), cu numeroasele (deși scurte) oscilații climatice. În acest sens este interesantă mentalitatea de migratori a grupurilor umane, mai ales preistorice. În acest sens, R. Numelin (1939, 12) scrie că „il nous faut considérer les migrations des peuples comme une grande suite de mouvements ininterrompus. Tantôt, les vagues se gonflent et deviennent plus visibles; tantôt, elles se refluent; mais elles ne cessent jamais d'être mobiles. La *force interne* (s. ns.) de ces vagues ne connaît pas de repos: și la surface semble se calmer pour un temps, de petits déplacements de peuples n'en continuent pas moins à se produire: bandes ou tribus maintiennent leur pression sur des populations voisines, à travers des territoires mitoyens, lente infiltration dictée par les mêmes forces qui engendrent les migrations massives. Un peuple mis en mouvement entraîne d'autres, et les bande en marche

grossissent comme la boule de neige que l'on fait rouler". Așadar, mișcarea unor grupe, comunități sau populații numeroase rezidă în spiritul oamenilor respectivi, dar impusă de schimbări climatice, mai ales în Preistorie. De altfel, socotim important să cităm opinia unui alt specialist în domeniu (De Quatrefages, *L'Espèce humaine*, 133), antropolog francez, care aprecia că „la migration est un ardent désir de voyage que l'on découvre partout dans les races humains” (R. Numelin, 1939, 38). Evident, la populațiile preistorice au existat motivații magice și religioase, dar totul s-a bazat pe *spiritul migratoriu*, specific vremurilor paleolitice, și care s-a moștenit, prin *trecere și transmite* și de către populațiile epocii neolitice. În esență *spiritului uman* a fost în permanență căutarea, observația, dorința de cunoaștere, caracterul social al omului ca entitate a lumii vii, relațiile temporare cu alte comunități, prin care s-au transmis noi cunoștințe, poate tehnice, dar sigur și religioase (D. Saurat, 1933, *passim*), oricum, noi informații acumulate și transpuse mediului geografic local și zonal, în care trăiau, în cadrul demersului nostru, comunitățile cucuteniene.

M. Otte (1995, 5) apreciază că „il n'y a pas de religions sans le sentiment que certains forces dépassent la mesure de l'homme, de son action, de ses connaissances ou de sa pensée”, dar considerăm că este absolut necesar să revenim la afirmația lui A. Leroi-Gourhan (1976, 759): „*Est-il indispensable de parler de religion ... și l'on tien compte d'une spiritualité aux racines multiples, profondément insérées dans les différents domaines de la psychophysiologie des Anthropiens. L'homme, créateur d'outils, est aussi créateur de symboles d'expression verbale ou des formes symboliques, objets de nature insolite comme les coquilles et plus tard art figuratif. Avoir la certitude d'assister au développement des propriétés symbolisantes du cerveau des anthropiens est un privilège que les générations présentes doivent à la recherche préhistorique; tenter d'ordonner les faits pour que leur contenu corresponde aux valeurs qui résultent d'une maturation millénaire de la pensée occidentale est peut-être simplement poser un faux problème*”.

Îndeosebi în epoca neolitică oamenii au produs nu numai cele necesare vieții, dar au creat și *dieux d'argile* (Nándor Kalicz, 1970; V. I. Markevich, 1985; L. Tálás, 1987; M. Gimbutas, 1989; C. Louboutin, 1990), pentru a-și satisface necesitățile de viață religioasă, potrivit canoanelor stabilite sau impuse de sacralitatea vieții în perioada istorică de referință. Din acest punct de vedere, Dan Monah avea dreptate când afirma că, în faza Cucuteni B, elementele cele mai importante ale practicilor religioase sunt diferite de acelea din faza Cucuteni A.

Am prezentat unele repere din viața comunităților umane preistorice, îndeosebi în legătură cu activitățile practice, dar și cu acelea (mai ales) de viață spirituală și în acest sens am luat în considerație creația artistică a oamenilor, pe care am considerat-o de obârșie religioasă. O activitate prea puțin analizată a fost aceea

cu privire la amenajarea structurilor de locuire, în cadrul cărora structurile de combustie și atelierele de cioplire a pietrei, de confecționare a pieselor de artă sau/și de podoabă au avut un loc important.

Am constatat că, încă din zorii devenirii sale ca entitate a lumii vii, OMUL a căutat și a reușit să-și asigure existența în conflictul cu tot ce îl înconjură: mediul natural, adesea ostil, animalele carnivore, etc., toate acțiunile sale voite și conștiente având un singur scop: supraviețuirea. Existența comunităților umane a fost asigurată prin două elemente, ambele asigurate de mediul în care era obligat să trăiască: focul și adăpostul. Așa cum am încercat să dovedim, există dovezi arheologice cu privire la folosirea conștientă a focului pe la aproximativ 500.000 de ani, de către *Homo erectus* (prin descoperirile de la Chou-Kou-tien (China), dar și din alte locuri (O. Aurenche, 1995, 59-62; C. Perlés, 1977; C. Perlés, 1988, 386). Flacăra (lumina) și căldura focului (natural, dar și creat de om, deci ca acțiune conștientă, voluntară) au constituit elemente esențiale care l-au separat pe om de toate animalele cu care viețuia, împărțindu-și habitatele timp de sute de milenii.

Ca și în domeniul focului, omul a găsit *arthetipul* adăpostului tot în mediul environmental, căci a descoperit că peșterile constituiau adăposturi naturale de excepție; nu putem afirma cu certitudine că primele comunități umane au căutat peșterile doar pentru că instinctul de supraviețuire le impunea să locuiască aici; decizia comunităților umane a fost luată în funcție de mediul natural înconjurător, în sensul că au existat zone geografice unde oamenii nu aveau nevoie de adăposturi naturale împotriva frigului, vântului și ploii; doar acolo unde peșterile făceau parte din elementele mediului natural, oamenii le-au folosit, de multe ori aflându-se în concurență, îndeosebi cu ursul de peșteră.

Atunci când comunitățile umane au fost obligate să-și amenajeze adăposturi proprii, construcțiile puteau fi determinate tot de mediu (*l'environnement*): în mediile temperate, lemnul era materialul principal, cu care se amenajau colibe semi-îngropate, cu acoperișul pe un schelet de crengi; în mediile arctice, fără păduri, dar cu abundența diferitelor tipuri de roci, construcțiile de locuit erau amenajate cu ajutorul pietrei, care devine elementul esențial al structurilor; în mediile lipsite de piatră, dar și de păduri (pe marile întinderi loessice ale Europei centrale și de est), oasele marilor mamifere (îndeosebi erbivore) constituiau infrastructura amenajărilor (Fr. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999, 129).

Nici peșterile nu au fost abandonate definitiv, căci chiar și în aceste adăposturi naturale, comunitățile umane au fost obligate, probabil de vecinătatea marilor carnivore, să-și amenajeze adăposturi speciale; ne referim mai ales la descoperirile din grota Lazaret (Franța), datată în Paleoliticul inferior, fiind descoperite resturile unei structuri, în nivelul de locuire datat la 130.000 ani, care era încălzit de o vatră special construită (O. Aurenche, 1995, 59).

În interiorul oricărui tip de adăpost, mai simplu sau mai elaborat (ca organizare internă a spațiului locuibil, a materialelor de construcție, a destinației, etc.), erau amenajate structurile de combustie (pentru încălzit, prepararea hranei prin foc, pentru alte îndeletniciri, inclusiv tehnologice), ateliere de coprire a pietrei, de fasonare a materiilor dure animale (os, corn, dinți, cochilii etc.), locuri pentru dormit, etc. Un exemplu concludent îl oferă descoperirea de la Champrevèyres (Neuchâtel, Elveția), unde, în interpretarea dată de D. Leesch (1997), au fost rezervate spații speciale pentru cioplirea silexului, pentru tratarea pieilor, fabricarea celor mai diverse tipuri de unelte, inclusiv a lăncilor, cioplirea cornului de ren, prepararea obiectelor de podoabă, toate aceste ocupații casnice fiind identificate pe baza concentrațiilor de resturi de prelucrare, a deșeurilor, a altor categorii arheologice (Fr. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999, 129).

Nu vom proceda la o descriere, sumară sau detaliată a locuințelor paleolitice, nici nu vom căuta să identificăm acele elemente de specificitate a structurilor de locuire, amenajate prin inteligența și creativitatea membrilor comunităților umane, în cadrul campamentelor instalate, de regulă, în spații deschise.

Cele mai vechi amenajări au fost simple adăposturi, cu baza din pietre de diferite mărimi, „peretele”, de regulă oval, fiind constituit din crengi, căci nu s-au păstrat decât unele elemente din structura de bază. Au fost identificate astfel de amenajări la Terra Amata (Franta), Vertesszöllös (Ungaria), Ripiceni-Izvor (România), Pincevent (Franța), etc. (A. Leroi-Gourhan et M. Brézillon, 1972; R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994; Al. Păunescu, 1993; Al. Păunescu, 1999; O. Aurenche, 1995; V. Chirica, B. Minea, 2008, 99-130; Fr. Djindjian, 2013, 163-189, etc.). Constatăm că inteligența omului l-a ajutat să răzbată prin milenii, să supraviețuiască, să-și amenajeze structuri de locuire, prin a căror cercetare arheologică s-a putut constata existența ideii de creștere a confortului, de apărare față de mediul natural cu întregul său complex de factori.

Deoarece lucrarea noastră tratează, cum am căutat să demonstrăm, nu numai *viața*, ci și *moartea* la comunitățile umane din întreaga perioadă a Paleoliticului și Epipaleoliticului-Mezoliticului, vom încerca să realizăm o sinteză a celor mai importante elemente de rituri și ritualuri, de practici culturale legate de moarte, de *trecere* și *transmitere* asupra obligațiilor celor vii față de cei trecuți la lumea subpământeană. Folosim această sintagmă deoarece descoperirile arheologice, de la începuturile cercetărilor sistematice și până în prezent, aduc dovezi *numai* în legătură cu morții comunităților umane paleolitice și epipaleolitice-mezolitice, îngropați potrivit unor *canoane* devenite obligatorii; nu avem absolut nici o mărturie arheologică directă despre eventuale practici, a căror existență doar etnologii au încercat să o fundamenteze prin manifestări, cultice sau nu, dar observate la unele populații din secolele XVIII-XX, care trăiau încă în stare de primitivitate. În acest sens, trebuie

să facem unele precizări: personal, nu avem motive să negăm excesiv existența canibalismului (de exemplu) la unele populații, și pe care etnologii l-au prezentat corect sau cu interpretări (de literatură beletristică); dar nu avem nici motive (cu atât mai puțin) să exagerăm această posibilă practică de cult religios, de magie sau de alte manifestări ce s-ar putea pune în relație cu posibilele elemente de magie sau de religie preistorică. Numeroasele exemple se constituie în tot atâtea cazuri de violență *post-mortem*, scopul fiind de natură spirituală, indiferent de modalitățile practicilor, cu sau fără ritualuri specifice; noi preferăm să oferim un pasaj din cele scrise de René Girard (1995, 48) care precizează că „între violența sacrificială și violența nesacrificială, diferența este departe de a fi absolută, ea comportă chiar un factor arbitrar”, dar și din scrierile lui A. Leroi-Gourhan (1990, 65), care precizează că „*Le cannibalisme rituel est indémonstrable pour aucune époque du Paléolithique. Les documents suggèrent seulement que beaucoup d'hommes étaient laissés sans sépultures et dévorés, les uns par leurs semblables, les autres par les bêtes*”.

Dar tendințele de valorizare a unora dintre cei morți, la comunitățile umane paleolitice și epipaleolitice-mezolitice (despre care am scris în capitolele (*temele*) 4-7, se bazează, după părerea noastră, doar pe interpretări asupra unor descoperiri de fapte, gesturi sau manifestări funerare, pe care autorii săpăturilor arheologice (mai ales la începuturile acestor activități, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea), din neștiință, din ignorarea sau neobservarea unor realități arheologice, le-au interpretat eronat sau, din aceleași motive, le-au atribuit acelor manifestări considerate *cultice*, și pe care le-au cunoscut doar din scrierile etnologilor. Așa cum am precizat mai sus, oamenii din epoca paleolitică și epipaleolitică-mezolitică, poate chiar și din Neolitic-Eneolitic, căutau să potenteze posibilele trăsături ale unor manifestări și persoane-membri ai comunității, care se remarcă prin tot ceea ce ieșea din *normalul* comunității, timpului arheologic și/sau zonei geografice *cunoscute și apreciate* ca atare de către comunitatea umană însăși. Comunitățile umane, îndeosebi de vânători, dar și acelea agricole, au acordat morții o atenție specială, situație care se poate explica prin existența celor două elemente specifice numai *Omului*, ca entitate superioară a lumii vii: **1.** faptul că acesta avea sentimentul religios ca element esențial al comportamentului spiritual-ideologic; **2.** prin caracterul social al întregii sale vieți și activități, care se poate constata mai ales în practicile (pe care le considerăm de cult, de sacrificiu), ca manifestări ideologice la adresa celor morți.

În acest cadru, cel puțin două întrebări ar trebui să-și găsească răspuns: *se temeau oamenii de morții lor? Considerau ei moartea ca fiind reversibilă* (că cei morți puteau reveni printre cei vii)? Depunerea unor lespezi mai de piatră pe capul, pe toracele sau pe membrele celor morți, ar putea fi interpretată ca un fapt (gest) funerar prin care morții trebuiau să rămână definitiv în locul destinat de cei vii prin săparea gropii mormântului; în acest scop li se puneau ofrande de carne (în afara

oaselor, nu s-au păstrat alte dovezi), pentru asigurarea hranei în cazul revenirii la viață; li se ofereau și unelte de muncă (dar este de neînțeles că se puneau unelte chiar și unor copii sub 10 ani); li se ofereau și obiecte de podoabă, sau chiar piese de artă, unele foarte greu de prelucrat sau de procurat; unii (copilul de la Teshik-Tash, etc.) erau protejați *după moarte* cu ceea ce puteau amenaja cei rămași în viață; altora (copilului de la Lagar Velho) li se purifica groapa mormântului cu o creangă de *Pinus* (prin ardere, oferă foc, deci temperatură de *curățire*, dar și parfum, deci intervine, ca la Shanidar, elementul estetic); printre alte numeroase fapte și gesturi funerare pe care nu credem că le putem interpreta corect din lipsă de probe concludente în conformitate cu mentalitatea noastră, putem adăuga extraordinara bogăție de ofrande de piese de artă și de podoabă, depuse alături de cei morți; nu ne referim numai la mormântul triplu de la Sungir, din Rusia, ci și multe altele, unde celor morți li s-au oferit coliere sau centuri alcătuite din sute sau chiar mii de cochilii (Grimaldi – Grotte des Enfants, unde cei doi copii au fost înmormântați cu câte o centură alcătuită din peste o mie de cochilii perforate), aduse de la foarte mare distanță, dovadă certă a unor fapte și gesturi simbolice, funerare, prin care se manifesta atenția specială acordată celor morți. Ar trebui să mai avem în vedere faptul că la Chapelle-aux-Saints a fost cercetată o grotă în care au fost descoperite primele morminte neandertaliene din Franța; aici au fost identificate mai multe elemente de interes arheologic și ritual-religios: amenajări speciale, cu depunerea mortului în poziție pliată, asociat cu ofrande de oase de animale și cu unelte de piatră, ansamblul fiind considerat de către descoperitori ca un fapt deosebit de important: „*L’homme que nous avons trouvé a été intentionnellement enseveli*” (A. Bouyssonie, J. Bouyssonie, L. Bardon, 1909, 513-517). Descoperitorii au mai precizat faptul că, în această grotă *l’on serait venu faire de nombreux repas funéraires*, ceea ce demonstrează posibilitatea existenței unor practici mortuare și post-mortuare specifice, dar nu trebuie să uităm faptul că descoperirea și considerațiile au fost făcute la începutul secolului XX, de către preoții-arheologi. Dar această interpretare am găsit-o și mai târziu, în cadrul unor înmormântări de epocă mezolitică, când oasele găsite pe cenușa sau printre cărbunii din vetrele amenajate peste ”capacul” cutiilor de piatră (unde erau depuși morții) au fost apreciate ca reprezentând ”ospațul funerar”, pregătit cu ocazia înmormântării.

Au fost identificate morminte izolate (La Chapelle-aux-Saints), morminte duble (Spy), necropole (La Ferrassie, Zaskalnaya, Téviec, Hoédic, etc.), „gropi comune” (Atapueca, Krapina), dar și resturi de oase umane, ce par să fi fost lăsate (dar nu aruncate), nu depuse în mod conștient în amenajări speciale; în ceea ce privește prezența unor înmormântări de factura necropolelor sau a *gropilor* comune, în lipsa unor analize ADN, nu putem ști dacă s-au făcut încercări de stabilire a unor posibile relații de paternitate sau a eventualelor aspecte etnice ale celor morți și

îngropați. Pentru înmormântările din Paleoliticul mijlociu au fost realizate mai multe tentative de înțelegere a fenomenului funerar, dar acestea, ca și ideea antropofagiei (rituale sau laice), nu sunt decât interpretări ale unor fapte necunoscute. Interesant (și important) credem că este folosirea aceluiași amplasament pentru mai multe înmormântări, în mod cert necontemporane, care poate să demonstreze sacralizarea spațiului destinat în mod voit (prin acceptul comunităților) depunerii celor morți; dacă înmormântările aparțin unor grupuri umane relativ diferite, putem avea certitudinea că sacralitatea locului s-a transmis prin acel fenomen de transmitere a ideilor și cunoștințelor, în vederea asigurării *locului sacru* pentru cei *treceți* din viața terestră. Nu mai considerăm necesar să reluăm ideile prezentate deja în capitolele anterioare cu privire la fenomenul sacru al înmormântărilor, la depunerile de ofrande sau la ceea ce am numit *sacralitatea violenței* în viață sau după moarte, deoarece noi apreciem că acestea reprezintă fapte reale din viața, dar și din moartea membrilor comunităților umane paleolitice și epipaleolitice-mezolitice pe teritoriul întregului Continent. În ceea ce privește înmormântările din Epipaleoliticul-Mezoliticul de pe teritoriul României, facem apel la acelea de pe Valea Dunării: Ostrovul Corbului-Botul Cliuciului, în nivelul I, Schela Cladovei-La Canton (cu cele aproximativ 100 morminte de înhumație) (Adina Boroneanț, 2011, 129), dintre care unul părea să aibă urme de incinerare (V. Boroneanț (2000, 112), Ogradena-Icoana, Cuina Turcului, nivelul I, pentru a avea dovezile privind includerea spațiului carpatodunărean-nistrean printre descoperirile de pe teritoriul Europei, inclusiv cu privire la practicile și ritualurile funerare.

VIE ET MORT DANS LE PALEOLITHIQUE SUPERIEUR, EPIPALEOLITHIQUE ET MESOLITHIQUE DE L'EUROPE. LA SPIRITUALITE DES ENSEVELISSEMENTS. RESUME

Un traitement cohérent et à caractère interdisciplinaire de la problématique assumée impose tout d'abord la considération de la terminologie que nous avons l'intention d'utiliser: *sanctuaire, religion, art religieux, espace rituel et espace sacré* au niveau chronologique, culturel et cultuel du Paléolithique européen. Dans l'intention d'accorder la due importance à la création matérielle et spirituelle des communautés humaines préhistoriques (Paléolithique supérieur et Néo-Enéolithique), les archéologues sont arrivés à considérer l'existence des manifestations artistiques à significations religieuses tellement profondes qu'ils ont accepté qu'au niveau chronologique d'environ 30.000 ans BP il y a eu des sanctuaires dans lesquels les initiés manifestaient leur état de religiosité. Nous pouvons apprécier que seuls les initiés étaient attribués une catégorisation spéciale, et ont transformé les grottes près desquelles les communautés humaines habitaient en temples de la création artistique, à profondes valeurs spirituels, du sacré collectif. Les dictionnaires donnent approximativement la même explication du sanctuaire: *édifice religieux, en général endroit sacré, saint*. En ce qui concerne la notion de *religion*, certains spécialistes sont tentés à accepter l'idée de l'existence du phénomène religieux seulement dans les instances où l'on identifie les attributs de l'institutionnalisation, à monuments bâtis pour des buts sacrés, à hiérarchie, statuts spécifiques etc. A notre avis, le *fait religieux* et sa manifestation en tant que telle, même matérielle, est liée seulement à l'homme qui le pratique, à son orientation d'esprit, à son attitude mentale, de sorte que nous pouvons faire références seulement aux aspects idéologiques de la vie des communautés humaines paléolithiques.

Nous observons que l'état de sacralité, constitue le trait spécifique, manifesté par actes et actions voulues, par lesquels nous prenons en considération la création artistique. Nous apprécions qu'une autre précision s'impose: nous ne nous manifestons l'idée qu'à présent nous pourrions présenter, préciser, décrire les détails

des manifestations religieuses pratiquées par les communautés humaines préhistoriques. En directe association avec les pratiques religieuses de la Préhistoire, nous faisons la distinction entre l'espace rituel et l'espace sacré: l'espace rituel ne pouvait pas être, de manière obligatoire, équivalu, y compris par les locations de la manifestation, avec l'espace sacré. L'espace rituel peut devenir sacrés à la suite de la répétition des manifestations du sacré collectif, et par leur efficacité, constatée comme répétition des accomplissements requis; l'espace rituel, des grottes paléolithiques ou de l'extérieur de celles-ci, peut devenir ouvert au sacré, en fonction directe, à notre avis, de l'attitude des pratiquants, des initiés mais aussi peut-être d'un nombre encore plus grand d'adeptes, participants aux manifestations culturelles respectives.

A partir des plus simples éléments d'art, *les signes*, certains à rôle purement décoratif, mais aussi des *signes* à importance spirituelle, religieuse, il faut chercher le sens de quelques-uns des plus importants éléments artistiques de l'art du Paléolithique supérieur: la présence féminine; la présence masculine (chacune à plusieurs variantes de traitement – interprétation); le chasseur à rôle magique même la substitution de l'animal; d'autres manifestations à valeurs symbolique et sacrée: les enterrements.

La représentation des éléments à caractère religieux se réfère aux aspects de paysage végétal, symboles du passage inexorable du temps, mais aussi à l'image la plus suggestive de la présence de la divinité féminine ou masculine. La répétition de tels *signes* dans l'art paléolithique et dans celui énéolithique démontre que les encadrements sont corrects et aussi la *transmission* des idées religieuses.

En ce qui concerne l'association des scènes culturelles à la musique, on sait que le parler articulé a précédé les manifestations sonores de joie ou de tristesse. On déduit le fait que les premières expressions acoustiques ont été produites par des instruments à vent, du type des phalanges de renne, perforées, découvertes dans la grotte Aurignac, mais les expériences dans le domaine n'ont été réalisées que pendant le siècle qui a suivi à celui de la découverte, lorsque de tels objets se sont multipliés dans les espaces des niveaux d'habitat, surtout en association aux éléments d'art. On a démontré que les coquilles perforées de manière intentionnelle peuvent elles aussi produire des sons, mais nous ne pouvons pas apprécier que tous ces objets étaient déposés dans les tombeaux comme objets de parure et également comme des «instruments musicaux». Dans la catégorie des instruments à vent, pour produire des sons, on inclut les tubes en os, à un ou deux orifices, aussi bien à Isturitz (France) qu'à Geissenklösterle (Allemagne), mais dans le cadre de riches inventaires, considérés comme ayant une importance culturelle, on a identifié des tubes en os à plusieurs perforations longitudinales, du type des fifres d'aujourd'hui. A Poiana Cireșului - Pietra Neamț on a découvert plusieurs phalanges de renne,

perforées, et à Cosăuți, sur le Dniestr, des tubes qui auraient pu avoir le même rôle, raison pour laquelle nous avons inclus ces deux sites parmi les sanctuaires du Paléolithique supérieur européen.

Une autre modalité de produire des sons a été celle qui utilisait les os de mammoth, peints ou à motifs géométriques, surtout ceux disposés circulairement dans l'espace d'une habitation de Mezin, Ukraine, datée à 15.000 ans BP. En vertu de la répétition de certains motifs picturaux, Sergej Bibikov a créé la musique obtenue par percussion, que nous considérons comme possible modalité d'expression sonore dans le cadre des manifestations culturelles. On considère que dans le cadre des cérémonies religieuses des grottes peintes, la sonorité pouvait être aussi obtenue par la percussion des stalactites, et on induit même l'idée que les motifs picturaux de certains animaux, les modalités choisies pour les représenter (tête tournée, bouche ouverte etc.), pouvaient constituer des symboles du rituel religieux.

Une autre représentation est constituée par la représentation des mains, étant considérées soit une chorégraphie religieuse (H. Breuil), langage (qui n'a pas encore été décodé) ou message (A. Leroi-Gourhan, G. Bosinski). Nous voyons dans la représentation de la main d'autres éléments religieux aussi: la main qui *crée*, lorsque son image est attachée à toutes les créations artistiques; la main qui *protège*, lorsqu'elle est située en connexion avec des herbivores non féroces (Paglicci, Pech-Merle, etc.); la main qui peut *maîtriser* les animaux malignes (Chauvet, Arcy-sur-Cure); la main qui se *sacrifie*, peut-être pendant le chasse; la main à *puissances supérieures*, lorsqu'elle est rendue à déformations pathologiques, des doigts mutilés ou absents (Arcy, Gargas). Les représentations tellement nombreuses de Chauvet (plus de 500 signes), de Gargas (plus de 250, dont seuls 10 entiers), nous transmettent le message religieux de ces communautés humaines. La main qui *crée* été protégé, n'étant pas détruites pendant les cérémonies culturelles.

Concernant l'image de la femme, on peut observer plusieurs types de représentations, chacune à un *message* propre. Nous ne considérons pas que celles-ci rendent toujours l'*idée* de la fertilité et de la fécondité, tel qu'il a été généralisé par les archéologues, appréciant que cette corpulence a dépendu de certaines opinions de beauté des créateurs, comme exposants de certaines idées culturelles: les statuettes de la Willendorf, Lespugne, Gagarino etc., ou de la Moravany, Dolni-Vestonice, Kostienki etc., en totale opposition à celles de Gönnersdorf, Allemagne, ou Roche Lalande, France, gravées, à traits très sveltes. Il ne faut pas confondre l'état d'obésité et celle de gravidité, et les spécialistes obstétriciens-gynécologues ont déjà fourni de tels détails, bien qu'il y ait des statuettes où l'état de gravidité est bien exprimée (Kostienki XIII).

En ce qui concerne la gravure et la peinture paléolithique, nous pouvons constater l'évolution des représentations, à certaines identités dans l'art énéolithique. Tout d'abord, nous constatons la représentation de la divinité en position sexuelle, seule (Gabillou), ou en association au bison (La Magdelaine des Albis), seulement avec le corne de bison (Venus à la corne, de Laussel), ou avec la tête de bison peint au-dessus (Chauvet), mais aussi comme protectrice, en association à d'autres animaux (La Magdelaine des Albis, Anglis-sur l'Anglin, Pech Merle, Hochlenstein Stadel). La divinité peut être considérée comme protectrice de toute la vie, circonstance dans laquelle nous pouvons apprécier qu'aussi bien les cornes du bison que les cornes du bélier représentent un univers clos, au centre duquel se trouve la Grande Divinité protectrice.

Une autre série de représentations de la *Divinité Universelles* est découverte sur la plaque de Laussel et celle de Grimaldi, en ce qu'on a nommé «la coïncidence des contraires». En ces créations artistiques nous voyons la *sacralité de la procréation*, l'inconnu divin de cet acte, et c'est justement pour cette raison qu'à Laussel on a utilisé une plaque en calcaire à impuretés; ce n'est pas la réalisation qui est médiocre mais l'intention a été de suggérer une scène incertaine, pour marquer la sacralité du fait pas encore connu par la communauté religieuse de cette époque-là.

Une nouvelle interprétation des réalisations artistiques paléolithiques peut constituer l'*image interdite*, puisque le visage de la divinité féminine est soit complètement ignoré (la femme acéphale, à Gabillou, les statuettes dépourvues de tête de Kostienki I, ou dans l'art néo-énéolithique), soit très vaguement rendu, de sorte que l'établissement du caractère anthropomorphe féminin est dû au contour du corps de telle divinité. Comme interprétation, dans l'Ancien Testament, on affirme que voir Dieu est mortel pour les hommes.

Un traitement particulier de l'image féminine identifié dans les sanctuaires du Paléolithique supérieur, est constitué par l'*orante*, tel que l'indiquent les découvertes de Galgenberg, Geissenklösterle, et possiblement Laussel (le soi-disant *archer*), mais aussi sur la céramique ou dans l'art statuaire énéolithique.

Nous ne saurions omettre les *signes* qui avaient le rôle de marquer, par un triangle ou par une losange, l'image stylisée de la divinité féminine, qui accouche et nourrit. A ce propos, à notre avis, les pendentifs qui formaient le collier de Dolni Vestonice ne représentaient pas les seins de la femme, mai surtout le triangle génital, par lequel on donne vie.

L'homme est rendu en plusieurs hypostases: on a créé le *signe* de la virilité, le *phallus*, dans le décor gravé; souvent on a représenté le *Grand Sorcier*, à plusieurs modèles de réalisation. Même la première œuvre d'art, *L'homme à tête de féline*, de Hohlenstein-Stadel, rend l'idée de la *substitution*, en fait, des caractéristiques des animaux féroces. Nous pouvons interpréter la *substitution* en plusieurs modalités: le

remplacement de l'homme par l'animal de sacrifice, par la déposition rituelle des offrandes d'animaux chassés dans les tombeaux, et par l'essai de substitution culturelle de l'animal puissant ou féroce (lion, bison, cerf) par le chasseur. Les artistes ont représenté plusieurs scènes de telles substitutions, les détails étant moins importantes: pieds et sexe humains, à corps et cornes d'animal, corps humain et tête d'animal, en mouvement accentué, possiblement danse culturelle. Nous ne pouvons pas omettre la représentation de Fumane, dont le personnage pourrait tenir dans la main (mais les pieds peuvent appartenir à une scène de danse) un animal capturé. Il y a aussi des créations où l'homme – chasseur est représenté par les flèches tirées de son arc ou par les javelots jetés sur le gibier. Il faut retenir aussi que ce n'est qu'en deux représentations de la même époque (Gabillou et Lascaux) que l'homme est représenté en difficulté, en face de l'animal, chassé ou en attaque, avec la précision supplémentaire que dans le Puits de Lascaux, possiblement endroit - sanctuaire spécial, le bison est blessé et perd ses viscères.

Les communautés humaines tout à fait du Paléolithique supérieur ont accordé une attention spéciale aux morts et ce fait peut être expliquée, par deux éléments spécifiques exclusivement à l'*Homme*, comme entité supérieure du monde vivant: 1, l'existence du sentiment religieux; 2, par le caractère social de toute sa vie et son activité. Il est presque impossible à savoir la manière de réception de la mort dans les acceptions de la vie des communautés humaines anciennes, mais, à partir des découvertes archéologiques, nous pouvons avoir la certitude que les gens de l'époque paléolithique avaient une conscience de la mort. Nous ne savons pas si l'anthropophagie rituelle est née avec l'idée de la protection, conservation et récupération des potences du corps / de l'esprit des morts, ou beaucoup plus tard, après certaines clarifications d'ordre idéologique, comme reflet peut-être thaumaturgique, concernant les éventuelles valences de supériorité de ceux qui s'étaient imposés dans la vie sociale de la communauté; nous n'excluons pas la consommation rituelle du corps ou de parties du corps des morts, ou peut-être seulement de ceux qui, de leur vivant, présentaient des malformations pathologiques donc se trouvaient, idéologiquement, *en dehors* de la communauté (avec une possible connotation de supériorité, et non d'infériorité). Nous n'excluons non plus le cannibalisme, mais nous croyons qu'il s'agit d'idéologie, donc de mentalités spécifiques seulement à des communautés humaines isolées, et ce n'est pas notre intention de généraliser cette pratique en l'attribuant à toutes les communautés humaines et à toute la Préhistoire européenne. Mais nous n'excluons non plus l'hypothèse du cannibalisme de valorisation spirituelle, comme reconnaissance des vertus surtout idéologiques de ceux consacrés, tout comme nous n'excluons non plus certaines pratiques concernant le sacrifice de certains membres de la communauté, peut-être comme gestes ou comportement funéraire. Il est très probable que la mort

a été initialement perçue plutôt temporairement, comme une partie du sommeil, raison pour laquelle lorsqu'on a découvert des tombeaux à squelettes entiers, en position anatomique, ceux-ci démontrent que les morts étaient enterrés *dans la position du sommeil*.

A partir de l'idée que l'homme est né avec le sentiment religieux, nous pouvons apprécier que le phénomène du sacré ait constitué une réalité de la vie sociale de l'homme, à commencer par la Préhistoire ancienne. Les problématiques et les méthodologies de recherche, concernant les espaces géographiques et les plages géochronologiques nous offre une première image d'ensemble sur la complexité et la diversité des manifestations d'art mobilier et de leurs interprétations esthétiques, cognitives et/ou magique-religieuses, surtout lorsque de telles pièces, seules ou associées à des objets de parure, ont été déposées comme des offrandes dans les tombeaux des membres de la communauté. Les théories magico-religieuses situent le sacré à l'origine de l'art, comme objets ou images reproduites ou modifiées pour être adorées. A notre avis pas seulement toute la création artistique eût des connotations religieuses mais son origine même était religieuse. Les exégètes du phénomène ne doutent plus l'existence du fait religieux, du sacré individuel et collectif dans les respectives communautés humaines.

Du point de vue chronologique, les enterrements à caractère rituel, à rituels déjà bien établis, ont représenté un pas important dans l'évolution de mental collectif des communautés humaines. Dès le niveau chronologique des Néandertaliens nous constatons les pratiques d'enterrement, à dépositions d'offrandes, représentant des parties d'animaux chassés, ce qui constitue une première preuve de la suprématie de l'homme sur la nature hostile. Il était nécessaire de séparer la destinée de l'homme de celui des animaux chassés et consommés, par la suprématie du premier. La sacralisation de l'espace de la fosse du tombeau, comme univers de la spiritualité, devait démontrer que les morts étaient défendus par les rituels sacrés de l'inhumation, acquérant une valeur symbolique, *de passage*, et les offrandes avaient le rôle de souligner l'importance de la volonté humaine par rapport à leurs *semblables*. Encore plus, à Sungir, à Dolni-Vestonice etc., nous constatons une valorisation extraordinaire de l'enterrement comme sacralité du *passage*, comme hiérarchisation sociale, ou à charge spécifique, mise en évidence par des déformations pathologiques ou par n'importe quels traits qui les rendaient différents des autres membres de la communauté. La déposition des offrandes d'animaux a deux valences: la déposition rituelle de certaines parties du corps de l'animal chassé, et aussi la *valorisation* de celles-ci, par le traitement des dents, de l'ivoire, des cornes, la déposition rituelle de ces offrandes étant le signe de la totale supériorité totale de l'homme par rapport au milieu animal et l'environnement.

Il faut préciser que la domestication du feu a eu une signification extraordinaire pour l'histoire de l'évolution des communautés humaines paléolithiques, représentant la plus importante création de l'homme, à immenses effets spirituels et même dans le domaine du phénomène religieux parce qu'on considère que surtout au début le feu avait un rôle sociologique très important en ce qui concerne la socialisation des membres de la communauté (les hommes se ramassaient autour du feu pour se protéger et se présentaient les acquisitions réciproques), mais aussi métaphysique, par l'extension, l'accentuation des relations, de la conscience collective, des manifestations culturelles, d'adoration.

En ce qui concerne la chasse en Préhistoire, on sait le fait que les chasseurs gravettiens ont été les meilleurs chasseurs du renne; de même, que les chasseurs épigravettiens et mésolithiciens ont chassé spécialement le cerf. Il y a plusieurs explications: la première consiste dans les conditions environnementales, presque identique dans les diverses régions de l'Europe, pendant les périodes paléolithiques; par des fouilles archéologiques dans les campements communautés humaines, on peut établir plusieurs réalités concernant les modalités d'amplacement des habitations; la prédilection pour les zones géographiques; les micro-épisodes climatiques (par exemple, le climat périglaciaire pour quelques micro-régions géographiques), l'utilisation des matières dures animales – le bois de renne et de cerf – comme supports pour des outils, des armes, des objets de parure ou pièces d'art, même l'utilisation des bois dans le domaine de la spiritualité des enterments, etc. Mais, on a constaté l'existence des variations régionales: par exemple, en Europe méditerranéenne, le cerf est le gibier préféré par les communautés humains, et ses représentations artistiques, etc., sont plus nombreuses, mais l'Europe atlantique est dominée par la chasse du renne. En ce contexte, on constate que le cerf est un animal riche en symbolisme, comme, par exemple, le bison ou le renne dans les autres régions géographiques et civilisations préhistoriques.

Donc, une importance particulière est donnée par les découvertes paléozoologiques dans les niveaux d'habitat gravettien et épipaléolithique-mésolithique, qui s'étendent aussi à travers l'espace est-carpatique et la Plaine Russe, et dans presque toute l'Europe. Par exemple, nous considérons très importantes les découvertes de Mitoc-Malu Galben et aussi dans d'autres sites importants de la zone géographique européenne, à cause de leur caractère multifonctionnel (existence des espèces comme éléments de l'environnement, leur utilisation pour la nourriture, ou des peaux et des carcasses pour des constructions, des os et des cornes pour des créations artistiques ou dans le but d'aménagement à caractère de spiritualité).

L'espace est-carpathique de la Roumanie, situé entre les Carpates Orientales et le Prut, puis jusqu'à Dniestr, à lequel on ajoute la Plaine Roumaine (entre le

Danube et les Carpathes Méridionaux), est très bien recherché du point de vue archéologique. On a découvert plusieurs gisement à niveaux d'habitat gravettien et appartenant à l'Épigravettien (d'aspect méditerranéen) et au Mésolithique, avec un riche et varié matériel archéologique. Parmi les restes fauniques, c'est la catégorie appartenant au renne (Gravettien) et cerf (Épigravettien- Mésolithique) qui domine du point de vue statistique. Les communautés humaines ont utilisés le renne et le cerf pas seulement comme la nourriture, mais de même ils ont utilisés le bois pour le transformés en outils et armes et comme de supports pour les pièces d'art.

Dans le cadre chronologique du Paléolithique inférieur et moyen et géographique européen, nous mentionnons aussi les découvertes de restes humains, à possibles connotations de spiritualité du phénomène funéraire, d'Allemagne: (la mandibule de Mauer, datée à 650.000 ans ou les crânes de Steinheim, Ehringsdorf, Bilzingsleben; d'Hongrie, Vertesszöllos; en Grèce, Petralona; en Italie, les découvertes de la Grotte du Prince, Castel di Guido, Saccopastore, Venosa-Notarchirico, etc.; en France, les sites de la Grotte de l'Arago, Montmaurin, Terra Amata, Lazaret, Orgnac, La Chaise, Vergranne, Biache-Saint-Vaast, Fontéchevade, en Espagne à Cova Negra; en Grande Bretagne, Swanscombe, etc. Dans la grotte d'Arago, datée entre 450.000 et 220.000 ans, il y a de nombreux restes d'*Homo erectus*, en association à des outils et restes faunistiques; dans l'abri sous roche de La Chaise on a constaté une longue séquence d'habitats humains, à fragments crâniens de type néanderthalien et à industrie spécifique; à Montmaurin, dans un réseau karstique on a découvert des restes d'habitat à industrie et restes d'os humains d'aspect néanderthalien, ou plus ancien, dont on suppose qu'ils seraient datables dans l'interglaciaire Mindel-Riss.

Dans la plupart des cas il s'agit de la découverte de crânes ou seulement de mandibules, manifestation culturelle perpétuée dans le Paléolithique moyen, raison pour laquelle A. Leroi-Gourhan a proposé l'idée de l'existence d'un culte des mandibules, compte tenu du pourcentage des découvertes et de la constatation que parmi plusieurs catégories de restes osseux (dents, mandibules, maxillaires, os longs) d'animaux (loup, hyène, renard) et d'homme, on remarque les dents et les mandibules humains, en pourcentages de 60% et respectivement 20 %.

Pendant le Paléolithique moyen les vestiges se multiplient et on peut constater l'existence des aménagements spéciaux, destinés à la déposition des morts, pour leur protection, donc à spécification culturelle.

Par exemple, dans le gisement de La Ferrassie, dans plusieurs sépultures on a déposé 7 individus, dont 5 étaient des enfants; l'une des fosses rituelles avait le mort couvert d'une dalle en pierre décorée à cupules; D. Peyrony a précisé la découverte des deux adultes (un homme et une femme), déposés dans le périmètre de la couche culturelle, alors que dans deux petites fosses on a déposé un enfant de

10 ans, respectivement deux nouveaux-nés. On a dégagé d'autres sépultures, l'une étant couverte par une dalle en calcaire et contenant les restes d'un enfant âgé de 3 ans, dont la tête, sans mandibule, se trouvait à 1,5 m du reste du squelette. En outre, on a aussi constaté que toutes les tombeaux d'enfants étaient intensément affectés par diverses autres structures d'habitat. On a constaté l'attention accordée aux offrandes mortuaires: des outils en pierre, mais aussi des restes d'os ou même des bois de cerf, qui pourraient avoir une autre signification que les offrandes de viande (d'os), à savoir celle de substitution. Par exemple, à La Ferrassie, on a offert à un enfant de moins d'un an, 3 racloirs, à orientation symétrique par rapport au corps de celui-ci.

Nous n'avons pas mentionné toutes les découvertes de restes paléolithiques du territoire européen, mais on peut y ajouter ceux du Proche Orient et du Moyen Orient à impact majeur dans la tentative de déchiffrer les significations religieuses des pratiques mortuaires.

On peut constater que l'apparition du phénomène artistique et l'idée de la renaissance de ceux enterrés peut être constatée dès le Paléolithique moyen, si nous nous référons à la déposition du mort de Shanidar sur un „lit de fleurs”, ce qui implique les deux aspects: le sentiment de l'esthétique, mais aussi l'idée de la guérison et de sa résurrection. Nous constatons la volonté de l'homme de vivre éternellement, même la peur de mourir, comme élément spécifiquement humain, qui ont pu constituer la base de l'apparition du *fait* religieux.

On ne peut nier l'évidence de *gestes* volontaires sur les cadavres: de véritables tranchements du corps, avec le décharnement des membres, à actions intentionnelles sur les os longs ou les crânes (Petralona, Verteszöllös, Tautavel, Atapuerca, Bilzingsleben, Kulna etc.), mais nous ne pouvons pas interpréter comme étant à coup sûr liées aux aspects spirituels, aux rituels des enterrements ou de la mort au moins pour certains membres de la communauté. Même, on constate l'attention accordée aux enfants, par le nombre plus grand d'enterrements à aménagements spéciaux, en comparaison avec les tombeaux des adultes, et aussi la déposition de certains outils de valeur, mais que les enfants n'auraient pu tailler et utiliser, constituent une autre inconnue du phénomène funéraire pendant le Paléolithique moyen.

Pendant le Paléolithique supérieur on constate presque les mêmes pratiques du comportement funéraire, mais aussi des innovations. Des variations apparaissent en ce qui concerne la déposition et l'orientation des morts et surtout une grande variété des offrandes funéraires, etc.

En Europe, la déposition des offrandes funéraires était très importante pour les communautés de gravettiens et épigravettiens, surtout pour ces derniers, lorsque les dépositions mortuaires sont plus nombreuses et plus variées: *Cyclope neritea*,

Glycymeris violacenses, *Nassarius circumcincta*, *Nassarius gibbosula*, *Nassa* (*Arcularia*) *gibbosule*, *Nassa circumcincta*, *Nassa acrostyla* se trouvent dans la majorité des défunts. Nous ne pouvons pas savoir si les dépositions d'offrandes étaient faites selon des *canons* obligatoires, ou étaient aléatoires, peut-être aussi en fonction d'une certaine situation sociale de la communauté humaine respectueuse ou des défunts. Il existe des indices concernant l'existence du phénomène funéraire, de certaines différenciations en ce qui concerne les pratiques rituelles, surtout pendant la période magdalénienne, lorsque «l'inhumation se fait plus fréquente et qu'elle gagne tout le territoire paléolithique».

L'Épipaléolithique et le Mésolithique sont mieux représentés du point de vue des découvertes funéraires, étant identifiés plus de 50 gisements à sépultures d'inhumation, la plupart simples, mais à des aménagements spéciaux.

On a constaté l'existence des situations spéciales: dans la Grotte Continenza, le squelette gisait au centre d'un cercle de pierres, mais était décapité, évidemment de manière intentionnelle, parce que la tête n'a pas été trouvée dans le contexte de la sépulture; à Cueva Morin I et III, on a observé l'amputation de certaines parties anatomiques du corps du défunt, sans pouvoir préciser le moment de l'intervention anthropiques sur le mort. La triple sépulture de Sungir nous donne la possibilité d'analyser, même partiellement, son contexte idéologique et spirituel. Notre opinion est que nous pouvons être dans la situation de ces complexes procédures d'*initiation*, parfois si dures, que la mort de ceux soumis aux rituels pouvait intervenir (car il pourrait y avoir plusieurs rituels ou un seul rituel complexe, à plusieurs étapes d'exécution). Nous considérons qu'on peut accepter les cérémonies de *passage* comme faits réels. «L'initiation est une longue suite de cérémonies ayant comme objet l'introduction du **jeune homme** (souligné par nous) dans la vie religieuse: celui-ci sort pour la première fois du monde profane dans lequel il a passé son enfance, pour pénétrer dans la sphère des choses sacrées....On dit qu'à ce moment le **jeune homme** se meurt, car l'être qu'il était cesse d'exister et qu'une autre le remplace instantanément. Il renaît dans une forme nouvelle». Mais à Sungir une **petite fille** (souligné par nous) est morte aussi, d'âge similaire pas seulement le jeune homme. Donc, pouvons-nous accepter l'idée que là-bas un personnage féminin a aussi participé aux rituels de la purification, du passage par les étapes de l'initiation, une telle présence étant d'habitude interdite parmi les jeunes hommes? «Des initiations féminines existent aussi», affirme M. Eliade, donc nous n'excluons pas la possibilité que la petite fille de Sungir fût la victime des rituels qui pouvaient être encore plus compliqués, plus durs, car accédant au statut de femme, elle a accès complet et illimité à la sacralité, y compris à la sacralité de la procréation et à l'accouchement.

L'initiation, comme la mort, comme l'extase mystique, comme la connaissance absolue, comme la croyance, en Judéo-Christianisme, équivaut à un passage d'un mode d'être à un autre et réalise une véritable mutation ontologique. Les rites et rituels de l'initiation ont été multiples, variés, même s'ils se basaient au début sur une idéologie commune des populations qui les pratiquaient.

Donc, la vie et la mort dans les communautés humaines, dans la Préhistoire, se caractérise par la violence, à partir des plus élémentaires nécessités de subsistance: l'assurance de la nourriture animale, même végétale, qui est due à la violence directe ou indirecte. Nous pouvons ou non accepter l'existence de la *violence primordiale*, comme sacrifice assumé ou dû à la communauté, par lequel le monde vivant est apparu, même si le premier élément sacrifié a été ou non une divinité, mais qui a généré la vie par l'acceptation et l'accomplissement de la mort.

La violence est indissolublement liée à la mort; elle la préface, la détermine la plupart de fois, encore plus, la violence peut continuer même après la mort physique de l'homme. Nous nous référons surtout aux pratiques et rituels de certaines communautés humaines préhistoriques, liés au cannibalisme de la sacralisation du mort, mais aussi de ceux qui cherchaient ou imposaient la sacralité, y compris par la consommation des éléments devenus ou considérés sacrés. Dans la littérature de spécialité nous trouvons assez d'exemples qui démontrent que souvent mêmes les *rites de passage* étaient violents et finissaient par la mort des praticiens, et aussi à l'égard d'autres modalités ou éléments de pratique du sacré, y compris par les «spectaculaires» rituels des sacrifices, dans toute leur complexité.

En faisant appel aux découvertes archéologiques, telles qu'elles ont été relevées par les découvreurs ou les spécialistes qui leur ont consacré divers aspects du phénomène vie – mort pendant le Paléolithique, nous devrions commencer notre étude par la découverte de Cima de los Huesos, Atapuerca, Espagne, datée à approximativement 350.000 ans B.P., avec les 30 squelettes appartenant à *Homo erectus*, mais présentant un seul individu enterré avec une offrande représentée par une biface en quartzite, ou par les 30 autres squelettes découverts à Krapina, Croatie, d'âge plus tardif, de type néanderthalien. On peut poser un autre problème important: la possible anthropophagie rituelle de ces paléolithiques de l'Europe, d'autant plus que des découvertes similaires (des os humains isolés, à traces de consommation alimentaire) ont été faites dans d'autres sites moustériens. Ces découvertes démontrent l'existence de la violence de groupe, mais on ne peut en déterminer avec certitude les causes; nous avons apprécié que dans le cas de ces sites - nécropoles collectives il pourrait s'agir de massacre de possibles envahisseurs, jetés dans une *fosse collective* sans exclusion pour autant l'existence de certains éléments de cannibalisme (non d'anthropophagie rituelle) de facture laïque. Il existe des mutilations réelles: l'arrachement des dents, l'amputation des doigts coupés,

même des mains déformées, ces demières étant *éternisées* sur les murailles des cavemes - sanctuaires du Paléolithique supérieur européen, parce tout ceci est chargé du symbolisme de la mort, tout le rituel étant mis sous le signe du sacré, par lequel on décide la renaissance mystique, mais passant aussi par l'une ou plusieurs phases de la Mort, d'où renaît un nouvel homme, préparé pour la vie laïque, profane, mais aussi sacré. De la sorte, dans l'ensemble du phénomène de l'initiation, la mort physique de l'initié peut se produire, suite à laquelle toute la communauté, assistant au déroulement du *passage*, s'assume les conséquences, donc l'enterrement avec le faste possible, avec une grande et variée richesse d'offrandes. Donc, on pourrait expliquer l'inégalable richesse et variété des offrandes avec lesquelles on a habillé les morts de Sungir (et d'autres sépultures). Mais, parce que les deux enfants / jeunes au seuil de la puberté n'ont pas pu passer le seuil entre la vie et la mort physique, devenant des sacrifiés des croyances de la communauté, celle-ci les a enterré avec la croyance à la résurrection; la preuve en est la quantité d'ocre rouge, déposée sur le corps (ou les vêtements) de l'adulte, et aussi le fémur humain, vidé du contenu naturel et rempli d'ocre rouge, du périmètre de la sépulture du garçon. Nous sommes d'avis que ce n'est qu'à partir du Paléolithique supérieur que nous pourrions avancer avec un plus haut degré de certitude l'idée de l'existence de rituels concernant la religiosité du phénomène funéraire, avec tous ses composants, notre démarche étant concentrée sur la violence, comme fait social et sacré, assumé par toute la communauté humaine.

LEGENDE DES ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Bilzingsleben (d'après J. K. Kozlowski, 1992).

Fig. 2. Atapuerca. 1, biface; 2, sépulture (d'après Cl. Masset, 2000).

Fig. 3. Guattari. Crâne neandertalien isolé dans un cercle de pierres (d'après Cl. Masset, 2000).

Fig. 4. La "masque" de Roche-Cotard (d'après J.-C. Marquet, M. Lorblanchet, 2000).

Fig. 5. Le chasseur de Grotte Fumane (d'après A. Broglio, G. Dalmeri (a cura di), 2005).

Fig. 6. Séquences de référence du domaine est-carpatique. 1, lœss; 2, limon sableux; 3, sable limoneux; 4, sable; 5, débris crayeux; 6, cailloutis; 7, calcaire; 8, limon argileux; 9, limon humifère; 10, limon légèrement humifère; 11, horizon brunifié bioturbé; 12, krotovine; 13, limon gris clair (gley de toundra); 14, hydroxydes de fer; 15, coin de glace; 16, Moustérien; 18, industries de transition; 19, Aurignacien; 20, Gravettien ancien ou moyen; 21, Gravettien supérieur à pointes à cran; 22, Épigravettien et industries assimilées; 23, artefacts atypiques. Arch., Archéologie; Environ, environnement; P, périglaciaire avec gel profond ou permafrost actif; A, arctique; SA, subarctique; B, boréal; Interst, interstades; Mol, Molodova; MG, Malu Galben; Cos, Cosăuți; Gr, Gravettien; Au, Aurignacien (d'après M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007, p. 34).

Fig. 7. La séquence est-carpatique de ± 55.000 à 10.000 BP: schéma corrélatif. Abréviations: H, Holocène; Lo, lœss; LS, lœss sableux; Lm, limon; SL, sable limoneux; Mol, Molodova; MG, Malu Galben; Cos, Cosăuți; Arch., Archéologie (d'après M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

Fig. 8. Schéma corrélatif des séquences lœssiques du Danube moyen et du domaine est-carpatique; comparaison avec la séquence GRIP ss90sea des glaces du Groenland. Abréviations: GL, stades glaciaires; POM, Poméranie; FR, Francfort; BRAND, Brandebourg; DO, épisodes Dansgaard-Oeschger; H1 à H4, événements de Heinrich; G1 à G6-7, gleys de toundra; Ka, Kamegg; Grub, Grubgraben; Will, Willendorf; Lang, Langmannersdorf; Ag, Aggsbach; La, Langenlois; Kr, Krems; Alb, Albenndorf; Stz, Stratzing-Galgenberg; Gro, Grossweikersdorf; KH, Krems-Hundssteig; KK, Klein Kirchen (Regensburg); DV, Dolni Věstonice; Pavl, Pavlov; DV br, Dolni Vestonice (briqueterie); Str, Stranska Skala; Mil, Milovice; NC, Nitra Cerman; Petr, Petrkovice; ML, Moravany-Lopata; Pred, Predmosti; Bo, Bohunice; Ve, Vedrovice (Szélétien); Sp, Spadzista; Mag, Magdalénien; Ép, Épigravettien et faciès associés; Grav sup, Gravettien supérieur à pointes à cran; Grav + Pavl, Gravettien et Pavlovien; Au, Aurignacien; Boh, Bohunicien; PSI, Paléolithique supérieur initial; Mol, Molodova; M-MG, Mitoc-Malu Galben; MG, Malu Galben; Cos, Cosăuți (d'après M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007, p. 37).

Fig. 9. Les séquences lœssiques d'Europe centrale et Sibérie (Kurtak) distribuées selon la chronologie calendaire de la séquence GRIP ss09sea. Symboles graphiques: 1, lœss; 2, limon lœssique; 3, sable limoneux; 4, lœss sableux; 5, horizon humifère; 6, horizon légèrement humifère bioturbé; 7, sol brun (horizon B); 8, horizon brunifié

bioturbé; 9, horizon gris clair (gley de tundra); 10, coin de glace; 11, fente de gel (d'après M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007, p. 40)

Fig. 10. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Aurignacien I. Grattoirs carénés (d'après M. Otte, V. Chirica)

Fig. 11. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Aurignacien I. Grattoirs à museau (d'après M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

Fig. 12. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Aurignacien I. Burins dièdres (d'après M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

Fig. 13. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Aurignacien I. Burins carénés (d'après M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

Fig. 14. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Gravettian I. Pièces litiques (d'après M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

Fig. 15. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Gravettian I. Pièces litiques (d'après M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

Fig. 16. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Gravettian II. Pièces litiques (d'après M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

Fig. 17. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Gravettian IV. Pièces litiques (d'après M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

Fig. 18. Objets de parure, outils et armes: Ostrovu Banului (1, 5-10, 12-13); Ogradena-Icoana (2-4); Cuina Turcului (15-20) (d'après V. Boroneanț, 2000).

Fig. 19. Pièces d'art: Cuina Turcului (1-19, 11-13); Climente II (10, 14) (d'après V. Boroneanț, 2011).

Fig. 20. Cuina Turc ului. Objets de parure appartenant à la couche I (1-16) et II (17-19) tardigravettien (d'après Al. Păunescu, 2000).

Fig. 21. Cuina Turc ului. Pièces d'art appartenant à la couche II, tardigravettien (d'après Al. Păunescu, 2000).

Fig. 22. Cuina Turc ului. Outils et armes en os, appartenant à la couche II, tardigravettien (d'après Al. Păunescu, 2000).

Fig. 23. Composition: l'image sacralisée de la femme et du taureau celeste. Crotte Chauvet. Aurignacien (d'après J. Clottes (sous la dir. de), 2001).

Fig. 24. Le tombe triple de Sungir (d'après J. K. Kozłowski, 1992).

Fig. 25. Venus à la corne et Carte à jouer de Laussel (d'après V. Chirica, G. Bodi, C. -V. Chirica, 2012).

Fig. 26. Grotte Paglicci. Décor incisé sur des os (d'après A. Palma di Cesnola, 1988)

Fig. 27. L'image interdite. Statuettes féminines de Kostenki I (1) et Willendorf (2) (d'après Cl. Cohen, 2003).

Fig. 28. Représentation de la main. Gargas (d'après A. Leroi-Gourhan, 1965).

Fig. 29. Représentation de la main Chauvet (d'après J. Clottes (sous la dir. de), 2001).

Fig. 30. Représentation de la divinité féminine. Gonnarsdorf (d'après G. Bosinski, 1990).

Fig. 31. La Grande Déesse comme *orante* dans l'art paléolithique (1, 3) et néo-éolithique (2). 1, Geissenklosterle (d'après G. Bosinski, 1990); 2, Birlălești (d'après D. Monah, 1992); 3, Galgenberg (d'après Ch. Neugebauer-Maresch, 1995); échelles différentes.

Fig. 32. *L'image interdite* de la Grande Déesse dans l'art paléolithique (2, 3) et néo-énéolithique (1, 4, d'après D. Monah, 1992). 1, Iablona; 2, Malta; 3, Savignano (d'après V. Chirica, 2004); 4, Poduri; échelles différentes.

Fig. 33. Chtonien – Uranien dans l'art et les religions préhistoriques. 1, Bilcze Zlote; 2, Târgu Ocna (d'après V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, 2010).

Fig. 34. Vase anthropomorphe avec la représentation du bélier humanisé. Hoisești-La Pod (d'après D. Boghian, 1996-1997).

Fig. 35. La Vierge Marie représentée entre les bois du taureau céleste (d'après V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008).

Fig. 36. *L'image interdite* de la Grande Déesse dans l'art paléolithique (1, 2) et néo-énéolithique (3-5) (d'après V. Chirica, 2004).

Fig. 37. Violence *post mortem*: Kebara (d'après B. Maureille, 2004).

Fig. 38. L'enfant de Lagar Velho (1, 2); Mas-d'Azil: crâne féminine à les orbites garnies de rondelle d'os (3). (1, 2, d'après J. Zilhão, & E. Trinkaus, 2002; 3, d'après A. Leroi-Gourhan, 1990).

Fig. 39. Dolni Vestonice. Statuettes animales en argile cuite (d'après M. Otte, 1999).

Fig. 40. L'accompagnement de bois de cerf et ocre rouge. Hoëdic (Bretagne), d'après M. Otte, 1999.

Fig. 41. L'accompagnement de bois de cerf et ocre. Bøgebakken (Danemark) (d'après M. Otte, 1999).

Fig. 42. Homme-Lion de Hohlenstadel (d'après V. Chirica, 2011).

Fig. 43. Substitutions. Les grands sourciers de grottes de France (Grabillou (1), Lourdes (2), Trois Frères (3); Magdalenien (d'après V. Chirica, 2006).

Fig. 44. La Grande Divinite en association avec les animaux; 1, Hochlein-Stadel; 2, Angis sur l'Anglin (d'après G. Bosinski, 1990); 3, La Magdalaine des Albis (d'après V. Chirica, G. Bodi, C.-V. Chirica, 2012).

Fig. 45. Représentation de la main. 1, Grotte Le Fuente de Salin; 2, Grotte Pech Merle (d'après V. Chirica, G. Bodi, C.-V. Chirica, 2012).

Fig. 46. La Ferrassie, sépulture no. 5, enfant accompagné de 3 racloirs; 2, Le Moustier, sépulture no. 2, ossements et silex (d'après M. Otte, 1996).

Fig. 47. Brno 2. Rondelles associés aux défunts (d'après M. Oliva, 2002).

Fig. 48. Brno 2. Rondelles associés aux défunts (d'après M. Oliva, 2002).

Fig. 49. Grotte de Remouchamps, reconstitution d'un collier (d'après M. Dewez, 1987).

Fig. 50. Sungir, offrandes (d'après J. K. Kozłowski, 1992).

Fig. 51. Offrandes de Kostenki 15 (d'après A. Sinitsyn, 2004).

Fig. 52. Kostenki 18. „Cenotaphe” (d'après A. Sinitsyn, 2004).

Fig. 53.1, Grotte des Enfants, III; 2, Paglicci; 3, Grotte des Enfants, IV (d'après A. Palma di Cesnola, 2003).

Fig. 54. Sépultures: 1, Abri Tagliente; 2, Vado all'Arancio; 3, Arene Candide I, II, IV, Va, Vb, Via, VIB, VII (d'après A. Palma di Cesnola, 2003).

Fig. 55. Sépulture d'Arene Candide; A, B, C, D, pendentifs en ivoire (d'après G. Giacobini et G. Malerba, 1995).

Fig. 56. Sépultures d'Arene Candide (d'après F. Martini, L. Sarti, 1990).

Fig. 57. Sépulture de Grotte Continenza (d'après R. Grifoni Cremonesi, 2003).

Fig. 58. Distribution géographique des tombes et la position des squelettes en France (d'après G. Quéchon, 1976).

Fig. 59. Mitoc-Malu Galben. 1, amulette en cortex, décorée; 2, pendentif en os.

Fig. 60. A, Quafzeh; B, Techik-Tash; C, Skhul V, ossements animaux, associés aux défunts (d'après M. Otte, 1996).

Fig. 61. Canines de cervidés et éléments de parure, dans les sépultures du Paléolithique supérieur d'Europe (d'après P. Binant, 1991).

Fig. 62. Coquillage utilisé comme objets de parure dans les sépultures du Paléolithique supérieur d'Europe (d'après P. Binant, 1991).

Fig. 63. Violence *post mortem*: 1, l'enfant „jeté”; 2, crâne féminine à les orbites garnies de rondelle d'os; 3, position fortement repliée (1, 3, d'après P. Binant, 1991; 2, d'après A. Leroi-Gourhan, 1990).

Fig. 64. Dolni Vestonice, sépulture triple, d'après J. Jelinek, 1992

Fig. 65. Violence *post mortem*: position fortement repliée. 1, Bruniquel; 2, Dolni Vestonice (d'après P. Binant, 1991).

Fig. 66. Violence *post mortem*: blocs en pierre déposés sur les squelettes; 1, Grotte Continenza (d'après R. Grifoni Cremonesi, 2003), 2, Paglicci (d'après A. Palma di Cesnola, 2003).

Fig. 67. La Grotte Los Canes, sépulture no I, d'après P. Arias Cabal et M.-D. Garralda, 1996).

Fig. 68. La Grotte Los Canes, sépultures, d'après P. Arias Cabal et M.-D. Garralda, 1996.

Fig. 69. *Signes* dans l'Art paleolithique (d'après V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008).

Fig. 70. *Signes* dans l'Art paleolithique et neolithique (d'après V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008).

Fig. 71. Saint-Germain-la-Rivière. Sépulture en ciste. Magdalénien moyen. (d'après D. Sacchi, 2003).

Ilustrație

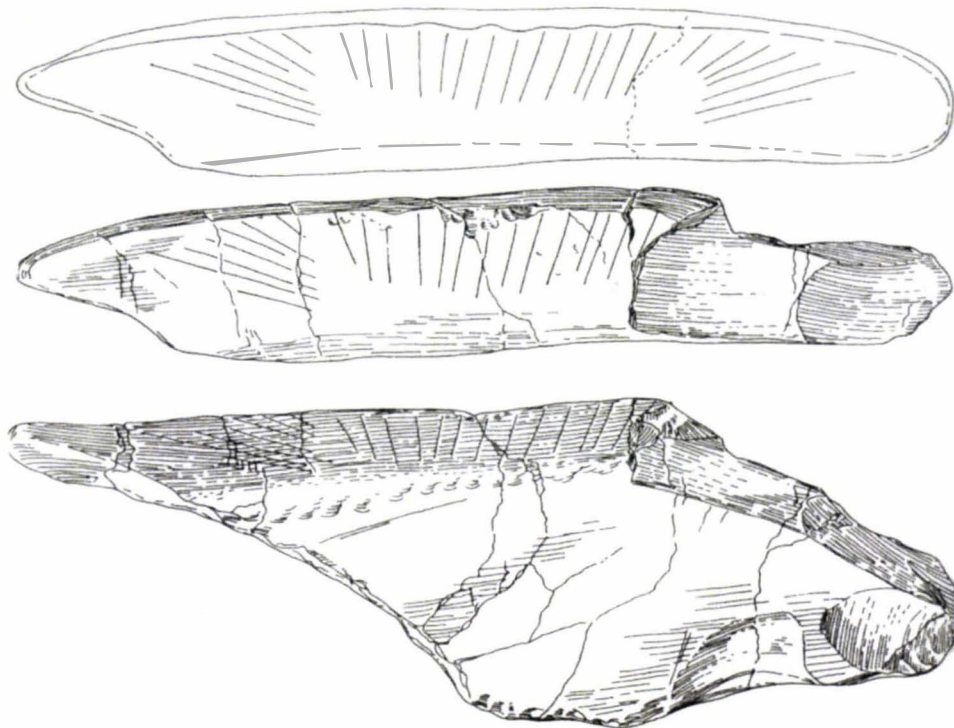

Fig. 1. Bilzingsleben (după J. K. Kozłowski, 1992).

Fig. 2. Atapuerca. 1, bifacială; 2, mormântul (după Cl. Masset, 2000).

Fig. 3. Guattari. Craniu de neandertalian, depus într-un cerc de pietre (după Cl. Masset, 2000)

Fig. 4. "Masca" de la Roche-Cotard (după J.-C. Marquet, M. Lorblanchet, 2000).

Fig. 5. Vânătorul din grota Fumane (după A. Broglio, G. Dalmeri (a cura di), 2005).

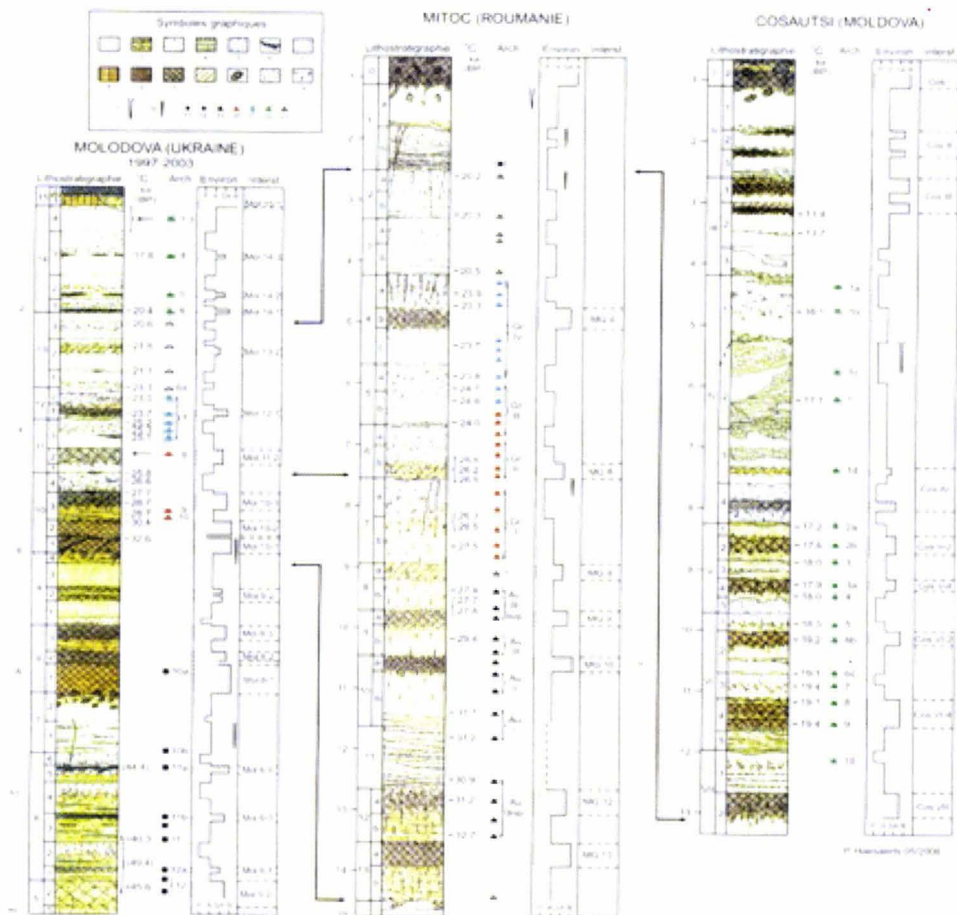

Fig. 6. Secvența referințelor domeniului est-carpatic. 1 loess; 2, lut nisipos; 3, nisip lutos; 4, nisip; 5, fragmente cretoase; 6, prundișuri; 7, calcar; 8, lut argilos; 9, lut cu humus; 10, lut cu puțin humus; 11, orizont negricios bioturbat; 12, crotovine; 13, gleis de tundra; 14, hidroxizi de fier; 15, pene de gheață; 16, Musterian; 18, industrie de tranziție; 19, Aurignacian; 20, Gravettian vechi sau mijlociu; 21, Gravettian superior cu vârfuri *à cran*; 22, Epigravettian și industrii asimilate; 23, artefacte atipice. Arch., Arheologie; P, Periglaciuar cu îngheț sau permafrost. A, arctic; SA, subarctic; B, boreal; Interst., interstadii; Mol., Molodova; MG, Malu Galben; Cos., Cosăuți; Gr, Gravettian; Au, Aurignacian (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007 p. 34).

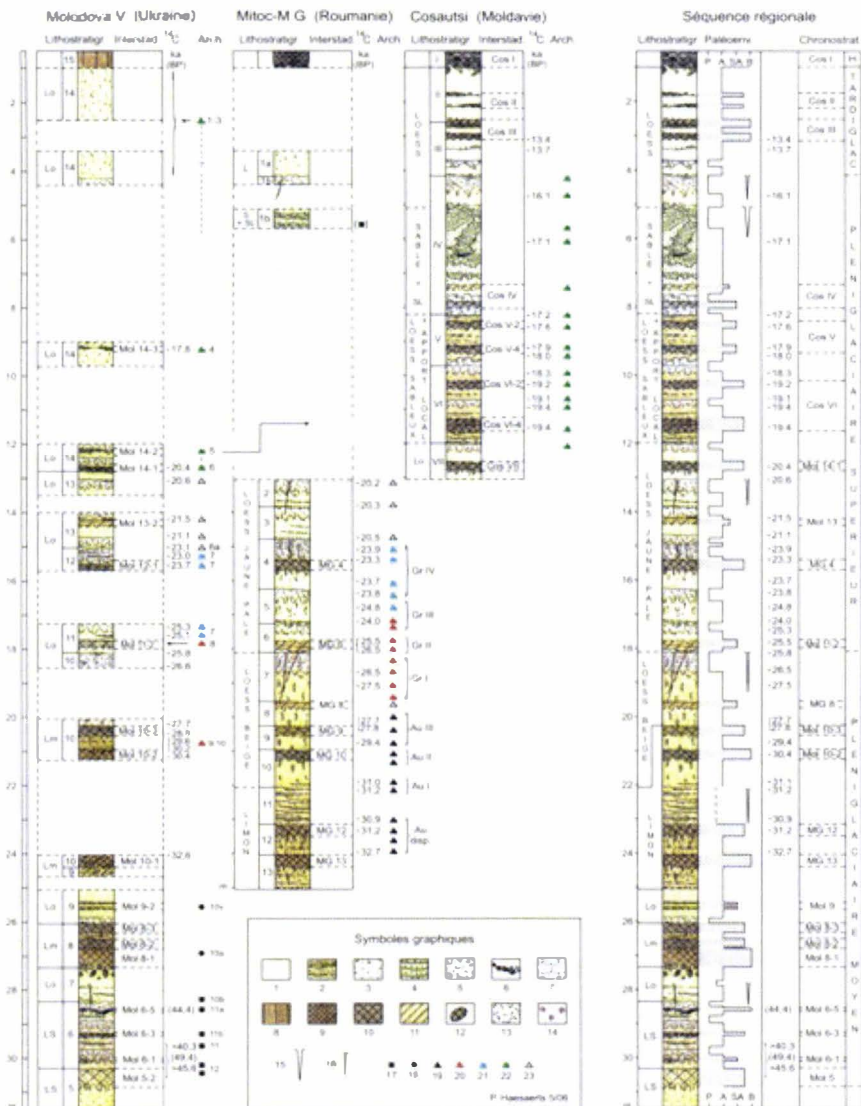

Fig. 7. Secvența est-carpatică dintre ±55.000 și 10.000 BP: Schema corelativă. Abrevieri: H, Holocen; Lo, loess; LS, loess nisipos; Lm, limon; Sl, nisip lutos; Mol, Molodova; MG, Malu Galben; Cos, Cosăuți; Arch, Arheologie (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

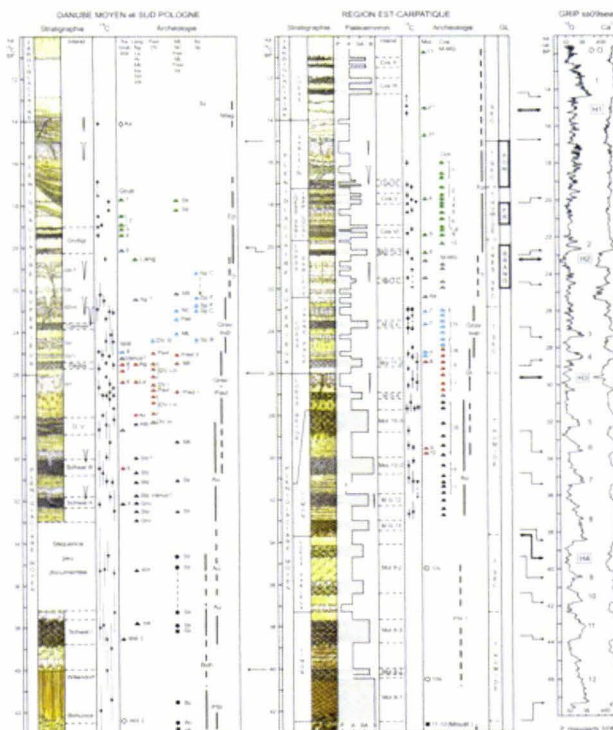

Fig. 8. Schema corelativă a secvențelor loessice de pe Dunărea mijlocie și domeniul est-carpatic. Comparații cu secvența GRIP ss90sea a ghețurilor din Groenlanda. Abrevieri: GL, stadii glaciare; POM, Pomerania; FR, Frankfurt; BRAND, Brand emburg; DO, episoadele Dansgaard-Oeschger; H1-H4, evenimentele Heinrich; G1-G6-7, gleis de tundră; Ka, Kamegg; Grub, Grubgraben; Will, Willendorf; Lang, Langmannersdorf; Ag, Aggsbach; La, Langenlois; Kr, Krems; Alb, Albendorf; Stz, Stratzing-Galgenberg; Gro, Grossweikersdorf; KH, Krems-Hundssteig; KK, Klein Kirchen (Regensburg); DV, Dolni Věstonice; Pavl, Pavlov; DV br, Dolni Vestonice (briqueterie); Str, Stranska Skala; Mil, Milovice; NC, Nitra Cerman; Petr, Petrkovice; ML, Moravany-Lopata; Pred, Predmosti; Bo, Bohunice; Ve, Vedrovice (Szélétien); Sp, Spadzista; Mag, Magdalenian; Ep, Epigravettian și fațesuri asociate; Grav sup, Gravettian superior cu vârfuri à cran; Grav + Pavl, Gravettian și Pavlovian; Au, Aurignacian; Boh, Bohunician; PSI, Paleolithic superieur inițial; Mol, Molodova; M-MG, Mitoc-Malu Galben; MG, Malu Galben; Cos, Cosăuți, (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

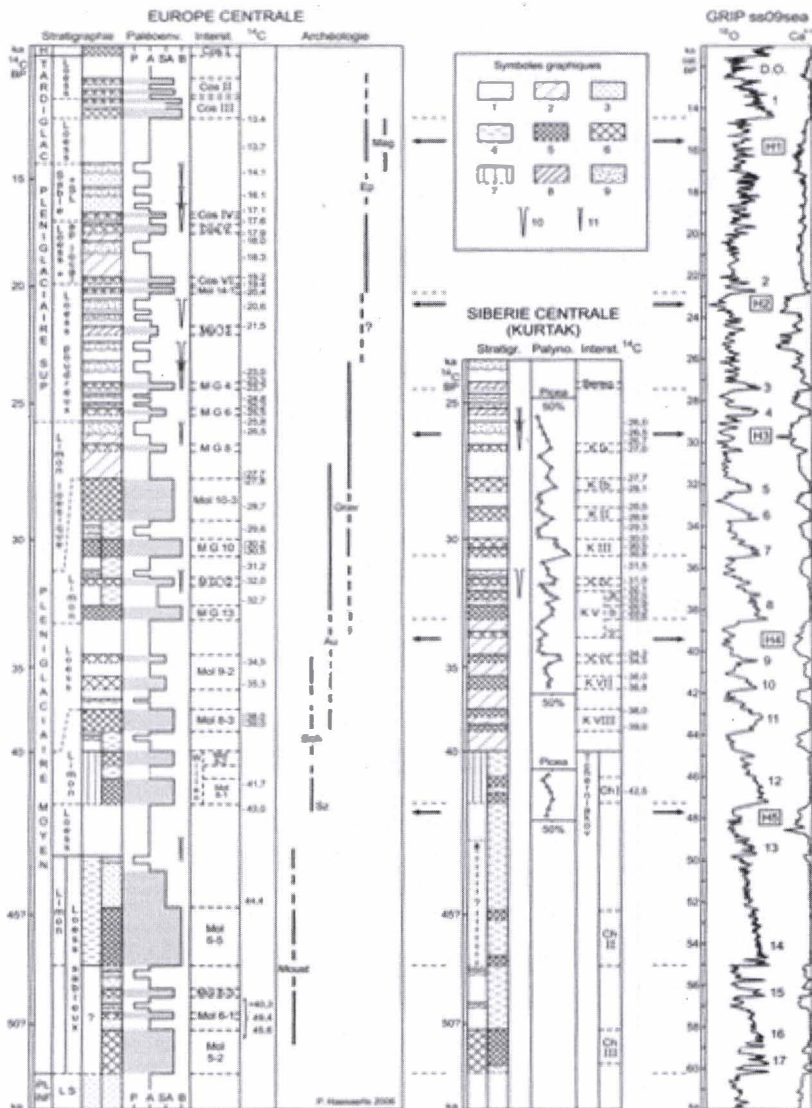

Fig. 9. Secvențele loessice din Eusopa centrală și Siberia (Kurtak) distribuite după cronologia secvenței GRIP ss09sea. Simb. grafice: 1, loess; 2, lut loessoid; 3, nisip lutos; 4, loess nisipos; 5, orizont închis la culoare; 6, orizont slab humifer; 7, sol brun (orizont B); 8, orizont închis, cu bioturbații; 9, gleis de tundră; 10, pene de gheață; 11, pene de îngheț (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007, p. 40).

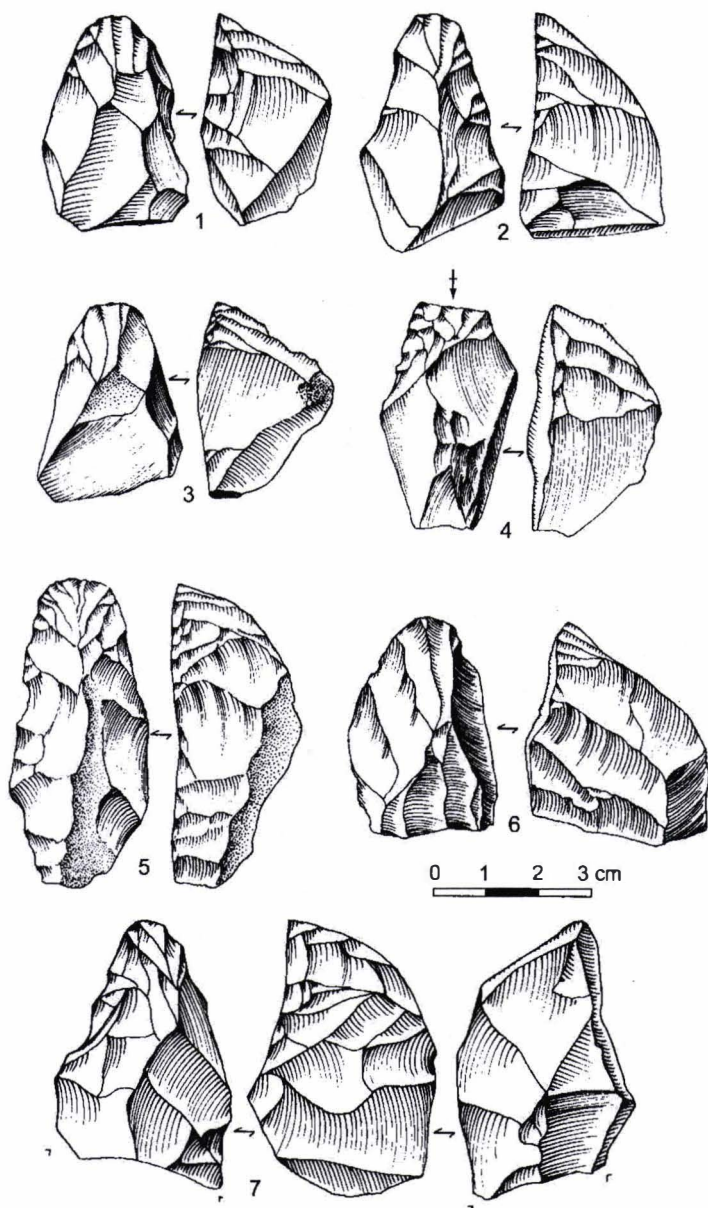

Fig. 10. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Aurignacian I. Gratoare carenate (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

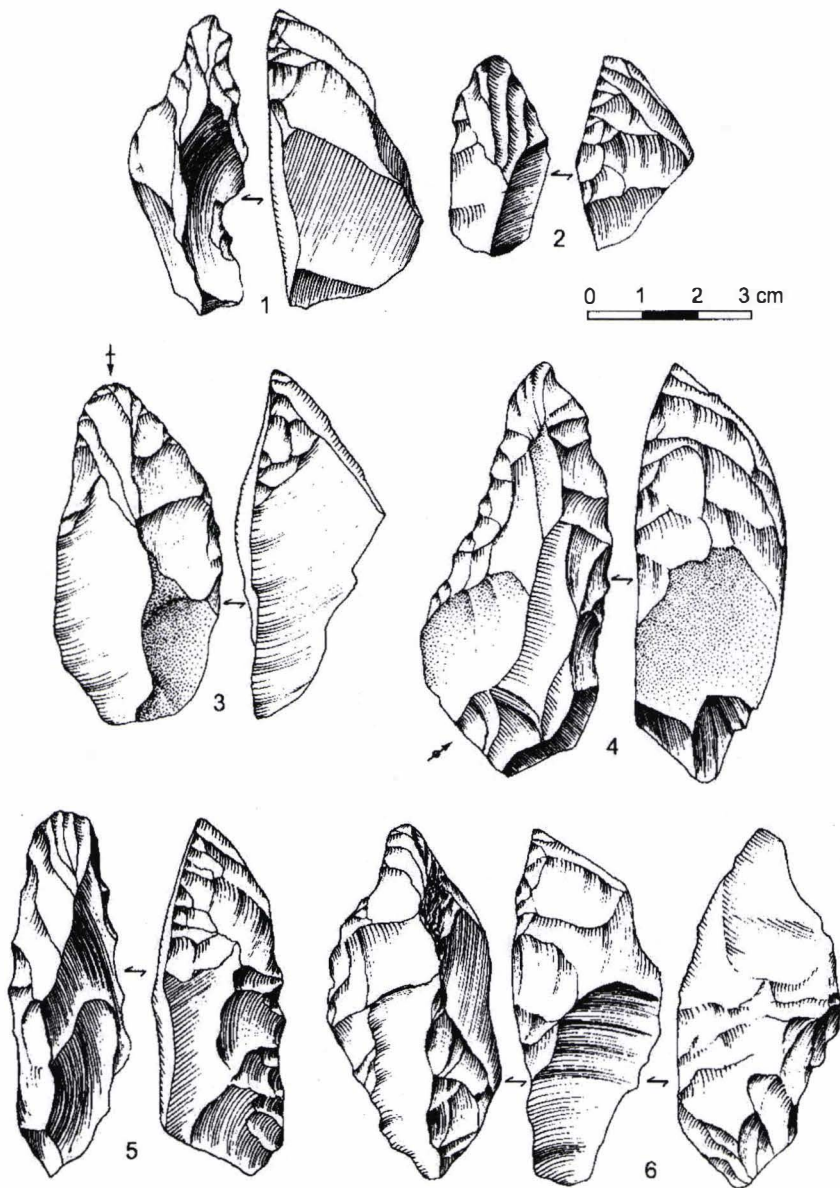

Fig. 11. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Aurignacian I. Gratoare à *museau* (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

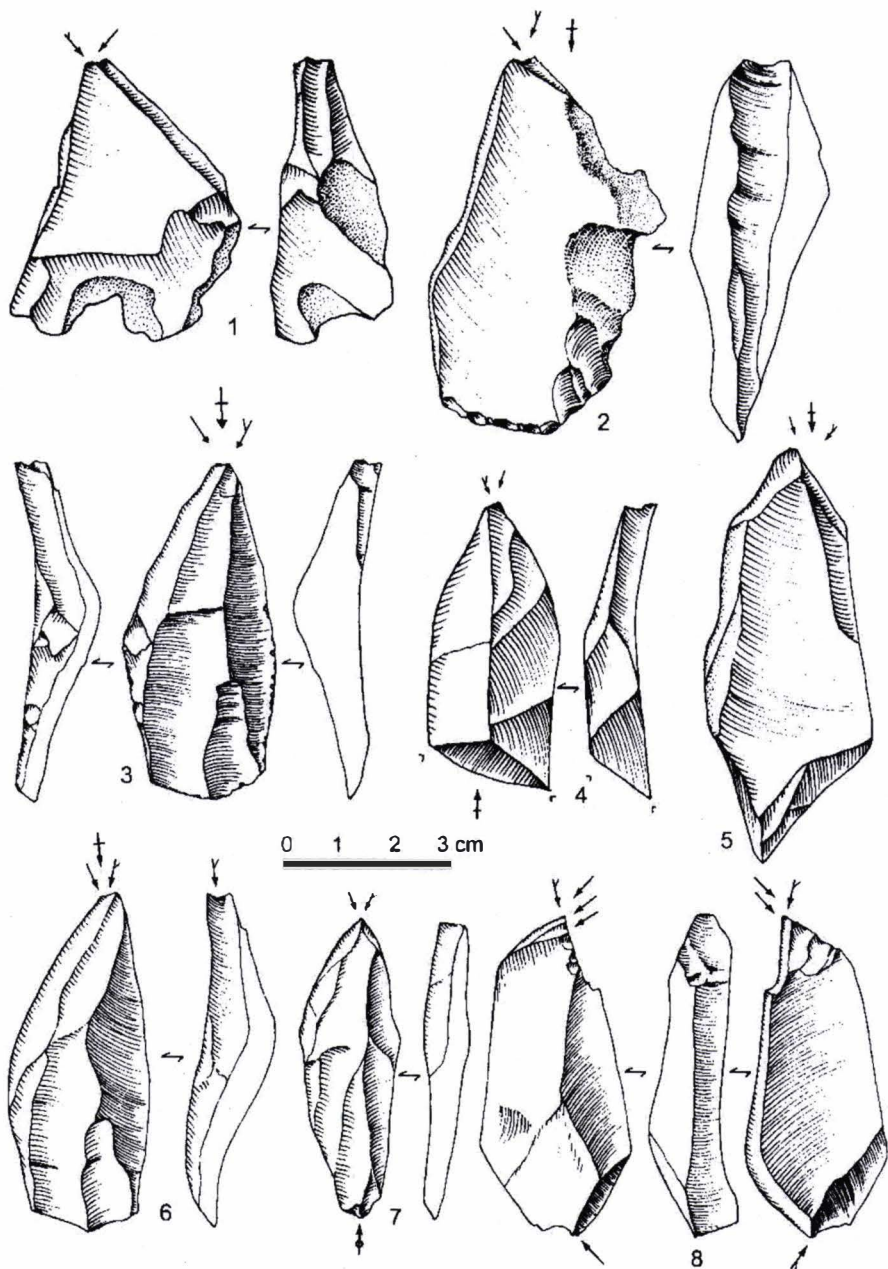

Fig. 12. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Aurignacian I. Burine diedre (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

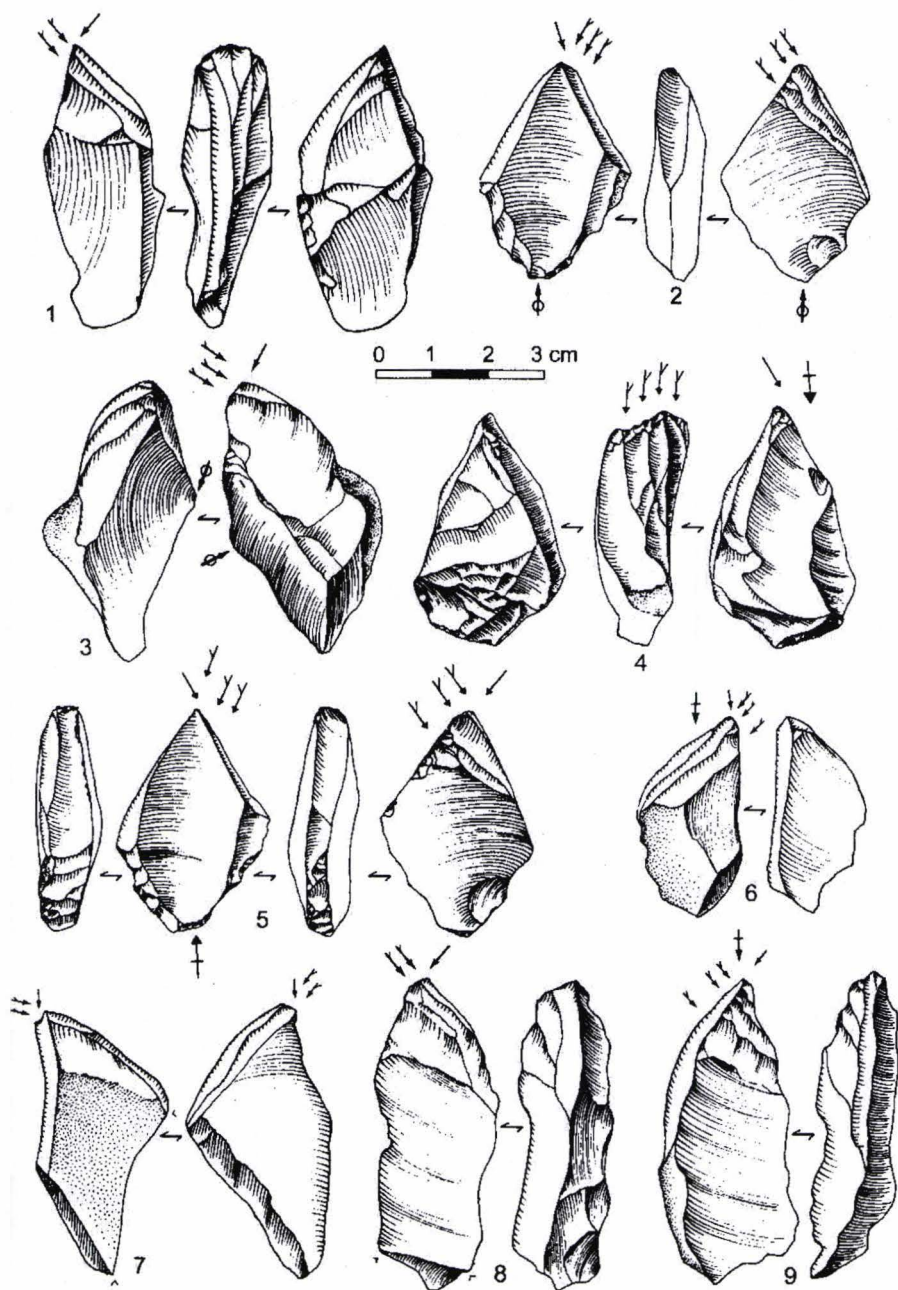

Fig. 13. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Aurignacian I. Burine carenate (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

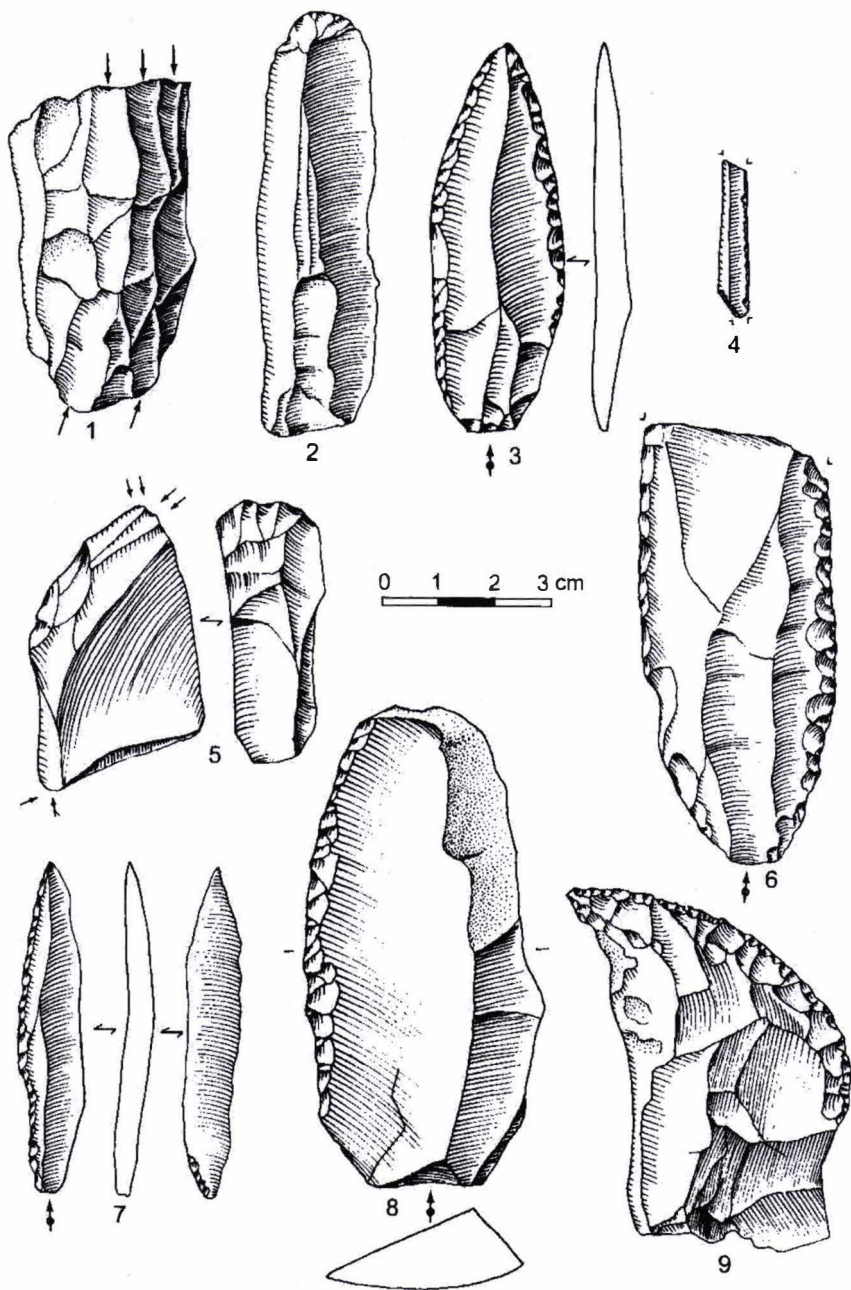

Fig. 14. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Gravettian I. Piese litice (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

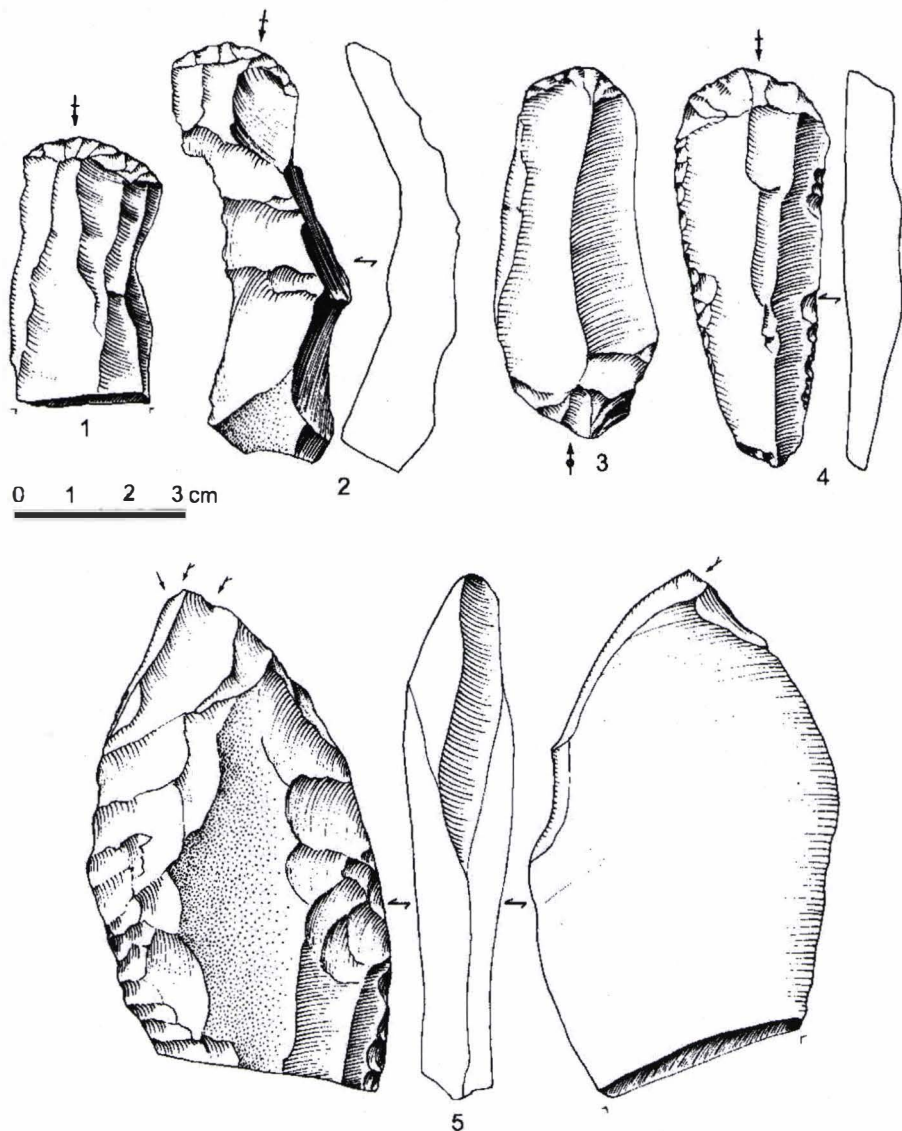

Fig. 15. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Gravettian II. Piese litice (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

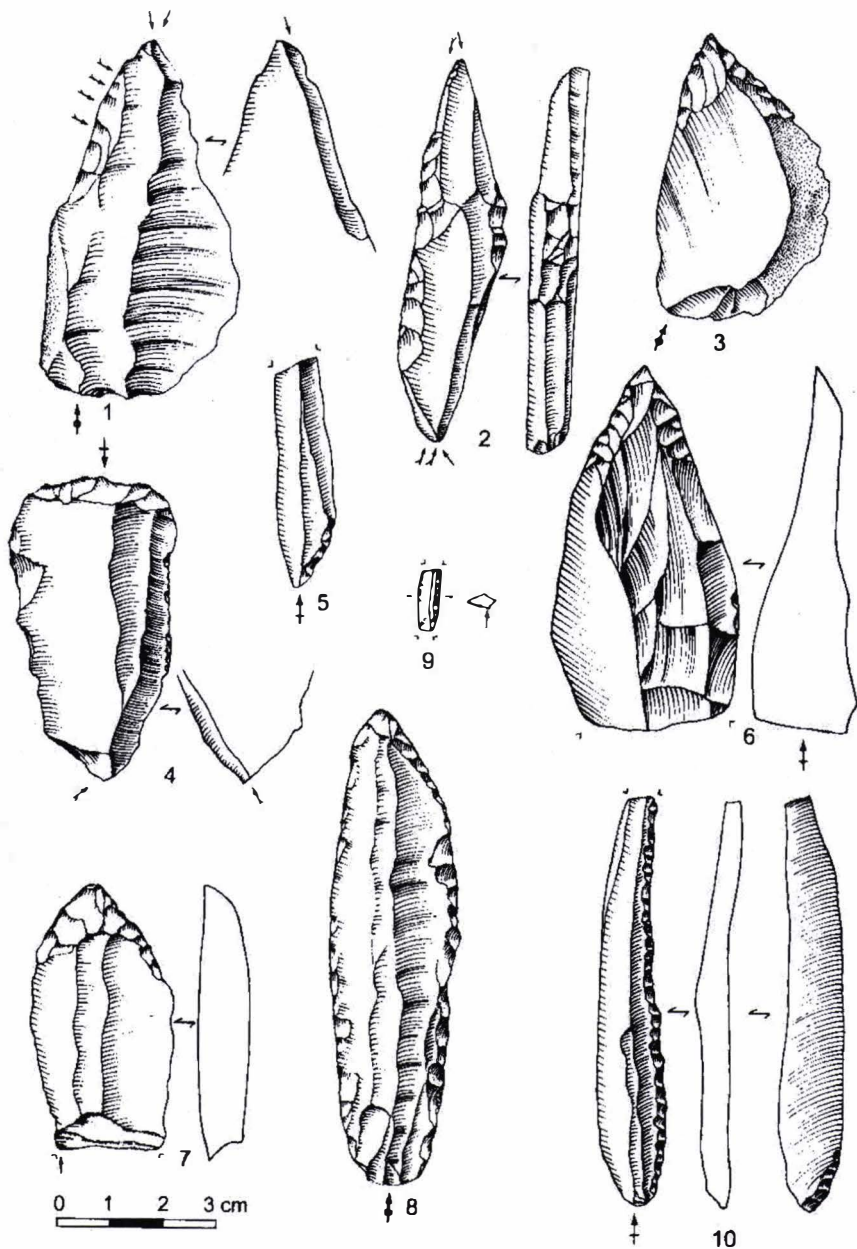

Fig. 16. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Gravettian II. Piese litice (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

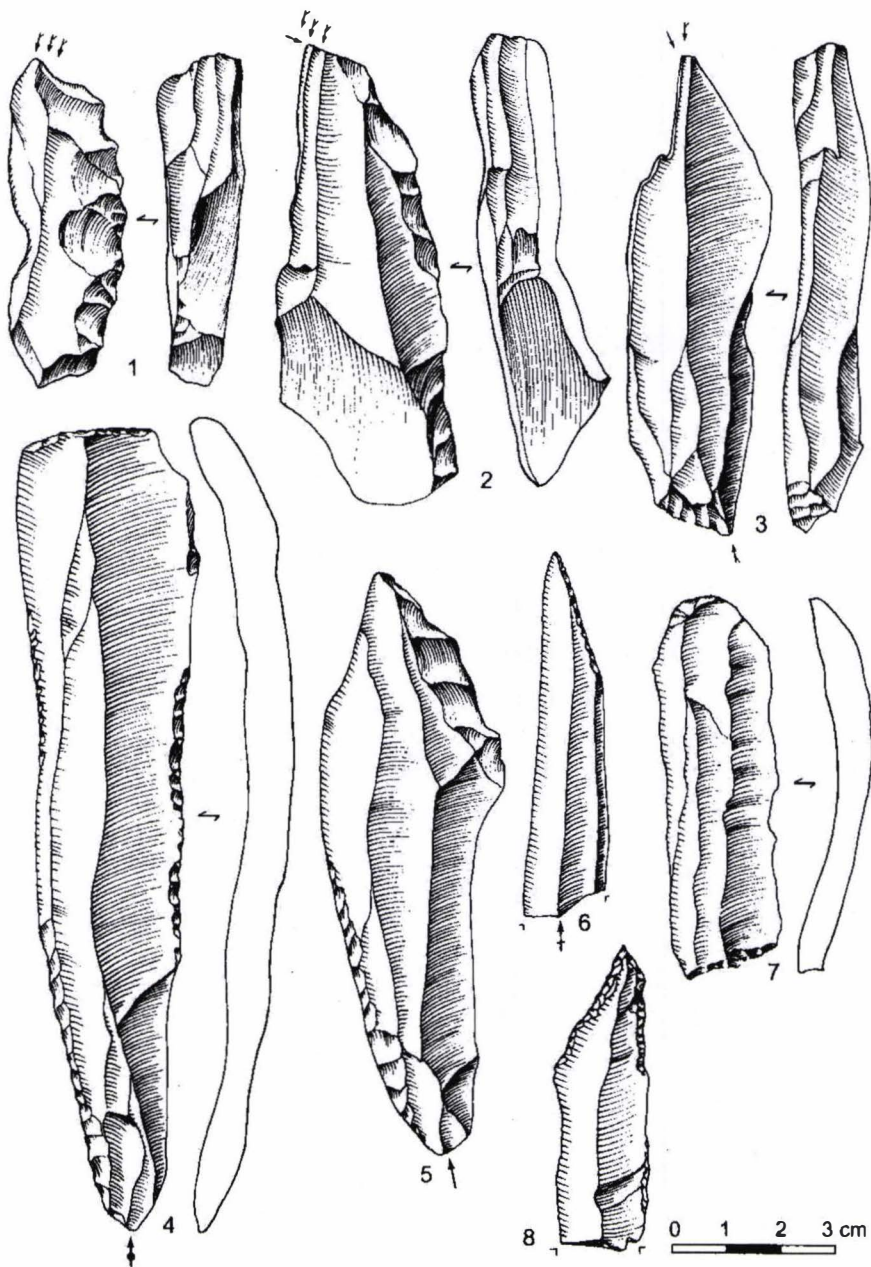

Fig. 17. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Gravettian IV. Piese litice (după M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007).

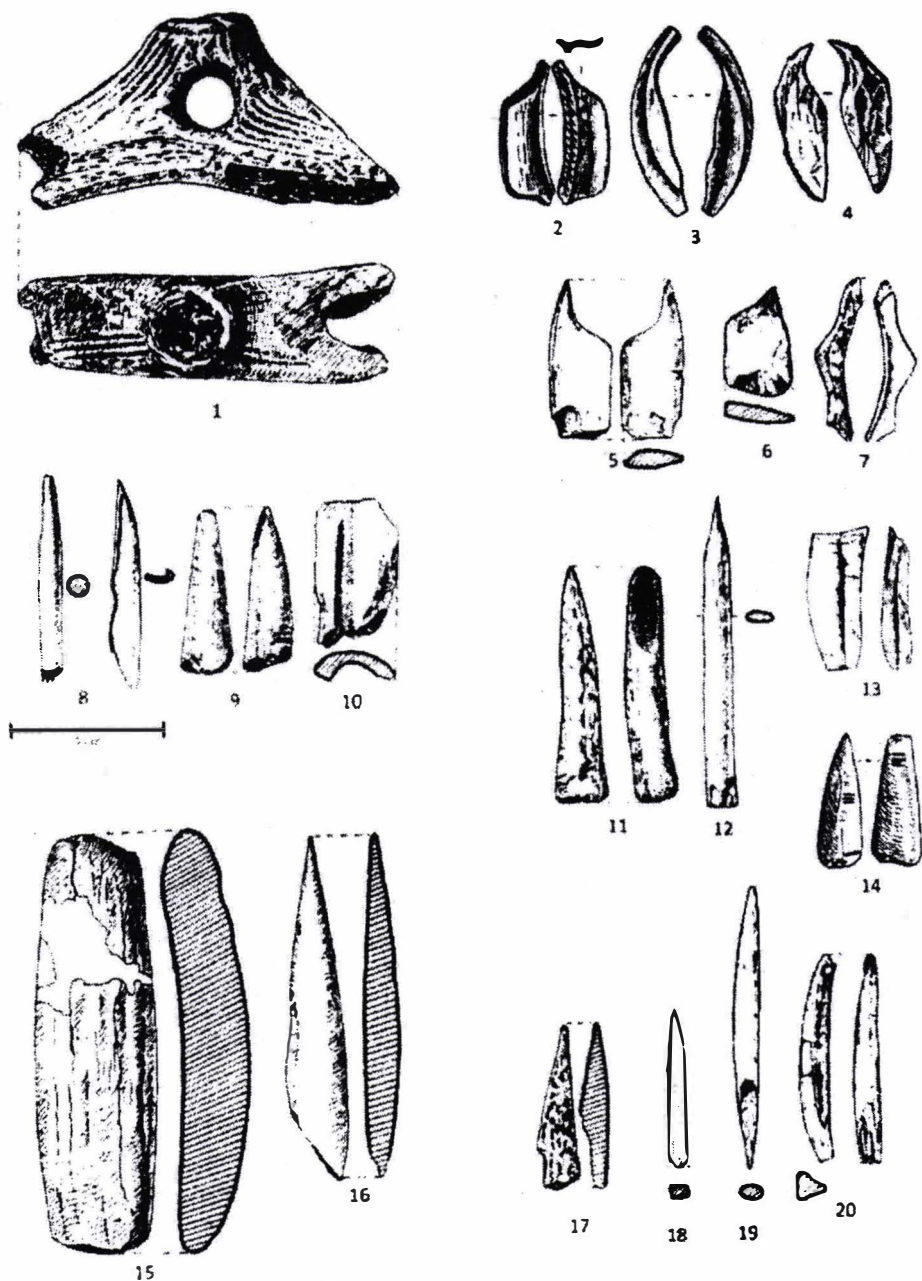

Fig. 18. Obiecte de podoabă, unelte și arme: Ostrovu Banului (1, 5-10, 12-13); Ogradena-Icoana (2-4); Cuina Turcului (15-20) (după V. Boroneanț, 2000).

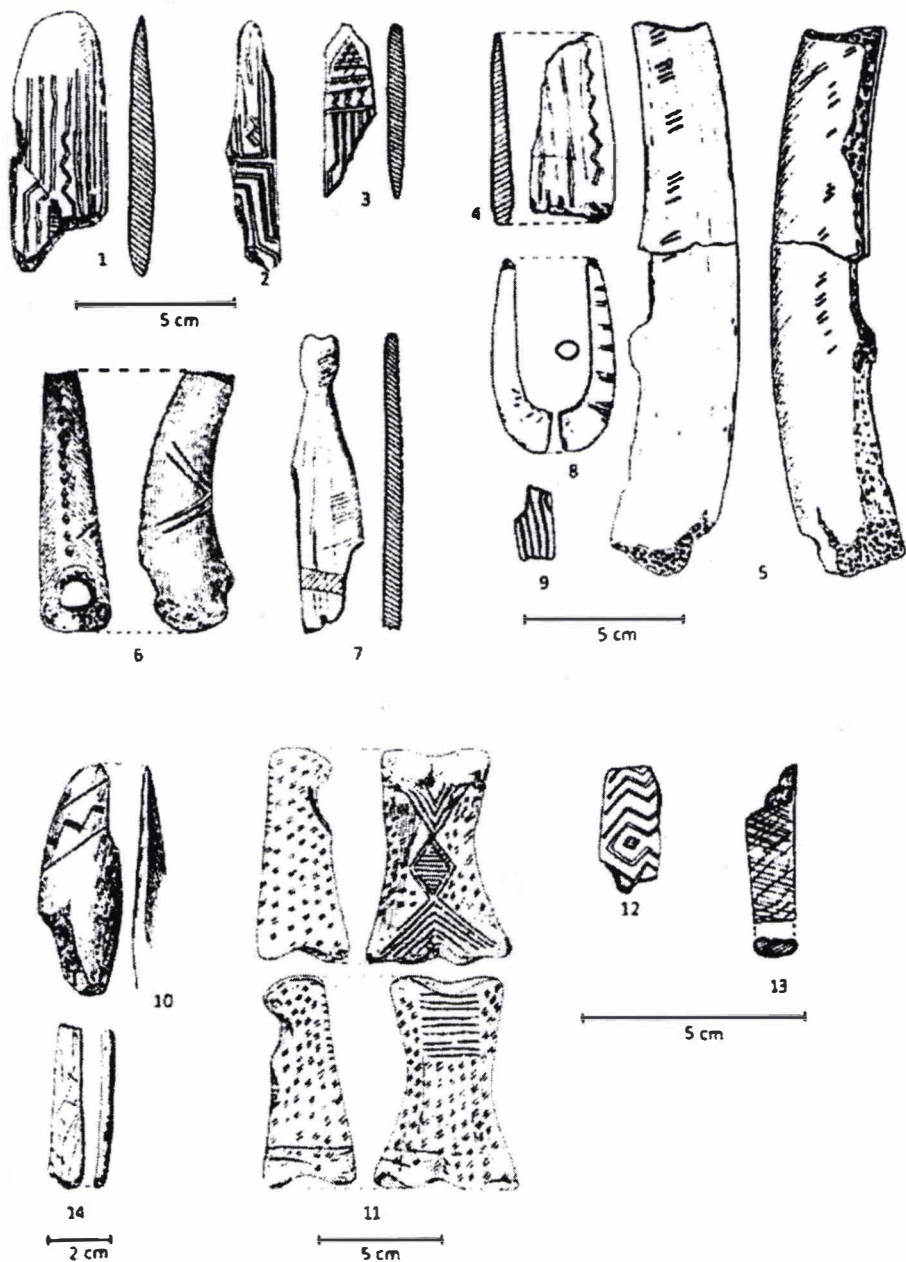

Fig. 19. Piese de artă: Cuiua Turcului (1-19, 11-13); Climente II (10, 14) (după V. Boroneanț, 2011)

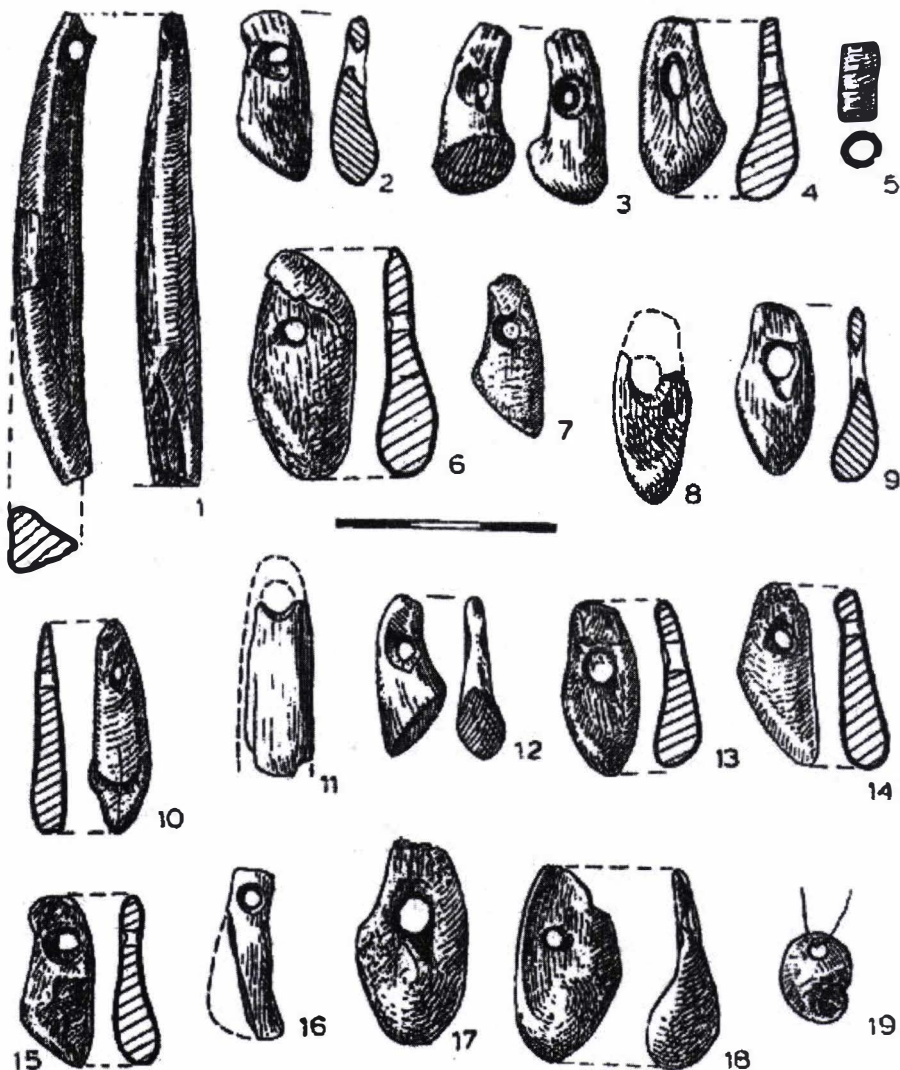

Fig. 20. Cuiua Turcului. Obiecte de podoabă aparținând stratului I (1-16) și II (17-19) tardigravettian (după Al. Păunescu, 2000).

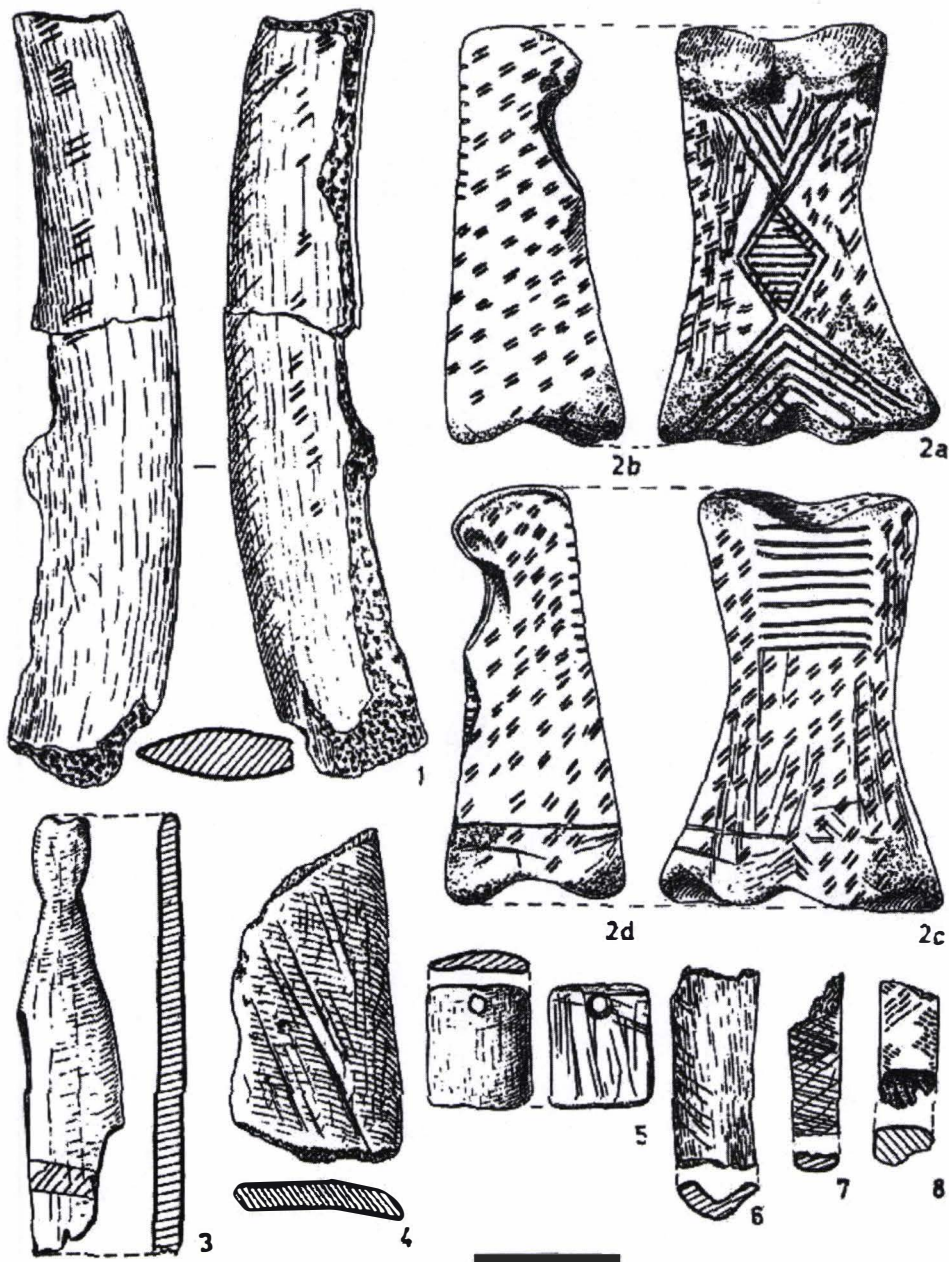

Fig. 21. Cuina Turcului. Piese de artă, aparținând stratului II, tardigravettian (după Al. Păunescu, 2000).

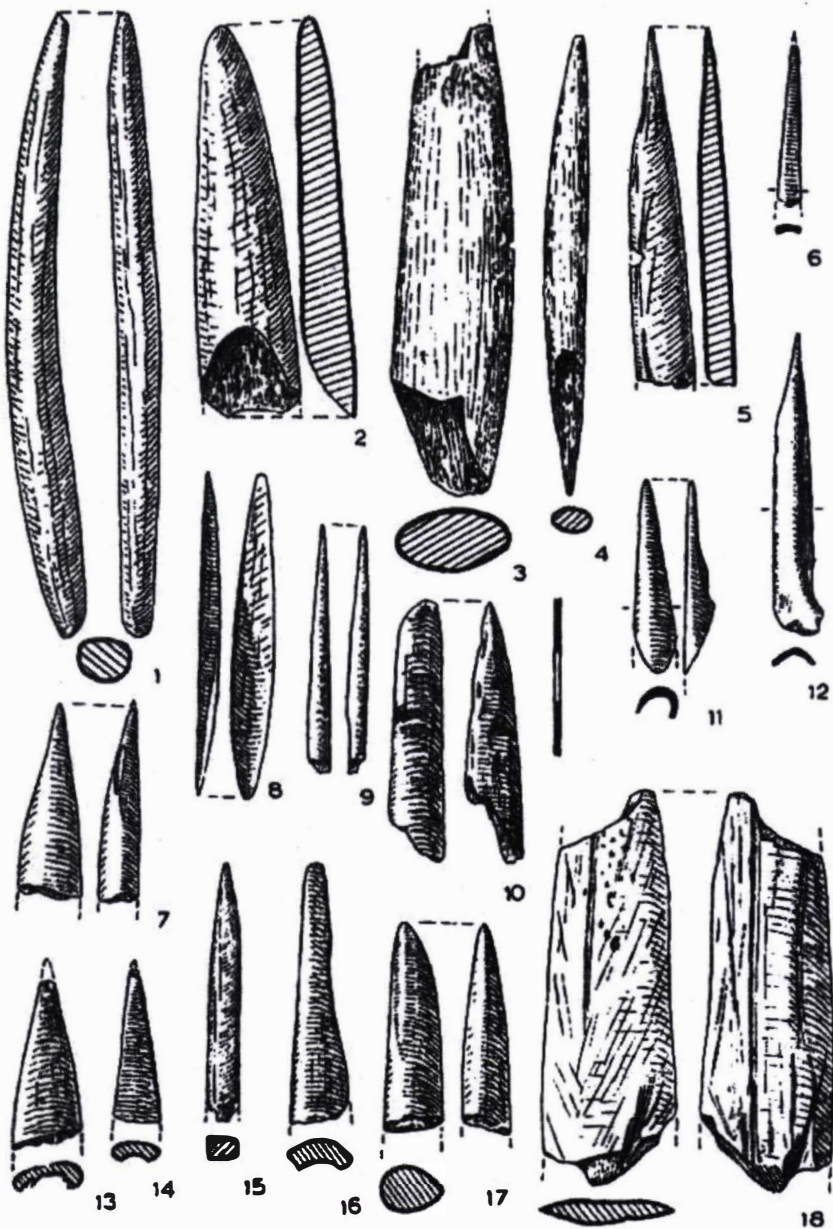

Fig. 22. Cuina Turcului. Unelte și arme din os, aparținând stratului II, tardigravettian (după Al. Păunescu, 2000).

Fig. 23. Compoziție: imaginea sacralizată a femeii și a taurului celest. Grotta Chauvet. Aurignacian (după J. Clottes (sous la dir. de), 2001).

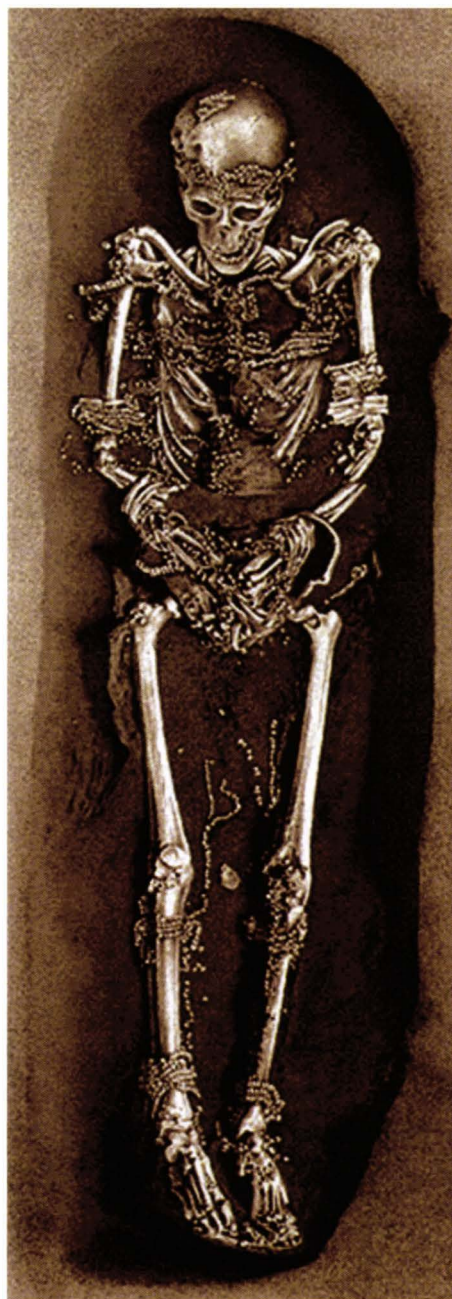

Fig. 24. Mormântul triplu de la Sungir (după J. K. Kozłowski, 1992).

Fig. 25. Venus cu cornul și ”carte de joc” de la Laussel (după V. Chirica, G. Bodi, C. -V. Chirica, 2012).

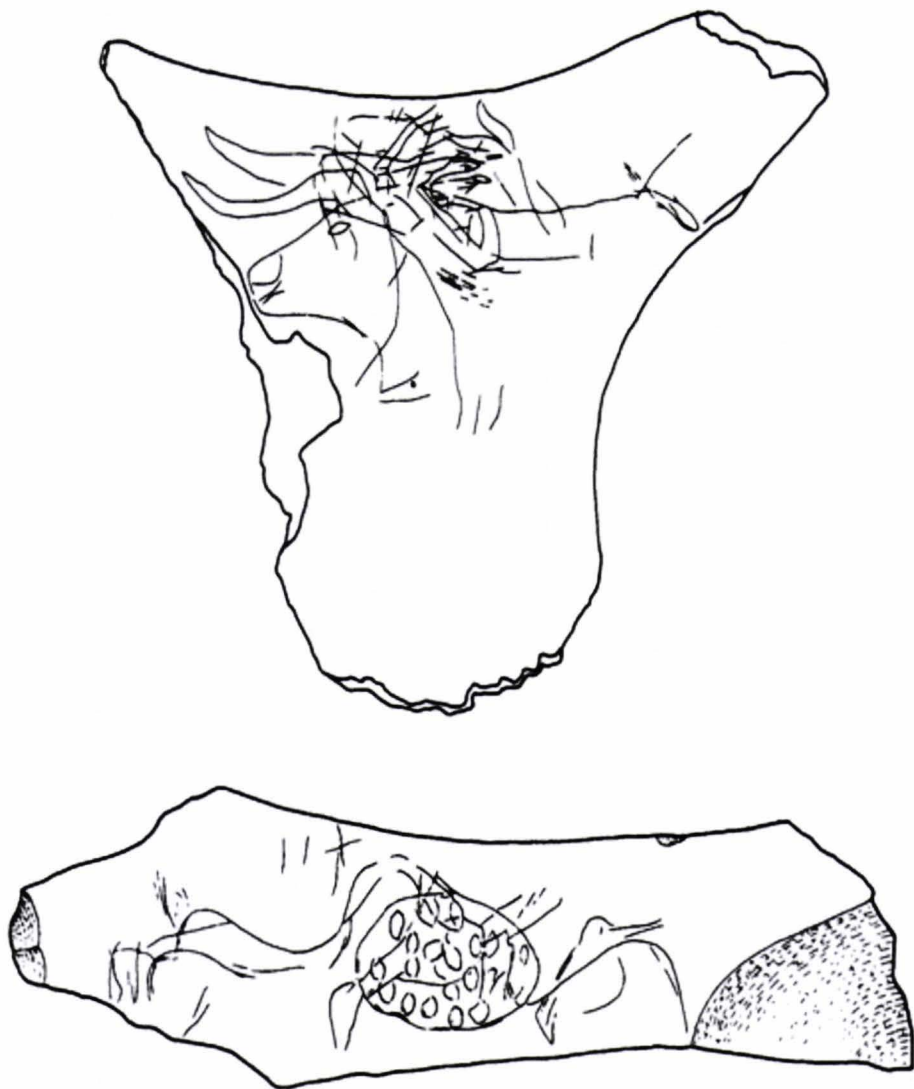

Fig. 26. Grotă Paglicci. Fragmente de oase cu decor incizat (după A. Palma di Cesnola, 1988).

Fig. 27. *Imaginea interzisă*. Statuete feminine de la Kostenki I (1) și Willendorf (2) (după Cl. Cohen, 2003).

Fig. 28. Reprezentarea mâinii. Gargas (după A. Leroi-Gourhan, 1965).

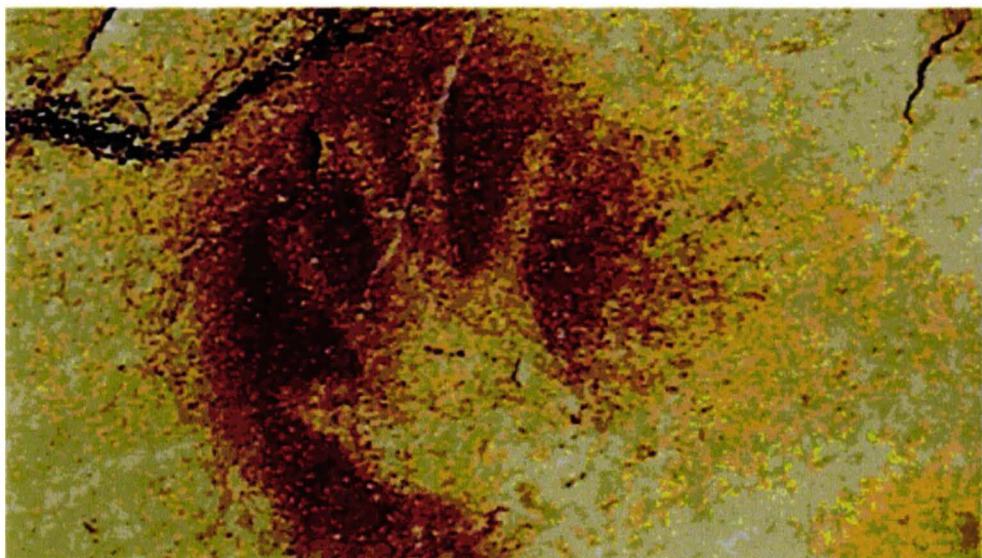

Fig. 29. Reprezentarea mâinii. Chauvet (după J. Clottes (sous la dir. de), 2001).

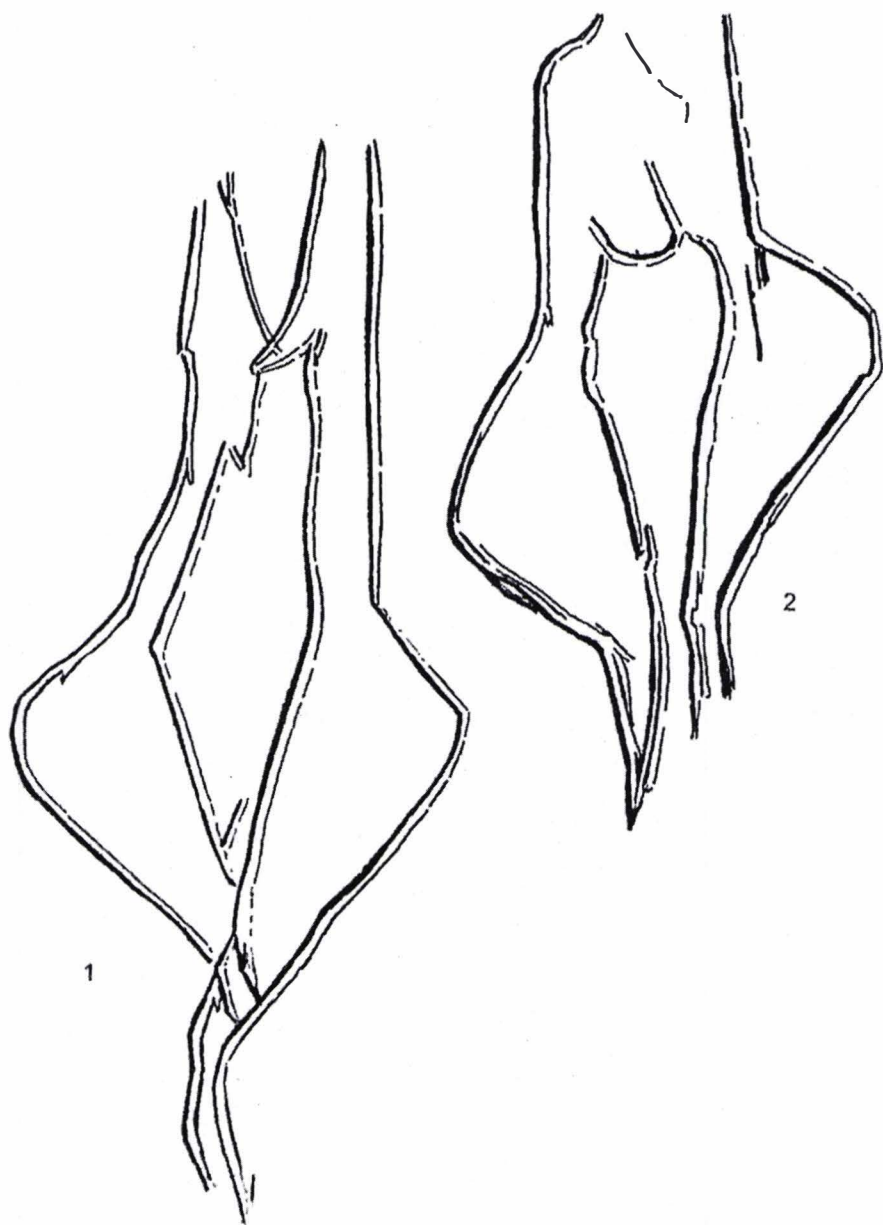

Fig. 30. Reprezentări ale Divinității feminine. Gönnersdorf (după G. Bosinski, 1990).

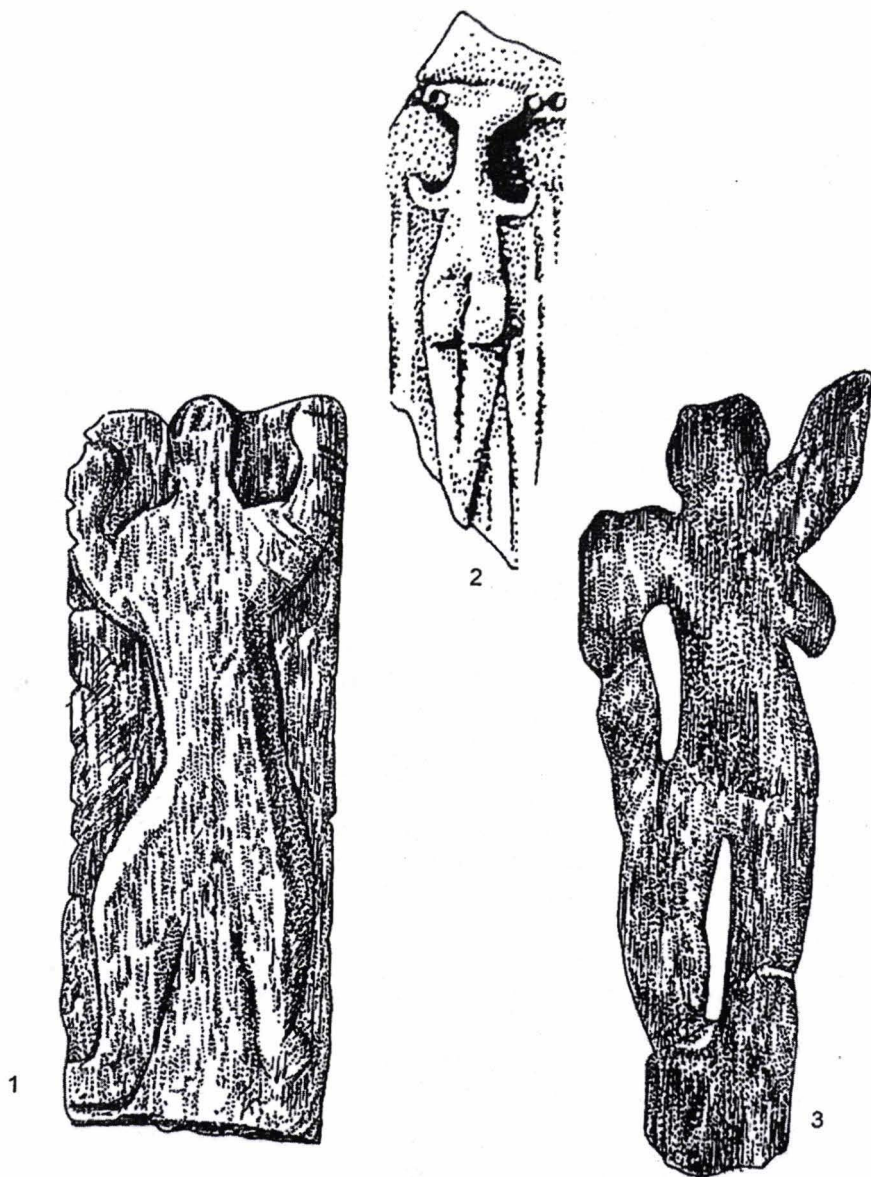

Fig. 31. Marea Divinitate reprezentată ca și orantă în arta paleolitică (1, 3) și ne-eneolitică ((2). 1, Geissenklösterle; 2, Bîrlălești; 3, Galgenberg (după V. Chirica, 2004); scări diferite.

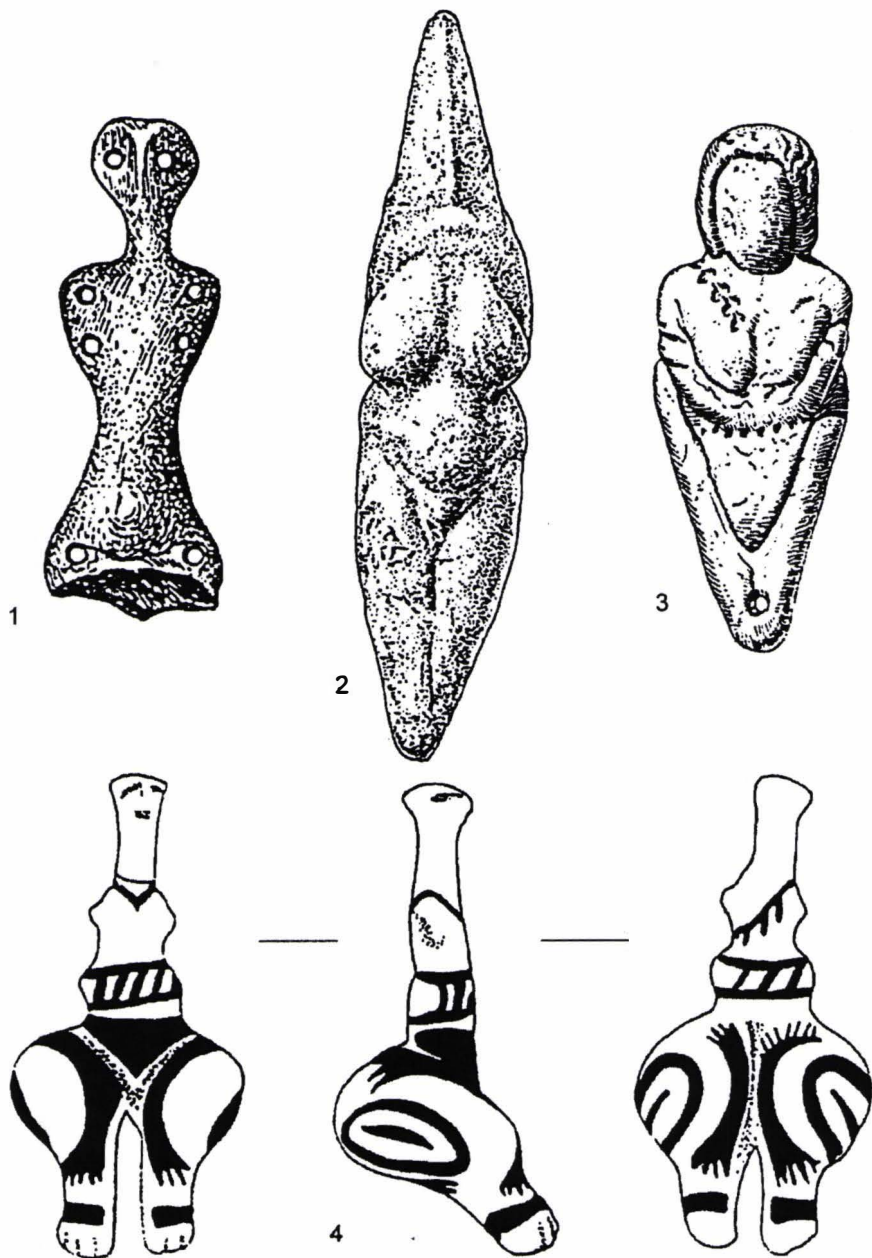

Fig. 32. *Imaginea interzisă a Marii Divinități* în arta paleolitică (2, 3) și neo-eneolitică (1, 4, după D. Monah, 1992). 1, Iablona; 2, Malta; 3, Savignano (după V. Chirica, 2004); 4, Poduri.

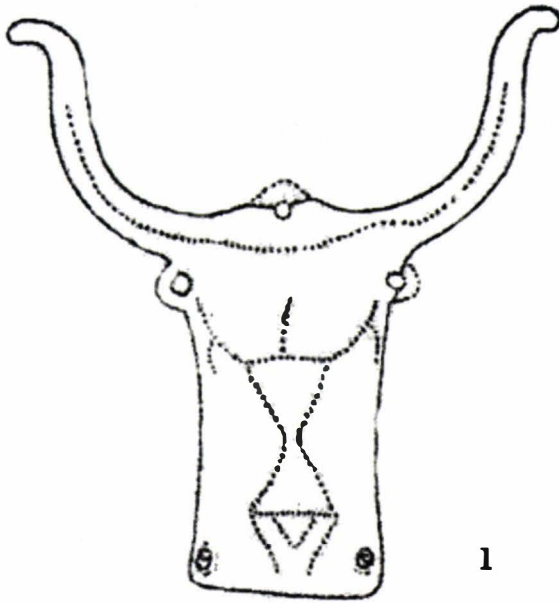

Fig. 33. Chthonic – Uranic în arta și religiile preistorice. 1, Bilcze Zlote; 2, Târgu Ocna (după V. Chirica, M.-C. Văleanu, V.-C. Chirica, 2010).

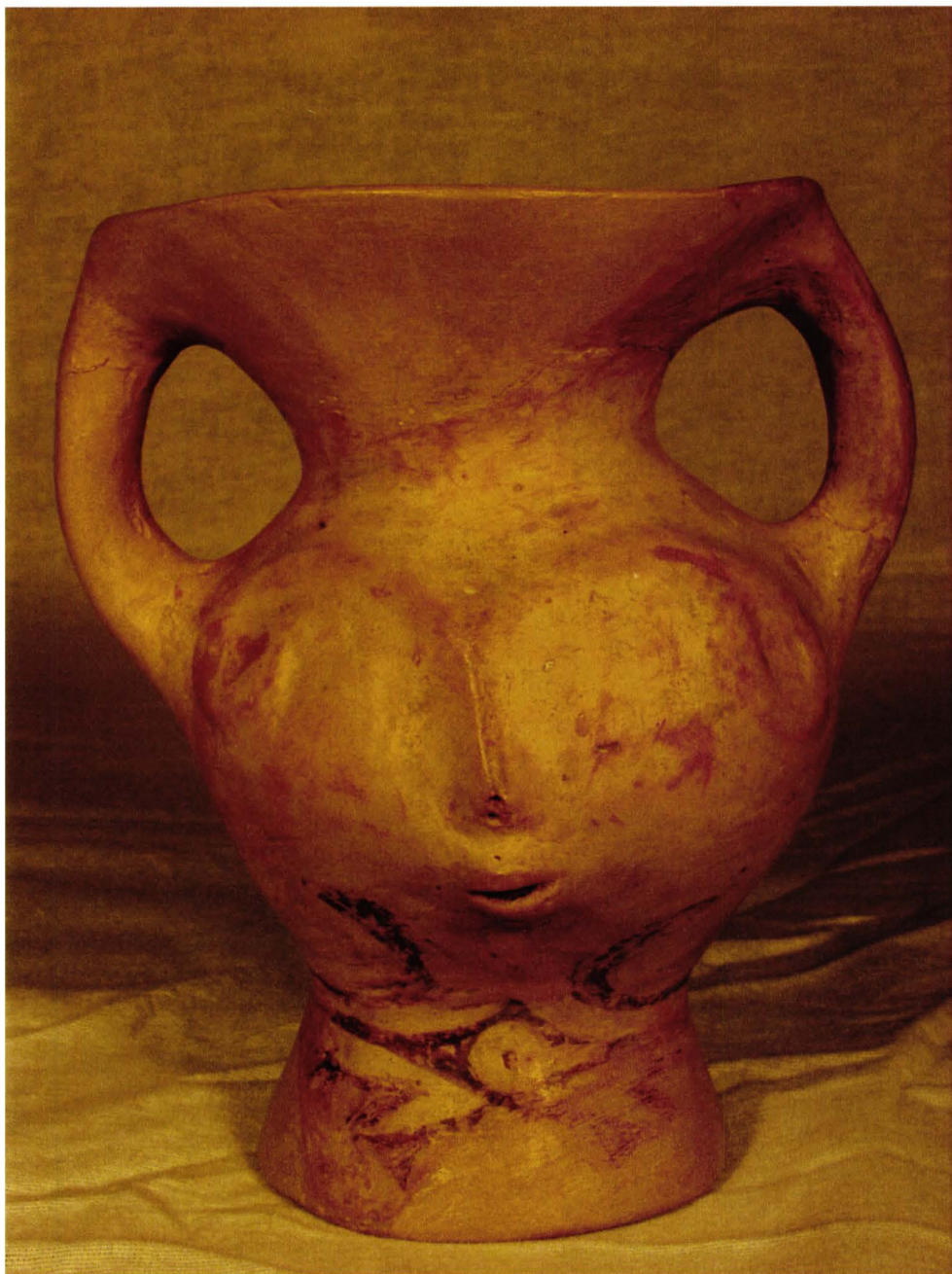

Fig. 34. Vas antropomorf cu reprezentarea berbecului umanizat. Hoisești-La Pod (după D. Boghian, 1996-1997).

Fig. 35. Fecioara Maria pictată cu coarnele taurului celestial (după V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008)

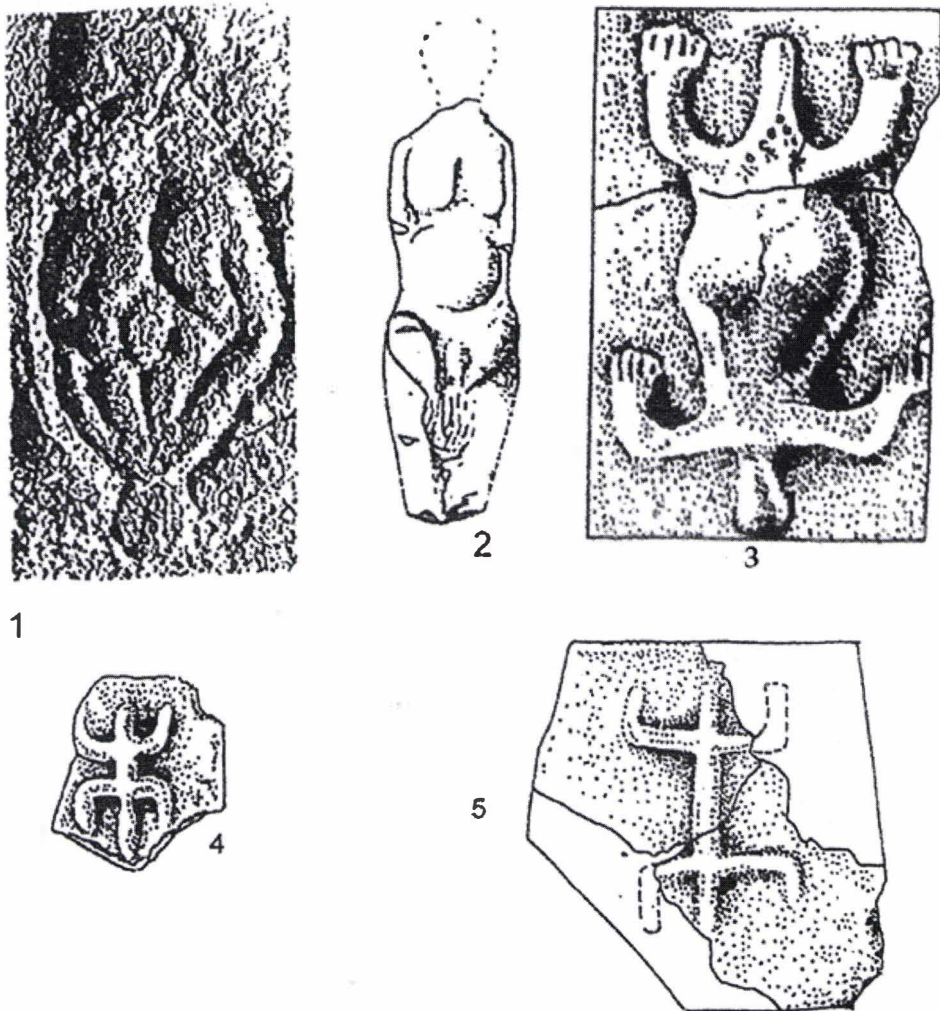

Fig. 36. *Imaginea interzisă* a Divinității feminine în arta paleolitică (1, 2) și neoneolitică (3-5). 1, Laussel; 2, Grimaldi; 3, Scânteia; 4, 5, Trușești (după V. Chirica, 2004).

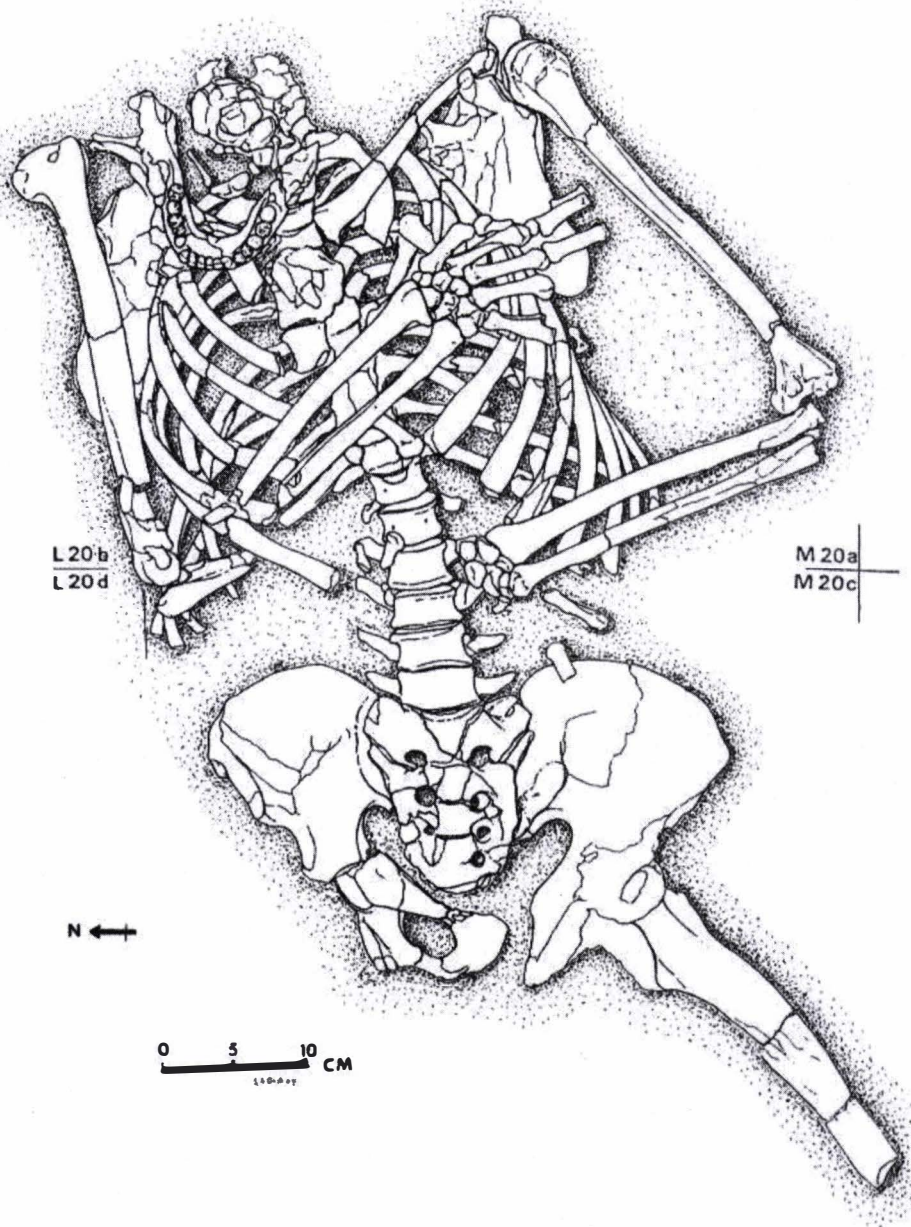

Fig. 37. *Violența post mortem*: Kebara, (după B. Maureille, 2004).

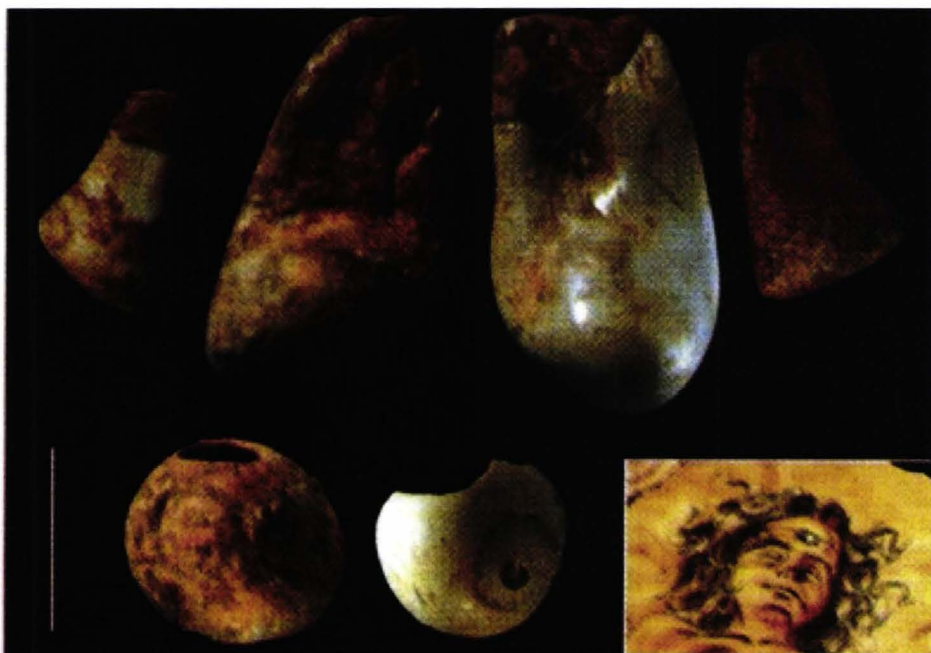
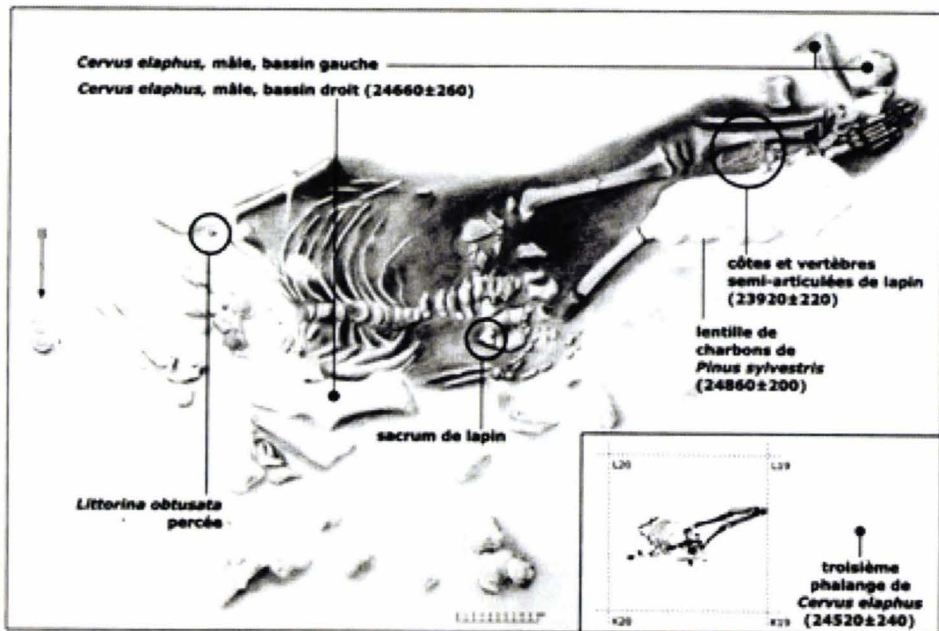

Fig. 38. Copilul de la Lagar Velho (după J. Zilhão, & E. Trinkaus, 2002).

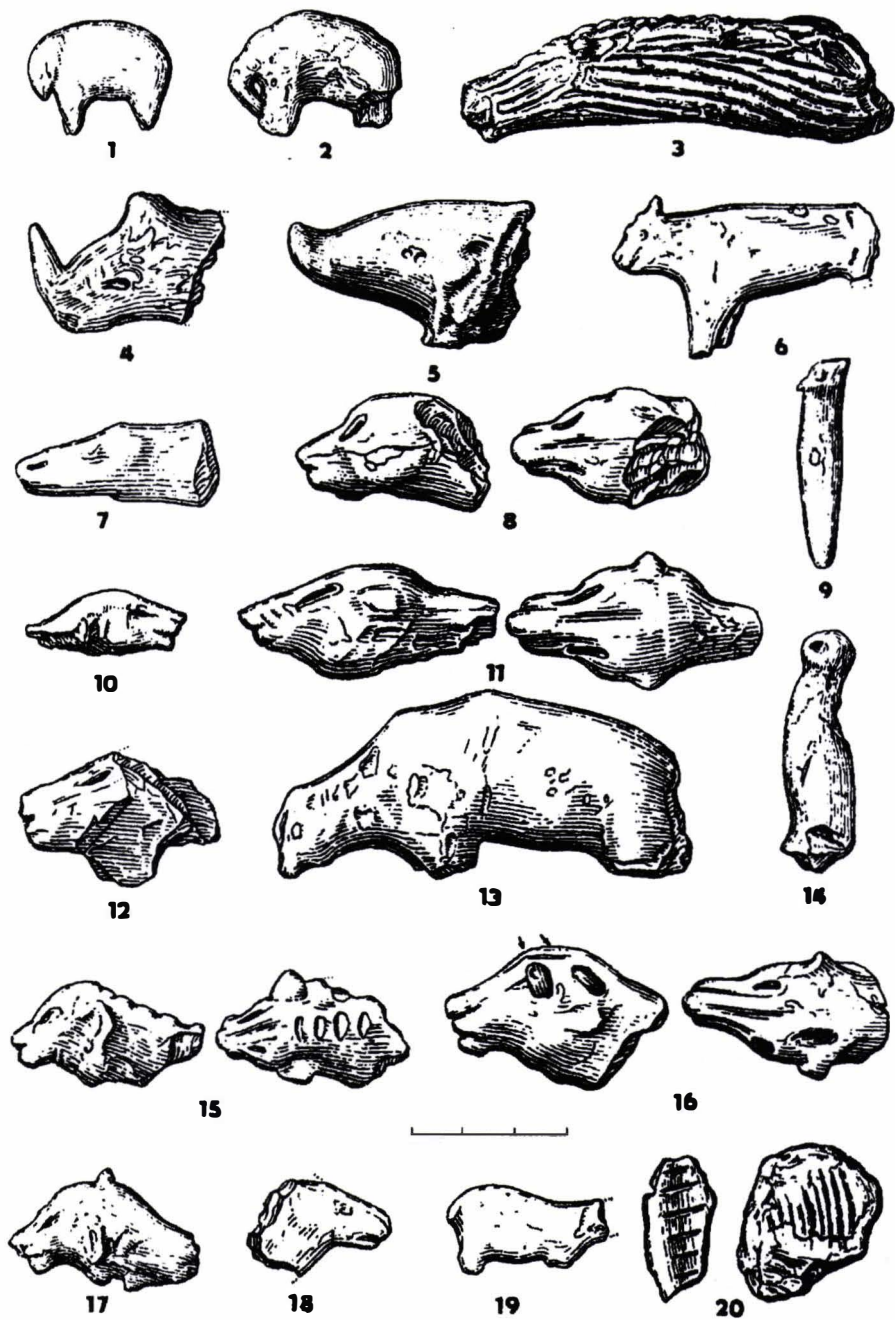

Fig. 39. Dolni Vestonice. Statuete animaleiere din lut ars (după M. Otte, 1999).

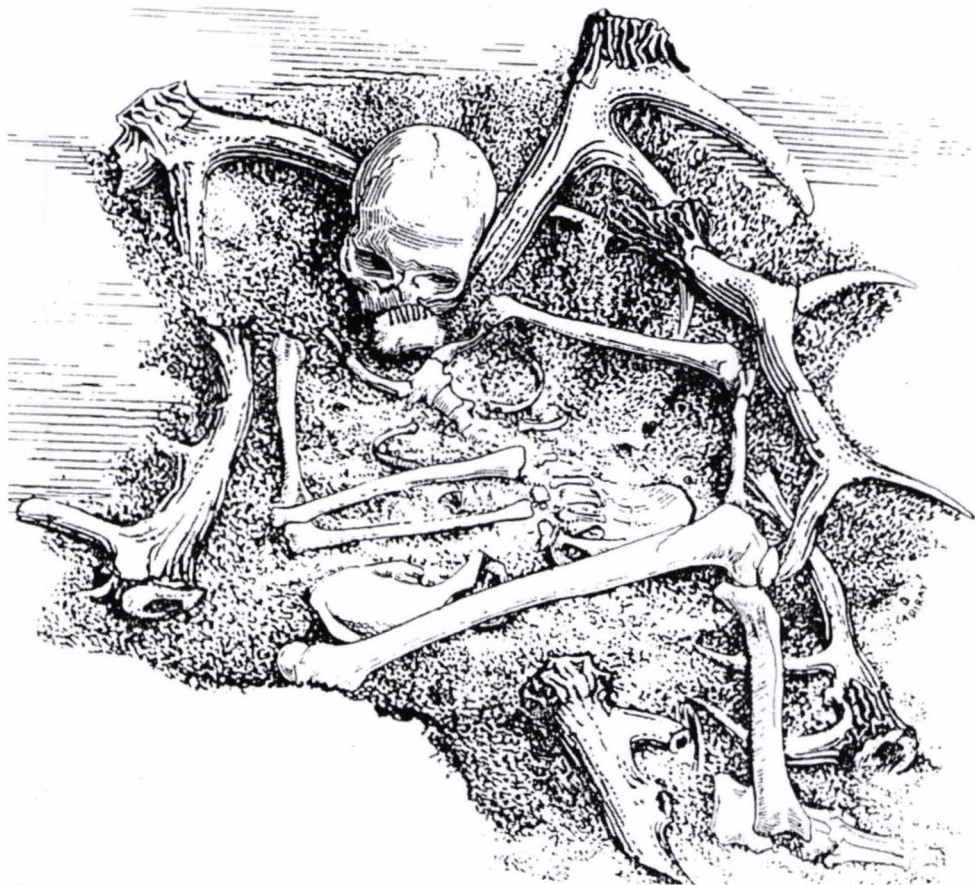

Fig. 40. Coarne de cerb și ocru, depuse în mormântul de la Hoëdic (Bretagne) (după M. Otte, 1999).

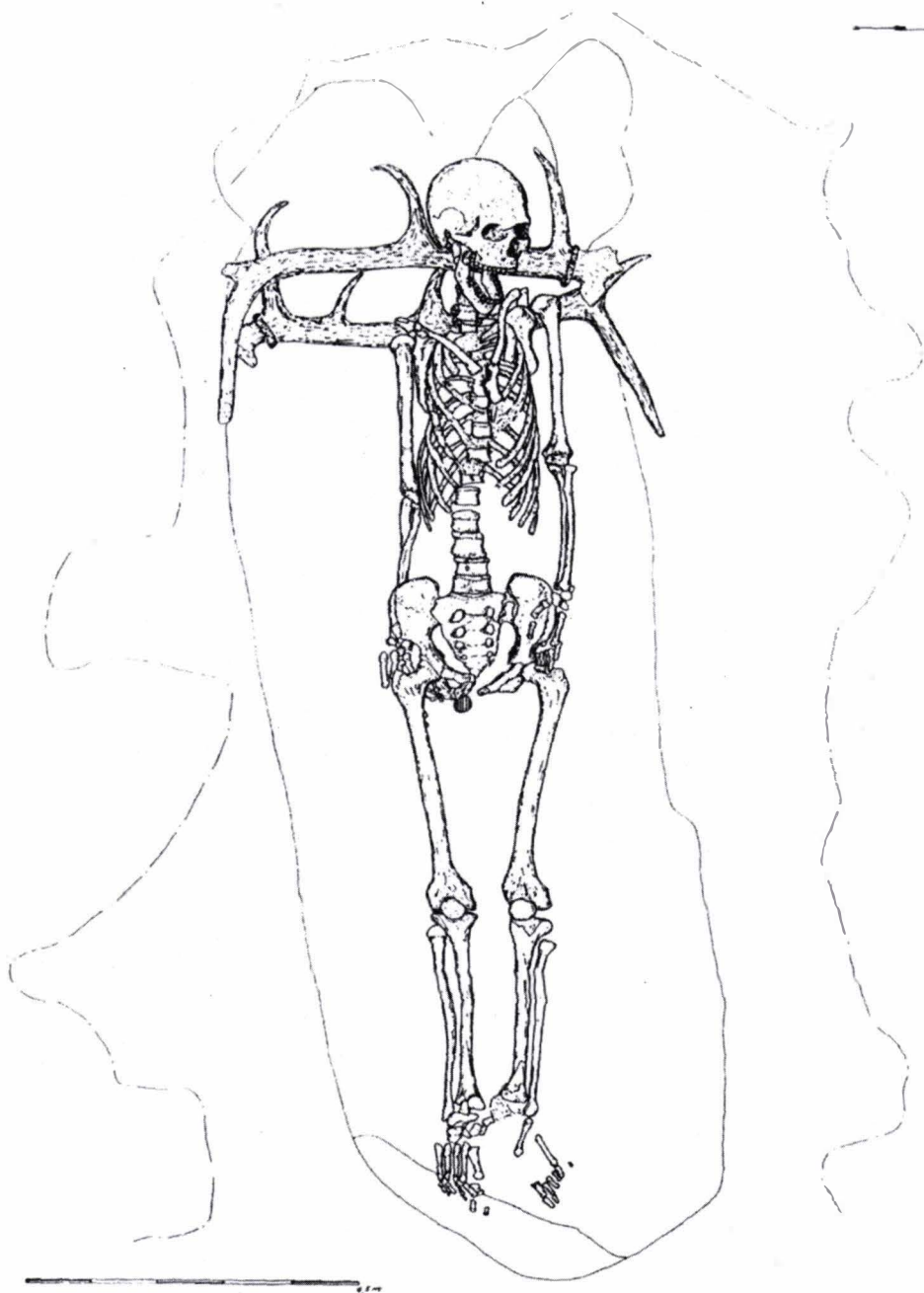

Fig. 41. Coarne de cerb și ocră, deapuse în mormântul de la Bøgebakken (Danemark) (după M. Otte, 1999).

Fig. 42. *Omul-leu* de la Hohlenstadel (după V. Chirica, 2011).

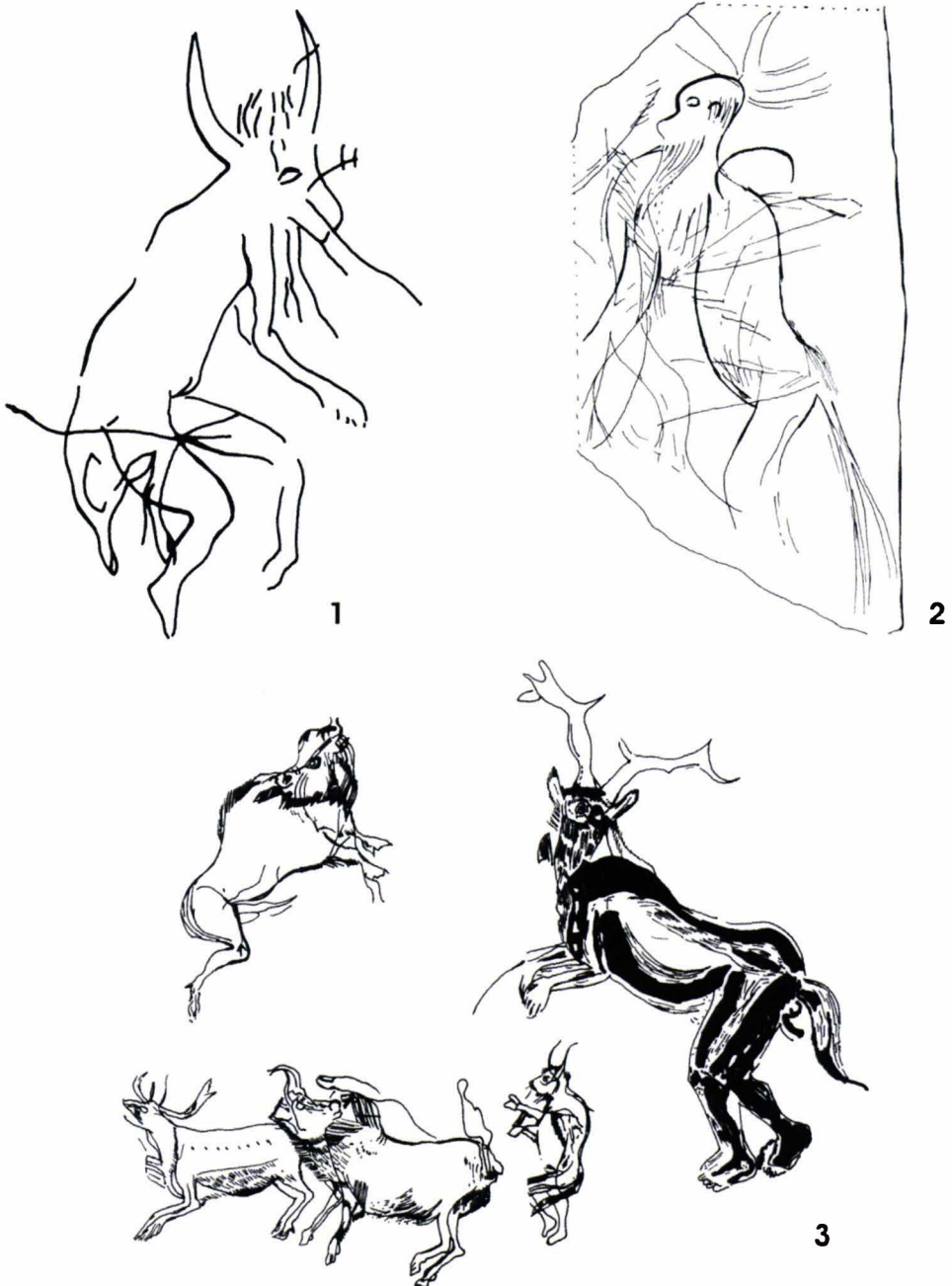

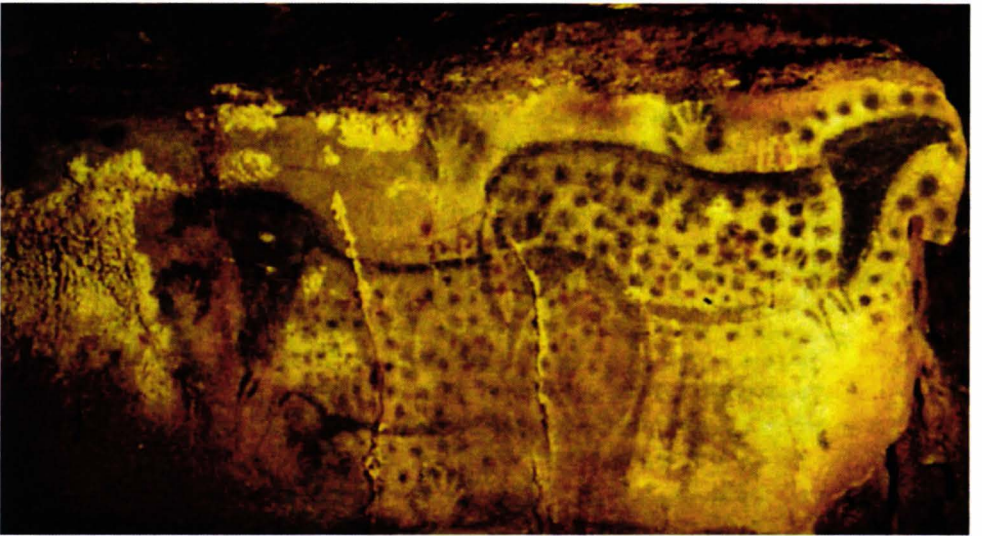
Fig. 43. Substituiți. Mării vrăjitori din grottele din Franța (Gabillou (1), Lourdes (2), Trois Frères (3). Magdalenian (după V. Chirica, 2006).

Fig. 44. Marea Divinitate în asociere cu animalele: 1, Hochlein-Stadel; 2, Angis sur l'Anglin (după G. Bosinski, 1990); 3, La Magdelaine des Albis (după V. Chirica, G. Bodi, C.-V. Chirica, 2012).

1

2

Fig. 45. Reprezentarea mâinii. 1, Grota Le Fuente de Salin; 2, Grota Pech Merle (după V. Chirica, G. Bodi, C. -V. Chirica, 2012).

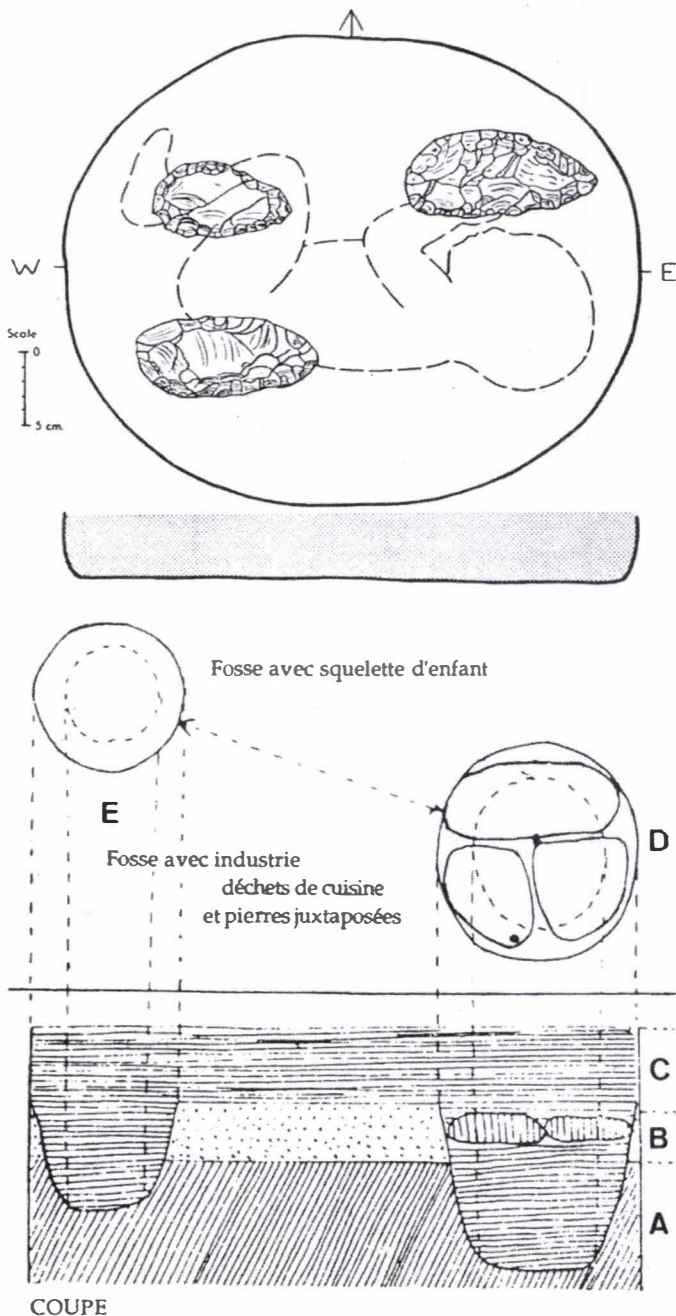

Fig. 46. Sus: La Ferrassie, mormântul Nr. 5, copilul asociat cu 3 racloare; jos: Le Moustier, mormântul Nr. 2, oase și silexuri (după M. Otte, 1996)

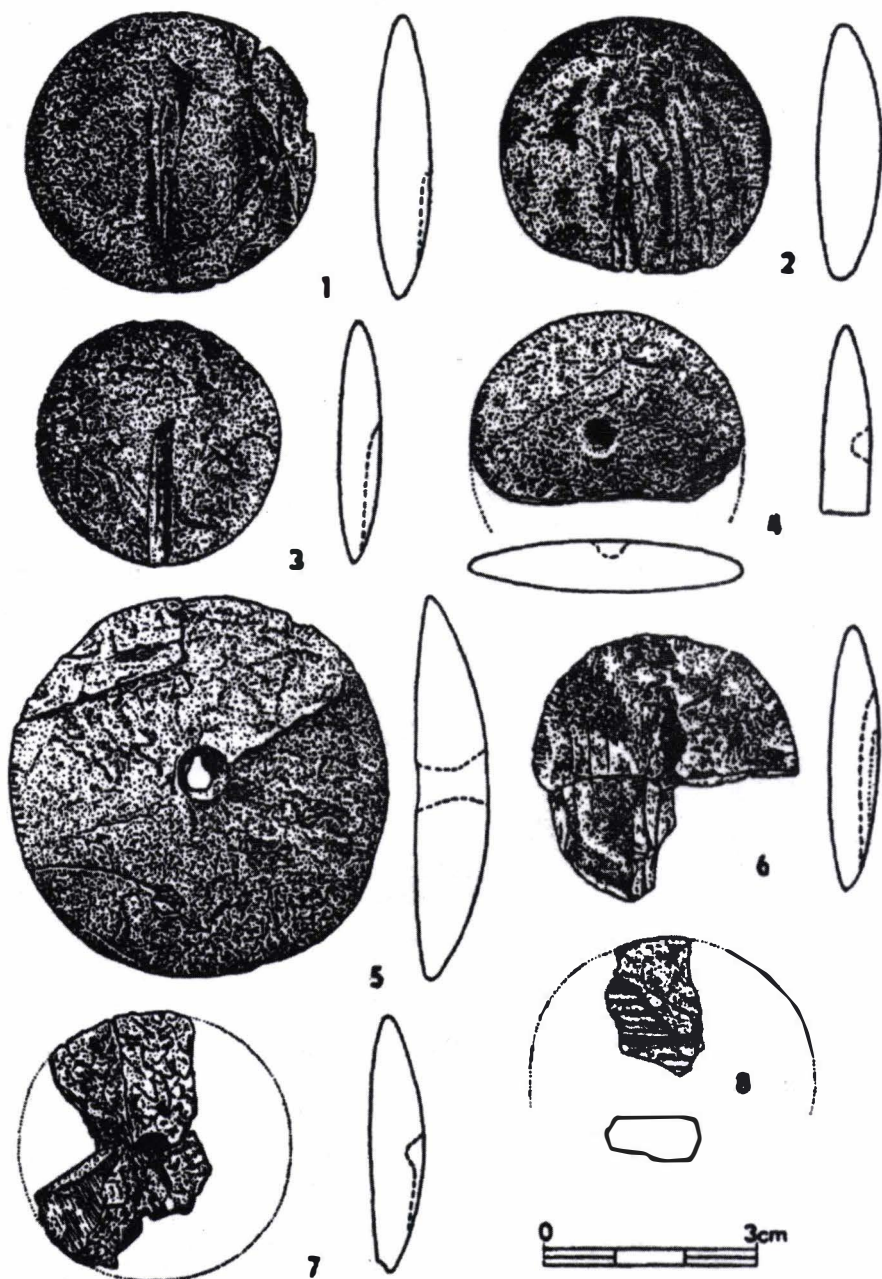

Fig. 47. Brno 2, rondelile asociate defunțiilor (după M. Oliva, 2002).

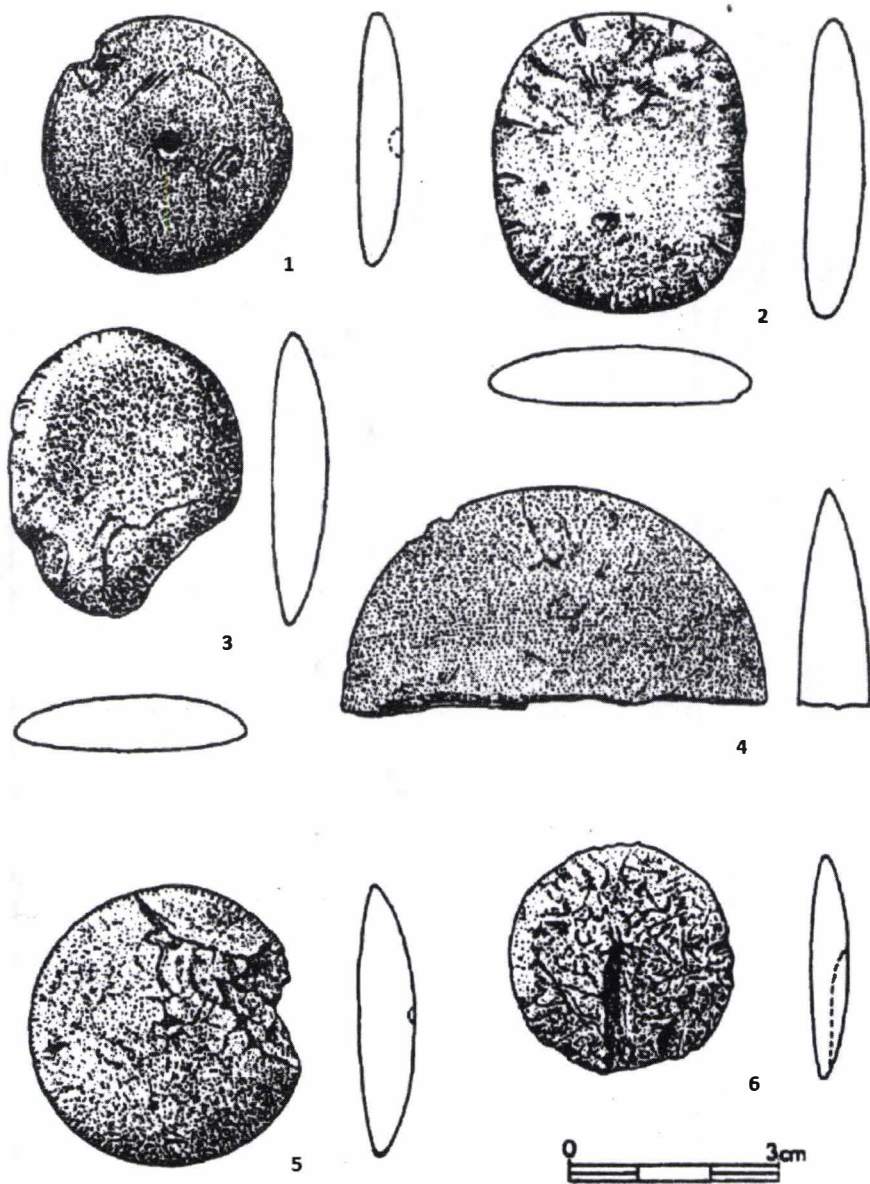

Fig. 48. Bmo 2, rondelile asociate defunțiilor (după M. Oliva, 2002).

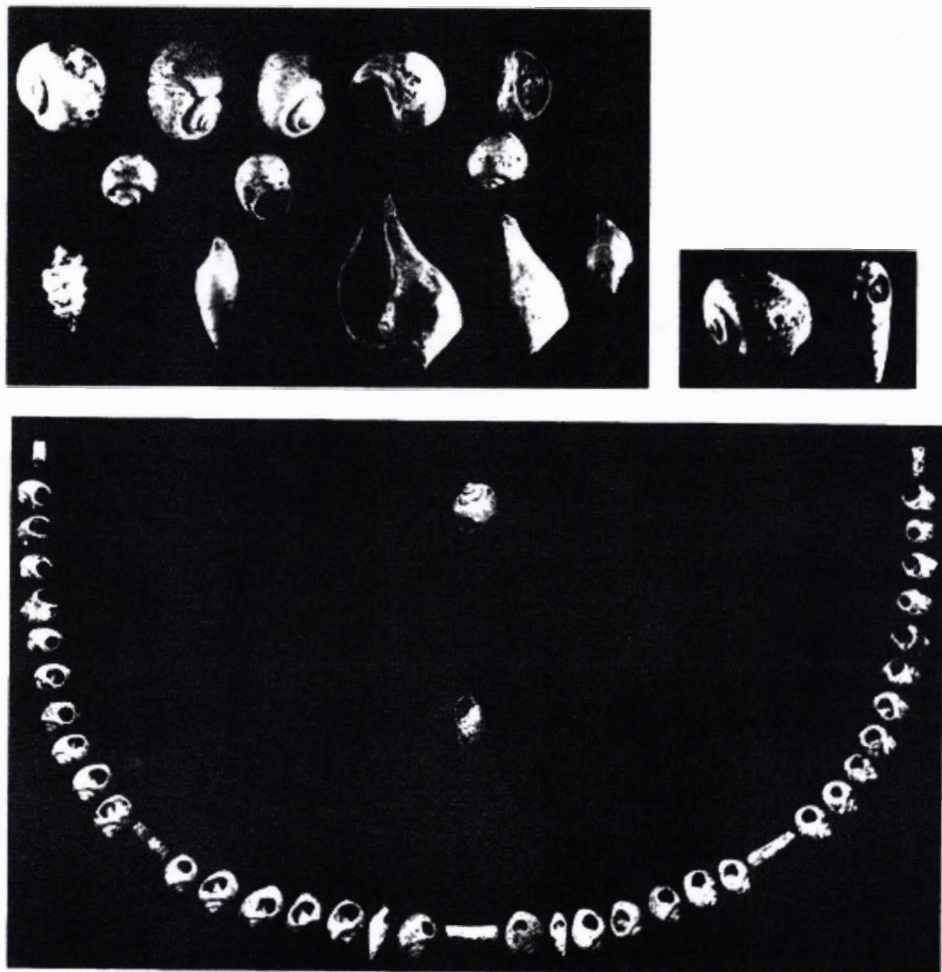

Fig. 49. Grotta Remouchamps; reconstituirea unui colier (după M. Dewez, 1987).

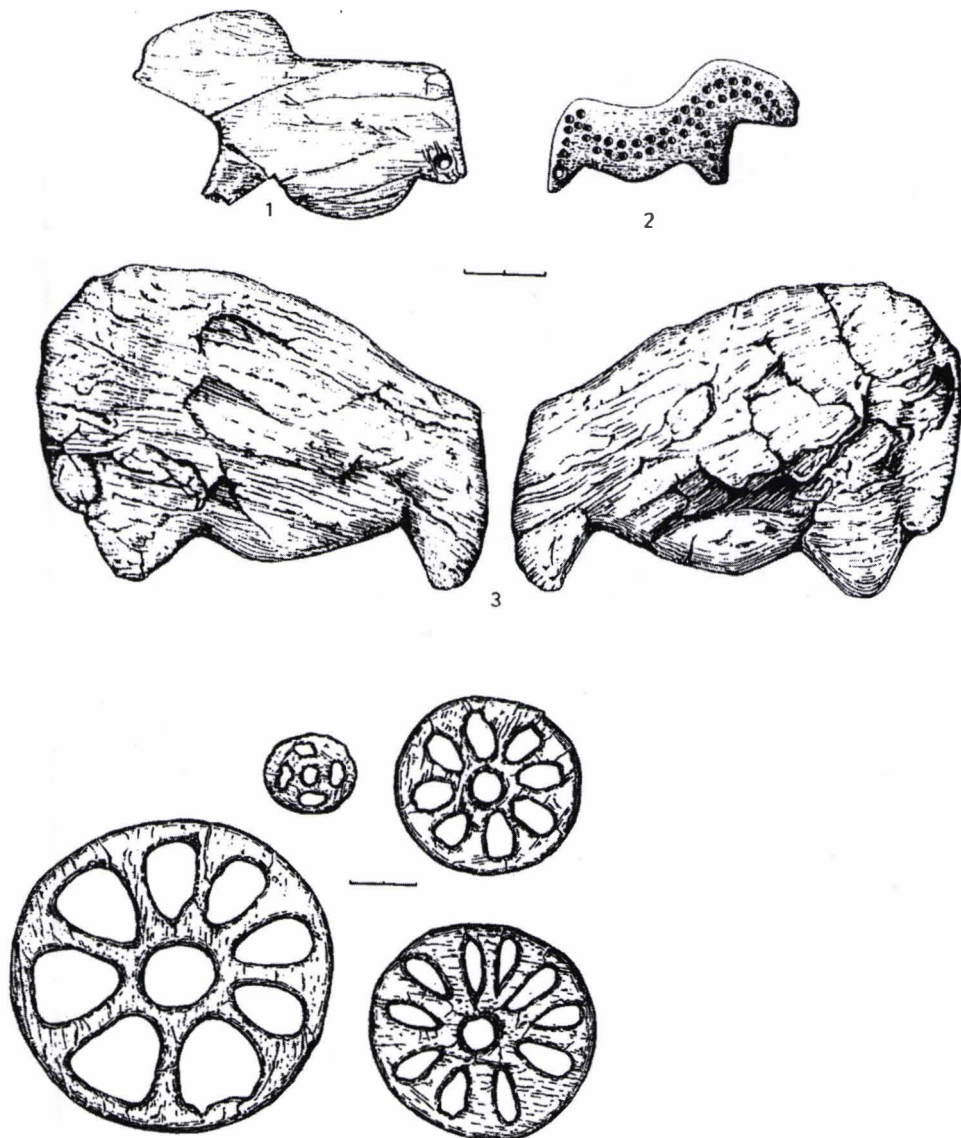

Fig. 50. Sungir. Ofrande din morminte (după J. K. Kozłowski, 1992).

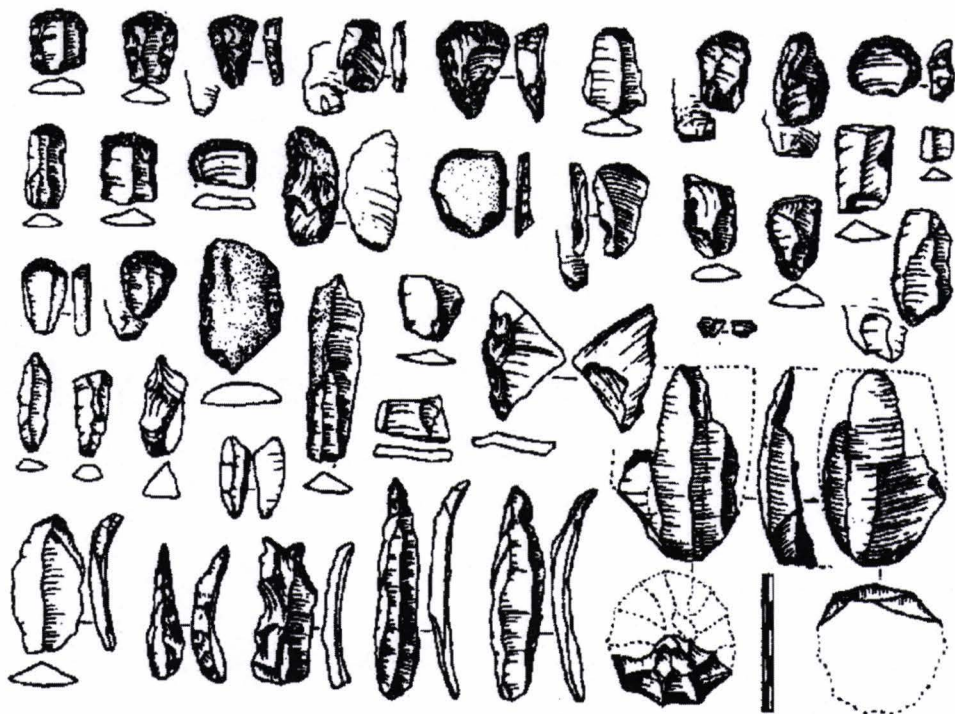

Fig. 51. Kostenki 15. Ofrande (după A. Sinitsin, 2004).

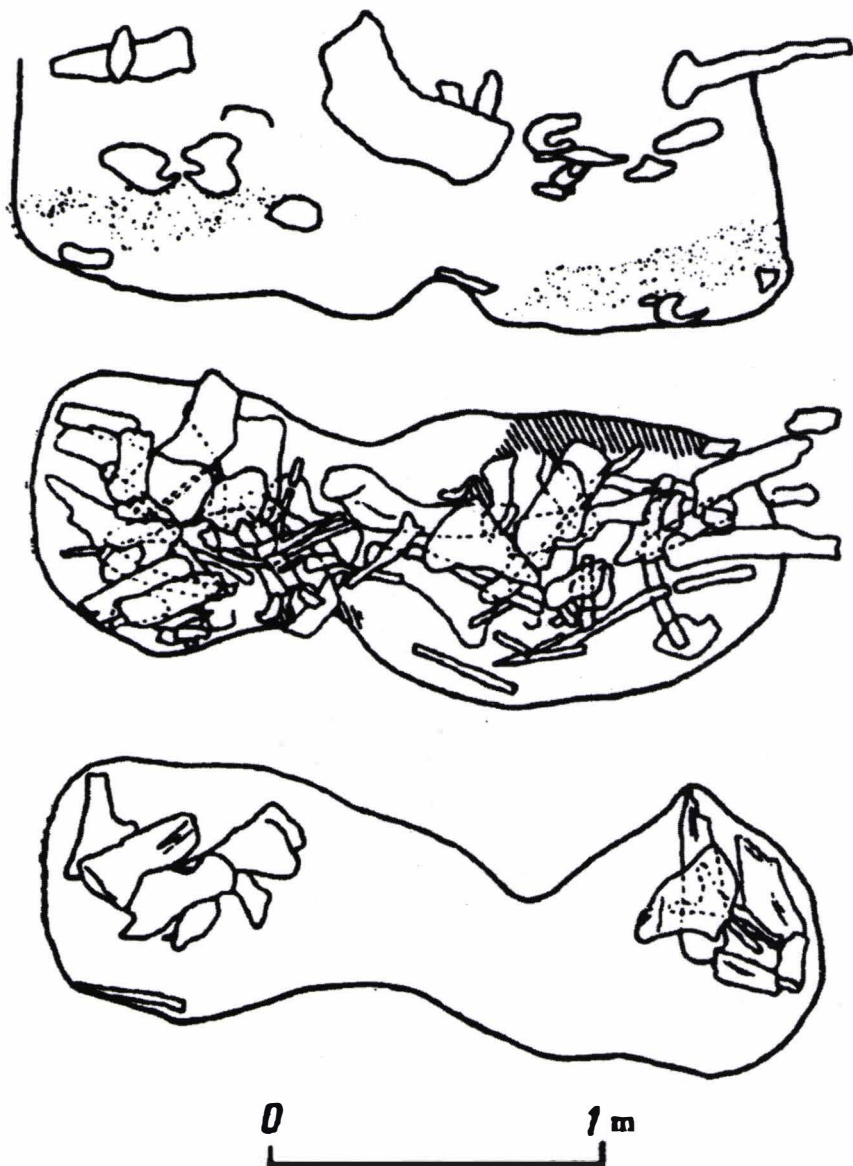

Fig. 52. Kostenki 18. Cenotaf (după A. Sinitsin, 2004).

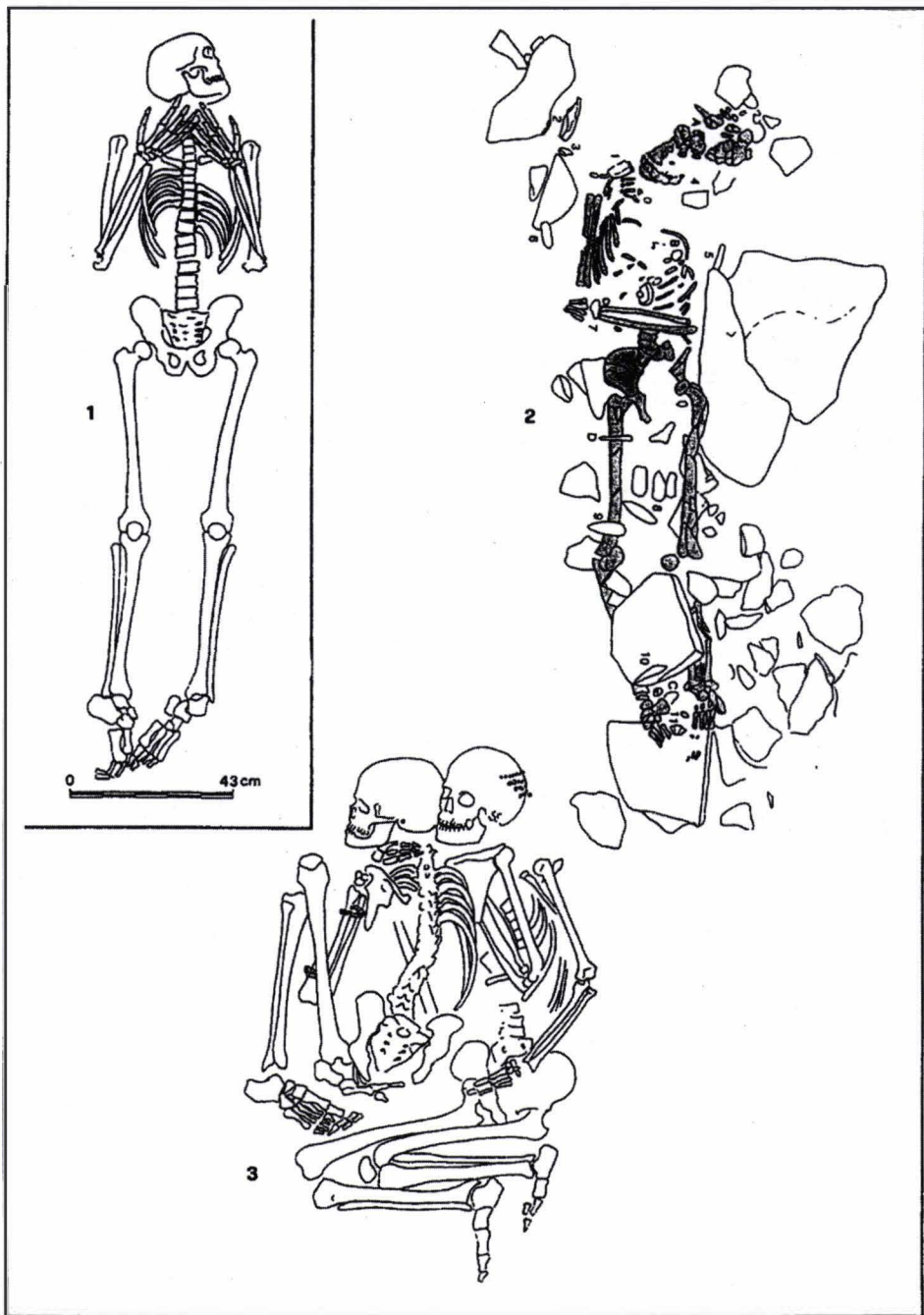

Fig. 53. 1, Grotă Copiilor III; 2, Paglicci; 3, Grotă Copiilor IV (după A. Palma di Cesnola, 2003).

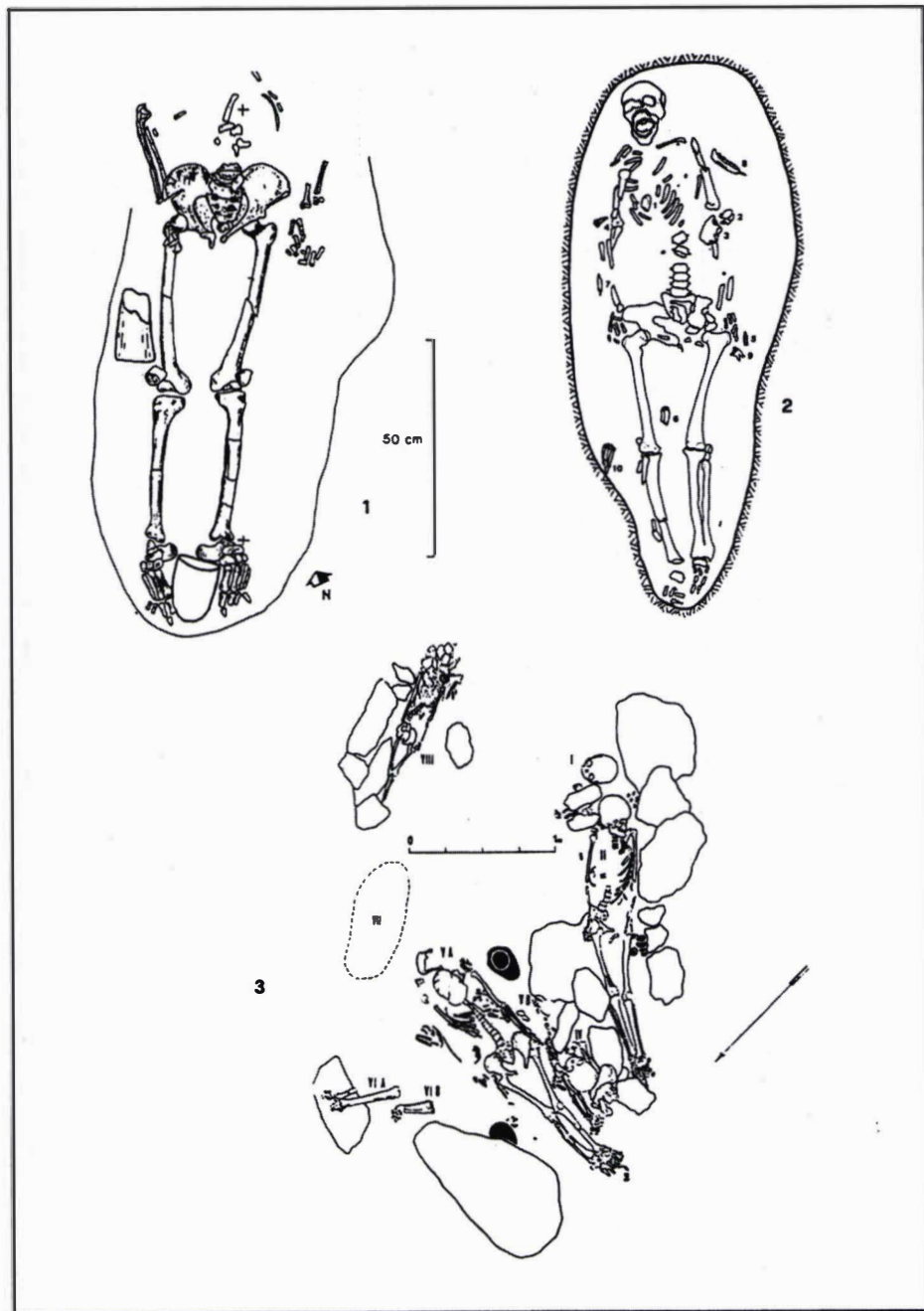

Fig. 54. Morminte: 1, Abri Tagliente; 2, Vado all'Arancio; 3, Arene Candide (după A. Palma di Cesnola, 2003).

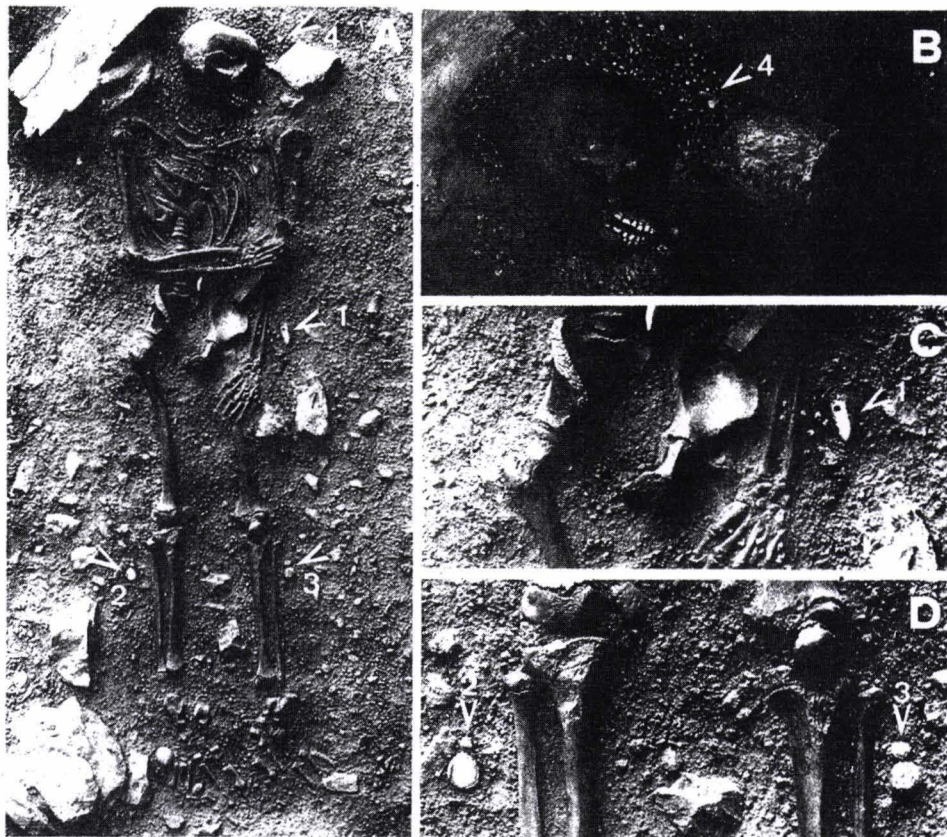

Fig. 55. Mormântul de la Arene Candide (după G. Giacobini și G. Malerba, 1995).

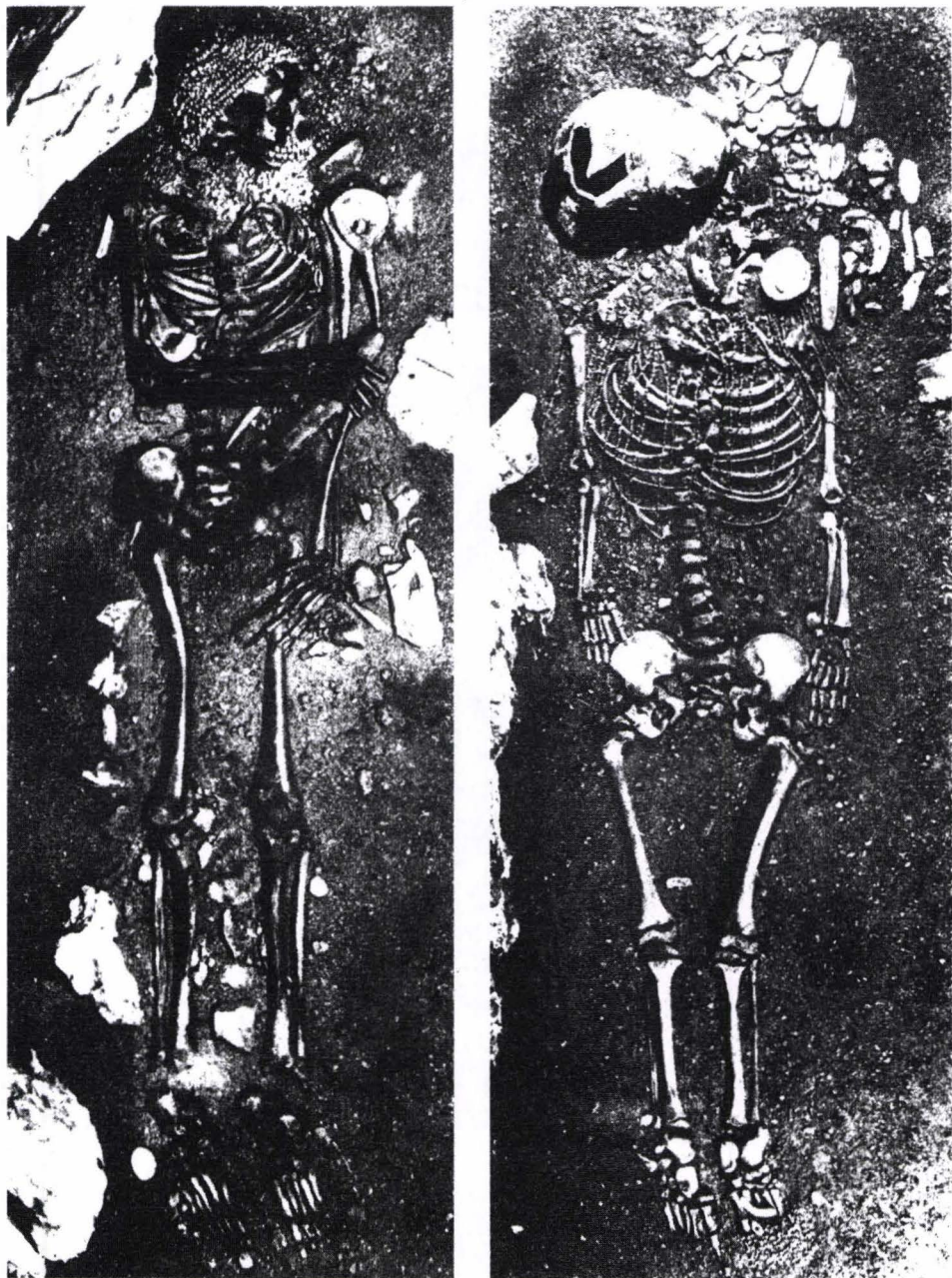

Fig. 56. Morminte de la Arene Candide (după F. Martini, L. Sarti, 1990).

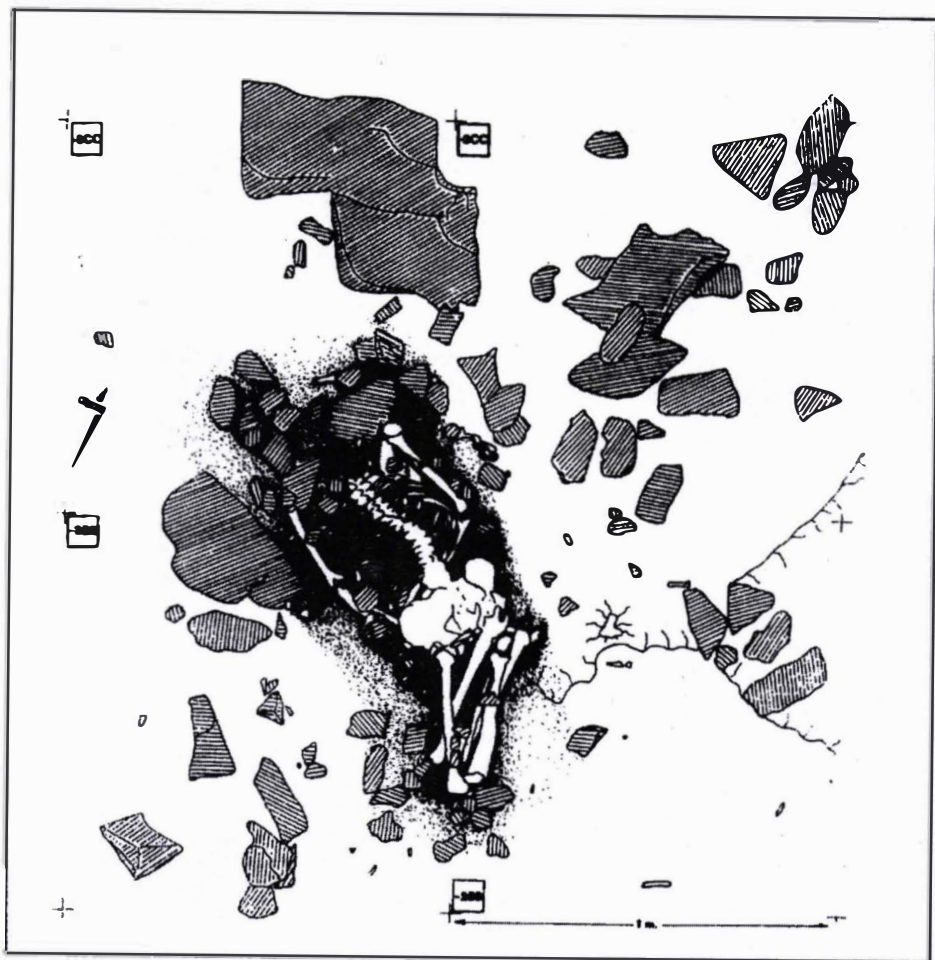

Fig. 57. Mormântul de la Grotte Continenza (după R. Grifoni Cremonesi, 2003).

1) COMBE-CAPELLE

2) CRO-MAGNON

(3 ♂-1 ♀-1 ⊕)

Position inconnue

3) LE ROC DE SERS

(1 ♂-1 ♀-1 ⊕)

Position inconnue ;
au moins un replié.

4) CAP BLANC

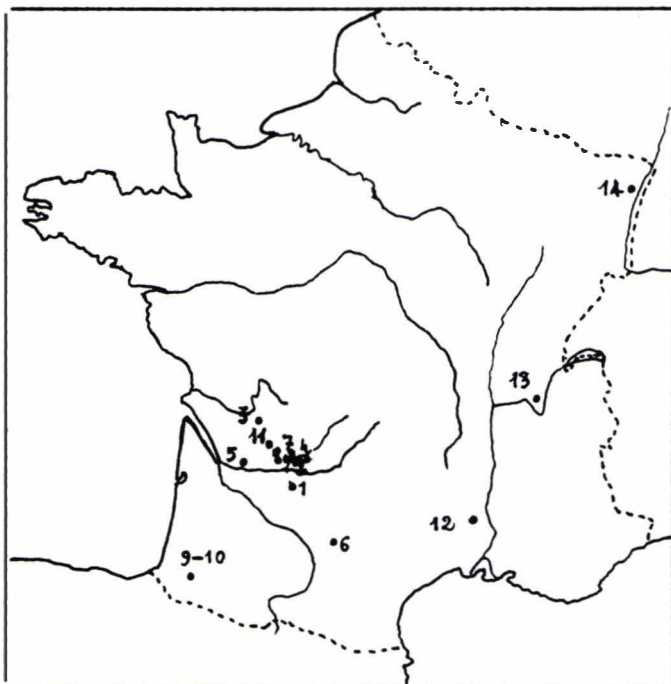
5) ST.GERMAIN

6) BRUNIQUEL

7) LA MADELEINE

8) LAUGERIE-BASSE

11) CHANCELADE

12) LE FIGUIER

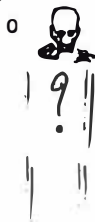
9) et 10) DURUTHY a) et b)

(0 et ⊕) Squelettes très
incomplets, position inconnue.

13) LES HOTEAUX

14) ENZHELL

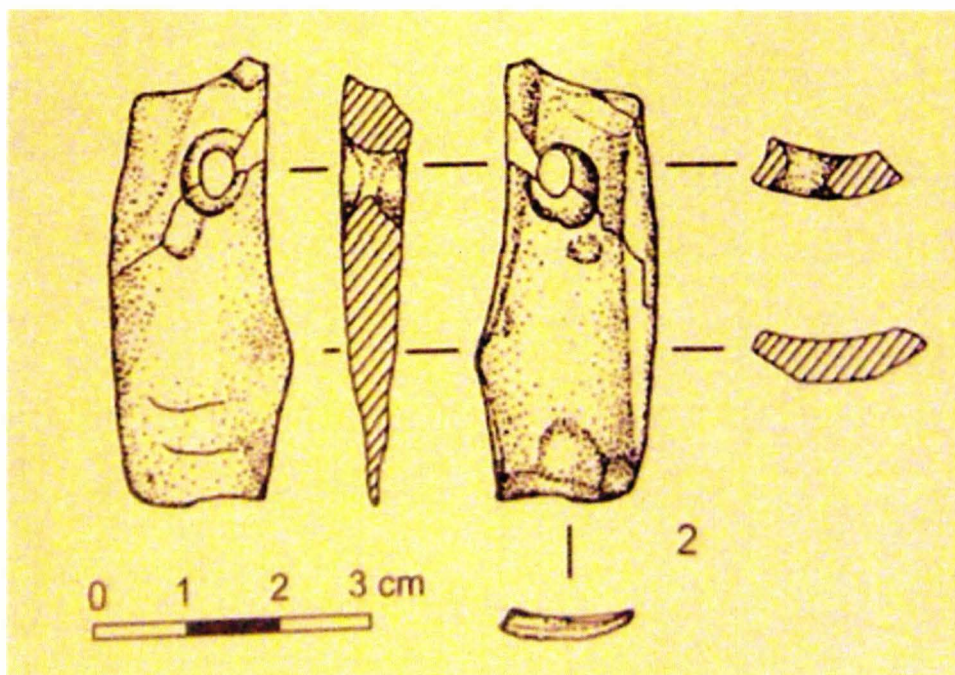

♂	adulte masculin
♀	adulte féminin
⊕	adulte ou adol. indéterminé
⊕	enfant, sexe indéterminé

Fig. 58. Cartarea mormintelor și poziția scheletelor, în Franța (după G. Quéchon, 1976).

1

2

Fig. 59. Mitoc-Malu Galben. 1, amuleta din cortex, decorată; 2, pandativ din os.

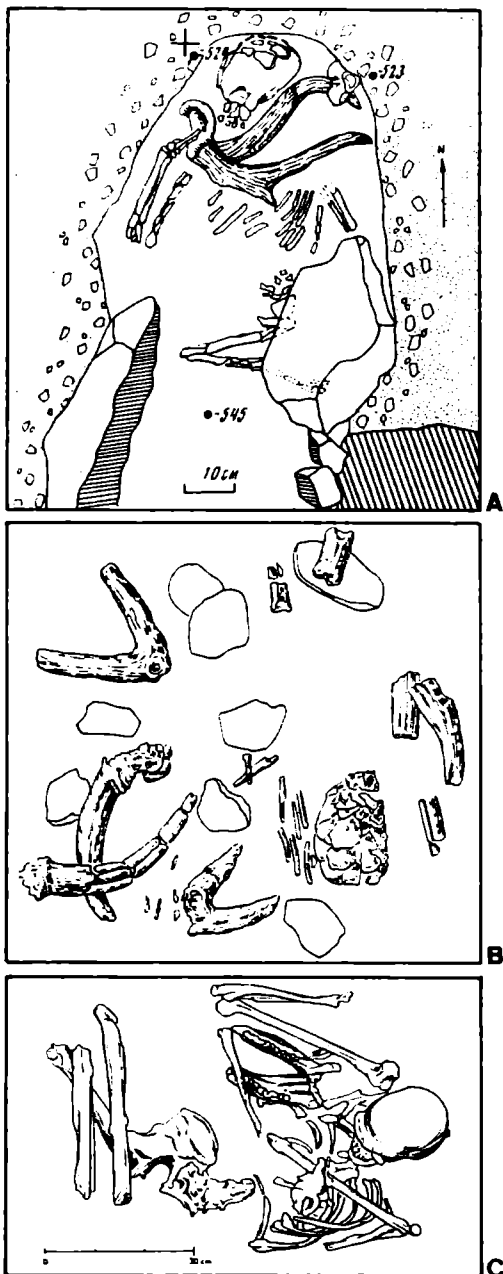

Fig. 60. A, Quafzeh; B, Techik-Tash; C, Skhul V, oase de animale, asociate defunțiilor (după M. Otte, 1996).

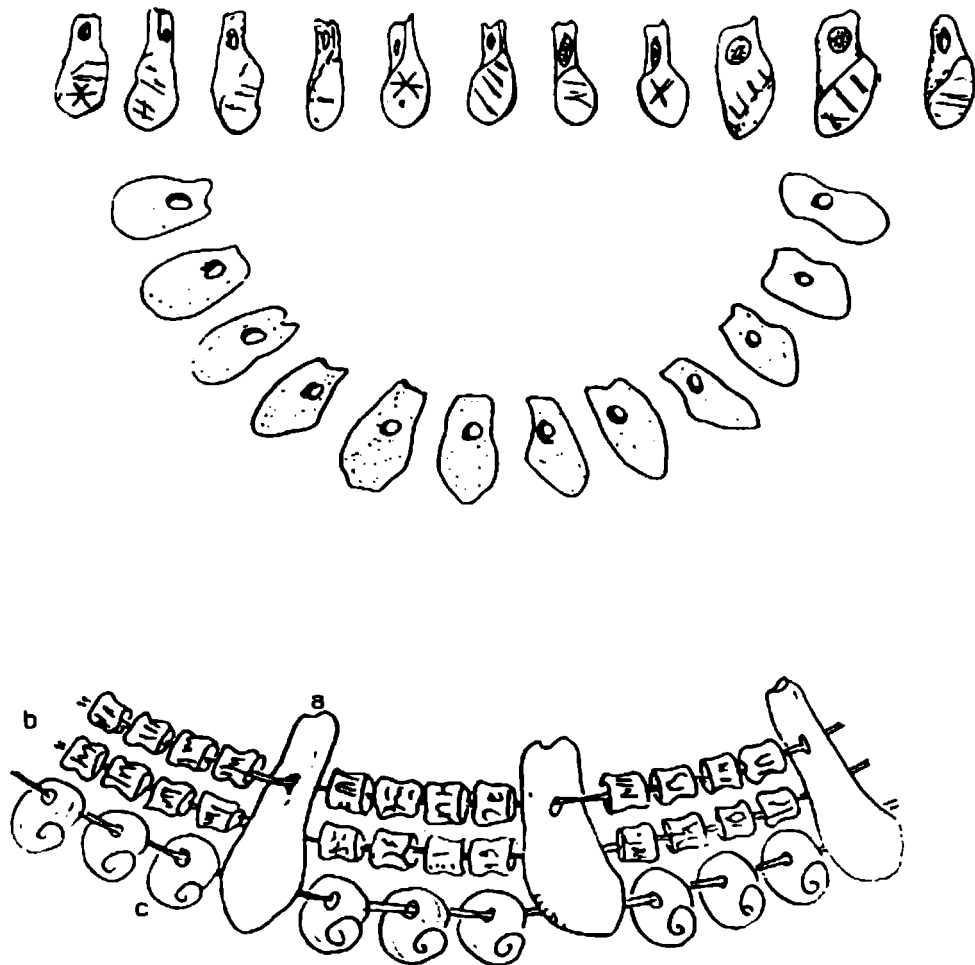

Fig. 61. Canini de cerb și obiecte de podoabă din morminte aparținând Paleoliticului superior din Europa (după P. Binant, 1991).

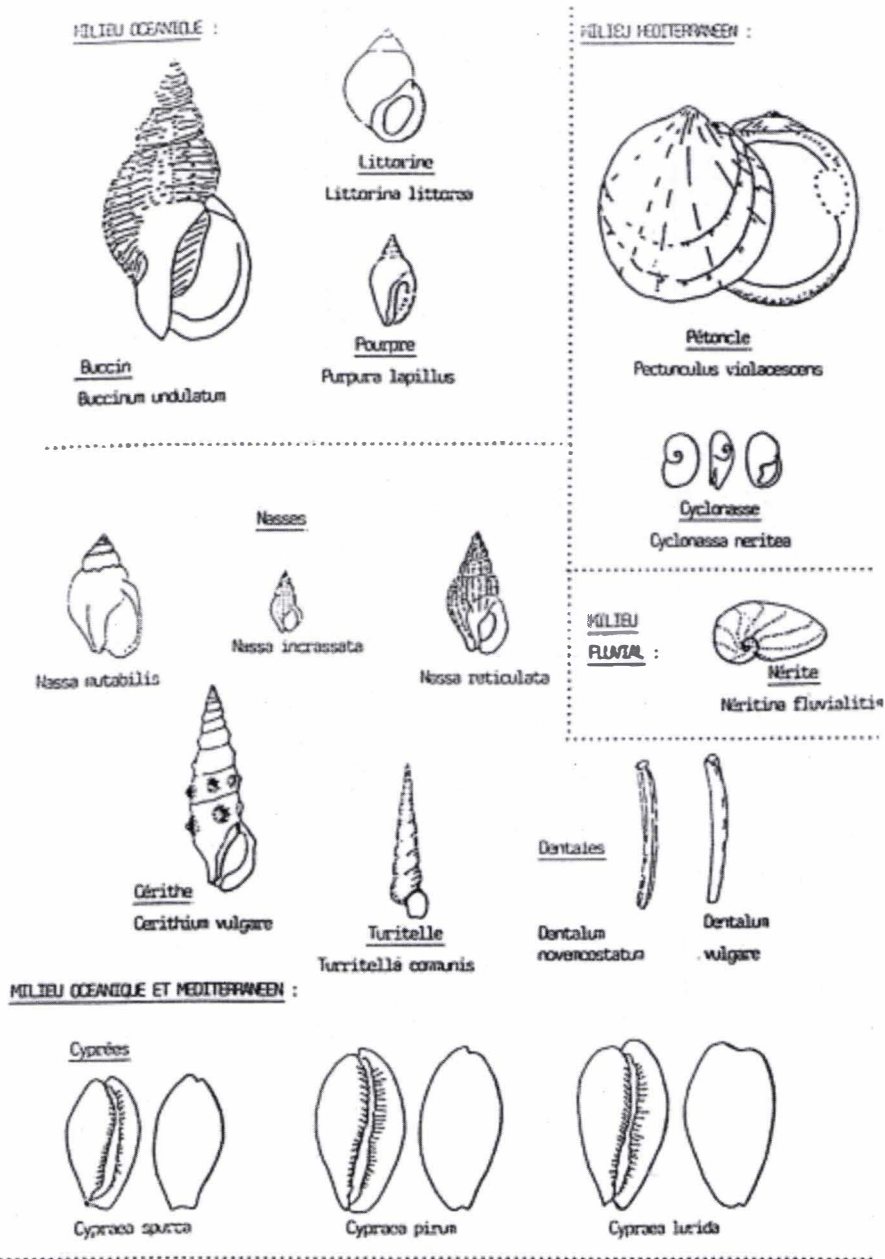

Fig. 62. Cochilii folosite ca și obiecte de podoabă din morminte aparținând Paleoliticului superior din Europa (după P. Binant, 1991).

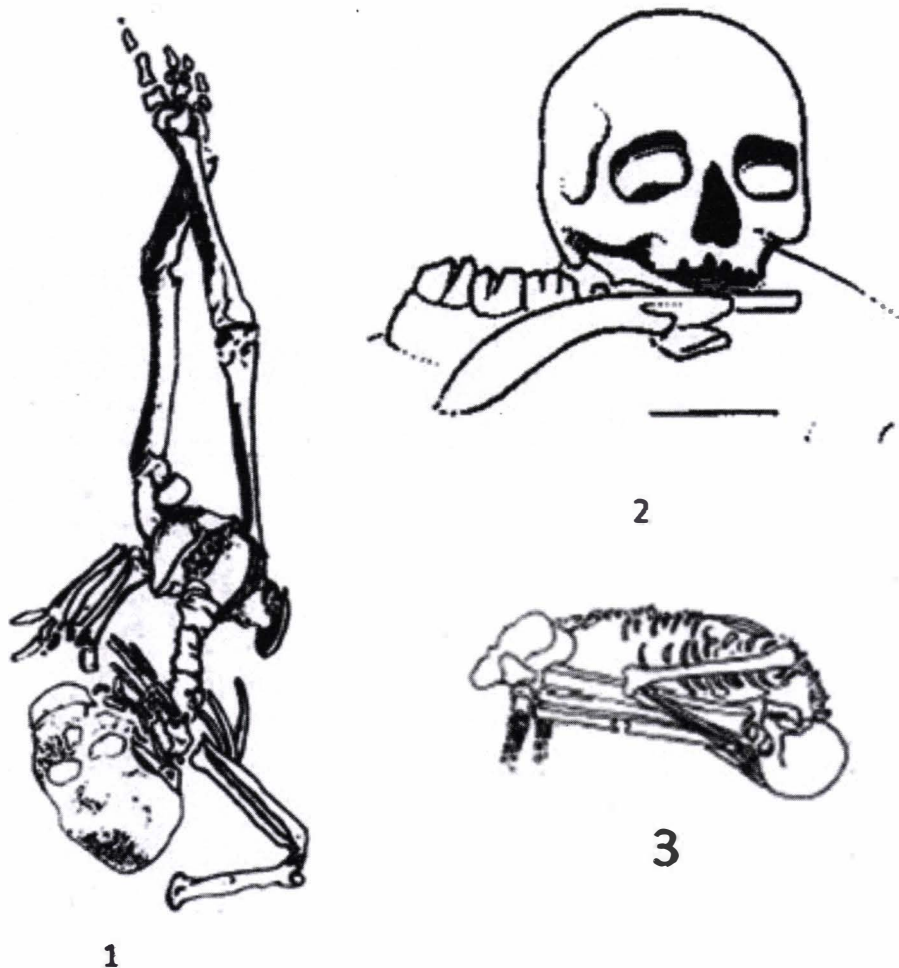

Fig. 63. Violență *post mortem*: 1, copil ”aruncat”; 2, craniu feminin cu runde de os în orbite; 3, poziție puternic pliată (1, 3, după P. Binant, 1991; 2, după A. Leroi-Gourhan, 1990).

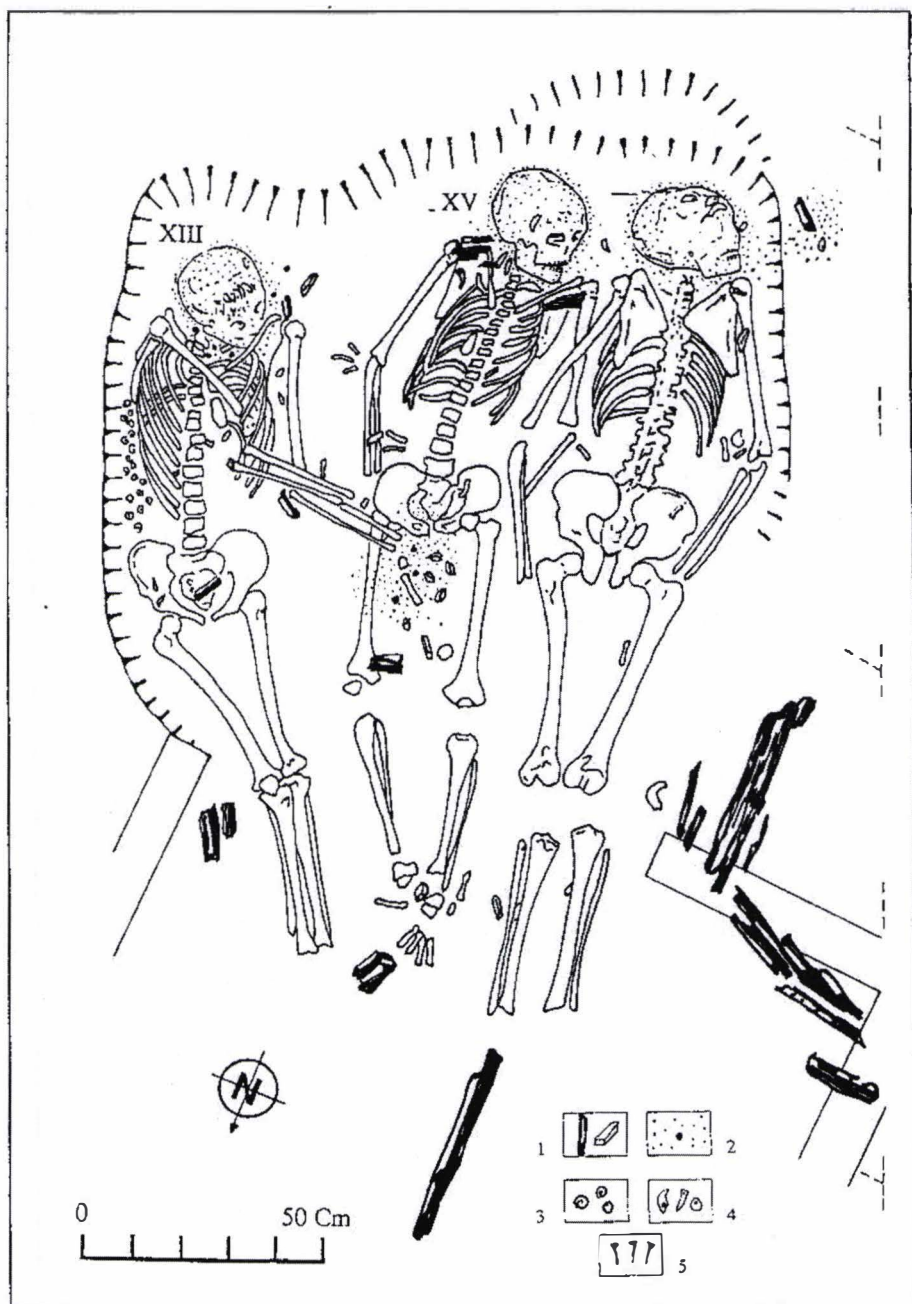
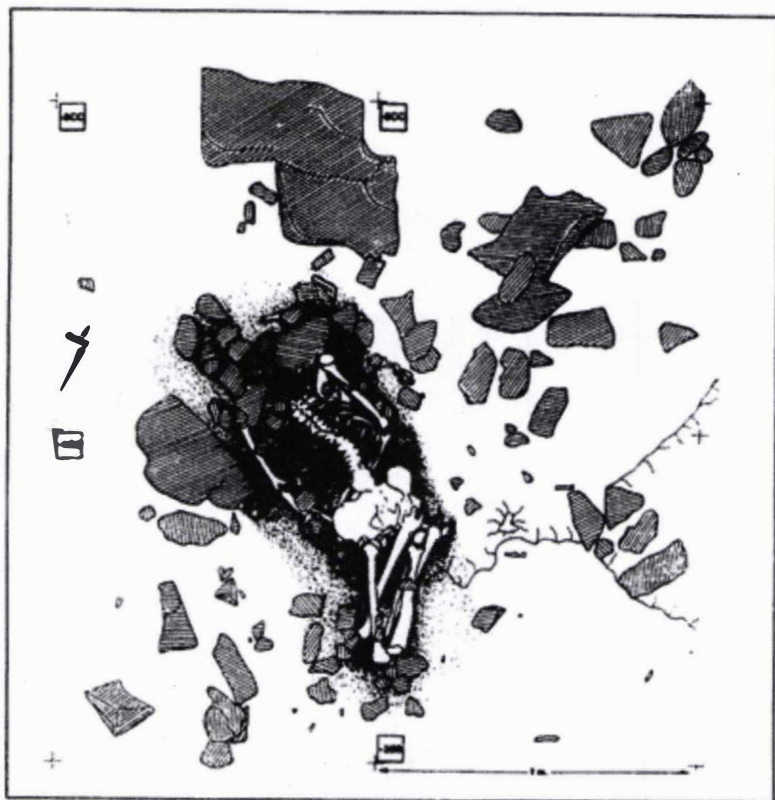

Fig. 64. Dolni Vestonice, mormântul triplu (după J. Jelinek, 1992).

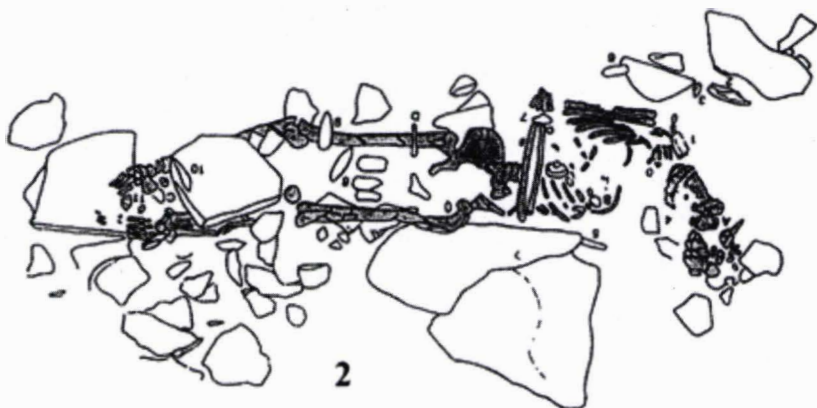

Fig. 65. Violență *post mortem*: poziție puternic pliată. 1, Bruniquel; 2, Dolni Vestonice (după P. Binant, 1991).

1

2

Fig. 66. Violență *post mortem*: blocuri de piatră depuse peste cei morți: 1, Grotte Continenza (după R. Grifoni Cremonesi, 2003), 2, Paglicci (după A. Palma di Cesnola, 2003).

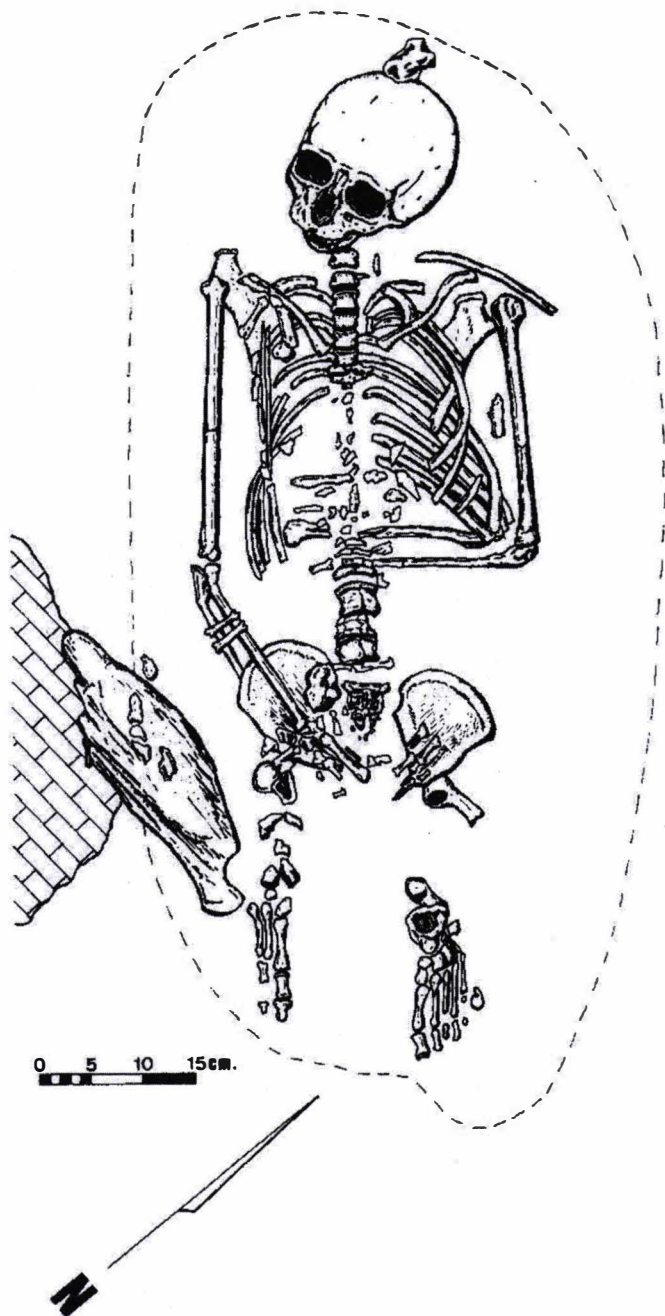

Fig. 67. Grotă Los Canes, mormântul nr. 1 (după P. Arias Cabal et M.-D. Garralda, 1996).

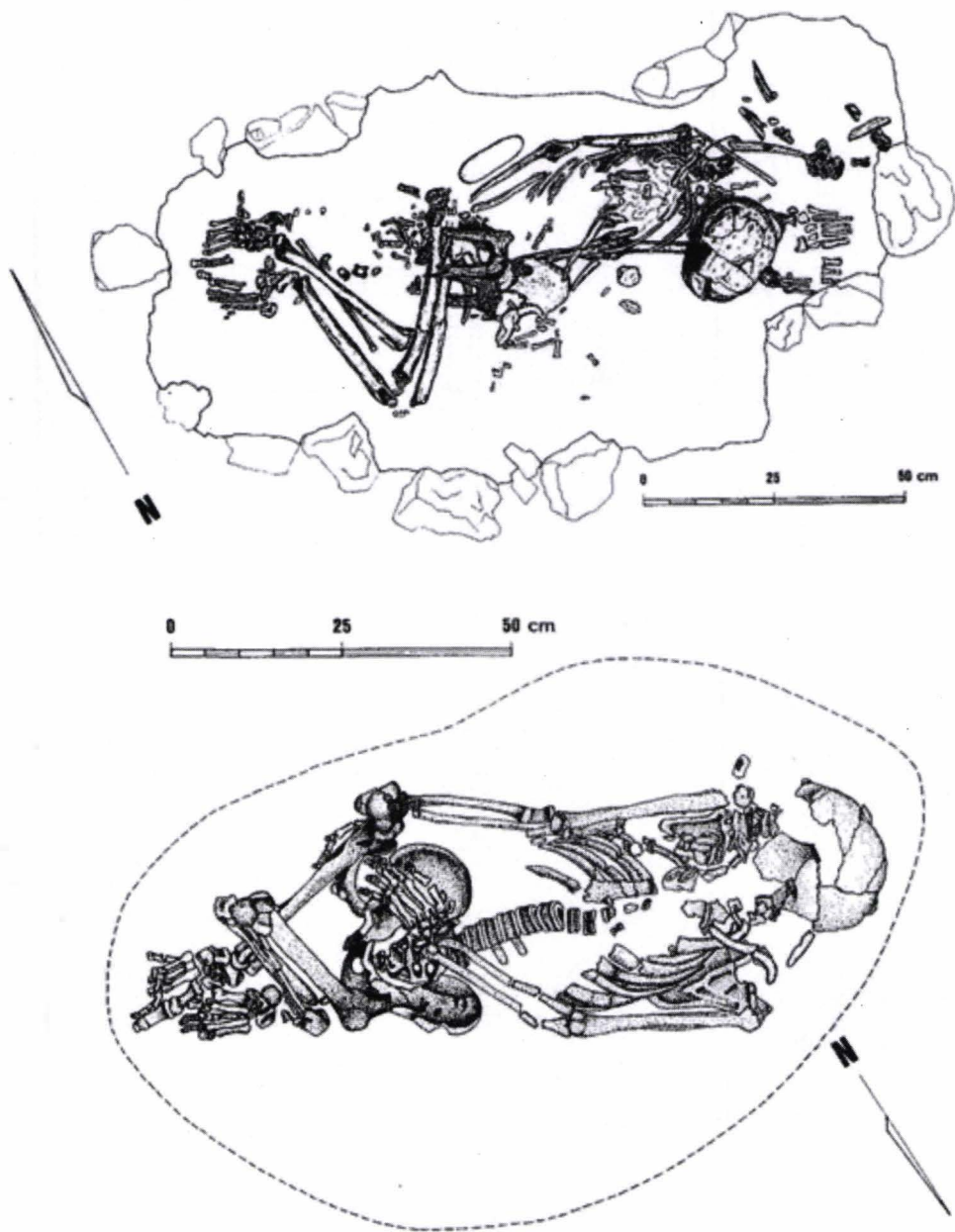

Fig. 68. Grotta Los Canes, morminte (după P. Arias Cabal et M.-D. Garralda, 1996).

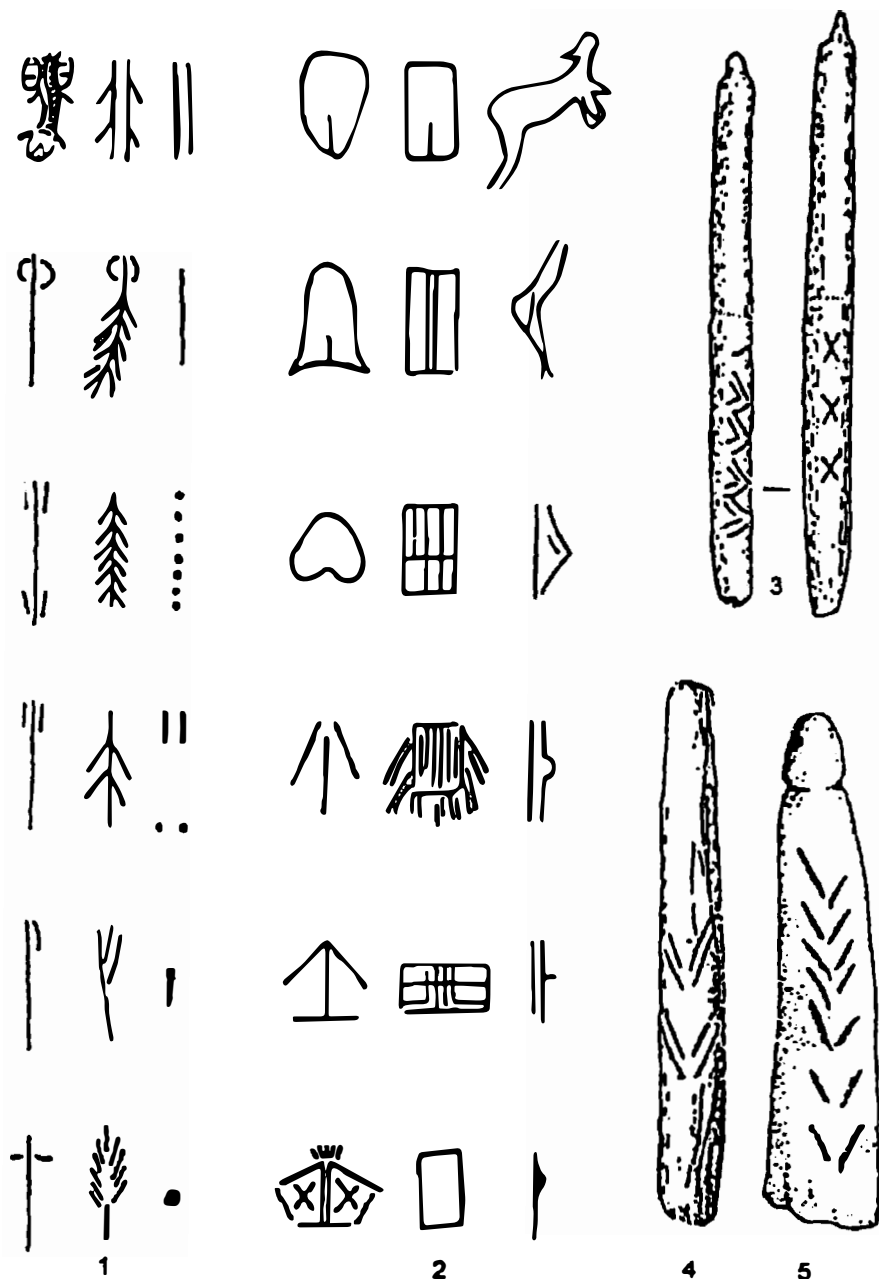

Fig. 69 "Semne" în arta paleolitică (după V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008).

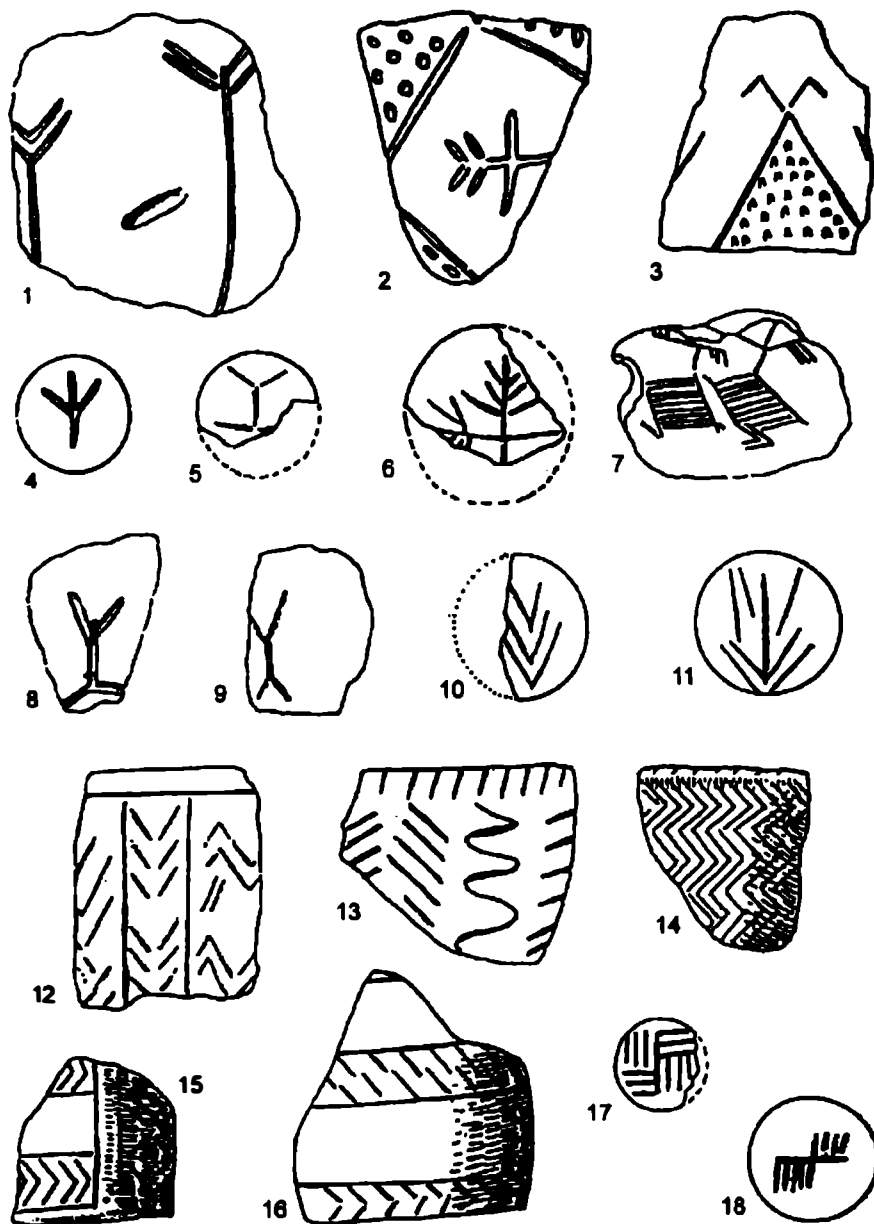

Fig. 70. „Semne” în arta paleolitică și neolitică (după V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008).

Fig. 71. Saint-Germain-la-Rivière. Mormânt în "cutie" de piatră. Magdalenian mijlociu (după D. Sacchi, 2003).

BIBLIOGRAFIE

xxx, 1933. *Grand Larousse*, vol. 9, p. 2749.

xxx, 1964. Musée des Antiquités Nationales. Collection Piette. Art mobilier préhistorique, Paris.

xxx, 1984a. Art et civilisation des chasseurs de la Préhistoire (34.000 – 8.000 ans av. J.-C.), Paris, 1988.

xxx, 1984b. L'Art des cavernes. Atlas des grottes ornées paléolithiques françaises, Paris.

xxx, 1999. XXIV-e Congrès Préhistorique de France. Les faciès leptolithiques du Nord-Ouest méditerranéen: Milieux naturels et culturels, Carcassonne, 1994, Société Préhistorique Française.

xxx, Dictionnaire actuel de la Langue Française, 1989, Flammarion.

Z. A. Abramova, 1995. *L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie*, ed. Jérôme Milton (L'Homme des origines).

R. Alaiba, 2000. Simboluri sacre ale culturilor pre- și indo-europene. Cultul bourului (bovideelor). Simbolismul universal al mitogemului antic al Europei, in *Thraco-Dacica*, XXI, 1-2, București.

Alcolea Gonzáles, J. J., Balbin Behrmann, R. de, 2007. C 14 et le style. La chronologie de l'art pariétal à l'heure actuelle, in *L'Anthropologie*, 111, p. 435-466.

Em. Alexandrescu, A. Olariu, G. Skog, K. Stenström, R. Hellsborg, 2010. *Os fossiles humains des grottes Muierii et Cioclovina, Roumanie*, in *L'Anthropologie*, 114, Paris.

E. Anati, 2003. Aux origines de l'Art. 50 000 ans d'art préhistorique et tribal, Paris, Fayard.

P. Auguste, 2001. La chasse de l'Ours au Paléolithique moyen: mythes, réalités et état de la question, in XIV Congrès Int. des Sciences, Saint Gerard Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes, Liège, 2001 (mai departe se va cita Congrès 2001).

O. Aurenche, 1995. *L'habitat: la pierre, le bois, la terre et le feu*, in J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le genie de l'Homme. Des origines à l'écriture*, Abbaye Saint-Gerard de Brogne, p. 58-63 (mai departe se va cita *Le Génie de l'Homme*).

Alberto Broglio, Cristina Lemorini, Marco Peresani, Patrizia Rossetti, 2003. *Modifications culturelles et comportementales entre Moustérien et Aurignacien au Sud des Alpes*, in J. Bruzek, B. Vandermeersch et M. D. Garralda (eds.), *Changements Biologiques et culturels en Europe de la fin du Paléolithique moyen au Néolithique : Hommage à Jan Jelinek*, Bordeaux, p. 39-59.

M. Anghelinu, 2011. *Fundamentele preistorice ale inegalitatii sociale*, sinteza în cadrul POSDRU 89/1.5/S/61104, Iași.

P. Arias, & E. Alvarez-Fernández, 2004. Les chasseurs-cueilleurs de la Péninsule Ibérique face à la mort: une révision des données sur les contextes funéraires du Paléolithique supérieur et du Mésolithique, in M. Otte (dir.), *La Spiritualité*, Liège, 2003, ERAUL 106, Liège, p. 221-236.

P. Arias Cabal, M.-D. Garalda, 1996. Les sépultures épipaléolithiques de La Cueva de Los Cannes (Asturias, Espagne), in M. Otte (dir.), *Nature et Culture*. Coll. Int. de Liège, 1993, ERAUL 68, 1995, p. 871-897.

Aubry, Thierry, 2005. Etude de l'approvisionnement en matières premières lithiques d'ensembles archéologiques. Remarques méthodologiques et terminologiques, in Vialou, D., Renault-Miskovsky, J., Patou-Mathis, M. (sous la dir. de), 2005. Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe. Territoires et milieux. Actes du Colloque du G.D.R. 1945 du CNRS, Paris, 8-10 Janvier 2003, ERAUL 111, Liège, p. 87-99.

P. Auguste, 2001. La chasse de l'Ours au Paléolithique moyen: mythes, réalités et état de la question, in XIV Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes, Liège, 2001 (mai departe se va cita Congrès 2001).

N. O. Bader, Ju. A. Lavruchin, Ju. A. (eds.), 1998. *Pozdnepaleolitičeskoe poselenije Sungir*, Naučnyj mir, Moskva.

N. O. Bader, E. Bougard, 2011. Les céramiques gravettiennes de Moravie: derniers apports des recherches actuelles, in *L'Anthropologie*, Paris, 115, p. 465-504.

D. Baffier, 1992. L'Art des cultures épipaléolithiques et postglaciaires européennes, in *La Préhistoire*.

D. Baffier, 2005. La grande grotte d'Arcy-sur-Cure (Yvonne, France), persistance de l'iconographie aurignacienne, in A. Broglio, G. Dalmeri (red.), *Pittura paleolitiche nelle Prealpi venete. Grotta di Fumane i Riparo Dalmeri*, Preistoria Alpina, nr. speciale, Verona, 2005, p. 76-81.

J. Bailey, 2008. *Mesolithic Europe: Overview and New Problems*, in G. Bailey, P. Spikins (eds), *Mesolithic Europe*, Cambridge, Univ. Press, p. 357-372.

R. de Balbin Behrmann & J. Javier Alcolea Gonzáles, 2005. Espace d'habitation, espace d'enterrement, espace graphique. Les coïncidences et les divergences dans l'Art paléolithique de la corniche cantabrique, in Denis Vialou, Josette Renault-Miskovsky & Marylène Patou-Mathis (sous la dir. de), 2005. Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur. Territoires et milieux, ERAUL 111, Liège, p. 193-206.

R. de Balbín Behrmann, J. J. Alcolea Gonzáles, 2009. Les colorants de l'art paléolithique dans les grottes et en plain air, in *L'Anthropologie*, Paris, 113, p. 559-601.

Ladislav Bánesz, Ivan Cheben, L'ubomíra Kaminská, Viera Pavúková (réd.), 1993. *Aurignacien en Europe et en Proche Orient*,

Actes du XII-e Congrès Int. UISPP, Bratislava, sept., 1991, Bratislava, p. 135-308.

I. Barandiaran Maetzu, 1996. Le Paléolithique supérieur au Pays Basque et dans le Bassin de l'Ebre (1990-1995), in *Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 1991-1996* (sous la dir. de M. Otte), Liège, 1996 (mai departe se va cita Bilan 1991-1996).

N. Barton, 2001. The British Upper Palaeolithic (1996-2001): An Annotated Bibliography and Some Comments, in *Bilan 1996-2001*.

Ion-Cornel Bălțean, 2011. *The Palaeolithic in Banat*, in Fl. Drașovean, B. Jovanović (eds.), *The Prehistory of Banat. I. The Palaeolithic and Mesolithic*, Ed. Acad. Rom., Bucharest, p. 21-76.

C. Beldiman, 2004. Parures préhistoriques de Roumanie: pendeloques paléolithiques et épipaléolithiques (25.000-10.000 BP), in ERAUL 106, p. 55-69.

C. Beldiman, 2007. Industria materiilor dure animale în Preistoria României. Resurse naturale, comunități umane și tehnologie din Paleoliticul superior până în Neoliticul timpuriu, Asociația Română de Arheologie. Studii de Preistorie. Supplementum 2/2007, Ed. Pro Universitaria, Bucuresti.

M. Berenguer, (f.a.). *Prehistoric Cave Art in Northern Spain Asturias*, Fuente de Afirmacion Hispanista A. C. Castillo del Moro, Ciudad de Mexico.

St. Bertola, A. Broglio, F. Gurioli, de Vecchi, Giampaolo, Al. Facciolo, I. Fiore, A. Tagliacozzo, P. Pallecchi, 2009. *Le territoire des chasseurs aurignaciens dans les Préalpes de la Venetie: L'exemple de la Grotte de Fumane*, in F. Djindjian, J. Kozłowski, Nino Bicho (eds.), *Le concept de territoires dans le Paléolithique supérieur européen. BAR Internationales Series 1938*, p. 167-181.

A. Besançon, 1996. *Imaginea interzisă. Istoria intelectuală a iconoclasmului de la Platon la Kandiski, Humanitas, București.*

Bilan 1991-1996. Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 1991-1996 (sous la dir. de M. Otte), Liège, 1996.

Bilan 1996-2001. Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 1996-2001, éd. par P. Noiret, ERAUL 97, Liège, 2001.

Bilan 2001-2006 Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 2001-2006 (édité par Pierre Noiret), ERAUL 115, Liège, 2006.

Bilan 2006-2011. P. Noiret (éd.), Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 2006-2011. UISPP, Comm. VIII, ERAUL 130, Liège, 2013.

Bilan 2014. Voir P. Noiret, D. Leesch (eds.), *Le Paléolithique supérieur d'Euroasie. Bilan 2014*. Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Commission VIII, ERAUL 142, Liège, 2014.

Biblia 1968. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1968.

A. Bietti, 1997. *Considérations sur la définition de l'Épigravettien ancien en Italie*, in El Món Mediderrani després del Pleniglacial (18.000 - 12.000 BP), Coll. Banyoles 1995, Girona, 1997 (mai departe se va cita Coll. Banyoles 1995).

P. Binant, 1991. *La Préhistoire de la mort. Les premières sépultures en Europe*, Errance, Paris.

P. Binant, 1991a. *Les sépultures du Paléolithique*, Errance, Paris.

L. Blaga, 1976. *Aspecte antropologice*. Ediție îngrijită și prefață de I. Maxim, Facla, Timișoara.

D. Boghian, 1996-1997. *Nouvelles découvertes de vases cucuténiens de culte dans le département de Iassy*, in *Studia Antiqua et Archaeologica*, III-IV (1996 – 1997), p. 63-74.

Fr. Bon, 2013. *Des Pyrénées Atlantiques au Languedoc Méditerranéen*, in Bilan 2006-2011, p. 85-86.

E. Bonifay, 1965. *Un ensemble rituel moustérien à la grotte du Régourdou (Montignac, Dordogne)*, in *Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche*, vol. II, Rome, p. 136-139.

F. Bordes, 1968. *Le Paléolithique dans le monde*, Univ. des Connaissances, Hachette, Paris.

F. Bordes, 1975. *Sur la notion de sol d'habitat en préhistoire paléolithique*, in *BSPF*, 72, 5, p. 139-144.

F. Bordes, M. Bourgon, 1951. *Le complexe moustérien: Moustérien, Levallois et Tayacien*, in *L'Anthropologie*, Paris, p. 55.

A. Boroneanț, 2011. *The Mesolithic in Banat*, in Fl. Drașovean, B. Jovanović (eds.), *The Prehistory of Banat. I. The Palaeolithic and Mesolithic*, Ed. Acad. Rom., Bucharest, p. 105-141.

A. Boroneanț, Cl. Bonsall, 2012. *Burial practices in the Iron Gates Mesolithic*, in R. Kogălniceanu, Roxana-Gabriela Curcă, Mihai Gligor, Susan Stratton (eds.), *Homines, Funera Astra. Proceedings of the Int. Simp. On Funerary Anthropology*, Alba Iulia, 5-8 june 2011, *BAR Int. Series 240*, Oxford, p. 45-56.

- V. Boroneanț, 1970. La période épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer du Danube, in *Prähistorische Zeitschrift*, 45, 1, 2-25.
- V. Boroneanț, 1970a. Un mormânt din perioada de trecere de la Paleoliticul superior la Epipaleolitic, in *SCIV*, 21, 1, 129-132.
- V. Boroneanț, 1973. Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei, de la zone des „Portes de Fer”, in *Dacia*, N.S., 17, p. 15-39.
- V. Boroneanț, 1979. *Descoperiri arheologice în unele peșteri din Defileul Dunării*, in T. Orghidan, Șt. Negrea (ed.), *Speologia*, Ed. Acad., București, 140-185.
- V. Boroneanț, 1980. Probleme ale culturii Schela Cladovei-Lepenski Vir în lumina noilor cercetări, in *Drobeta*, 4, Turnu Severin, p. 27-42
- V. Boroneanț, 1980a. Săpăturile arheologice de la Ostrovu Mare-Portile de Fier II, in *Materiale*, Tulcea, 635-640.
- V. Boroneanț, 2000. Paléolithique supérieur et épipaléolithique dans la zone des Portes de Fer, Ed. Silex, București.
- I. Borziac, 1991. Quelques données préalables sur l’habitat tardipaléolithique pluristratifié de Cosseoutsy sur le Dniestr Moyen, in V. Chirica, D. Monah (éd.), *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI IV, Iași.
- I. Borziac, 1994. Paleoliticul și mezoliticul dintre Nistru și Prut (Republica Moldova), in *Thraco-Dacica*, XV, 1-2, București, 19-40.
- I. Borziac, 1996. *Începuturile istoriei Moldovei*, Chișinău, Ed. Știința.
- I. A. Borziac, C-V. Chirica, 1996. Pièces de marte du Paléolithique supérieur de la Vallée du Dniestr, in *Préhistoire Européenne* 9, Liège, p. 393-401.
- I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, 1998. Piese de artă paleolitică și de podoabă din stațiunea paleolitică cu mai multe niveluri de locuire Cosăuți din zona Nistrului mijlociu, in *Revista Arheologică*, 2, p. 5-27.
- I. Borziac, V. Chirica, M. Văleanu, 2006. Culture et sociétés pendant le Paléolithique supérieur de la zone carpato-dniestréenne, *BAM VI*, PIM, Iași.
- G. Bosinski, 1990. Homo sapiens. L’Histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40.000 – 10.000 ans avant J.-C.), Errance, Paris.
- Estelle Bougard, 2013. *Une pratique du Gravettien d’Europe Centrale: la terre cuite*, in M. Otte (sur la dir. de), 2013. *Les Gravettiens*, Civilisations et Cultures, Ed. Errance, Paris, p. 301-306.
- D.-Q. Bowen, 1981. *Quaternary Geology. A stratigraphic Framework for Multidisciplinary Work*, Pergamon Press, Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt.
- H. Breuil, 1924. Note de voyage paléolithique en Europe Centrale, in *L’Anthropologie*, 24, Paris, p. 515-552.
- M. N. Brézillon, 1969. *Dictionnaire de la Préhistoire*, Larousse, Paris.
- A. Broglio (a cura di), 1984. Paleolitico i Mesolitico. Estratto del volume *Il Veneto nell’Antichità*. Preistoria e protoistoria, Verona.
- A. Broglio, 1996. Le Paléolithique supérieur en Italie du Nord (1991-1996), in M. Otte (sous la dir. de), *Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 1991-1996*, ERAUL 76, Liège, p. 289-298.
- A. Broglio, 1997. Considérations sur l’Epigravettien ancien italique, in *Coll. Banyoles 1995*.
- A. Broglio, C. Lemorini, M. Peresani, P. Rossetti, 2003. Modifications culturelles et comportementales entre Moustérien et Aurignacien au Sud des Alpes, in J. Bruzek, B.

Vandermeersch, M. D. Garalda (ed.), *Changements biologiques et culturels en Europe de la fin du Paléolithique moyen au Néolithique*, p. 39-59.

A. Broglio, 2005. Le rituel de la mort il y a 12 000 ans: la sépulture de Villabruna en Italie, in *Religions & Histoire*, nr. 2, mai-juin, p. 50-51.

A. Broglio, C. Mondini, A. Villabruna, A. Guerreschi, E. Bianchin Citton, Simonetta Bonomi, 1992. *Immagini dal tempo. 40.000 annidi storia nella Provincia di Belluno*, Grafiche Antiga Comuda (Treviso).

A. Broglio, G. Dalmeri (a cura di), 2005. *Pitture paleolitiche nelle Prealpi Venete. Grotta di Fumane e Riparo Dimeri*, Preistoria Alpina, Nr. Spciale.

A. Broglio, M. de Stefani, F. Gurioli, P. Pallecchi, G. Giachi, Th. Higham, F. Brock, 2009. *L'art aurignacien dans la décoration de la Grotte de Fumane*, in *L'Anthropologie*, 113, p. 753-761.

M. Brudiu, 1974. *Paleolithicul superior și epipaleolithicul din Moldova*, București.

J. Bouyssonie, 1954. Les sépultures moustériennes, in *Quaternaria*, I, p. 107-115.

A. Bouyssonie, J. Bouyssonie, L. Bardon, 1913. La station moustérienne de la "bouffia" Bonneval à la Chapelle-aux-Saints, in *L'Anthropologie*, Paris, 24, p. 608-634.

Jacques Cauvin, 1987. L'apparition des premières divinités, in *La Recherche*, nr. 194.

Jacques Cauvin, 1997. Naissance des divinités. Naissance de l'agriculture. La Révolution des symboles au Néolithique, CNRS éditions, Paris

M. Cârciumar, 1999. *Evoluția omului în Cuaternar*, Lumina Lex, București.

M. Cârciumar, V. Chirica, 1987. Découverts d'art paléolithique sur le territoire de la Roumanie, in *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, BAI, II, éd. V. Chirica, Iași, p. 87-96.

Chavaillon, J., 1992. *Les Hominides*, in J. Garanger (sous la direction de), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris.

V. Chirica, 1989. The Gravettian in the East of the Romanians Carpathians. BAI III (ed. V. Chirica, D. Monah), Iași.

V. Chirica, 1999. *Arheologia Cuaternarului*, in A. Saraiman, V. Chirica (coord.), *Cuaternarul pe teritoriul României*, Helios, Iași.

V. Chirica, 2003. *L'Art mobilier du Paléolithique supérieur en Europe de l'Est et Centrale*, in *Mélanges Jean Gaussen. Préhistoire. Art et Sociétés*, Bull. de la Soc. Préh. Ariège-Pyrénées, LVIII, 2003, p. 99-117.

V. Chirica, 2004. *La Grande Déesse et son interprétation dans l'art paléolithique*, in *La Spiritualité. Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur)*, Liège, 10-12 décembre 2003 (éd. M. Otte), Liège, ERAUL, 106, 2004, p. 187-194.

V. Chirica V., 2005. Milenii de locuire și de viață spirituală, in G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, *Istorie și viață spirituală în zona montană și submontană a Neamțului*, Ed. PIM, Iași.

V. Chirica, 2006. Artă și religii preistorice. Sanctuarele paleoliticului superior european, in *Prelegeri Academice*, vol. V, Nr. 5, 7-34.

V. Chirica, 2006a. Les plus anciennes peintures paléolithiques d'Italie, in *ArhMold.*, XXIX, 2006a, p. 193-198.

Vasile Chirica, 2006b. Opinions concernant l'art et les religions paléolithiques sur la base d'une grande découverte, in *ArhMold.*, XXIX, 2006, p. 185-191.

V. Chirica, 2007. Les structures d'occupation de Mitoc-Malu Galben (1978-1990 et 1991-1997), in M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben* ERAUL 72, Liège, 2007, p.167-172.

- V. Chirica, 2011. Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticului superior, in ArhMold., XXXIV, p. 19-52.
- V. Chirica, I. Borziac, 1995. *La présence et l'utilisation de l'ivoire dans le Paléolithique du SE de l'Europe*, in *Le travail et l'usage de l'ivoire au Paléolithique supérieur, Actes du Col.Int.*, Ravello, 1992, p. 199-210.
- V. Chirica, I. Borziac, N. Chetru, 1996. *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, BAI V, Iasi.
- V. Chirica, I. Borziac, 2005. *Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa*, BAI XI, Iasi.
- V. Chirica, I. Borziac, 2009. *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, BAI XXII, Ed. PIM, Iași.
- V. Chirica, C.-V. Chirica, 1999. Influences circum-méditerranéennes dans l'Épipaléolithique du sud-ouest de la Roumanie, in D. Sacchi (dir.), XXIV-è Congrès préhistorique de France. Faciès leptolithiques du nord-est méditerranéen: milieux naturels et culturels, Carcassonne, 1994, (mai departe se va cita Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques).
- V. Chirica, D. Boghian, 2003. *Arheologia preistorică a lumii (I, Paleolitic-Mezolitic; II, Neolitic-Eneolitic)*, Helios, Iași.
- V. Chirica, Oct.-Liviú Șovan, 2006. Civilisations préhistoriques et protohistoriques de la zone du Prut Moyen, Ed. PIM, Iasi.
- V. Chirica, B. Minea, La maison dans la vie des communautés humaines paléolithiques, in V. Chirica, M.-C. Văleanu (éds.), *Etablissements et habitations préhistoriques. Structure, organisation, symbole. Actes du Coll. de Iași*, 10-12 dec. 2007, BAM, IX 2008, p. 99-131.
- V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008. Umanizarea taurului celest. Mărturii ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa-Iași, BAI, XX, Casa Editorială Demiurg, Iași.
- V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, 2010a. Motivul orantei în arta și religiile paleolitice și neo-eneolitice, in *Arta antropomorfă feminină în Preistoria spațiului carpato-nistean* (eds. V. Chirica, G. Bodi), BAI XXIII, Ed. PIM, 2010, p. 159-204.
- V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, 2010b. *Le motif d'orante dans l'Art et les religions paléolithiques*, in *Praehistoria*, 9-10, 2008-2009, Miskolc, 2010, p. 307-330.
- V.-C. Chirica, 1996. *Arta și religia Paleoliticului superior în Europa centrală și răsăriteană*, Helios, Iași.
- C.-V. Chirica, 2004. Les significations artistiques et religieuses des certaines découvertes paléolithiques de l'espace carpato-dniestréen, in M. Otte (éd.), *La Spiritualité*, Liège, 2003, ERAUL 106, Liège, p.177-186.
- V. Chirica, G. Bodi, C. -V. Chirica, 2012. *Teme iconografice, reprezentate în creația artistică religioasă preistorică*, in ArhMold., XXXV, 2012, p. 47-73.
- V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, 2012a. Le phénomène funéraire dans le Paléolithique de l'Europe. La spiritualité de la déposition d'offrandes dans les tombeaux, in SAA, 2012, p. 5-80.
- V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, 2013. *Gisements épipaléolithiques et mésolithiques entre le Dniestr et la Tissa*, Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae, V, Ed. Univ. „Al. I. Cuza” Iași.
- V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012. Spirituality of paleolithic burials: offerings of decorative and body ornamenting items, in R. Kogălniceanu, R.-G. Curcă, M. Gligor, S. Strat (Eds.), *Homines, Funera*, Astra. Proceedings of International Symposium on Funerary Anthropology, June 2011, BAR, Int. Series 2410, p. 1-19.

V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012a *Vivre et mourir dans le Paléolithique du monde: les communautés humaines et leur environnement*, Simpozionul Homines, Funera, Astra. The Archaeology of Death in Ancient Times *Life Beyond Life?*, Alba Iulia, 23-27 sept. 2012.

V. Chirica, V.-C. Chirica, 2013. *Roumanie et République Moldave*, in P. Noiret (éd.), *Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 2006-2011*. UISPP, Comm. VIII, ERAUL 130, Liège, 2013, p. 13-19.

V. Chirica, M. Anghelinu, V.-C. Chirica, 2014. *Roumanie – 2011/2013*, in P. Noiret, D. Leesch (eds.), *Le Paléolithique supérieur d'Eurasie. Bilan 2014*. UISPP, Commission VIII, ERAUL 142, Liège, p. 19-41.

V.-C. Chirica, G. Bodi, 2014. La chasse du renne et du cerf par les communautés humaines gravettiennes, épigravettiennes et mésolithiques de l'espace carpatique-dniestréen, in *ArhMold.*, XXXVII (s. t.).

Val.-Codrin Chirica & V. Chirica, 2014. Communautés humaines sur les terrasses des rivières Bistrita, Prout et Dniestr et leur création matérielle et spirituelle pendant le Paléolithique supérieur, in M. Otte & Foni Le Brun Ricalens (coord.), *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique Euroasiatique. Actes du Colloque international de la Commission 8 (Paléolithique supérieur) de l'UISPP*, Université de Liège, 28-31 mai 2012, ERAUL 140 & *ArchéoLogique* 5, Liège, p. 139-169.

C. Cili, G. Giacobini, A. Guerreschi, 2001. Le mobilier funéraire de la sépulture mésolithique de Mondeval de Sora (Belluno, Italie), in XIV-è Congrès UISPP, Pré-Actes, Liège.

I. H. Ciubotaru, 2005. *Catolicii din Moldova*. Universul culturii populare, Poezia obiceirilor tradiționale. Literatură populară. Folclorul muzical, Presa Bună, vol. III, Iași.

N. Clermont, 2003. La mort chez les groupes chasseurs préhistoriques, in *Elsz. Derwich* (sur la dir. de), *Préhistoire des Pratiques Mortuaires. Paléolithique – Mésolithique – Néolithique*, Actes du Symp. Int., Leuven, 1999, ERAUL 102, Liège, p. 141-148.

J. Clottes, J. (sous la dir. de), 2001. *La Grotte Chauvet. L'Art des origines*, SEUIL, Paris.

J. Clottes, J., 2003. Un problème de parenté: Gabillou et Lascaux, in *Préhistoire. Art et Sociétés*, Bull. de la Soc. Préhist. Ariège-Pyrénées, LVIII, p. 47-62.

J. Clottes, J., 2005a. La grotte Chauvet, près de dix ans après sa découverte, in A. Broglio, G. Dalmeri (red.), *Pittura paleolitiche nelle Prealpi venete. Grotta di Fumane i Riparo Dalmeri*, in *Preistoria Alpina*, nr. speciale, Verona, 2005, p. 67-75.

J. Clottes, J., 2005b. Spiritualité et religion au Paléolithique: les signes d'une émergence progressive, in *Religions & Histoire*, 2, mai-juin, Faton, Paris, p. 18-25.

J. Clottes, J., 2010. *Les mythes*, in Otte, M. (sous la dir. de), *Les Aurignaciens*, Errance, 2010, p. 237-251.

J. Clottes, M. Besesek, B. Géli, Călin Ghemiș, M. Kenes, V.-T. Lascu, M. Meyssonier, M. Philippe, V. Plichon, Fr. Prud'homme, V.-A. Radu, T. Rus, 2010-2011. *Découverte d'une nouvelle grotte ornée paléolithique en Roumanie, département Bihor*, in Jean Clottes (ed.), *L'art pléistocène dans le monde* (Actes du Congrès IFRAO, Tarascon-sur-Ariège, septembre 2010), 2010-2011, p. 513-528.

Paulo Coelho, 2006. *Jurnalul unui mag*, Humanitas, București.

Paulo Coelho, 2011. *Aleph*, Humanitas, București.

Cl. Cohen, 2003. La femme des origines. Images de la femme dans la Préhistoire occidentale, Edition Herscher, Belin – Herscher.

D. Coppola, E. Vacca, 1995. Les sépultures paléolithiques de la Grotte de Sainte Marie d'Agnano a Ostuni, in M. Otte (dir.), *Nature et Culture*. Actes du coll. int. de Liège, déc. 1993, ERAUL 68, vol. II, Liège, p. 797-810.

J.-M. Cordy et all., 1993. La Belle Roche (Sprimont, Belgium): the Oldest Archaeological Site in the Benelux. A Report on a Fiels Trip, in *Cinq millions d'années: l'aventure humaine* (ed. M. Toussaint), ERAUL 56, Liège, pp. 287-300.

J.-M. Cordy (sous la dir. de), 1995. *Le Génie de l'Homme. Des origines à l'écriture*, Saint Gerard.

J.-M. Cordy et all., 2001. Révision de l'ancienneté de l'Homme au Bénélux à travers du gisement préhistorique de la Belle-Roche (Sprimont, Liège), (Paléolithique inférieur) et des terrasses de l'Amblève, in XIV Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes, Liège, p. 98.

Jacques Cauvin, 1987. L'apparition des premières divinités, în *La Recherche*, nr. 194.

Jacques Cauvin, 1997. Naissance des divinités. Naissance de l'agriculture. Le Révolution des symboles au Néolithique, CNRS éditions, Paris.

S. Covalenco, 2010. *Mezolithicul*, in *Istoria Moldovei*, Chișinău.

S. Covalenco, N. Chetaru, 1999. Bazele tipologice de individualizare a complexelor mezolitice din Moldova, in *Tirageția*, VIII, Chișinău, p. 15-22.

Francine David, Thérèse Poulain, 1990. La faune des grands mammifères des niveaux XI et XC de la Grotte du Renne à Arcy-Sur-Cure (Yonne). Etude préliminaire, in C. Farizy (sous la dir. de), *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et traditions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Coll. int. de Némours, mai 1988, Ed. A.P.R.A.I.F., Némours, p. 319-323.

G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005. Istorie și viață spirituală în zona montană și submontană a Neamțului, Iași.

G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2009. De la religiile preistorice la creștinismul românesc. Zona Neamțului – Athosul românesc, Ed. PIM, Iași.

B. et G. Delluc, 2010. *L'art pariétal*, in M. Otte (sous la dir, de), *Les Aurignaciens*, Errance, 2010, p. 215-235.

Y. Deloison, 1992. *Sur les traces de pas de Laetoli en Tanzanie*, în M. Toussain (éd.), *Cinq millions d'années, l'aventure humaine*, Actes du Symp. de Bruxelles, 1990, ERAUL, 56, Liège, 1992.

H. Delporte, 1976. Les sépultures moustériennes de La Ferrassie, in Vandermeersch B. (coord.), *Les sépultures néandertaliennes, préirage*. IXe cong. Un. Inter. Sc. Préhist. et Protohist. Nice, p. 8-11.

H. Delporte (coord.), 1984. *Le grand abri de La Ferrassie*, Univ. de Provence. Et. Quat. 7. Paris, I.P.H., 277 p.

H. Delporte, éd., 1995. *L'Art Paléolithique*, in *Le Génie de l'Homme*.

Y. E. Demidenko, 2011. Zaskalnaya (Crimée), Une sépulture multiple, in *Dossier d'Archéologie*, mai-juin.

R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994. Les habitats préhistoriques. Des Australopithèques aux premiers agriculteurs, Cracovia-Paris, 1994.

J. Despriée et all., 2001. Les industries du Paléolithique inférieur des formations alluviales quaternaires de la région Centre (France), in XIV Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes, Liège, p. 98.

M. Dewez, 1987. *Le Paléolithique Supérieur Récent dans les Grottes de Belgique*, Louvain-La-Neuve, Société Wallonne de Paethnologie A.S.B.L.

Fr. Djindjian, 1999. *L'Aurignacien*, in *Le Paléolithique*.

- Fr. Djindjian, 2013. *Les structures d'habitat du Gravettien en Europe*, in M. Otte (sur la dir. de), *Les Gravettiens*, Civilisations et Cultures, Ed. Errance, Paris, p. 163-189.
- Fr. Djindjian, 2014. Contacts et déplacements des groupes humains dans le Paléolithique supérieur européen: les adaptations aux variations climatiques des stratégies de gestion des ressources dans le territoire et dans le cycle annuel, in M. Otte & Foni Le Brun Ricalens (coord.), *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique Euroasiatique. Actes du Colloque international de la Commission 8 (Paléolithique supérieur) de l'UISPP*, Université de Liège, 28-31 mai 2012, ERAUL 140 & ArchéoLogique 5, Liège, p. 645-672.
- Fr. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999. *Le Paléolithique supérieur en Europe*, A. Colin, Paris (se va cita *Le Paléolithique*).
- Ch. Duchadeau-Kervazo, 1984. Influence du substratum sur l'occupation paléolithique du bassin de la Dronne, in Bull. Soc. Linn. de Bordeaux, XII (1), p. 35-49.
- Ch. Duchadeau-Kervazo, 1986. Les sites paléolithiques du bassin de la Dronne (nord de l'Aquitaine). Observations sur les modes et emplacements, in BSPF, 83, 2, p. 56-64.
- H. Duday, 1976. Les sépultures des Hommes du Mésolithique, in H. de Lumley, 1976 (sous la direction de), *La Préhistoire Française*, tome I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France, Ed. CNRS, Paris (mai departe se va cita *La Préhist. fr.*), p. 734-737.
- J.-P. Duhard, Brigitte Delluc & Gilles Delluc, 2014. *Représentation de l'intimité féminine dans l'art paléolithique*, ERAUL 136, Liège.
- Vi. Dumitrescu, Fl. Mogoșanu, Al. Bolomey, 1983. Esquisse d'une Préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'Age du Bronze, București.
- J.-P. Duhard, 1995. Le réalisme de la figuration féminine paléolithique, in *La Dame de Brassempouy*, Actes du Coll. De Brassempouy (juillet 1994) (éd. H. Delporte), ERAUL 74, Liège, 1995, p. 65-70.
- E. Durkheim, 1995. *Formele elementare ale vieții religioase*, Ed. Polirom, Iași.
- Vi. Dumitrescu, 1974. *Arta preistorică în România*, București.
- Vi. Dumitrescu, 1979. *Arta culturii Cucuteni*, Meridiane, București.
- M. Duvois, 1994. Les témoins sonores paléolithiques extérieures et souterrains, în M. Otte (ed.), „Sons originels”. *Préhistoire de la musique*, ERAUL 61, Lige, p. 11-32.
- M. Eliade, 1992. *Sacrul și profanul*, București
- M. Eliade, 1991. *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. I, De la epoca de piatră la Misterele din Eleusis, ed. a II-a, Ed. Științifică, București.
- M. Eliade, 1992a. *Sacrul și profanul*, Humanitas, București.
- M. Eliade, 1992b. *Tratat de istoria religiilor*, București.
- M. Eliade, 1993. *Morfologia religiilor – Prolegomenne –*, ed. a II-a, București.
- M. Eliade, 1994. *Nostalgia originilor. Istorie și semnificație în religie*, Humanitas, București.
- James G. Enloe, Drancine David, 1989. Le remontage des os par individu: le partage du renne chez les Magdaléniens de Pincevent (La Grande Paroisse, Seine-et-Marne, in BSPF, 86/9, p. 275-281.
- C. Farizy (dir.), 1990. Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Rupture et transition: examen critique des documents archéologiques. Actes du Coll.int. de Némours, 1988, Némours, 1990.
- H. Floss, 2001. Le Paléolithique supérieur en Allemagne Méridionale (1996-2000), in *Bilan 1996-2001*, p. 93-101.
- James George Frazer, 1923. *Le rameau d'or*, Paris.

- Valérie Feruglio, Dominique Baffier, 2005. Les dessins noirs des salles Hilaire et du Crâne, grotte Chauvet-Pont-d'Arc: chronologie relative, in BSPF, 102, 1, p. 149-158.
- J. Me Fullola i Pericot, 1996. Le Paléolithique supérieur dans le Nord-Est Ibérique: La Catalogne (1991-1996), in Bilan 1991-1996, Forli.
- P. Gambassini, P. Boscato, A. Moroni, Annamaria Ronchitelli, 2013. *Italie du sud*, in *Bilan 2006-2011*, p. 101-104.
- D. Gambier, H. Valladas, N. Tisnerat-Laborde, M. Arnold, Fr. Bresson, 2000. Datation de vestiges humains présumés du Paléolithique supérieur par la methode du Carbone 14 en spectrometrie de masse par accélérateur, in *Paleo. Revue d'Archéologie préhistorique*, 12, p. 201-212.
- D. Henry-Gambier, 2005. Evolution des pratiques funéraires en Italie au Paléolithique supérieur, in D. Vialou, J. Renault-Miskovski, M. Patou-Mathis (dir.), *Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe: territoire et milieu*, Actes du Coll. du G.D.R. 1945 du CNRS, 2003, ERAUL 111, Liège, 2005, p. 213-229.
- D. Henry-Gambier, 2013. Les populations gravettiennes. Biologie et comportements funéraires, in Otte, M., (sur la dir. de), 2013. *Les Gravettiens, Civilisations et Cultures*, Ed. Errance, Paris, p. 307-330.
- M.- D. Garalda et J. A. Fernandez-Tresguerres, 1976. La sépulture azilienne de la Cueva de Los Azules (Cangas de Onis, Oviedo), in UISPP, IX-e Congrès, Résumés des communications, Nice, 1976, p. 219.
- Maria-Dolorès Garralda, Bernard Vandermeersch, 2000. Les Néandertaliens de la grotte de Combe-Grenal (Domme, Dordogne, France), in *Paléo. Revue d'Archéologie préhistorique*, 12, p. 213-259.
- J. Garanger, 1992. (sous la direction de), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris 8 (se va cita *La Préhistoire*).
- J. Gaussen, 1964. La grotte ornée de Gabillou (près Mussidan, Dordogne), Delmas, Bordeaux.
- A. van Gennep, 1909. *Les Rites de passage*, Paris (și varianta românească, *Riturile de trecere*, Polirom, Iași, 1995).
- J.-M. Geneste, 1988. Systèmes d'approvisionnement en matières premières au Paléolithique moyen et au Paléolithique supérieur en Aquitaine, in *L'Homme de Néandertal*, vol. 8, La Mutation, Liège, p. 61-70.
- J.- M. Geneste, 2001. La fréquentation et les activités humaines, in Clotes, J. (éd.), *La Grotte Chauvet. L'Art des origines*, Seuil, Paris, p. 44-50.
- G. Giacobini, 1992. New Discoveries of Palaeolithic Human Remains in Italy, in M. Tussaint (ed.), *Cinq millions d'années, l'aventure humaine*. Actes du Symposion de Bruxelles, 12-14 septembre 1990, ERAUL, 56, p. 199-206 Liège.
- G. Giacobini, 1999. Les sépultures du Paléolithique supérieur en Italie, in D. Sacchi (dir.), *XXIV-è Congrès préhistorique de France. Faciès leptolithiques du nord-est méditerranéen: milieux naturels et culturels*, Carcassonne, 1994, Carcassonne, p. 29-39.
- G. Giacobini, G. Malerba, 1995. Les pendeloques en ivoire de la sépulture paléolithique du «Jeune Prince» (Grotte des Arene Candide, Finale Ligure, Italie), in J. Hahn, M. Menu, Y. Taborin, P. Walter et Fr. Widemann (ed.), *Le travail et l'usage de l'ivoire au Paléolithique supérieur*, Actes de la Table ronde de Ravello (29-31 mai 1992), Rome, 1995, p. 173-178.
- M. Gimbutas, 1989. *Civilizație și cultură. Vestigii preistorice în sud-estul european*, Meridiane, București.
- René Girard, 1995. *Violența și Sacrul*, Nemira, București.
- Gordon-Childe V., 1966. *Făurirea civilizației*, Ed. Științifică, București.

R. Grifoni Cremonesi, 2003. La Grotta Continenza (Trasacco, Abruzzes): sépultures du Néolithique ancien et du Paléolithique supérieur, in Elsz. Derwich (dir.), *Préhistoire des Pratiques mortuaires. Paléolithique – Mésolithique – Néolithique*, Actes du Symp. Int., Leuven, 1999, ERAUL 102, Liège, 107-110

D. Grimaud-Hervé, F. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001. *Histoire des ancêtre. La grande aventure de la Préhistoire*, Artcom, Paris.

Marc Groenen, 1997. Vie et Mort au Paléolithique. 1. Les pratiques funéraires, in *L'Anthropologie*, Paris, XXXV, 1, p. 17-50.

A. Gob, 1981. *Le Mésolithique dans le bassin de l'Ourthe*, Société Wallonne de Paletnologie, Mémoire Nr. 3, Liège.

Nejma Goutas, 2013. De Brassempuy a Kostenki: l'exploitation technique des ressources animales dans l'Europe gravettienne, in Otte, M. (sous la dir. de), *Les Gravettiens*, Errance, Paris 2013, p. 105-162.

A. Guadelli & J.-L. Guadelli, 2004. Une expression <symbolique> sur os dans le Paléolithique inférieur. Etude préliminaire de l'os incisé de la grotte Kozarnika, Bulgarie du Nord-Ouest, in *La Spiritualité. Actes du Coll. int. de Liège* (sous la dir. de M. Otte), Liège, ERAUL 106, p. 87-96.

A. Guerreschi, 1992. *Il sito mesolitico di Mondeval de Sora*, in A. Broglio, C. Mondini, A. Villabruna, A. Guerreschi, E. Bianchin Citton, Simonetta Bonomi, 1992, p. 91-98.

Jean Guichard, 1976. Les civilisations du Paléolithique moyen en Périgord, in H. de Lumley (dir.), *La Préhistoire Française. Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, Paris, C.N.R.S., p. 1053-1069.

P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, 2003. *The East Capathians Loess Record: A reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europa*, in *Quaternaire. Revue de l'Association Française pour l'Etude du Quaternaire*, Paris, 14, 3, p. 163-188

P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, 2004. *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe Centrale*, in J.A. Svoboda, L. Sedlackova (eds.), *The Gravettian along the Danube. Proceedings of the Mikulov Conference*, Nov. 2002. *The Dolni Vestonice Studies*, Brno, p. 33-56.

P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, 2007. *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe centrale*, in *Paleo*, 19, p. 31-51.

P. Haesaerts, 2007. Mitoc-Malu Galben: Cadre stratigraphique et chronologique, in M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (sous la dir. de), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, 15-41.

J. Hahn, 1989. Las primeras figuras: las representaciones aurignacienses, in C. Cacho, Gerd-C. Weniger (ed.), *Los comienzos del Arte en Europa Central*, Museo Arqueologico Nacional, Madrid.

H. Hubert et M. Mauss, 1899. Essai sur la nature et la fonction du «sacrifice», in *Année sociologique*, tome II, p. 29-138.

J.-J. Hublin, 2010. *Les restes humains*, in Otte, M. (sous la dir. de), 2010. *Les Aurignaciens*, Errance, Paris, p. 95-112.

L. Iakovleva, 1999. L'art dans les habitats du Paléolithique supérieur d'Europe orientale, in *L'Anthropologie*, 103 (1), p. 93-120.

L. Iakovleva, 2013. *L'Art mobilier du Gravettien*, in M. Otte (sur la dir. de), 2013. *Les Gravettiens, Civilisations et Cultures*, Ed. Errance, Paris, p. 237-270.

J. Ignacio-Lorenzo, L. Montes, 2001. Restes néandertaliens de la Grotte de „Los Moros de Gabasa” (Huesca, Espagne), in J. Zilhao, T. Aubry, A. Faustino-Carvalho (éds), 2001. *Les*

premiers homes modernes de la Péninsule Ibérique. Actes du Coll. de la Commission VIII de l'UISPP, Vila Nova de Foz Côa, 1998, Lisboa, 2001.

N. Iorga, 1988. *Istoria Românilor*, vol. I, Partea întâi, *Strămoșii. Înainte de romani* (text stabilit, note, comentarii, postfață și indice de V. Chirica, V. Mihailescu-Bîrliba, I. Ioniță), Ediția a II-a, Ed. Șt. și Enciclopedică, București.

J. Jelinek, 1991. Découvertes d'ossements de la population gravettienne de Moravie, in *L'Anthropologie*, Paris, 95, p. 137-154.

J. Jelinek, 1992. New Upper Palaeolithic Burials from Dolni Věstonice, in M. Tussaint (ed.), *Cinq millions d'années, l'aventure humaine. Actes du Symposium de Bruxelles, 12-14 septembre 1990*, ERAUL, 56, Liège, p. 207-228,

T. G. H James, 1988. *Le peuple de Pharaon. Culture, société et vie quotidienne*, Civilisation & Tradition, Le Rocher, Monaco.

B. Klima, 1967. Pavlovien a jeho vztahy ve sredni Evrope (Das Pavlovien und seine Beziehungen in Mitteleuropa), in *Archeologicke Rozhledy*, XIX, Praga.

B. Klima, 1987. Das jungpaläolithische Massengrab von Dolni Věstonice, in *Quartär*, 37-38, p. 53-62.

B. Klima, 1995. Dolni Vestonice II. Ein Mammutjäger-platz und seine Bestattungen, ERAUL 73, Liège

M. Kobusiewicz, 1996. Final Palaeolithic in Poland and Sweden (1991-1995), in *Bilan 1991-1996*.

G. Kourtessi-Philippakis, *Le Paléolithique de la Grèce continentale*, Paris, 1986.

Șt. K. Kozłowski, 1980. *Atlas of the Mesolithic in Europe (First Generation Maps)*, Univ. Press, Varșovia.

Șt. K. Kozłowski, 1989. *Mesolithic in Poland. A new Approach*, Karolkowi, Cracovia.

J. K. Kozłowski, 1979. Le Bachokrien - la plus ancienne industrie du Paléolithique supérieur en Europe (quelques remarques à propos de la position stratigraphique et taxonomique des outillages de la couche 11 de la grotte de Bacho Kiro, in J. K. Kozłowski (ed.), *Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans*, *Prace Archeologiczne*, 28, Varșovia.

J. K. Kozłowski, 1982. Excavation in Bacho Kiro cave (Bulgarie). Final report, Varșovia.

J. K. Kozłowski, 1992. *L'Art de la Préhistoire en Europe orientale*, CNRS, Paris.

J. K. Kozłowski, 1999. *L'Arrivée de l'Homme moderne et la transition vers le Paléolithique supérieur*, in *Le Paléolithique*.

J.-K. Kozłowski, 2005. La notion du territoire dans le Paléolithique, in Vialou, D., Renaut-Miskovsky, J., Patou-Mathis, M. (sous la dir. de), 2005. *Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe. Territoires et milieux. Actes du Colloque du G.D.R. 1945 du CNRS, Paris, 8-10 Janvier 2003*, ERAUL 111, Liège, p. 101-106.

J. Kozłowski, 2010. *Les origines*, in M. Otte (sous la dir. de), *Les Aurignaciens*, Errance, Paris, p. 73-92).

J.-K. Kozłowski, 2014. L'approvisionnement en matières premières lithiques pendant le Gravettien tardif en Europe centrale, in M. Otte & Foni Le Brun Ricalens (coord.), *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique Euroasiatique. Actes du Colloque international de la Commission 8 (Paléolithique supérieur) de l'UISPP*, Université de Liège, 28-31 mai 2012, ERAUL 140 & *Archéologie* 5, Liège, p. 323-329.

R. Kraatz, 1992. La mandibule de Mauer, *Homo erectus heidelbergensis*, in M. Toussaint (ed.), *Cinq millions d'années, l'aventure humaine. Actes du Symposium de Bruxelles, 12-14 septembre 1990*, ERAUL, 56, Liège, p. 95-110.

- C.-M. Lazarovici, 2006. *Semne și simboluri în cultura Cucuteni-Tripolie*, in *Cucuteni 120 – valori universale* (coord. N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici), Ed. Sedcom Libris, Iași.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, 2011, *Tărtăria and the sacred tablets*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- R. Leakey, 1995. *Originea omului*, Humanitas, București.
- D. Leesch, 1997. Hauterive-Champréveyres, 10. Un campement magdalénien au bord du lac de Neuchâtel. Cadre chronologique et culturel, mobilier et structures, analyse spatiale (secteur 1). Neuchâtel, Musée cantonal d'archéologie (Archéologie neuchâteloise 19).
- D. Leesch, 2014. *Suisse – 1983-2013*, in *Bilan 2014*, p. 93-135.
- M. Lejeune, 1995. *La naissance de l'Art*, in J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le genie de l'Homme. Des origines à l'écriture*, Abbaye Saint-Gerard de Brogne.
- M. Lejeune, 1998. *Manifestation artistique dans une sépulture mésolithique de Crimée*, in M. Otte (sur la dir. de), *Préhistoire d'Anatolie. Genèse des deux mondes*. Actes du Coll. Int., Liège, 1997, ERAUL 85, Liège, vol. I, p. 447-452.
- M. Lejeune, A.-C. Welte, (sous le dir. de), 2004. *L'Art du Paléolithique supérieur*, ERAUL 107, Liège.
- A. Leroi-Gourhan, 1964. *Le geste et la parole*, vol. I-II, Ed. Albin Michel, Paris. V. și în românește, *Gestul și cuvântul*, vol. I-II, Ed. Meridiane, București, 1983.
- A. Leroi-Gourhan, 1965. *Préhistoire de l'Art Occidental*, Mazenot, Paris.
- A. Leroi-Gourhan, 1976. Les religions de la Préhistoire, in H. de Lumley, 1976 (sous la direction de), *La Préhistoire Française*, tome I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France, Ed. CNRS, Paris, p. 755-759.
- A. Leroi-Gourhan, 1990. *Les religions de la Préhistoire. Paléolithique*, Quadrige / PUF, Paris.
- A. Leroi-Gourhan, Michel Brézillon, 1966. *L'habitation magdalénienne Nr. 1 de Pincevent*, in *Gallia Préhistoire*, IX, fasc. 2, p. 263-385.
- A. Leroi-Gourhan, M. N. Brezillon, 1972. Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat magdalénien (la section 36), în 7e suppl. à *Gallia Préhistoire*, vol. I-II, Paris.
- Ch. Leroyer, 1988. Des occupations castelperroniennes et aurignaciennes dans leur cadre chronostratigraphique, in *L'Homme de Néandertal*, vol. 8, La Mutation, Liège, p. 103-108.
- Ch. Leroyer, 1989. Les sequences polliniques de Saint-Césaire et de Quinçay: essai de corrélation et implications, in *L'Homme de Néandertal*, vol. 7, L'Extension, Liège, p. 89-97.
- Cl. Lévi-Strauss, 1970. *Gîndirea sălbatică. Totemismul azi*, Ed. Științifică, București.
- Cl. Lévi-Strauss, 1989. *Des symboles et leurs doublés*, Plon, Paris.
- L. Levi-Bruhl, 1938. *L'Expérience mystique et les Symboles chez les primitifs*, Paris; și varianta românească, *Experiența mistică și simbolurile la primitivi*, Dacia, Cluj-Napoca, 2003.
- A. A. Lillin, 1986. *Mitul marelui vânător*, Facla, Timișoara.
- Ig. Lopez-Bayon & Achilles Gautier, 2007. *Mitoc-Malu Galben: analyse archéozoologique des ateliers de taille*, in M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (sous la dir. de), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, p. 145-166.
- C. Louboutin, 1990. *Au Néolithique. Les premiers paysans du monde*, Gallimard, Paris.
- H. de Lumley, 1976. (sous la direction de), *La Préhistoire Française*, tome I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France, Ed. CNRS, Paris (mai departe se va cita *La Préhist.fr.*).
- F. May, 1986. *Les sépultures préhistoriques. Etude critique*, Ed. du C.N.R.S., Paris.
- F. Martini, L. Sarti, 1990. *La preistoria del Monte Cetona*, Firenze

- J.-C. Marquet, M. Lorblanchet, 2000. Le «masque» moustérien de la Roche-Cotard, Langeais (Indre-et-Loire), în *Paleo*, 12, décembre 2000.
- V. I. Marchevitch, 1985. *Mărturii ale trecutului*, Chișinău.
- K. Maška, 1901. La station paléolithique de Předmosti en Moravie (Autriche), in *L'Anthropologie*, Paris, 12, p. 147-149.
- Cl. Masset, 1992. L'étude des sépultures et la paléosociologie, in J. Garanger (dir.), *La Préhistoire dans le monde*, Paris.
- Cl. Masset, 2000. La mort aux périodes préhistoriques et protohistoriques (1000000 à 750), în E. Crubezi, E. Lorans, Cl. Masset, F. Perrin, L. Tranoy (eds.), *Anthropologie, archéologie funéraire et anthropologie de terrain*, Errance, Paris.
- J. Matiegka, 1934. Homo Predmostensis. L'Homme fossile de Předmosti en Moravie (Tchécoslovaquie). I. Les crânes, Prague.
- B. Maureille, 2004. *Les origines de la culture. Les premières sépultures*, Le Pommier/Cité des sciences et de l'industrie, Paris.
- B. Maureille, Philip Van Peer, 1998. Une donnée peu connue sur la sépulture du premier adulte de la Ferrassie (Sauvignac-de-Miremont, Dordogne), in *Paleo. Revue d'Archéologie préhistorique*, 10, p. 291-301.
- B. Maureille, P. Semal, J. Cillys, 2001. *Spy 2, second exemple néanderthalien d'usure en cure-dent a minima*, in XIV-è Congrès UISPP, *Pré-Actes*, Liège, p. 121.
- J. Matiegka, 1934. Homo Predmostensis. L'Homme fossile de Předmosti en Moravie (Tchécoslovaquie). I. Les crânes, Prague.
- M. Menu, M., 2009. *L'analyse de l'art préhistorique*, in *L'Anthropologie*, Paris, 113, p. 547-558.
- Fl. Mogoșanu, 1959. Incendii paleolitice pe Valea Bistriței, in *SCIV*, X, 2, 459-461.
- J.-P. Mohen, 2002. Arts et Préhistoire. Naissance mithique de l'humanité, Terrail, Paris.
- J.-P. Mohen, 2005. Note sur la mobilité et la sédentarité des sociétés du Paléolithique supérieur au Néolithique ancien, in D. Vialou, J. Renaut-Miskovsky, M. Patou-Mathis (sous la dir. de), 2005. Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe Territoires et milieux. Actes du Colloque du G.D.R. 1945 du CNRS, Paris, 8-10 Janvier 2003, ERAUL 111, Liège, p. 71-73.
- Monah, D., 1992. Grands thèmes religieux reflétés dans la plastique anthropomorphe Cucuteni-Tripolie, în *MemAnt.*, XIII, Piatra Neamț.
- Monah D., 1997. *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Bibl. Memoriae Antiquitatis, III, Piatra Neamț.
- Monah D., 2001. *Organizarea socială, religia și arta neo-eneolitică*, în M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (coord.), *Istoria Românilor*. Vol. I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, Ed. Enciclopedică, București.
- Monah D., 2002. Idei religioase la triburile Cucuteni-Tripolie (mileniile V-IV î.H.), în *Prelegeri Academice*, vol. I, Nr. 1, Iași.
- J.-L. Monnier, 1992. Le milieu phisque, în *La Préhistoire*.
- E. Morin, 1970, *L'Homme et la Mort*, Paris.
- N. N. Moroșan, 1937. Un incendie durant le Pléistocène de la Roumanie, provoqué par l'homme paléolithique, in Institut Geologique de Roumanie. *Comptes rendus des Séances*, XXI, Bucuresti, 116-119.
- F. LE MORT, 1981. *Dégradations artificielles sur des os humains du Paléolithique*. Univ. Pierre et Marie Curie. Laboratoire de Paléontologie des vertébrés et de Paléontologie humaine.

- M. Mussi, 1988. Grimaldi (grottes de), în Dictionnaire de la Préhistoire, PUF, Paris, (mai departe se va cita Dictionnaire).
- M. Mussi, 1995. Rituels funéraires dans les sépultures gravettiennes des Grottes de Grimaldi et de la Grotte delle Arene Candide: une mise au point, in M. Otte (dir.), Nature et Culture. Actes du coll. int. de Liège, déc. 1993, ERAUL 68, vol. II, Liège, p. 833-846.
- Nandor Kalicz, 1970. *Dieux d'Argile. L'age de pierre et de cuivre en Hongrie*, Hereditas, Ed. Corvina, Budapest.
- O. Necrasov, 1971. *Originea și evoluția omului*, Ed. Acad. Rom., București.
- O. Necrasov, M. Stirbu, 1987. Sur les faunes paléolithiques du Nord-Est de la Roumanie, in V. Chirica (éd.), *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, BAI II, Iași, p. 105-111.
- C. S. Nicolăescu-Plopșor, 1964. Nouvelles données sur la possibilité de l'existence de proto-hominidés dans le Villafanchien de Roumanie, în Dacia, N.S., VII.
- C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Zaharia, 1956a. Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956, in Materiale și Cercetări Arheologice, V, București.
- C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Zaharia, 1956b. *Cercetările de la Mitoc*, in *Materiale și Cercetări Arheologice*, VI, București.
- A. Nițu, 1976. Teme plastice omotomorf și zoomorf pe ceramica cucuteniană din Moldova, in Cercetări, S.N., VII, Iași.
- A. Nițu, 1980. L'Art anthropomorphe féminin de la culture Cucuteni-Tripolje, Iași, ms.
- A. Nițu, V. Chirica, 1987. Deux vases cucuteniens aux caractères anthropomorphes récemment découverts dans le dép. de Iași, in BAI I, Iași.
- P. Noiret, 2004. Le Paléolithique supérieur de la Moldavie, in L'Anthropologie (Paris), 108 (3-4), p. 425-470).
- P. Noiret, 2009. Le Paléolithique supérieur de Moldavie. Essai de synthèse d'une évolution multi-culturelle, ERAUL 121, Liège.
- P. Noiret, 2010. *Habitations et territoires*, in M. Otte (sous la dir. de), *Les Aurignaciens*, Errance, Paris, 2010, p. 181-199.
- L.- R. Nougier, 1975. *Rouffignac, la grotte aux cents mammouts*, Périgord Noir, Périgueux.
- Numelin Ragnar, 1939. Les migrations humaines. Etude de l'esprit migratoire, Payot, Paris.
- H. Obermaier, 1905. Les restes humains quaternaires dans l'Europe Centrale, in L'Anthropologie, Paris, 16, p. 385-410.
- M. Oliva, 1984. Le Bohunicien, un nouveau groupe culturel en Moravie. Quelques aspects psychotechnologiques du développement des industries paléolithiques, in L'Anthropologie, 88, Paris.
- M. Oliva, 2002. Les pratiques funéraires dans le Pavlovien Morave: révision critique, in Préhistoire Européenne, 16-17/2000-2001, Liège, p. 191-214.
- M. Oliva, 2005. L'Exploitation du paysage et des ressources lithiques au Paléolithique en République Tchèque, in D. Vialou, J. Renaut-Miskovsky, M. Patou-Mathis (sous la dir. de), 2005. Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe. Territoires et milieux. Actes du Colloque du G.D.R. 1945 du CNRS, Paris, 8-10 Janvier 2003, ERAUL 111, Liège, p. 107-120.
- M. Oliva, 2013. Spiritualité d'un chasseur de mammoth gravettien, in M. Otte (sur la dir. de), *Les Gravettiens, Civilisations et Cultures*, Ed. Errance, Paris, p. 271-299.
- G. Onoratini, 1996. Le Paléolithique supérieur dans le Bassin du Rhône, dans les Alpes et en Provence (1991-1996), in Bilan 1991-1996, Forlì.

G. Onoratini, J. Combiér, O. Dutour, H. Lucot, I. Lucot, 1992. *Découverte de restes gravettiens dans la grotte du Marronnier (Saint-Remèze, Ardèche)*, in C. R. Acad. Sci. Paris, t. 314, Serie II, p. 305-308.

G. Onoratini, J. Combiér, 1995. Restes d'enfant et parure de coquillages du site gravettien du Maronnier (Saint-Remèze-Ardeche): témoins de l'expansion occidentale de la culture de tradition noaillienne méditerranéenne, in M. Otte (ed.), 1995. *Nature et Culture*. Coll. de Liège, 1993, ERAUL 68, Liège, 1995, 259-271.

M. Orliac, 1992. *Le Mésolithique*, in *La Préhistoire*, p. 495-515.

M. Otte, 1979. *Le Paléolithique supérieur ancien en Belgique*, Monographies d'Archéologie Nationale, 5, Bruxelles.

M. Otte, 1981. *Le Gravettien en Europe centrale*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 20, vol. I-II, De Tempel, Brugges.

M. Otte, 1993. *Préhistoire des religions*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn.

M. Otte (sous la dir. de), 1996. *Nature et Culture. Actes du Coll. Int. de Liège*, vol. I-II, ERAUL 68, Liège.

M. Otte, 1996. *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe*, Armand Colin, Paris.

M. Otte, 1999. *La Préhistoire*, De Boeck Université, Paris, Bruxelles.

M. Otte, 2001. Les origines de la pensée. Archéologie de la conscience, Mardaga, Sprimont.

M. Otte, 2004. Introduction, in *La Spiritualité. Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur)*, Liège, 10-12 décembre 2003 (éd. M. Otte), Liège, ERAUL, 106.

M. Otte, 2005. *Territoires et styles*, in D. Vialou, J. Renaut-Miskovsky, M. Patou-Mathis (sous la dir. de), 2005. *Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe. Territoires et milieux*. Actes du Colloque du G.D.R. 1945 du CNRS, Paris, 8-10 Janvier 2003, ERAUL 111, Liège, p. 157-161.

M. Otte (sous la dir. de), 2010. *Les Aurignaciens*, Errance, Paris.

M. Otte, 2011. Arts et religions des Néandertaliens, in *Les Dossiers d'Archéologie*, nr. 345, mai-juin, 2011, p. 50-55.

M. Otte, 2011 a. *La population neandertalienne*, in *Les Dossiers d'Archéologie*, nr. 345, mai-juin, 2011, p. 78-83.

Otte, M. (sous la dir. de), 2013. *Les Gravettiens*, Errance, Paris.

M. Otte, 2014. La mobilité rapide, caractère propre au Paléolithique supérieur d'Eurasie, in M. Otte & Foni Le Brun Ricalens (coord.), *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique Euroasiatique. Actes du Colloque international de la Commission 8 (Paléolithique supérieur) de l'UISPP*, Université de Liège, mai 2012, ERAUL 140 & Archéologie 5, Liège, p. 693-708.

M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, 1995. *Sur les objets paléolithiques de parure et d'art en Roumanie: une pendeloque en os découverte à Mitoc, district de Botosani*, in *Préhistoire Européenne*, 7, p. 119-152

M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996. *Rythme évolutif du Gravettien Oriental*, in A. Montet-White, A. Palma di Cesnola, K. Valoch (éd.), *The Upper Palaeolithic*, Coll. XII: *The Origin of the Gravettian*, XIIIe Congrès UISPP, vol. 6, Forli.

M. Otte, P. Noiret, 2004. Evolution du Gravettien au Moyen Danube, in J. A. Svoboda, L. Sedlackova (eds.), *The Gravettian along the Danube. Proceedings of the Mikulov Conference*, Nov. 2002. *The Dolni Vestonice Studies*, Brno, p. 8-32.

M. Otte, J. Kozłowski, 2007. *L'Aurignacien du Zagros*, ERAUL 118, Liège.

M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (sous la dir. de), 2007. *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège.

A. Palchetti, M. Sozzi, 2001. Le gisement épipaléolithique de Pieve di Camaggiore (Apennin Toscan, Italie septentrionale), in Congrès 2001.

A. Palma di Cesnola, 1988. *Paglicci. Rignano Garganico*, Foggia.

A. Palma di Cesnola, 1999. Le séquence de la grotte Paglicci (Mont Gargano) dans le cadre du Leptolithique de l'Italie méridionale, in Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques.

A. Palma di Casnola, 2003. Evolution des rites funéraires du Paléolithique Supérieur italien dans le temps et l'espace, in Elsz. Derwich (dir.), *Préhistoire des Pratiques mortuaires. Paléolithique – Mésolithique – Néolithique*, Actes du Symp. Int., Leuven, 1999, ERAUL 102, Liège.

N. Panin, 2001. Oscilațiile de nivel ale Mării Negre și evoluția climei în Pleistocen, in M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (coord.), *Istoria Românilor*, vol. I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, Ed. Enciclopedică, București, p. 28-30.

Al. Păunescu, 1993. Ripiceni – Izvor. Paleolitic și Mezolitic. Studiu monografic, Ed. Academiei, București.

Al. Păunescu, 1998. Paleoliticul și epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Carpați și Siret. Studiu monographic, vol.I/1, Ed. Satya Say, București.

Al. Păunescu, 1999. Paleoliticul și Mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei. Studiu monografic, vol. II, Ed. Satya Sai, București.

Al. Păunescu, 1999a. Paleoliticul și Mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret și Prut. Studiu monografic, vol. I/2, Ed. Satya Say, București.

Al. Păunescu, 2000. Paleoliticul și Mezoliticul din spațiul cuprins între Carpați și Dunăre. Studiu monografic, Ed. AGIR, București, 435-437.

Al. Păunescu, 2001. Paleoliticul și mezoliticul din spațiul Transilvan. Studiu monografic Editura AGIR, București.

E. Peyre, 1995. Relation biologie-culture: l'exemple de la déformation artificielle de crâne, in M. Otte (dir.), *Nature et Culture. Actes du coll. int. de Liège*, déc. 1993, ERAUL 68, vol. II, Liège, p. 737-747.

Carlo Peretto (coord.), 1994. Le industrie litiche del giacimento paleolitico di Isernia la Pineta. La tipologia, le tracce di utilizzazione, la sperimentazione. Inst. Reg. Per gli Studi Storici del Molise "V.Cuoco", Cosmo Iannone Editore, Isernia.

Carlo Peretto, Sarah Milliken (ed.), 1996. L'Adattamento umano all'ambiente Passato e Presente. Atti XI Congresso degli antropologi italiani, Isernia, sett. 1995, Abaco, 1996.

C. Perlés, 1977. *Préhistoire du feu*, Paris, Masson.

C. Perlés, 1988. *Feu*, in A. Leroi-Gourhan (dir.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris, p. 386.

J. Perrot, 2005. Religion et Préhistoire: les problèmes de terminologie, in *Religion & Histoire*, 2, mai-juin.

Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, Al. (coord.), *Istoria Românilor*, vol. I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, Ed. Enciclopedică, București (mai departe se va cita *Istoria Românilor*).

I. G. Pidopliciko, 1976. Paleolitičeskije jilišija iz kostej mamonta, Kiev.

J. Piveteau, 1958. Les restes humains de la grotte du Régourdou. in C. R. Acad. Sc. Paris, ser. D., t. 248, p. 4044.

A. Poruciuc, 2013. Sub semnul Pământului Mamă. Rădăcini preistorice ale unor tradiții românești și sud-est europene, *Ethnos*, Ed. Univ."Al. I.Cuza", Iași.

G. Posener ș.a., 1959. Dictionnaire de la civilisation égyptienne, Paris.

N. Praslov, A. N. Rogachev (eds), 1982. Palaeolithic of the Kostenki-Borschevo Area on the River Don. 1879-1979. Results of Field Investigations, Leningrad.

Th. Reinach, 1905. Religions et sociétés. Leçons professées à l'Ecole des Hautes Etudes Sociales, Paris, Félix Alcan Ed.

At. Prepeliță, 2007. *Malu Galben: données malacologiques*, in M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (sous la dir. de.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, p. 81-83.

G. Quenchon, 1976. Les sépultures des Hommes du Paléolithique supérieur, in *La Préhistoire française*, T. I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France, Ed. du CNRS, Paris, p. 728-733.

F. Rainer, I. Simionescu, 1942. Sur le premier crâne d'homme paléolithique trouvé en Roumanie, in *An. Ac. Rom., Mem. Secției Șt., S.III, t. XVII*, București.

C. Rădulescu, 2001. *Cuaternar- cadru cronostatigrafic*, in M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (coord.), *Istoria Românilor*, vol. I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, Ed. Enciclopedică, București.

Th. Reinach, 1905. Religions et sociétés. Leçons professées à l'Ecole des Hautes Etudes Sociales, Paris, Félix Alcan Ed.

J. Renault-Miskovsky, M. Girard, Bui Thi Mai, 2005. *La palynologie dans les sépultures*, in D. Vialou, J. Renault-Miskovsky, M. Patou-Mathis (sous la dir. de), 2005. *Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe. Territoires et milieux*. Actes du Colloque du G.D.R. 1945 du CNRS, Paris, 8-10 Janvier 2003, ERAUL 111, Liège, p. 207-212.

J.-Ph. Rigaud (org.), 1989. *Le Magdalénien en Europe. "La structuration du Magdalénien"*, Actes du Coll. de Mayence, 1987, ERAUL 38, Liège (se va cita *Le Magdalénien*).

A. N. Rogatchev, 1959. La sépulture paléolithique de Kostienki (Markina Gora), in *Sovietskaja Ethnografija*, 1, p. 29-38.

Dr. J.-G. Rozoy, 1978. Les derniers chasseurs. L'Épipaléolithique en France et en Belgique. Essai de synthèse, T. I, II, Charleville.

Ronchitelli A. et al., 2014. When technology joins symbolic behaviour: The Gravettian burials at Grotta Paglicci (Rignano Gargarico – Foggia – Southern Italy), in *Quaternary International* (2014), <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2014.08.038>

L. Roșu, 1987. *Treptele antropogenezei*, Ed. Șt. și Enciclopedică, București.

D. Sacchi, 1989. Les plus anciennes traces du peuplement humain en Pays de Sault: La Cauna de Belvis, Aude, in J. Guilaine (dir.), *Pays de Sault. Espaces, peuplement, populations*, Ed. du CNRS, Toulouse, p. 73-100.

D. Sacchi, 1996. Le Paléolithique supérieur en Pyrenees et en Languedoc méditerranéen (1991-1996), in *Bilan 1991-1996*, Forli, p. 269-284.

D. Sacchi (sous la dir. de), 1999. *Les faciès leptolithiques du Nord Ouest méditerranéen: milieu naturel et culturels*, Actes du Coll. int. UISPP, sept. 1994, Carcassonne.

D. Sacchi, 2003. *Le Magdalénien. Apogée de l'art quaternaire*, La maison des roches, Franța.

D. Sacchi, J. Vagner, 1996. *Connaître la Préhistoire des Pyrénées*, Ed. Sud Ouest, Bordeaux.

A. Saraiman, V. Chirica (coord.), 1999. *Cuaternarul pe teritoriul României*, Helios, Iași,

Denis A. Saurat, 1933. *Histoire des religions*, Les Editions Denoël, Paris.

B. Schmider, 1992. Le Gravettien, in *La Préhistoire*.

R. R. Schmidt, 1941. *L'animo dell'uomo preistorico*, Garzanti, Milano.

F. Sémah, Chr. Falguères, (coord.), 2001. Chronology of the Southern Asian Palaeolithic since in the late Homo erectus, în XIV-e Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes, Liège.

T. Hussain Shumon, H. Floss, 2014. The role of river courses in organizing the cultural space of the Upper Paleolithic: examples from the Rhine, Rhône, Danube and Garonne, in M. Otte & Foni Le Brun Ricalens (coord.), *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique Euroasiatique. Actes du Colloque international de la Commission 8 (Paléolithique supérieur) de l'UISPP*, Université de Liège, 28-31 mai 2012, ERAUL 140 & ArchéoLogique 5, Liège, p. 307-320.

A. Sinitsyn, 2004. Les sépultures de Kostenki : chronologie, attribution culturelle, rite funéraire, in ERAUL 106, p. 237-244.

O. Soffer, 1985. The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain, Academic Press, New York.

D. de Sonneville-Bordes, 1958. *Cultures et milieu d'Homo sapiens en Europe*, in Denise Ferembach (dir.), *Les processus de l'Hominisation. Coll. Int. du C.N.R.S.*, Nr. 599, Ed. du C.N.R.S., Paris, p. 115-129.

D. de Sonneville-Bordes, (sous la dir. de), 1979. *La fin des temps glaciaires en Europe. Chrono-stratigraphie et écologie des cultures du Paléolithique final*, Coll. Int. du CNRS Nr. 271, Bordeaux, 1977, Ed. du CNRS, Paris.

D. de Sonneville-Bordes, J. Perrot, 1954; 1955; 1956. *Lexique typologique du Paléolithique supérieur*, in *BSPF*, 51; 52; 53.

J. Svoboda, 1987, Ein Jungpaläolithischen Körpergrab von Dolni Věstonice (Mähren), in *Archäol. Korrespondenzblatt*, 17, p. 281-285.

J. Svoboda, 1995. L'art gravettien en Moravie: contextes, dates et styles, in *L'Anthropologie*, 99 (2/3), p. 258-272.

Hélène Svoboda, Jiří Svoboda, 1988. Chronostratigraphie et paléoécologie du Paléolithique supérieur morave d'après les fouilles récentes, in *Cultures et industries paléolithiques en milieu loessique*, Actes du Coll. Int., Amiens, déc. 1986, *Revue archéologique de Picardie*, 1988, 1-2, p. 11-15.

J. Svoboda, L. Sedlackova (eds.), 2004. The Gravettien along the Danube. Proceedings of the Mikulov Conference, November, 2002, *Archeologicky*, Brno.

M. Toussaint, 1995. Introduction à l'évolution des Hominides, în *Le Génie de l'Homme*.

M. Toussaint, St. Pirson, 2001. *Les Néandertaliens mosans*, in XIV-è Congrès UISPP, *Pré-Actes*, Liège, p. 121

Y. Taborin, 1974. La parure en coquillage de l'Épipaléolithique au Bronze ancien en France, in *Gallia Préhistoire*, 17/1; 17/2, Paris.

Y. Taborin, 1990. Les prémices de la parure, în C. Farizy, *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Rupture et transition: examen critique des documents archéologiques*. Actes du Coll.int. de Némours, 1988, Némours 1990, p. 335-355.

Y. Taborin, 1992. L'Aurignacien, in *La Préhistoire*.

Tálas L. (General Editor), 1987. *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok.

V. Teilhol, A. Debenath, 2001. La Chaise-de-Vouthon réconstitution de trois calottes crâniennes d'enfants néandertaliens, in XIV-è Congrès UISPP, *Pré-Actes*, Liège, p. 121-122.

A. Thoma, 1966. L'occipital de l'Homme mindélien de Vértesszölös, in *L'Anthropologie*, Paris, 70, p. 495-534.

- A. Thoma, 1990. *Human Tooth and Bone Remains from Vértesszölös*, in M. Kretzoi and V. T. Dobosi (ed.), *Vértesszölös, Site, Man and Culture*, Budapest, p. 253-262.
- E. Trinkaus, 1982. Artificial Cranial Deformation in the Shanidar 1 and 5 Neandertals, in *Current Anthropology*, 23/2, p. 198-199.
- E. Trinkaus, I. C. Bălțean, S. Constantin, M. Gherase, V. Horoi, Șt. Milota, O. Moldovan, C. Petrea, J. Quiles, R. Rodrigo, H. Rougier, L. Sarcina, A. Soficaru, Joao Zilhao, 2005. *Asupra oamenilor moderni timpurii din Banat: Peștera cu Oase*, in *Banatica*, 17, Reșița, p. 9-27.
- A. Tuffreau, 1988. Levallois; Levalloisien, in *Dictionnaire*.
- A. Turq, 1989. Le squelette de l'enfant du Roc de Marsal, les données de la fouille, in *Paleo. Revue d'Archéologie préhistorique*, 1, p 47-54.
- H. Ullrich, 1997. Predmost – an alternative model interpreting burial rites, in *Anthropologie (Bmo)*, 34, p. 299-396.
- N. Ursulescu, F.-A. Tencariu, 2006. Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia, Demiurg, Iași.
- N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, 2006. Ipostaze rare ale cultului fertilității în plastica antropomorfă a culturii Precucuteni, in *Cucuteni 120 – valori universale* (coord. N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici), Ed. Sedcom Libris, Iași.
- Boris Valentin, 2005. Paléohistoire du XIIe millénaire avant J.-C. Dans le Bassin parisien, in D. Vialou, J. Renaut-Miskovsky, M. Patou-Mathis (sous la dir. de), 2005. *Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe. Territoires et milieux. Actes du Colloque du G.D.R. 1945 du CNRS, Paris, 8-10 Janvier 2003, ERAUL 111, Liège, p. 147-155.*
- K. Valoch, 1959. *Die Grabbeigaben*, in Jelinek J., Pelisek J., Valoch K., ed., *Der fossile Mensch Bmo II. Anthropos, N. S., 1, Bmo, p. 23-30.*
- K. Valoch, 1971. Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe centrale, in *Actes du VIIIe Congrès Int. de l'UISPP, vol. I, Beograd.*
- K. Valoch, 1984. Le Taubachien, sa géochronologie, paléoécologie et paléoethnologie, in *L'Anthropologie*, 88, Paris.
- K. Valoch, 1990. La Moravie il y a 40 000 ans, in C. Farizy (sous la dir. de), *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et traditions: examen critique des documents archéologiques, Actes du Coll. int. de Nemours, mai, 1988, Ed. A.P.R.A.I.F., Nemour, 1990, p. 115-124.*
- B. Vandermeersch, 1970. Une sépulture moustérienne avec offrandes découverte dans la grotte de Quafzeh, in *Comptes rendus de l'Académie des Sciences, Paris, t. 270, p. 298-301.*
- B. Vandermeersch, 1976. Les sépultures néandertaliennes, in H. de Lumley (dir.), *La Préhistoire française, T. I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France, Ed. du CNRS, Paris, p. 725-727.*
- B. Vandermeersch, 1988. Homo, Homo habilis, Homo erectus, Homo sapiens, in A. Leroi-Gourhan (dir.), *Dictionnaire de la Préhistoire, PUF, Paris.*
- M. Vanhaeren, Fr. d'Errico, 2001. La parure de l'enfant de la Madeleine (fouilles Peyrony). Un nouveau regard sur l'enfance au Paléolithique supérieur, in *Paléo. Revue d'Archéologie préhistorique*, 13, p. 201-240.
- M. Vanhaeren, 2010. *La parure*, in Otte, M. (sous la dir. de), 2010, *Les Aurignaciens*, p. 253-269.
- Șt. Veil, 1996. Le Paléolithique supérieur et final en Allemagne au Nord du Main (1991-1996), in *Bilan 1991-1996.*

A.-C. Welté, G.-N. Lambert, 2005. Aux origines de la Spiritualité: la notion de transcendance au Paléolithique, in *L'Anthropologie*, Paris, Nr. 109, p. 723-741.

D. Vialou, J. Renaut-Miskovsky, M. Patou-Mathis, (sous la dir. de), 2005. *Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe. Territoires et milieux*. Actes du Colloque du G.D.R. 1945 du CNRS, Paris, 8-10 Janvier 2003, ERAUL 111, Liège.

D. Vialou, 2005. Territoires: sédentarités et mobilités, in D. Vialou, J. Renaut-Miskovsky, M. Patou-Mathis (sous la dir. de), 2005. *Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe. Territoires et milieux*. Actes du Colloque du G.D.R. 1945 du CNRS, Paris, 8-10 Janvier 2003, ERAUL 111, Liège, p. 75-86.

A.-C. Welté, G.-N. Lambert, 2005. Aux origines de la Spiritualité: la notion de transcendance au Paléolithique, in *L'Anthropologie*, Paris, Nr. 109, p. 723-741.

A. Virel, 1965. *Histoire de notre image*, Geneva.

J. Zilhao, 2005. Burial Evidence for the social Differentiation of Age classes in the Early Upper Paleolithic, in D. Vialou, J. Renaut-Miskovsky, M. Patou-Mathis (sous la dir. de), 2005. *Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe. Territoires et milieux*. Actes du Colloque du G.D.R. 1945 du CNRS, Paris, 8-10 Janvier 2003, ERAUL 111, Liège, p. 231-241.

J. Zilhao, T. Aubry, A. Faustino-Carvalho (eds), 2001. *Les premiers homes modernes de la Péninsule Ibérique*. Actes du Coll. de la Commission VIII de l'UISPP, Vila Nova de Foz Côa, 1998, Lisboa, 2001, p. 78-86.

J. Zilhão, & E. Trinkaus, 2002. Anatomie, contexte archéologique et sépulture de l'enfant gravettien de l'abri Lagar Velho (Lapedo, Leiria, Portugal), in *Praehistoria*, vol. 3, Miskolc, p. 131-145.

Zsolt Mester et Árpád Ringer (sous la dir. de), 2000. *A la recherche de l'Homme Préhistorique*, ERAUL 95, Liège.

B.A.I.

- I/1987:** *La civilisation de Cucuteni en contexte européen.*
- II/1987:** *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie.*
- III/1989:** V. Chirica, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians.*
- IV/1991:** *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen.*
- V/1996:** V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa.*
- VI/1996:** C.-V. Chirica, *Arta si religia paleoliticului superior in Europa Centrala si Rasariteana.*
- VII/1996:** T. Arnaut, R. Ursu-Naniu, *Vestigii getice din cea de a doua epoca a fierului in interfluviul pruto-nistrean.*
- VIII/1996:** D. Gh. Teodor, *Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos în secolele IV-XI.*
- IX/1996:** I. Tentiuc, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII.*
- X/1996:** V. Spinei, *Ultimele valuri migratoare la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos.*
- XI/2001:** V. Chirica, *Gisements paléolithiques de Mitoc. Le Paléolithique supérieur de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc.*
- XII/2003:** V. Chirica, D. Boghian, *Arheologia preistorică a lumii. Vol. I, Paleolitic-Mezolitic; Vol. II, Neolitic-Eneolitic.*
- XIII/2004:** V. Chirica, D. Aparaschivei, *Institutul de Arheologie Iași.*
- XIV/2005:** V. Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa.*
- XV/2005:** V. Mihailescu – Bîrliba, *Numismatica, vol. I*
- XVI/2005 :** D. Floareș, *Fortificațiile Țării Moldovei din secolele XIV-XVII.*
- XVI/2006:** V. Chirica, O. L. Șovan, *Civilisations préhistoriques et protohistoriques de la zone du Prut Moyen.*
- XVII/2006:** Gh. Postică, *Orheiul Vechi. Cercetările arheologice . 1996 – 2001.*
- XVIII/ 2006:** L. Bacumenco, *Ținutul Orheiului în secolele XV-XVI.*
- XIX/ 2007:** I. Borziac, V. Chirica, A. David, *L'Aurignacien moyen et tardif de l'espace carpatique – dniestréen. Le gisement Climăuți II.*
- XX/2008:** V. Chirica, M. Văleanu, *Umanizarea taurului celest.*
- XXI/2009:** S. Țurcanu, *Industria litică cioplită, din neoliticul Moldovei.*
- XXII/2009:** V. Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa.*
- XXIII/2010:** V. Chirica, G. Bodi (ed.), *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpatu-nistrean, volum de studii, dedicat memoriei dr. doc. Ilie Borziac.*
- XXIV/2011:** V. Chirica, G. Bodi, *Contribuții la crearea unui sistem informatic geografic pentru modelarea atlasului arheologic al spațiului carpatu-nistrean. Stațiuni paleolitice între Carpații Orientali și Nistru.*
- XXV/2014:** V. Chirica, Val.-C. Chirica, G. Bodi, *La Vallée du Prut Moyen – entre Miorcani et Ripiceni. Stratigraphie géologique et habitats paléolithiques.*

Omul și-a constituit caracterul social al existenței sale odată cu crearea și stăpânirea focului pe care l-a consacrat a fi cel mai important factor al mediului, apoi prin redarea primelor manifestări coerente ale sacralului, prin înmormântarea celor asemenea lui.

Spre sfârșitul Paleoliticului mijlociu, dovezile existenței sacralului, ale spiritualității colective se înmulțesc, iar *Homo sapiens*, omul modern, crează și stabilește reguli, comportamente, canoane, de cele mai multe ori obligatorii pentru întreaga comunitate. Necesitatea unui fapt religios s-a impus, și noi constatăm că, au existat cel puțin două etape (în ceea ce privește pictura animalieră): prima, în care putem vedea o religie consacrată animalelor periculoase omului, la Chauvet și Arcy-sur-Cure, aparținând Aurignacianului, și a doua, consacrată marilor erbivore, în Magdalenian, când animalelor periculoase le sunt rezervate spații obscure, neimportante, din geografia grotei. Între aceste două tipuri de creație artistică, se situează statuetele feminine – divinitatea feminină, cu multiplele sale roluri cultice. În același sens, am identificat sanctuare care conțin toate cele trei importante elemente specifice: creații artistice, vetre (prezența focului ca simbol cultural extrem de important) și morminte, care reprezintă atenția acordată celor trecuți, ca factor de continuitate spirituală, de trecere și transmitere.

Autorii

www.cetateadescaun.ro

ISBN-13: 978-606-5373327

9 781234 567897

ISBN 978-606-537-332-7